Szita János

AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS TÁVLATAI

Szita János

AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS TÁVLATAI

SZITA JÁNOS

AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS TÁVLATAI

SZITA JÁNOS

AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS TÁVLATAI

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1975

LEKTORÁLTA:

BACZONI JENŐ

KÁPLÁR JÓZSEF

ISBN 963 09 0327 X

© SZITA JÁNOS 1975

BEVEZETŐ

Európa történelmének új szakasza előtt áll. Korunk nemzetközi életének homlokterébe kerültek a különböző társadalmi rendszerű országok közötti kapcsolatok problémái. A szocialista országok kezdeményezései és következetes politikája eredményeképpen belátható közelségbe került az európai biztonsági rendszer létrehozása.

Az új szakaszt hosszú és sokoldalú politikai, diplomáciai és gazdasági előkészítés érlelte meg. Kiemelkedik ebből az a kezdeményező felhívás, amelyet a Varsói Szerződéshez tartozó szocialista országok tettek közzé 1969 márciusában, s amely Budapesti Felhívás néven vált ismertté. Ebben az európai biztonság megszilárdításának egyik alapvető biztosítékaként az európai gazdasági együttműködés kiszélesítését jelölték meg. Ez a gondolat realizálódott abban, hogy az összeurópai gazdasági együttműködés kérdései az európai biztonsági és együttműködési értekezlet napirendjére kerültek.

Az európai országok gazdasági együttműködésében tehát új szakasz kezdődhet, és ez az európai gazdasági kérdések új megközelítését teszi szükségessé. Emellett szólnak az elmúlt években a világban és nem utolsósorban Európában bekövetkezett politikai események, az elmúlt két évtized világgazdasági változásai, amelyek hatása különösen az utóbbi években kumulálódott, végül a politikai és gazdasági folyamatok olyan kölcsönhatása, amelyre az utóbbi évek eseményei különösen élesen világítottak rá.

Ennek az új megközelítésnek három olyan vonása van, amely könyvem megírásánál alapul szolgált. Mindhárom arra utal, hogy az európai országok gazdasági együttműködésének a perspektíváit csak akkor lehet feltárni, ha azokhoz eléggé átfogóan, a világgazdaság és az európai gazdaság nagy összefüggéseit is figyelembe véve közelítünk. Ezért e könyvben az összeurópai gazdasági együttműködés távlatainak új megközelítését a következő három szempont vezérelte:

– az együttműködés távlatait összeurópai alapon, Európa minden országát, minden régióját figyelembe véve kell kialakítani, nem szabad tehát leszűkíteni a kérdést Európa egyik vagy másik részére;

– a gazdasági együttműködés lehetőségeit nemcsak a következő évekre, hanem hosszabb távra kell feltárni, a legtöbb fontos kérdésben egészen az évezred végéig terjedő időszakra;

– a gazdasági együttműködést a legszélesebb értelemben kell felfogni, vagyis nem leszűkítve a külkereskedelemre, hanem figyelembe véve a gazdasági és tudományos-műszaki élet összes szóba jöhető területét és folyamatát, ezek komplex összefüggéseit.

A kérdésnek ez a hármas megközelítése – összeurópai, hosszú távra szóló és összgazdasági – kétségtelenül nehézséget jelent abból a szempontból, hogy mennyire

lehet részletekbe menni, viszonylag konkrét elképzeléseket felvázolni akár egyes országokra, akár a legközelebbi jövőre, akár pedig a gazdasági élet egyes területeire vonatkozóan. Másrészt viszont a problémakör ilyen módon való megközelítése új elemeket tárhat fel, ha figyelembe vesszük, hogy a kérdés szakirodalma meddig nem egész Európára, hanem vagy a nyugat-európai, vagy az európai szocialista országok régiójára összpontosított, mindenekelőtt a közvetlenül megérett és időszerű problémákkal foglalkozott, és általában a gazdaság egyik vagy másik ágában, elsősorban pedig a nemzetközi kereskedelemben felmerülő kérdéseket dolgozta fel.

Az összeurópai együttműködés itt felvázolt elképzelésének a lényege tehát a széles körű, átfogó szemléletmód. Következésképpen a gazdasági kapcsolatok elsősorban az országcsoportok között kerültek megvilágításra és nem egy-egy ország vonatkozásában. Viszonylag kevés szó esik arról, hogy az európai szocialista országok, illetve tőkésországok csoportján belül az egyes országok között is jelentős eltérések vannak a természeti adottságok, a történelmi hagyományok, a gazdasági fejlettség szintje, a gazdaság szerkezete, a gazdaságirányítási rendszer, a hagyományos nemzetközi gazdasági kapcsolatok stb. terén.

Emellett a gazdasági kapcsolatok alakulása távolról sem csak egy-egy ország szintjén jellemezhető, hiszen e kapcsolatok vállalatok, gazdálkodó egységek között jönnek létre. A multinacionális vállalatok, a nagy nemzetközi monopóliumok szerepe, külgazdasági kapcsolatai például gyakran világosabban mutatják a gazdasági folyamatok alakulását, mintha a nemzeti államokat választjuk az elemzés alapjául. E tanulmány alapjában mégis az országcsoportok viszonyának alakulásából indul ki. Ez a leegyszerűsítés azonban elkerülhetetlen volt, minthogy az összeurópai együttműködés problémáinak felvázolása során a legátfogóbb és leginkább jellemző vonásokat látszott célszerűnek alapul venni, és ez a legtöbb esetben globális megközelítést tett szükségessé.

Eleve felvethető az az aggály, hogy nem túlságosan merész-e a kérdéskomplexumnak egy ilyen – összeurópai, távlati és összgazdasági – megközelítése viharos sebességgel változó világunkban. Nem álmokat kergetünk-e akkor, ha azt vizsgáljuk, melyek azok a területek, ahol hosszú távra és komplex módon bontakozhat ki az együttműködés Európa országai között? Kétségtelen: minél hosszabb távra szóló vizsgálatról van szó, annál nagyobb a kockázat. De nem kevesebb a kockázat a nemzetközi gazdasági együttműködés perspektíváinak megítélésében rövid távon sem. Ezt példák sokaságával lehetne bizonyítani; itt megelégedhetünk csupán egyetlen utalással az európai biztonsági és együttműködési értekezletre, amelynek kimenetelét, eredményeit és hatását például az európai gazdasági együttműködésre ma még igen nehéz volna előre látni, értékelni. Ezen azonban a legkevésbé sem csodálkozhatunk. A nemzetközi gazdasági együttműködés lényegéhez tartozik az, hogy a világpolitikai és -gazdasági események függvényében olyan szüntelenül változó, sokrétű, bonyolult folyamatokkal és jelenségekkel van dolgunk, ahol a változásoknak térben és időben, intenzitásban és mélységben egyaránt óriási szerepük van, s ahol mindig fel kell tudni ismerni a helyzet új és váratlan fordulatait, azoknak megfelelően kell cselekedni, újrarendezve korábbi elképzeléseket, kapcsolatokat. Talán éppen ebben rejlik e terület egyik érdekessége. Ezért a könyv kiindulópontja az, hogy vállalni kell mindezt a kockázatot, a tévedés kockázatát is, mert miként az élet egyetlen területén, akként a nem-

zetközi gazdasági együttműködés területén sem alakulhatnak ki merész és új elképzelések, ha a kockázattól való félelem még a gondolkodást is megbénítja.

E könyv szerzőjének mély meggyőződése szerint megvan az alap ahhoz, hogy kialakulhassanak az európai országok átfogó gazdasági együttműködésének új, hosszú időre szóló távlatai. Az események ezt az alapot napról napra szilárdítják. Egy új, szélesebb körű és tartós együttműködés kibontakozásának a távlatait annak a generációnak kell vállalnia, amely a ma időszerű kérdéseivel is foglalkozik – még akkor is, ha elképzeléseit valóra váltani részben már a következő nemzedék fogja, mégpedig nyilván a maga módján. Aki a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén tevékenykedik, annak számára nem lehet közömbös az, hogy a mindennapok égető kérdéseinek megoldásán túl milyen irányban fejlődhetnek kontinensünk országainak gazdasági kapcsolatai a következő évtizedekben.

Már bevezetőben hangsúlyoznom kell, hogy az „európai" szónak vissza kell nyernie valódi értelmét. Nyugat-Európában ezt a fogalmat sokan kisajátítják, néha úgy, hogy csak Nyugat-Európára értik, gyakrabban még ennél is szűkebben, csak az Európai Gazdasági Közösségre (a Közös Piacra) vonatkoztatva. Az európai együttműködést nemegyszer a nyugat-európai országok együttműködésével, néha pedig a NATO-országokéval azonosítják. Az, hogy „E" jelzést ragasztanak a közös piaci országok rendszámaival futó autók hátára és intézményeiket „európai" jelzővel illetik, egyáltalán nem jelenti azt, hogy az EGK valóban egyenlő Európával és hogy Európa földrajzi vagy történelmi fogalma összeszűkült volna. Bár az „európéer" kifejezés tartalma az idők folyamán változott, alapvetően mindig a haladást szolgáló, az országhatárokat túllépő összefüggéseket is felismerő és értő, azok szellemében tevékenykedő embert fémjelezte. 1937-ben, a fasizmus rohamos európai előretörésének idején, Thomas Mann üdvözlésére írt versét József Attila így fejezte be:

„Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európait."

Megértek annak a feltételei, hogy e fogalom visszanyerje eredeti értelmét, olyan embert jellemezve, aki valamennyi európai ország békés együttműködése mellett száll síkra.

*

Könyvem négy részből áll:

– az első rész felvázolja azokat a világban bekövetkezett legfontosabb változásokat, amelyek eredményeként ma az európai országok gazdasági együttműködésében új szakasz kezdetéről beszélhetünk;

– a második rész az együttműködés alapvonásait és azokat az általános szempontokat vázolja fel, amelyeknek véleményem szerint az összeurópai gazdasági együttműködést vezérelniük kell;

– a harmadik rész áttekinti az európai gazdasági együttműködés számításba vehető főbb területeit;

– a negyedik rész az együttműködés mechanizmusával és intézményrendszerével foglalkozik.

Az anyaggyűjtés 1974 első felével zárul. E helyütt szeretnék őszinte köszönetet mondani mindazoknak, akik tanácsaikkal, hozzászólásaikkal és egyes részanyagok kidolgozásában való közreműködésükkel önzetlen és nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak az anyag feldolgozásához és e munka megírásához.

ELSŐ RÉSZ

VILÁGGAZDASÁGI ÉS VILÁGPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK. AZ EURÓPAI ORSZÁGOK GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK ÚJ SZAKASZA

Európa sorsa nem választható el az egész világ sorsától, s az európai országok gazdasági problémái, együttműködési kérdései sem szakíthatók el az egész világgazdaságban és a nemzetközi politikában végbemenő változásoktól. Ahhoz, hogy helyesen ítélhessük meg az európai országok gazdasági együttműködésének helyzetét és reálisan alakíthassuk ki a perspektíváira vonatkozó elképzeléseket, mindenekelőtt – ha csak igen röviden is – át kell tekinteni azokat a gyökeres változásokat, amelyek a világgazdaságban és a nemzetközi politikában végbementek. E változásoknak döntő szerepük volt abban, hogy megérett az európai országok gazdasági együttműködésének új módon való megközelítése. Ehhez meg kell vizsgálni azt is, hogy az egész világgazdaság fejlődésén belül mi jellemzi Európát, hogyan illeszkedik be földrészünk a világgazdaság egészébe, és közelebbi vizsgálat tárgyává kell tenni az európai szocialista és tőkésországok gazdasági kapcsolatainak fejlődését, az e téren bekövetkezett új helyzetet.

I. AZ EURÓPAI ORSZÁGOK EGYÜTTMŰKÖDÉSÉT BEFOLYÁSOLÓ LEGFONTOSABB VILÁGGAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK

A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE ÉS A GAZDASÁGI ÉLET INTERNACIONALIZÁLÓDÁSÁNAK FOKOZÓDÁSA

A termelőerők gyors fejlődése, a tudományos-technikai forradalom mélyreható változásokra vezetett a világgazdaságban. A bővített újratermelés folyamata egyre szélesebb körben lépi át az országhatárokat. A gazdasági élet igen sok területén csak a hatalmas méretű tömeggyártás és a korábbinál lényegesen nagyobb piacon történő realizálás gazdaságos. Az automatizálás, az elektronika és a számítástechnika széles körű felhasználása, a modern termelésirányítási rendszerek alkalmazása, az üzemméretek növekedése a kohászatban, a villamosenergia-termelésben, a vegyiparban, a gépipar legtöbb ágában, új anyagok felfedezése és alkalmazása, az energiafelhasználás szerkezetének módosulása és az atomenergia hasznosítása – mind a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szükségszerű kibővülésére vezettek. Ugyanebben az irányban hat az is, hogy a termelőerők fejlődése nyomán nő a használati tárgyak

mennyisége és választéka, gyorsul a termékek kicserélődése, növekszik az önálló munkafázisok száma, és a társadalmi munkamegosztás sokrétűbbé válik. A termelőerők fejlődése rendkívüli módon fokozta a nyomást új piacok szerzésére, a világkereskedelem növelésére. Ez alól csak az egész kontinensnek számító iparosított országok, vagyis az Egyesült Államok és a Szovjetunió jelentenek kivételt, óriási gazdaságuk lényegében kellő méretű belső piacot és nyersanyagellátást biztosít a gyorsan fejlődő termelés legtöbb ága számára. De az utóbbi években még ezek az országok is a korábbinál jóval erőteljesebben törekednek külgazdasági kapcsolataik bővítésére.

A termelőerők ugrásszerű fejlődése döntő szerepet játszott abban, hogy a világkereskedelem fejlődése az utóbbi két évtizedben rendkívül meggyorsult. A két világháború közötti időszakban, pontosabban 1922-től 1937-ig a világkereskedelem évi átlagos növekedése 2,5% volt. A második világháború utáni két évtized folyamán, 1950–1970 között a világkereskedelem növekedési üteme évi átlagban 7,4%-ot ért el, vagyis a háború előttinek csaknem háromszorosát. Még szemléletesebben bizonyítja a gyorsulás folyamatát a rövidebb időszakok vizsgálata: a világexport növekedési üteme 1956–1960 között 6,4, 1961–1965 között 7,8, 1966–1970 között már 10,9%-ot tett ki. Az elmúlt néhány évben a világkereskedelem növekedése tovább gyorsult. A világexport értéke 1971–1973 között évi átlagban 23%-kal nőtt. A világkereskedelemnek az utóbbi években tapasztalt, példa nélküli expanziója több speciális tényező egybeeséséből adódott. A folyó áron számított növekedés kialakulásában a többi között a következő tényezők is szerepet játszottak: az infláció a tőkésországokban szokatlanul magas rátát, fogyasztói árszínvonal-emelkedésben kifejezve 1970–1973 között mintegy évi 8–10%-os ütemet ért el; a nyersanyagárak 1973 augusztus–szeptemberében átlagosan hozzávetőlegesen 65–70%-kal múlták felül az alacsonynak már amúgy sem nevezhető 1972. évi átlagos árszintet; végül a dollár kétszeri leértékelése a dollárban kifejezett világkereskedelmi forgalom értékösszegének jelentős, automatikus inflálódására vezetett. Ha megkíséreljük kiszűrni az infláció hatását, akkor a volumennövekedés a folyó áron számított növekedésnek mintegy a felére tehető, ami így is rendkívül erőteljes ütemet jelent.

A világkereskedelem fejlődése gyorsult a termelés növekedéséhez mérten is. Amíg a két világháború között a kereskedelem növekedése elmaradt a termelés emelkedésétől (a világkereskedelem évi átlagos növekedése 2,5%, a termelésé 4,5% volt), addig 1950–1970 között a nemzetközi kereskedelem növekedési üteme másfélszeresen, 1970–1973 között pedig csaknem kétszeresen megelőzte a termelését: az előbbi 7,4%-kal, az utóbbi 5%-kal nőtt évi átlagban. A második világháború után tehát új világgazdasági tendencia jelentkezett: a világkereskedelemnek a termelést meghaladó ütemű növekedése.

Ezzel egyidőben a gazdasági életben világszerte jelentős szerkezeti változások mentek végbe, és erősen éreztetik hatásukat a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is. Az iparosítás számottevően előrehaladt egy sor olyan országban, amely korábban a világgazdaság perifériáján helyezkedett el. Különösen gyors ütemű iparosítás valósult meg az európai szocialista országokban. Ezek gazdasági struktúrája napjainkban már a fejlett ipari országok gazdasági szerkezetéhez hasonló. Elég megemlíteni, hogy például Bulgária nemzeti jövedelmének előállításában az ipar részaránya az 1950. évi 37%-ról 1970-re 49%-ra emelkedett, ugyanez a mutató Lengyelország esetében

38%-ról 55, Romániában 43%-ról 59%-ra nőtt. A nyugat-európai fejlett tőkés országok esetében a hasonló arány 50–60% között mozog, ami megfelel az európai KGST-országok átlagának. A szocialista és a fejlett tőkés országok gazdasági szerkezete jelenleg elsősorban az iparon kívüli gazdasági ágak jelentőségét tekintve tér el egymástól. Az iparon belül is tekintélyes változások történtek a szocialista országokban, s különösen a hatvanas évtized folyamán a korszerű ágazatok – a gépgyártás, a vegyipar, ezen belül országonként változóan különösen egy-egy alágazat – fejlesztése került előtérbe.

A nemzetközi kereskedelem szerkezete általában együtt változott a termelés szerkezetével. Különösen Európában szembetűnő, hogy amilyen mértékben előrehaladt a korábban iparilag kevésbé fejlett országok iparosítása, valamint a fejlett ipari országok feldolgozó iparának további diverzifikálódása, olyan mértékben fokozódott az a jelenség, hogy a nemzetközi kereskedelem nemcsak és nem elsősorban a kitermelő és feldolgozó tevékenységek között közvetíti az áruk forgalmát, hanem mindinkább növekvő mértékben eltolódik a feldolgozó tevékenységek cseréje s ezen belül az azonos ágazatokon belüli csere irányába. Európa szolgáltatja a legjobb példát arra, hogy bár az ipari fejlődés révén az egyes országok termelési sruktúrája mindinkább hasonlóvá válik, ez nem vezet a közöttük folyó kereskedelem csökkenésére, hanem ellenkezőleg, növeli azt. A nemzetközi kereskedelem jellemző vonásává vált tehát, hogy a csere növekvő hányada nem a kitermelő- és feldolgozóipari termékek között, hanem a feldolgozó ipar ágazatain belül bonyolódik. Ennek egyik bizonyítéka a két nagy tevékenységi terület termékei egymáshoz való viszonyának eltolódása a nemzetközi kereskedelemben. 1955-ben a nyersanyagok (beleértve a mezőgazdasági és élelmezési cikkeket is), illetve a magasabb fokon feldolgozott ipari termékek még mintegy 50–50%-os arányban részesedtek a világforgalomból, napjainkban ez az arány $^1/_3$–$^2/_3$-ra módosult a feldolgozóipari termékek javára. Az Európán belüli nemzetközi kereskedelmi forgalomban a feldolgozóipari termékek előretörése még szembetűnőbb volt. 1955-ben e termékek tették ki az Európán belüli külkereskedelem 60%-át, a hatvanas évek végére ez az arány elérte a 75%-ot.

A nemzetközi kereskedelemben a feldolgozó iparon belül két iparág termékei játszanak kiemelkedő szerepet: a gépgyártás és a vegyipar termékei. E két ágazatban haladt a legtovább a nemzetközi méretű szakosítás és kooperáció, és ennek következtében éppen itt érvényesült a legnagyobb mértékben a nemzetközi kereskedelem jellegzetes új vonása, az ágazaton belüli intenzív csere. Ezt igazolják az iparilag fejlett európai tőkés-, illetve a gyorsan iparosodott szocialista országok adatai, ahol mind a gép-, mind a vegyipari termékek forgalma – export és import egyaránt – gyors ütemben emelkedik. Ez arra vall, hogy az egyébként dinamikusan fokozódó forgalom egyre növekvő része az adott termékcsoporton belül kiegyenlítődik, a termékcsoport forgalmában az úgynevezett ágazaton belüli kiegyenlített csere részesedése emelkedik. Így 1955–1969 között az európai tőkésországok gépexportja évi átlagban 11%-kal, gépimportja 13%-kal emelkedett, ugyanez az európai szocialista országok esetében 10, illetve 12% volt. A gépek és közlekedési eszközök árucsoportján belül az ágazaton belüli csere, tehát a kölcsönösen kiegyenlítődő forgalom részesedése az európai tőkésországok vonatkozásában 58%-ról 73%-ra, a szocialista országokban pedig 82%-ról 99%-ra emelkedett. Hasonló tendencia érvényesült a vegyipari, valamint a textilipari termékek forgalmában is.

A nemzetközi kereskedelem erőteljes növekedése nagymértékben növelte az országok kölcsönös függőségét, fokozta bekapcsolódásukat a nemzetközi munkamegosztásba. Különösen a kisebb és közepes nagyságú, de magas ipari fejlettségi fokon álló országok gazdasága egyre nyitottabb lesz. Azt, hogy milyen mértékben nő gazdaságuk nyitott jellege, azzal lehet a legátfogóbban jellemezni, hogyan emelkedik termelésük exportra jutó része, illetve belső szükségletük importtal fedezett hányada.

1. tablazat

*Az export aránya a bruttó belfoldi termékben**
(százalék)

Ország	1950	1970
Ausztria	14	31
Belgium	27	44
Csehszlovákia	.	24
Dánia	27	29
Egyesult Államok	4	6
Egyesult Királyság	22	23
Franciaország	16	16
Hollandia	41	49
Jugoszlávia	6**	18
Magyarország	25	37
Német Szovetségi Köztársaság	11	22
Olaszország	12	19
Svájc	25	35
Szovjetunió	.	4

Forrás Yearbook of National Accounts Statistics 1971 es korabbi evfolyamok. United Nations, New York.
* A tőkes országok esetében az export és a szolgáltatások együttes erteke folyó aras adatok alapján, a szocialista országokban csak az anyagi javak kivitele a nemzeti jovedelem százalekaban.
** 1960.

A példák között kis, közepes és nagy, szocialista és tőkés országok egyaránt szerepelnek. Az adatok egyértelműen az export növekvő arányát mutatják a nemzeti teljesítményben, ami a nemzetközi munkamegosztás jelentőségének növekedését bizonyítja. Ez a tendencia a legerőteljesebben az iparilag fejlett kis országok esetében érvényesült, ahol az export aránya a bruttó nemzeti termelésben, illetve a nemzeti jövedelemben 18-tól 49%-ig terjedt 1970-ben. Ez az arány a nagyobb országoknál alacsonyabb, de azoknál is egyértelmű a nemzetközi munkamegosztás szerepének az erősödését jelző irányzat. Emelkedett a feldolgozóipari termékek importjának a felhasználásban betöltött szerepe is. E cikkek behozatalának aránya az európai országok összesített felhasználásában az 1955. évi 11,5%-ról 1969-ben 18%-ra emelkedett, vagyis megközelítette a felhasználás $^1/_5$-ét. A nyugat-európai országok esetében ez az arány magasabb (1955-ben 15% volt, a hatvanas évek végére 28%-ra nőtt), mint az európai szocialista országok esetében (5,5, illetve 7%). Az utóbbi adatokkal kapcsolatban természetesen tekintetbe kell venni a hatalmas gazdasági potenciállal és belső felvevő piaccal rendelkező Szovjetuniót is, ahol az import aránya a felhasználásban viszonylag alacsony (a hatvanas évek végén mintegy 3% volt). A többi szocialista ország esetében a feldolgozóipari termékek importjának súlya a felhasználásban 1955-ben 6% volt, s ez 1969-re közel kétszeresére, 11,5 %-ra emelkedett. Mindez azt

mutatja, hogy az önellátás foka Európa valamennyi országában nagymértékben csökkent. Az európai országok függése a külkereskedelemtől – ezen belül európai szomszédaiktól – átlagban ma kb. kétszerese annak, mint az ötvenes évek elején volt.

A nemzetközi munkamegosztás elmélyülésére utaló tendenciák mind országonként, mind ágazatonként eltérő mértékben érvényesülnek. A nemzetközi munkamegosztás előrehaladása az exportra orientált ágazatok számának és az exportorientáció mértékének emelkedésében nyilvánul meg.

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának 1970. évi gazdasági áttekintésében a többi között e témakör részletes elemzése is megtalálható. Csupán illusztrációként emelném ki, hogy 1966–1968 között az erre vonatkozó adatokkal rendelkező négy szocialista ország – Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország – iparágainak a termelésében a legmagasabb exporthányadot a csehszlovák üveg- és kerámiaipar mutatta – 41%-kal. A termelés 30–40%-os exportorientációja Bulgária három iparágában (színesfém-, ruházati és élelmiszeripar), Magyarország ugyancsak három iparágában (könnyűfémgyártás, gépgyártás, bőr- és cipőipar), valamint a lengyel színesfémkohászatban mutatkozott. 20–30% közötti exporthányad érvényesült a csehszlovák és bolgár gépgyártásban, a magyar textilruházati, élelmiszer-, valamint (a gyógyszeripar révén) vegyiparban, továbbá a lengyel acélgyártásban.

A nemzetközi munkamegosztás további elmélyülésére utaló tény az is, amikor az exportra orientált ágazatokban az import jelentősége is hasonló az exportéhoz, mint arra a gépipar és a vegyipar esetében már rámutattunk. Így a vizsgált 1966–1968. években az import elérte a felhasználás 50–70%-át a bolgár fűtőanyag-, acél- és gépipari termékek, valamint a lengyel színesfémgyártás esetében, 40%-os nagyságrendű import jellemezte a magyar gép-, a bolgár vegy- és papíripari termékek felhasználását. Az export- és importhányad magas volt (legalább 25%), vagyis a nemzetközi specializáció jelei mutatkoztak Bulgáriában a színesfém- és gépgyártásban, Magyarországon a kohászat, a gépgyártás és a vegyipar, Lengyelországban pedig a színesfémkohászat területén. 15–25% közötti export-, illetve importhányad Lengyelország 3, Bulgária és Csehszlovákia 2–2, Magyarország 1 iparágában volt megfigyelhető.

Az elemzés tehát egyértelműen mutatja, hogy a gazdasági élet internacionalizálódása Európában erőteljes ütemben halad előre. Mind általánosabbá válik az a felismerés, hogy a világkereskedelembe történő széles körű bekapcsolódás, a kölcsönösen előnyös gazdasági összefonódás fokozódása nemcsak az országok kölcsönös függőségét fokozza, hanem egyben világgazdasági pozícióikat is erősíti, feltéve, hogy önálló, gazdaságilag is független országok egyenjogúságon alapuló együttműködéséről van szó.

Az utóbbi évtizedekben erősen megváltozott a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jellege, és ez a változás ma is tart. A klasszikus értelemben vett külkereskedelmet ma már a gazdasági kapcsolatok egész sor további folyamata egészíti ki. E változás egyik jellemző vonása az, hogy az áruk vételével és eladásával együtt mind nagyobb szerepet játszik az árukkal összefüggő technika közvetítése, és egyre szélesebb a technikai ismeretek önálló nemzetközi forgalma is (licencek, know-how, technológia). A külkereskedelem jellege abban az értelemben is változóban van, hogy a piacra, az ismeretlen vevő számára történő áruk termelése mellett egyre több területen és egyre mélyebben fonódnak össze a termelési folyamatok. Fokozódik a termelés specializációja és az ezen alapuló kooperáció nemzetközi méretekben is. Az ipari kooperáció

különböző fajtáinak elterjedése is azt jelzi, hogy a termelési folyamatok átlépik az országhatárokat és azokba mind több ország mind több vállalata kapcsolódik be.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülését az áruforgalom szféráján túlmenően jelzi az is, hogy egész sor olyan kérdés, amelyet korábban minden ország „gazdasági belügyének" tekintett, vagy amely legfeljebb a szomszédos országok között oldódott meg, ma egyre szélesebb körű nemzetközi együttműködés tárgyát képezi. Gondoljunk csak például az energiarendszerek nemzetközi hálózatának kiépülésére és az infrastruktúra fejlesztésének nemzetközi összehangolására vagy arra, hogy a településpolitika, a környezetvédelem, a vízgazdálkodás terén egyre erőteljesebb a nemzetközi együttműködés.

Különösen fontos szerepet tölt be a gazdasági élet nemzetközivé válásában a viharosan fejlődő közlekedés és hírközlés. Az összefüggés kettős. Az új piacok iránti igény, a nemzetközi kereskedelem bővülése növekvő követelményeket támaszt a világ különböző részeit összekötő közlekedési és hírközlési rendszerekkel szemben. A közlekedésben és a hírközlésben lejátszódó technikai forradalom (autósztrádák, léglökéses repülőgépek, vasutak korszerűsítése, óriási tengerjáró hajók építése, sokcsatornás telefon összeköttetés kiépítése, a műholdak felhasználása stb.) ugyanakkor maga is serkentő hatást gyakorol a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődésére.

Az utóbbi években elemi erővel jelentkezik a fejlett ipari országokban a környezetvédelmi problémák átfogó megközelítése. Ennek kapcsán világossá vált, hogy ez sem tekinthető kizárólag nemzeti ügynek. Az emberi környezet védelme a nemzetközi együttműködés egyik legfontosabb területévé kezd válni, és ez önmagában is a gazdasági élet igen sok területét érinti.

A tudományos-technikai forradalom lényegesen megnövelte a tudományos-műszaki ismeretek és tapasztalatok nemzetközi cseréjét. A Szovjetunió és az Egyesült Államok kivételével ma már nincs olyan ország, amely elegendő anyagi és szellemi erőforrással rendelkezne ahhoz, hogy a tudomány és a technika minden ágát saját erejére támaszkodva fejleszthesse, de e két ország is egyre szélesebben épít tudományos és technikai téren a nemzetközi együttműködésre. A műszaki-tudományos együttműködés közvetve igen nagy hatást gyakorol és a jövőben még sokkal nagyobb hatást gyakorolhat a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulására.

A gazdaságilag fejlett régiókban a termelőerők fejlődése, a gazdasági élet internacionalizálódása számára a nemzeti határok egyre inkább szűknek bizonyulnak. A tőkés rendszerben, az imperializmus viszonyai között a termelőerők fejlődése következtében tovább fokozódott a tőkekoncentráció és -centralizáció nemzetközi méretekben is. Megnőtt a nemzetközi monopóliumok, a multinacionális vállalatok száma, gazdasági ereje és befolyása. Sok, elsősorban amerikai multinacionális vállalat gazdasági ereje meghaladja egy-egy kisebb európai országét is. Mindenekelőtt a termelőerők gyors ütemű fejlődése tűzte napirendre a világ több szférájában, így Európa keleti és nyugati részén is a nemzetközi gazdasági integrációt. Ugyancsak figyelemreméltó a nemzetközi gazdasági szervezetek számának és szerepének növekedése, valamint az a súly, amelyet az utóbbi másfél évtizedben az ENSZ tevékenységében a gazdasági kérdések kaptak.

Összefoglalva: napjainkban a nemzetgazdaságok kölcsönös függése növekvőben, összefonódásuk folyamata gyorsulóban van. Ez a folyamat azonban nem harmonikusan megy végbe, hanem az erőviszonyok állandó változása közepette.

Az elmúlt negyedszázadban gyökeresen megváltoztak a világgazdasági erőviszonyok, s ez a változás ma is tart. Mindez elsősorban két világtörténelmi jelentőségű eseménnyel függ össze: a szocialista világrendszer kialakulásával, valamint az imperializmus gyarmati rendszerének a felbomlásával.

A szocialista világrendszer kialakulása és gyors fejlődése az elmúlt negyedszázadban alapvetően megváltoztatta a világ politikai arculatát és a világgazdaságban uralkodó erőviszonyokat. A két világháború között – a Szovjetuniót kivéve – az egész világon a tőkés rendszer uralkodott, ma viszont a világ területének 26%-án a Föld lakosságának 33%-a szocialista rendszerben él. A szocialista világrendszer kialakulása jelentősen visszaszorította az imperializmus határait, és mind erőteljesebb, aktívabb hatást gyakorol az egész világ fejlődésére. A szocialista országok gazdasága gyorsabb ütemben fejlődött, mint a tőkésországoké. A KGST-tagországok a világ legdinamikusabban fejlődő ipari körzetét alkotják. 1948–1973 között, azaz huszonöt év alatt együttes nemzeti jövedelmük nyolcszorosára, az ipari termelés volumene több mint tizenkétszeresére nőtt. Ugyanezen időszak alatt a fejlett tőkésországok együttes nemzeti jövedelme 3,2-szeresére, ipari termelése pedig mintegy négyszeresére emelkedett. 1950-ben a szocialista országok együttes részesedése a világ ipari termeléséből még csak mintegy 20% volt, 1972-ben viszont már megközelítette a 39%-ot (ebből a KGST-országok részesedése mintegy 18, illetve 33% volt). Néhány fontosabb iparcikk vonatkozásában a KGST-országok együttes részesedését a világtermelésben a 2. táblázat adatai szemléltetik.

A közölt néhány főbb naturális mutató is érzékelteti a KGST-tagországok együttes termelésének a nagyságrendjét, illetve előretörésüket a világtermelésben az utóbbi évtized folyamán. Így a vasérc-, szén-, műtrágya- és acélgyártásban együttes részesedésük a világtermelés $^1/_3$-a körül mozog, cukor- és cementgyártásban $^1/_4$; villamosenergia-, kőolaj-, földgáz- és kénsavtermelésben $^1/_5$ körüli a részesedésük. Az adatok rámutatnak azokra a területekre is, ahol a KGST-országok részesedése még alacsony, elmarad a világnépességben betöltött, csaknem 10%-os arányuktól (például a személyautók és a műanyagok gyártásában). Emellett az adatokból a világ két legnagyobb ipari hatalmának, a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak az egyes fontosabb termékek termelésében elfoglalt aránya tekintetében is bizonyos következtetésekre juthatunk: vasérc-, acél- és cementtermelésben a Szovjetunió megelőzte az Egyesült Államokat és a világon az első; szén-, kőolaj- és műtrágyagyártásban erősen megközelíti; személyautó-, teherautó-, vegyiszál- és földgáztermelésben még jelentősen elmarad az amerikai ipar mögött. Ami a két európai gazdasági integráció egymáshoz viszonyított arányát illeti, a KGST-országok együttesen nagyobb erőt képviselnek a villamosenergia-, szén-, kőolaj-, földgáz-, vasérc-, acél-, műtrágya-, kénsav-, cement- és cukorgyártásban; hasonló az arányuk a teherautógyártásban; még lényegesen elmaradnak azonban az EGK mögött a feldolgozó ipar bizonyos ágazataiban, így a személyautók, műanyagok és vegyi szálak előállítása terén. Japán gazdasági előretörése az acél, a személy- és tehergépkocsik, a műanyagok és a vegyi szálak előállításában a legimpozánsabb. Az adatok helyes megítélését elősegíti az is, ha figyelembe vesszük az illető országcsoportok és országok népességi adatait: 1972-ben a KGST-tagországok lakossága együttesen a világ 3,8 milliárd főnyi népességének majdnem

2. tablazat

Néhány fontosabb országcsoport és ország részaránya egyes ipari termékek világtermelésében
(százalék)

Megnevezés	KGST*		Szovjetunió		EGK**		Egyesült Államok		Japan	
	1960	1972	1960	1972	1960	1972	1960	1972	1960	1972
Villamos energia	17	20	11	15	12	12	38	35	5	7
Szén	29	34	18	20	12	8	19	24	2	1
Kőolaj	15	17	14	16	1	1	33	21	0	0
Földgáz	12	21	9	18	2	8	77	55	0	0
Vasérc	22	28	20	27	17	8	17	10	0	0
Acél	25	28	19	21	21	18	26	20	6	16
Személygépkocsi	2	4	1	3	28	31	52	33	1	15
Tehergépkocsi	12	11	10	9	14	10	32	34	16	30
Műtrágya	23	30	12	20	32	17	26	21	5	4
Kénsav	16	23	11	15	19	17	32	30	9	7
Műanyagok	8	9	4	5	27	30	42	29	8	15
Vegyi szál	16	14	6	8	22	19	24	31	17	16
Cement	22	24	14	17	20	19	18	12	7	10
Cukor	21	25	13	12	12	10	7	8	0	1

Forrás KGST Statisztikai Zsebkonyv Moszkva 1973. 96. old

* A KGST, illetve az európai szocialista országok adatai kozott – hacsak erre ettől elteró utalás nincs – itt es a továbbiakban nem szerepelnek Jugoszlávia adatai Az ENSZ-statisztikában ugyanis, amire e munka az osszehasonlíthatóság erdekében nagymértékben támaszkodik, Jugoszlávia adatai a nyugat-európai országok csoportjában szerepelnek. Mivel azonban Jugoszlavia részesedése a nyugat-európai exportban 0,7–1,2% kozott valtakozik, s ez a kapott eredményeket és a levonható kovetkeztetéseket általában nem módosítja, az adatokon változtatás nem történt. Nem szerepel az osszesített adatokban értelemszerűen Kuba sem, amely a KGST-nek 1973 óta tagja.

** Itt es az 1973 előtti evekben az eredeti hat ország adatai szerepelnek. A kilenc országra kibővített EGK 1973 január 1-en lépett eletbe.

10%-át (364 millió fő), ebből a Szovjetunióé csaknem 7%-át (247 millió fő), az EGK-é 5%-át (189 millió fő), az Egyesült Államoké közel 6%-át (209 millió fő) és Japán lakossága mintegy 3%-át (106 millió fő) tette ki.

A gazdasági fejlődés mellett nem lebecsülhető a szocialista országok előretörése a technikai színvonal terén. Az a körülmény, hogy a Szovjetunióban lőttek fel először mesterséges bolygót és az első űrrepülést is szovjet ember hajtotta végre, már másfél évtizeddel ezelőtt világossá tette mindenki előtt, aki fel tudta mérni az e teljesítmények mögött meghúzódó technikai fejlődést, hogy megszűnt az Egyesült Államok második világháború utáni, sokáig vitathatatlan technikai hegemóniája. Ugyanezt bizonyítja a szovjet haditechnika fejlődése. J. Tinbergen 1963-ban megjelent könyvében már ezt írta: „Több mint fél évszázadon át a Kelet elmaradt a Nyugat mögött a technikai fejlődést illetően. Ez a helyzet ma gyors ütemben változik."*

Az európai szocialista országok gyors gazdasági fejlődésének hathatós tényezője volt a KGST keretében folyó együttműködés. Itt történelmileg először valósult meg egy országcsoport gazdasági együttműködése a tényleges kölcsönös segítség elve alapján, anélkül tehát, hogy az erősebb országok a gyengébbek elnyomására törekedtek volna. Ennek az együttműködésnek megkülönböztető jellemzője továbbá a tervszerűség, a gazdasági kapcsolatok stabilitása, amelynek alapja a népgazdasági

* *Jan Tinbergen:* Lessons from the Past. Amsterdam 1963. 12. old.

tervek két- és sokoldalú összehangolása. A szocialista világrendszer szerepének megítélésénél nem hanyagolható el az Európán kívüli szocialista országok, mindenekelőtt Kína várható jelentősége.

Az elmúlt negyedszázadban bekövetkezett másik döntő változás az imperializmus gyarmati rendszerének a felbomlása. Amíg a második világháború előtt a világ lakosságának közel $^1/_3$-a élt gyarmati uralom alatt, addig ma ez a szám kevesebb, mint 1%. Igaz, hogy a volt gyarmati országok nagy része még sok tekintetben függőségben maradt az imperializmus rendszerétől. A gyarmati rendszertől örökölt súlyos helyzetük, torz gazdasági szerkezetük és az imperializmus rendszerében kialakult rendkívül egyoldalú munkamegosztás következtében gazdasági fejlődésük során óriási nehézségeket kell leküzdeniük. Ezzel magyarázható az, hogy az elmúlt két évtizedben részarányuk a világkereskedelemben az 1950. évi mintegy 30%-ról napjainkra 20% alá esett, és bár jelentőségük a világtermelésben valamelyest növekedett, elmaradásuk a világ fejlett országaitól fokozódik. Az 1973-ban kibontakozott energiaválság ugyan ugrásszerűen javította néhány olajtermelő fejlődő ország gazdasági, pontosabban pénzügyi helyzetét, de ez a harmadik világ egészének alapvető problémáit korántsem oldotta meg. Mégis a közel száz fejlődő ország mindenesetre számottevő erőként jelentkezik a világpolitikában, s a politikailag önálló fejlődő országok számának és súlyának a növekedése bizonyos hatással van a világgazdaság alakulására is.

Jelentősen megváltoztak az erőviszonyok a fejlett tőkésországok között. Csökkent az Egyesült Államok viszonylagos súlya a világgazdaságban, és hegemóniája is meggyengült a tőkés rendszeren belül. Ezt a folyamatot jelzi, hogy a világ bruttó termelésében 1950-ben elfoglalt 40%-os részesedése 1970-ben 30%-ra esett vissza. A tőkés világ ipari termelésében az ötvenes évek elején még több mint 50%-kal részesedett, ez az arány 1970-re 41%-ra csökkent, s azóta is stagnál. Az Egyesült Államokat meggyengült világpiaci versenyképessége következtében az export növekedésében Anglia kivételével a többi fejlett tőkésország jelentősen megelőzi. Az ország történetében 1893 óta először 1971-ben volt passzív a kereskedelmi mérleg, s ez is hozzájárult fizetési mérlegének kedvezőtlen alakulásához. Eközben a fejlett tőkésországok közötti versenytársai (elsősorban az EGK-ba tömörült nyugat-európai államok és Japán) megerősödtek. Az EGK országai jelenleg együttesen a világkereskedelem legnagyobb hányadát reprezentálják, részesedésük 1970-ben meghaladta a világexport 30%-át, a kilenc országot figyelembe véve ez az arány 40% fölé emelkedik. Ipari termelésük dinamikája is megelőzte az Egyesült Államokét. Jelentős mértékben megerősödött a Német Szövetségi Köztársaság gazdasága, meggyengült viszont Anglia gazdasági ereje, nem kis mértékben gyarmatainak elvesztése folytán. Japán a második világháború befejezése óta a modern világ legviharosabb ütemű ipari és kereskedelmi fejlődését produkálta. Ennek eredményeként részesedése a világtermelésből 1950–1970 között több mint kétszeresére emelkedett, a világexportban elfoglalt aránya pedig csupán az utolsó évtized alatt megkétszereződött, s jelenleg mindkettő 6–7% között mozog (a világ népességében elfoglalt aránya 3%).

Az elmondottakat jellemzik a nem szocialista világ ipari termelésének a megoszlására vonatkozó adatok (lásd 3. táblázat).

A korábban kialakult egyensúlyi viszonyok és erőviszonyok megváltozása, így mindenekelőtt a szocialista világrendszer megerősödése óriási ellenállást vált ki politikai és gazdasági téren mindama erők részéről, amelyek rovására az erőviszonyok

3. táblázat

Egyes országcsoportok és országok részesedése a nem szocialista világ ipari termelésében
(százalék)

Megnevezés	1948	1960	1970	1972
Fejlett tőkésországok	89	88	86	86
Egyesült Államok	55	46	41	41
Franciaország	5	5	5	5
Japán	1	4	9	9
Nagy-Britannia	10	8	6	6
Német Szövetségi Köztársaság	4	9	9	9
Olaszország	2	3	3	3
Fejlődő országok	11	12	14	14

Forrás: Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1973. 8. sz. melléklete.

megváltoztak. A szükséges következtetések levonása számukra fájdalmas és kényszerű folyamat. Ezzel magyarázható az, hogy az erőviszonyok megváltozásából, így a szocialista országok súlyának növekedéséből adódó következmények igen nagy ellenálláson keresztül és időben nagy késéssel érvényesültek. Ezen az sem változtat, hogy mindig vannak olyan személyek, olyan politikai és gazdasági erők, akik és amelyek másoknál jóval korábban követelik a szükséges következtetések levonását. A tapasztalat az, hogy minél inkább késik a realitások fel- és elismerése, annál nagyobb veszteségek érik a gazdasági együttműködésben érintett összes felet, így azokat is, amelyek vonakodnak feladni korábbi pozícióikat. Ennek egyik példája az a hátrány, amely végül is az Egyesült Államokat érte a szocialista országokkal szemben alkalmazott embargópolitika következményeképpen. 1970-ben a fejlett tőkésországokból a szocialista országokba irányuló exportnak mindössze 4%-a származott az Egyesült Államokból, a nyugat-európai országok részesedése viszont meghaladta a 80%-ot. Vagy például az elmúlt évek sorozatos valutaválságainak alapvető vonása szintén az volt, hogy a vezető tőkés nagyhatalmak vonakodtak levonni az erőviszonyok változásából adódó következtetéseket. A késedelem különösen akkor nagy, ha az erőviszonyok gyorsan, dinamikusan változnak (ez történt a szocialista országok gyors fejlődése esetében). Ez Európában világosan megmutatkozott az elmúlt évtizedekben, és ennek hatása még ma is rányomja bélyegét a földrész országai közötti kapcsolatokra. Álljon itt szemléltetésként néhány terület, ahol ez a késés rendkívül szembetűnő.

– Politikai téren legjellemzőbb volt a német kérdés rendezésének elhúzódása. A Német Demokratikus Köztársaságot, amely gazdasági fejlettség tekintetében Európában a hatodik helyet foglalja el és a világ 10 legfejlettebb ipari országa közé tartozik, a nyugati országok politikailag következetesen diszkriminálták. A Német Szövetségi Köztársaság 1956 óta tagja volt az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának és egy sor más nemzetközi szervezetnek, a demokratikus német állam részvételét viszont ezekben a szervezetekben másfél évtizedig megakadályozták, jelentősen csökkentve ezzel e szervezetek tekintélyét és azok működésének hatékonyságát. A Német Demokratikus Köztársaság politikai elismerése, a diplomáciai kapcsolatok

felvétele a nyugati országok részéről közel negyedszázaddal az önálló demokratikus német állam megalakulása után következett be.

– Távolról sem követi az európai szocialista országok gazdasági súlyának növekedését a köztük és a tőkésországok között folyó kereskedelem alakulása. A kelet-nyugati kereskedelem részesedése az európai országok összes külkereskedelmében két évtized óta meglehetősen alacsony szint – 2–4% – körül mozog. Nem tükrözi a szocialista országok gazdasági fejlődését a kelet-nyugati kereskedelem szerkezete sem, és részben ez az oka annak is, hogy e kereskedelem súlya jóval kisebb, mint amit a két országcsoport gazdasági potenciálja lehetővé tenne.

– Nem tartott lépést a szocialista országok súlyának növekedésével a világban kialakult, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra hatást gyakorló intézményrendszer. Fontos nemzetközi intézmények működnek még ma is a szocialista országok részvétele nélkül, másokban pedig a szocialista országok szerepe korlátozott. Egyelőre még kevés szervezetben kapták meg a szocialista országok az őket gazdasági és politikai erejüknél fogva megillető helyet.

Az új erőviszonyokhoz való igazodásban bekövetkezett lényeges késedelem felismerése első előfeltétele annak, hogy helyes szemszögből kerülhessenek megvilágításra azok a területek, ahol megfelelő következtetéseket kell levonni az erőviszonyok megváltozásából. Külön is figyelmet érdemel ebből a szempontból a nemzetközi munkamegosztás helyzete, valamint a világgazdaság mechanizmusa és intézményrendszere.

A VILÁGMÉRETŰ NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS ALAPVONÁSAI

A termelőerők fejlődése következtében a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat ma nem annyira a természeti tényezők határozzák meg, mint az emberi tevékenység, az abban kialakult munkamegosztás. Az ipari fejlődés kevésbé függ azoktól a körülményektől, amelyek korábban meghatározóak voltak (nyersanyaglelőhelyek, megközelíthetőség, energiaforrások, nagy piacok közelsége stb.). A közlekedés és hírközlés fejlődése, az energiahálózat kiépítése jelentősen csökkentette az említett tényezők szerepét. Ugyanebben az irányban hatott az is, hogy az általános képzettségi színvonal, a technikai tudás többé nem néhány ország kiváltsága. A környezeti ártalmak fokozódása is az ipar korábbi koncentrációjának csökkentésére ösztönöz.

A századunk közepét jellemző nemzetközi munkamegosztás fő vonásai a múlt század végén, majd e század elején bontakoztak ki, és a későbbiek során még határozottabb hangsúlyt kaptak. Ez a munkamegosztás az imperializmus gyarmati rendszerén nyugodott. Kezdetben néhány nyugat-európai ország, később az Egyesült Államok fejlesztette ki az ipart, a gyarmatok szerepe az iparosításban alapvetően a nyersanyag-kitermelésre korlátozódott. A tőkés fejlődés mechanizmusa a gazdagság felhalmozódását mindenekelőtt a nyugat-európai tőkésországokban, valamint az Egyesült Államokban biztosította. Egyedüli kivételt ebben az időszakban a Szovjetunió képezett, amely a tőkés rendszertől függetlenül, attól nagymértékben elszigetelve, először törte meg a Nyugat ipari monopóliumát. A század első felében kibontakozott nemzetközi munkamegosztást mindenekelőtt a szocialista világrendszer kialakulása és gyors gazdasági fejlődése, valamint a gyarmati rendszer felbomlása tette

elavulttá. Az a körülmény, hogy a szocialista országok ma már a világ ipari termelésének csaknem 40%-át adják, valamint hogy ipari fejlődésük üteme az elmúlt két évtized folyamán a fejlett tőkésországokénak több mint kétszerese volt, jelzi, hogy a szocialista országok vonatkozásában már megindult a korábbi munkamegosztás gyökeres megváltoztatásának folyamata.

Ebben kiemelkedő szerepe van a Szovjetuniónak, amely maga is hatalmas gazdasági átalakuláson ment át, és jelenleg a világ második legnagyobb ipari hatalma. A Szovjetunió ipari termelése ma több a Német Szövetségi Köztársaság, Anglia és Franciaország együttes termelésénél és több, mint az Egyesült Államok ipari termelésének $^3/_4$-e.* Számottevő emellett a többi európai szocialista ország fejlődése is: a Német Demokratikus Köztársaságé és Csehszlovákiáé, amelyek korábban is jelentős ipari bázissal és hagyományokkal rendelkeztek; Magyarországé és Lengyelországé, amelyek az utóbbi két évtizedben agrárországból közepes fejlettségű ipari országgá váltak; Romániáé és Bulgáriáé, ahol a háború előtt az ipari tevékenység színvonala rendkívül alacsony volt, de ahol az ipari termelés a szocialista táboron belül a leggyorsabban fejlődött az elmúlt két évtized folyamán, s ennek eredményeképpen a két ország ugyancsak ipari országgá vált. Ugyanez vonatkozik Jugoszláviára is, amely elmaradott mezőgazdasági országból vált az iparosítás segítségével közepesen fejlett ipari országgá.

Nem arról van szó, hogy az európai szocialista országok helyet kérnek maguknak, hanem arról, hogy ezt a helyet megszerzik gyors gazdasági fejlődésükkel, gazdasági és társadalmi rendszerük tőkés rendszerrel szembeni fölényével. Ez nemcsak az ipari termelés világméretű megoszlását változtatja meg, hanem az eddiginél jóval nagyobb lehetőséget nyújt a munkamegosztás kibővítésére nemcsak a szocialista országok körén belül, hanem a világ más országaival, így különösen Európa többi országaival is.

Más a helyzet a fejlődő országokkal. Az imperializmus korszakában kialakult munkamegosztás következtében a mai fejlődő országok – zömük korábban gyarmat volt – a gyarmati rendszertől torz, egyoldalú gazdaságot örököltek. Az ipari termelés vagy teljesen hiányzott, vagy rendkívül alacsony szinten mozgott, illetve azokra a kitermelő ágazatokra korlátozódott, amelyek nyersanyagot biztosítottak az anyaország számára. Jellemző erre például az a tény, hogy a világ nyersolajkészleteinek 63%-a a fejlődő országokban található, de az olajfeldolgozásban való részesedésük mindössze 10%. A gyarmati rendszer felbomlásával a fejlődő országok iparosítása igen nagy súllyal került előtérbe. Igaz ugyan, hogy az ötvenes évek végén ennek szükségességét a legfejlettebb tőkésországok képviselői még vitatták, de ez a vita azóta már eldőlt, és világszerte elismerik, hogy a fejlődő országok súlyos problémáinak megoldásában a döntő szerepet az ipar megteremtése, illetve az iparosítás meggyorsítása töltheti be. Ez akkor is igaz, ha a fejlődő országoknak – a szocialista országoktól eltérően – sem gazdasági erejük, sem politikai hatalmuk nem elég ahhoz, hogy ezen a munkamegosztáson a maguk erejéből gyökeresen változtassanak.

Az elmúlt évtizedben a tőkés világgazdaságban előtérbe került világméretekben is az ipartelepítés kérdése. A fejlett tőkésországok a munkaigényes és műszakilag igénytelenebb iparágak egy részét áttelepítik más, kevésbé fejlett országokba, így a fejlődő országokba is. Ebben részben az a törekvés vezeti őket, hogy megtartsák,

* Lásd *N. Inozemcev:* Szocializm i mezsdunarodnoje szotrudnyicsesztvo. Pravda, 1973. máj. 16.

illetve fokozzák politikai és gazdasági befolyásukat az egyes fejlődő országokban, másrészt, hogy a termelést olyan országokban szervezzék meg, ahol jelentős a munkaerő-kínálat, a munkabérek alacsonyak és az ipartelepítést környezetvédelmi kiadások sem terhelik. Ez a fajta ipartelepítés már jelentős méreteket öltött. E folyamat bizonyos vonatkozásban egybeesik a fejlődő országok iparosítási törekvéseivel, ugyanakkor növeli gazdasági függésüket a külföldi tőkétől, különösen a nagy nemzetközi monopóliumoktól, hiszen elsősorban ezek telepítik át termelésük egy részét az alacsony munkabérű országokba. Ez a folyamat a tőkésországokban nem tervszerűen, többnyire nem a fejlődő országok nemzeti fejlesztési programjával összhangban megy végbe, hiszen alakulását elsősorban a nagy monopóliumok érdekei határozzák meg.

Annak ellenére, hogy általánosan elismerik: a fejlődő országok nagy nehézségekkel járó, nem elég dinamikus gazdasági fejlődése, 10 ember közül 6–7-nek a nyomorhoz közel álló életszínvonala, a világ legfejlettebb és legelmaradottabb részei közötti színvonalkülönbség növekedése a világ alapvető politikai és gazdasági problémái közé tartozik, a fejlődő országok zöme a politikai függetlenség elnyerése után is gazdasági függőségben maradt az imperialista országoktól. Egyelőre nem bontakozott ki világos perspektíva arra vonatkozóan, hogyan indulhatnak meg a fejlődés olyan útján, amely a nemzetközi munkamegosztás gyors reformja révén biztosítja bekapcsolódásukat a világgazdaság fejlődésének áramkörébe. A világgazdaság jelenlegi helyzete azt mutatja, hogy ez a probléma a tőkés gazdaság erőinek önmozgása alapján nem oldódik meg, sőt a spontán folyamatok a problémát csak elmélyítik. A nyugati tőkésországokkal fennálló viszonyuk egyelőre gazdasági függőségükön nem változtatott. Az is világos, hogy a fejlődő országok saját gazdasági erejükre támaszkodva, nemzetközi segítség nélkül fejlődésüket nem tudják olyan ütemben meggyorsítani, hogy az belátható időn belül megalapozza további felemelkedésüket.

A nemzetközi munkamegosztás új típusú kapcsolatai alakultak ki a szocialista és a fejlődő országok között. Az európai szocialista országok a fejlődő országokkal való közvetlen kapcsolatok útjára léptek, és ez maga is új elemet jelent a munkamegosztásban, hiszen korábban kereskedelmük nagyrészt a gyarmattartó országok közvetítésével bonyolódott le. A KGST-országok a fejlődő országok iparosítása, komplex társadalmi és gazdasági fejlődése mellett lépnek fel, egyenjogúságon alapuló és hosszú távú gazdasági kapcsolatokra törekszenek, szemben a tőkésországok neokolonialista törekvéseivel. E kapcsolatok megtörték e területen is a fejlett tőkésországok monopóliumát, de mértékük egyelőre még szerény, hiszen a szocialista és a fejlődő országok egymás közti forgalma az egész világkereskedelemnek csupán alig több mint 1%-át teszi ki (ezen belül mind a KGST-, mind a fejlődő országok kereskedelmének mintegy 7–8%-át). Másrészt viszont a fejlődő országok számára e kapcsolatok azért is jelentősek, mert felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak nekik a fejlett tőkésországokkal való kereskedelmi és egyéb gazdasági feltételek javításához. Ez testet öltött a kedvezőbb hitelfeltételek elérésében, de abban is, hogy amíg hosszú időn át a fejlett tőkésországok elzárkóztak komolyabb ipari berendezések szállításától, ez a magatartásuk a szocialista országok ilyen irányú szállításainak jelentős növekedése következtében megváltozott. A szocialista országok léte és az új típusú gazdasági kapcsolatok óriási jelentőségűek voltak a fejlődő országok számára. A szocialista világrendszer léte és a fejlődő országok egy részének nyújtott aktív segítsége már bizonyos előrehaladást tett lehetővé ez utóbbiak iparosításának a meggyorsításában, de ez még

rendkívül kevés ahhoz, hogy fokozatosan csökkenjék a fejlett országokkal szembeni lemaradásuk.

Ha lehetetlen is általánosítani, figyelembe véve a fejlődő országok közötti óriási különbségeket (gazdaságuk jellege, társadalmi berendezkedésük, fejlettségi szintjük szempontjából – az egy főre jutó éves bruttó nemzeti termék 50–3500 dollár közötti sávban szóródik, de átlagosan mindössze 200 dollárra tehető), mégis meg lehet állapítani azt, hogy a világban kialakult munkamegosztás rendszere elavult és gyökeres átalakulásra érett meg. Ennek fő vonásai a fejlett tőkésországok ipari monopóliumának megszűnése, a szocialista országok szervesebb integrálódása egy új nemzetközi munkamegosztásba, végül a fejlődő országok megfelelő szerepének kialakítása – részben saját természeti kincseik hasznosításával – az iparosításban, a gazdasági fejlődésben való arányos részvételük útján.

A nemzetközi munkamegosztás fejlesztése során tudatosabban és az eddiginél tervszerűbben kell törekedni a világ nyersanyagproblémáinak a megoldására. A Római Klub tanulmánya* minden eddiginél élesebben világította meg azt, hogy az emberiségnek *gazdálkodnia kell* a nyersanyagkészletekkel. A tanulmány vitatható módszerétől és végkövetkeztetéseitől függetlenül az kétségbevonhatatlan, hogy a gyors ipari fejlődés, a nyersanyagok és energiahordozók iránt mutatkozó és exponenciálisan növekvő igény óriási feszültséget teremt a világon rendelkezésre álló energiaforrások, nyersanyagok és az ezekkel szemben támasztott igények között. Ezért világszerte érik az a gondolat, hogy a világ nyersanyagkészleteinek a feltárását, az ezekkel való tudatos gazdálkodást a világgazdaság központi, nemzetközi tanácskozásokon megtárgyalt kérdései közé kell emelni. A kérdés megoldását célzó koncepciókat kialakítva messzemenően figyelembe kell venni a fejlődő országok érdekeit, különösen abban a vonatkozásban, hogy feltárhassák nyersanyagkincseiket és megkaphassák az őket megillető részesedést abból a gazdagságból, amelyet a területükön levő nyersanyagkincsek képeznek.

Az említett problémák a nemzetközi munkamegosztás olyan változásait érintik, amelyek részben már folyamatban vannak, részben kívánatos előidézésük, illetve meggyorsításuk. Kézenfekvő, hogy ezek iránt az európai országok nem lehetnek közömbösek, és együttműködési rendszerük kialakításakor ezeket is figyelembe kell venniük.

A VILÁGGAZDASÁG REGIONALIZÁLÓDÁSA

Az elmúlt negyedszázad világgazdasági fejlődését nemcsak az jellemzi, hogy a nemzetközi kapcsolatok egyre intenzívebbé váltak, hanem az is, hogy azok sokkal dinamikusabban fejlődtek az egyes világgazdasági régiókon belül, mint az egyes régiók között. Világosan megfigyelhető a világgazdaság regionalizálódásának a folyamata.

A különböző régiók kialakítására egyaránt hatottak politikai és gazdasági motívumok. A régiók ebben a vonatkozásban nem azonosíthatók teljesen az integrációs csoportosulásokkal, amelyek a regionális erőközpontoknak csak egyik formáját alkotják.

A világgazdaságban ma is jelentős szerepe van Európának. Bár népességének arán-

* *D. H. Meadows:* The Limits to Growth. New York 1972.

nya csökkenő (az 1950. évi 31%-ról a hatvanas évek végére a világnépesség mintegy 25%-ára mérséklődött), a világ bruttó termelésében s ezen belül különösen az ipari termelésben továbbra is kiemelkedő helyet tölt be. Az előbbi mutató aránya a hatvanas évek végén meghaladta a 40, az ipari termelés terén pedig megközelítette az 50%-ot. Az európai országok bonyolítják le a világkereskedelemnek több mint a felét. A társadalmi-gazdasági fejlődés e térségben különböző régiók kialakulására vezetett.

Ilyen régió az európai KGST-országok közössége. Ezek az országok a gazdasági együttműködés új típusú kapcsolatait hozták létre mind az abban részt vevő országok között, mind a kívülállókkal. Az európai szocialista országok együttműködésének intenzív voltát mindennél világosabban mutatja, hogy két évtizede dinamikusan növekvő külkereskedelmi forgalmuk mintegy 60%-át egymással bonyolítják le. Az évtized elején elhatározott cél, a szocialista gazdasági integráció fokozatos megvalósítása növekvő vonzerőt gyakorol az abban közvetlenül részt nem vevő országok egy részére is, azokra, amelyek politikai, gazdasági vagy földrajzi okok következtében szorosabb gazdasági kapcsolatok kiépítésére törekednek az európai szocialista országokkal.

A világgazdaság és Európa másik jelentős régiója Nyugat-Európa, amelynek belső és külső vonzási ereje az elmúlt két évtizedben jelentősen megnőtt. Bár a továbbiakban Nyugat-Európán valamennyi európai tőkésországot értjük, és a statisztikai adatok is erre a körre vonatkoznak, Nyugat-Európán belül jelentős eltérések vannak az egyes országok gazdasági fejlettségében. Így például Törökország, Görögország, Spanyolország, Portugália gazdasági fejlettségét tekintve jelentősen elmarad a többi nyugat-európai ország színvonalától. A nyugat-európai országok külkereskedelmének az a hányada, amelyet egymással bonyolítanak le, az 1955. évi 55%-ról a hatvanas évek végére 67%-ra nőtt, emellett a világ legtöbb más régiójának exportjában is emelkedett Nyugat-Európa súlya.

4. táblázat

A Nyugat-Európába irányuló kivitel aránya a világexportban és az egyes országcsoportok exportjában

(százalék)

Megnevezés	1955	1970
A világexportban	41,9	46,2
A fejlett tőkésországok exportjában	46,4	51,6
A fejlődő országok exportjában	40,2	39,6
A szocialista országok exportjában	16,5	20,4

Forrás: Handbook of International Trade and Development Statistics. United Nations, New York 1972. alapján számítva.

Nyugat-Európán belül határozott vonzási központot jelent az EGK, amely eredeti összetételében is Nyugat-Európa exportjának 64%-át képviselte. Bizonyos regionális együttműködés jeleit mutatta az EFTA is – részesedése a nyugat-európai exportban mintegy 30%-ot tett ki –, de az EGK kibővülése után jelentősége erősen csökkent.

Egyéb tényezők mellett az EGK kereskedelempolitikája is nagy szerepet játszott abban, hogy a tagországok külkereskedelmi forgalma rendkívül erős mértékben egymás irányába terelődött. Ennek következtében az 1955–1970-es időszakban az egymás közötti kereskedelem súlya az EGK összes forgalmának 33%-áról közel 50%-ára emelkedett. Az EGK-nak az a jellege, amely alakulásakor jellemezte – Franciaország politikai és a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági súlyából adódó kompromisszum – ma már sokban változott. Franciaország relatív politikai súlya csökkent, gazdasági potenciálja növekvőben van, a Német Szövetségi Köztársaságnak politikai szerepe is fokozódott, Anglia és néhány más ország belépése révén viszont a politikai és gazdasági erők jobban megoszlanak az egyes országok között. Mindenesetre a Közös Piac még kibővülése előtt is olyan gazdasági egységet alkotott Európában, amelynek bruttó nemzeti termelése 1970-ben elérte az Egyesült Államok termelésének közel felét, az energiatermelés, valamint a csúcstechnikát képviselő ágak kivételével a gazdaság minden fontos ágában az Egyesült Államoknál gyorsabban fejlődött, és a világforgalomban a legnagyobb gazdasági csoportosulás volt. A kibővüléssel gazdasági súlya tovább növekszik. E kérdéssel a sajtó és a szakirodalom gyakran foglalkozik, sokféle – nemegyszer egymástól eléggé eltérő – értékelés, számítás lát napvilágot. A legátfogóbb mutatók, vagyis a népesség, a bruttó nemzeti termék és a világkereskedelemben betöltött részesedés tekintetében Anglia, Dánia és Írország belépése az EGK-ba azt jelentette, hogy gazdasági potenciálja mintegy $^1/_3$-dal megnőtt. A gazdasági fejlettség általános mutatói tekintetében (mint a bruttó nemzeti termelés és az energiafogyasztás) még a kibővült EGK is jelentősen elmarad az Egyesült Államok mögött, viszont arany- és devizatartalékai jelentősen meghaladják az amerikait, továbbá acél- és gépkocsigyártásban világviszonylatban az első helyen áll. A külgazdasági kapcsolatok és más, az európai gazdasági együttműködés szempontjából fontos kérdések azonban még nem teljesen tisztázódtak a kibővült Közös Piacban. Sok tekintetben ugyanis nem világos, hogyan fognak alakulni a szervezet kapcsolatai a be nem lépő volt EFTA-országokkal, Japánnal, a volt Brit Nemzetközösséghez tartozó országokkal, az Egyesült Államokkal és a szocialista táborral.

Az Egyesült Államok mint a világ legnagyobb gazdasági hatalma változatlanul vezető szerepet tölt be a világgazdaságban, bár viszonylagos súlya, mint arra már utaltunk, az elmúlt évtizedekben számottevően csökkent. Az erősödő infláció, a költségvetési deficit, a fizetésimérleg-hiány, a termelés egyenetlen fejlődése, a dollár helyzetének megrendülése mind arra vall, hogy az Egyesült Államok elvesztette azt a vitathatatlan hegemón szerepét, amellyel a tőkés világgazdaságban a második világháború után rendelkezett. A realitásokkal számoló amerikai külgazdasági stratégia ma már nem is tűzi ki célul, hogy korábbi szerepét visszaszerezze, hanem abból indul ki, hogy az Egyesült Államok világméretű technikai és gazdasági fölénye csak a gazdasági élet néhány, bár a termelőerők fejlődése szempontjából döntő jelentőségű területén érvényesíthető. Az 1971-ben készült, az új amerikai külgazdasági stratégia megalapozását célzó jelentésében P. Peterson, az elnök akkori tanácsadója a következőket írta: „azokra a dolgokra kell koncentrálni, amit mi csinálunk a legjobban... Ez nem azt jelenti, hogy Amerikának mindenben vezetnie kell – ezt nem tudja megtenni s meg sem szabad kísérelnie –, hanem inkább azt, hogy Amerikának azon dol-

gokban kell vezetnie, amelyekben ennek értelme van számára."* Azok a területek, ahol az amerikai gazdaság hosszú távon is komparatív előnyökkel rendelkezik, Peterson véleménye szerint a mezőgazdaság, a management, a kutatásigényes beruházási javak és a technika legtöbb területén a legfejlettebb műszaki-tudományos eredmények. Bár e kérdésben eltérnek a vélemények az Egyesült Államok vezető körein belül is, egyre kevésbé reális az a célkitűzés, hogy az ország valaha is visszaszerezze korábbi egyeduralkodó világgazdasági szerepét.

Mindennek ellenére az Egyesült Államok óriási gazdasági potenciálja és belső piaca, a tőkekoncentráció nagyfokú előrehaladása folytán összpontosult hatalmas ipari és finánctőke jelenléte változatlanul igen nagy erőt és vonzási központot jelent a világgazdaságban. Az Egyesült Államok gazdaságának méreteire jellemző, hogy a bruttó nemzeti termék volumene folyó áron meghaladja az 1000 milliárd dollárt, s ez a teljesítménye a világon egyedülálló. Egyetlen ország vagy országcsoport sem termel és fogyaszt ilyen mennyiségű terméket és szolgáltatást a világon. Hatalmas az Egyesült Államok befolyása a legújabb tudományos kutatási területeken és a tudományos vívmányok alkalmazásában. A tőkés világ termelésének mintegy $^1/_3$-át, a kutatási-fejlesztési ráfordításoknak viszont $^2/_3$-át képviseli. Az Egyesült Államokban összpontosul a tőkés világ tudományos kutatói állományának mintegy a fele. A kutatásigényes termékek (repülőgépek, távközlési berendezések, elektronikus számítógépek, tudományos műszerek, atomreaktorok stb.) előállításában és kivitelében vezető pozíciót foglal el. Multinacionálissá vált vállalatain keresztül az amerikai befolyás erőteljesen növekszik Európában és a nem szocialista világ más részein is. Mindezt figyelembe véve az Egyesült Államok változatlanul vezető szerepet tölt be a technikai haladás kulcsterületein, és gazdasági vonzása lényegesen nagyobb, mint amit a folyó termelési vagy külkereskedelmi adatok mutatnak.

A világgazdaság igen fontos központjává vált dinamikus fejlődése révén Japán. A nagy földrajzi távolságok és a tradicionális kapcsolatok hiánya következtében a japán gazdaság hatóereje Európában korlátozott, és bár belátható időn belül valószínűleg az is marad (részesedése a hetvenes évek elején az európai tőkésországok behozatalában mintegy 2% volt, és hasonló arányú az európai szocialista országok behozatalában is), mégis nagy kérdőjelnek tekinthető, hogy a dinamikus japán ipar mikor és milyen erővel jelenik meg a nyugat-európai tőkésországokkal való versenyben. Az utóbbi évek fejleményei azt mutatják, hogy a japán gazdaság az Egyesült Államok számára már most erős versenytárs, különösen azokon a területeken, ahol a japán technikai színvonal – nemegyszer az amerikai műszaki eredményeket használva fel egy-egy iparág fejlesztéséhez – meghaladja az amerikaiakét (például miniatürizálás). A legnagyobb vonzóerőt Japán Délkelet-Ázsia gazdaságára gyakorolja. E régió forgalma máris erősen Japán felé terelődött. Az 1955. évi 8%-ról 1970-ben 17%-ra emelkedett az e térség országaiból Japánba irányuló export súlya, évi átlagos 10%-os növekedés mellett. Ez a növekedés kétszerese a régió összes exportja növekedési ütemének. Ez a tendencia különösen az utóbbi években gyorsult fel. Ami Japánt illeti, az Egyesült Államok után számára e térség országai jelentik a második leg-

* *P. G. Peterson:* The United States in the Changing World Economy. A Foreign Economic Perspective. U. S. Government Printing Office, Washington 1971.

nagyobb exportpiacot, amelynek jelenlegi részesedése a teljes japán exportban mintegy 25%.

Hosszú távon a világgazdaság jelentős tényezőjének lehet tekinteni Kínát is. Egyelőre azonban igen nehéz megítélnünk, hogy Kína mennyi idő alatt tudja óriási lélekszáma (becslések szerint több mint 800 millió fő, a világ népességének mintegy $^1/_5$-e), hatalmas területe, valamint szocialista gazdasági rendszere következtében a világgazdaságban betölthető helyét elfoglalni. Ez a kínai gazdaság fejlődése mellett nem kis mértékben attól a politikától is függ, amelyet a Kínai Népköztársaság nemzetközi gazdasági kapcsolatainak fejlesztése tekintetében a jövőben folytat. Jelenleg részaránya a világkereskedelemben nem éri el az 1%-ot, s az egy főre jutó nemzeti jövedelem terén az ország hozzávetőleg India szintjén áll.

A fejlődő országok csoportja nem számítható egyértelmű világgazdasági régiónak, hiszen igen nagy és heterogén országcsoportról van szó. A fejlődő országok területileg is hatalmas távolságokra vannak egymástól, és nagyságban, gazdasági színvonalban is rendkívül különbözőek. Ugyanakkor a fejlődő országok gazdasági szerepével a jövőben fokozottan kell számolni, hiszen az itt élő százmilliók súlyos helyzete, ezen országok gazdaságának rendkívül alacsony színvonala és egyoldalú volta, függőségük a tőkés világgazdasági rendszertől Földünk elsőrendű problémái közé tartozik, és egyetlen olyan világgazdasági stratégia sem reális, amely figyelmen kívül hagyja a fejlődő országok gazdasági felemelkedésének a követelményeit.

Az elmúlt negyedszázad egyik legjellemzőbb folyamata tehát új gazdasági régiók kialakulása, illetve megerősödése. Ez mindenekelőtt az európai szocialista országokra, illetve a KGST-re, valamint Nyugat-Európára, illetve azon belül az EGK-ra vonatkozik. További fontos tényező a világgazdaság erőközpontjainak viszonyában az Egyesült Államoknak a világgazdaságban betöltött szerepe, valamint Japán gazdasági súlyának a növekedése.

Az említett régiók kialakulásának egyik összetevője, de egyúttal következménye is volt az, hogy külkereskedelmük erőteljesen a régiókon belül fejlődött (lásd 5. táblázat). Ez leghatározottabban Európát jellemezte.

Mint látható, az elmúlt időszakban a szocialista országokat kivéve Európa többi részében mindenütt emelkedett a csoportosulásokon belüli forgalom hányada. Az európai szocialista országok egymás közötti kereskedelmének magas aránya már az ötvenes évek közepére kialakult, s azóta ezen a szinten stabilizálódott. Nyugat-

5. táblázat

A saját országcsoportba irányuló export részaránya a főbb európai országcsoportok összes exportjában
(százalék)

Megnevezés	1955	1970
Európai szocialista országok	60	60
Európai tőkésországok	55	67
ebből:		
EGK	33	49
EFTA	18	26
Európa összesen	*62*	*73*

Európában a régión belüli forgalom aránya az ötvenes évek közepén még elmaradt ettől a szinttől, a hatvanas évtized végére azonban már meghaladta azt. A régión belüli kereskedelem magas szintje különösen jellemző volt a KGST-országokra, illetve az EGK országaira.

A két régió egymás közötti kapcsolatai azonban nem fejlődtek a lehetőségek arányában. Jellemző, hogy az EGK 1955–1970 között egyformán, évi átlagban 14%-kal bővítette egymás közötti és a KGST-tagországokba irányuló exportját, de időközben az egymás közötti export értéke teljes exportjának $^1/_3$-áról a felére emelkedett, a KGST-országok részesedése pedig összes exportjának 1955. évi 2%-áról 1970-ben mindössze 3%-ra nőtt. A két régió közötti forgalom ma is az Európán belüli külkereskedelem 5%-a körül ingadozik. A jelentős különbség oka az induló értékek eltérő nagyságában keresendő, ezért pusztán a növekedési ütemek összehasonlítása egyoldalú és irreális következtetésekre vezethet. Ami a KGST-országokat (Mongólia nélkül) illeti, egymás közötti exportjukat a jelzett időszak folyamán évi 9,5%-kal, az EGK országaiba irányuló exportot ennél némiképp magasabb ütemben, évi átlagban 11%-kal bővítették. Egymás közötti exportjuk aránya teljes kivitelükben magas, de változatlan szintű (60%) maradt, az EGK felé irányuló export aránya pedig 5%-ról 7%-ra nőtt.

A nemzetközi gazdasági élet internacionalizálódása tehát nem egyenletesen ment végbe, hanem elsősorban bizonyos csomópontokban, az egyes régiókon belül vált különösen intenzívvé. Ez a tendencia azonban új problémákat is megérlelt, mindenekelőtt Európában. Létezik ugyanis egy olyan felső határ, amelyen túl már nem tekinthető optimálisnak sem az egész régió, sem az egyes országok számára a régión belüli forgalom arányának növekedése. Ezt világosan jelzi az, hogy a KGST-országok egymás közötti forgalmának az aránya hosszú idő óta nem emelkedik tovább, hiszen az már a világgazdaság többi részétől való elzárkózás felé vezetne. Hasonló problémák kezdenek mutatkozni az EGK-ban is. Az alapító hat ország egymás közötti kereskedelmének növekedése az eddigi erőteljes ütemben és nagyon hosszú időn át már nem folytatható, amennyiben ezek az országok megfelelő gazdasági kapcsolatokat akarnak fenntartani a világ többi részével is.

A világgazdaság és ezen belül különösképpen az európai gazdaság regionalizálódása tehát olyan fokot ért el, amely a politikai tényezőktől függetlenül is megköveteli, hogy fokozott jelentőséget kapjanak a régiók közötti gazdasági kapcsolatok.

A mai világgazdaság talán egyik legizgalmasabb kérdése éppen az, hogy mire lehet számítani a világgazdaságban kialakult különböző erőközpontok egymáshoz való viszonyát illetően, s milyen ütemben követi a gazdasági kapcsolatok régiókon belüli dinamikus fejlődését az a korszak, amelyben gyorsabban fejlődnek a kapcsolatok a világgazdaság különböző régiói között is.

A VILÁGGAZDASÁG MECHANIZMUSA ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE

Az elmúlt negyedszázad világgazdasági változásai új követelményeket támasztottak a világgazdaság működési mechanizmusával és intézményrendszerével szemben is. A második világháború végén, 1944-ben létrejött Bretton Woods-i intézmények olyan világgazdasági helyzettel számoltak, amelyben az Egyesült Államok gazdasági és

technikai hatalma szilárd és domináns volt; a világkereskedelem mechanizmusa és a nemzetközi pénzügyi rendszer a tőkésországok és mindenekelőtt az Egyesült Államok érdekeivel összhangban épült ki.

A világgazdaságot szabályozó – pontosabban szabályozni kívánó – rendszer alapjai és kiinduló feltételezései azonban azóta gyökeresen megváltoztak. Ez mindenekelőtt az erőviszonyokban bekövetkezett változásokkal, a szocialista világrendszer létrejöttével és megerősödésével, a gyarmati rendszer széthullásával, a politikai önállóságot nyert fejlődő országok nagy számának megjelenésével, továbbá a fejlett tőkésországok közötti erőviszonyok változásával függ össze. A diszkriminációmentes világkereskedelemnek a legerősebb tőkésországok érdekeit tükröző koncepciója már a múlté, a XIX. századbeli felfogás a teljesen szabad kereskedelemről a világgazdaság egyetlen szektorában sem érvényesül eredeti formájában. Nézzük csak például az Egyesült Államok gazdaságpolitikáját, azét a tőkésországét, amely a legnagyobb mértékben lép fel a szabad kereskedelem védelmében. Az Egyesült Államokban – elsősorban a belső gazdasági nehézségek leküzdésére és állítólag ideiglenes jelleggel – számos, a behozatalt korlátozó intézkedést vezettek be, ezekről teljes joggal ki lehet mondani: modern protekcionista lépések. Ugyanakkor az amerikai exportexpanzió érdekében ugyancsak számos – olykor a kereskedelmi háború határait súroló – intézkedést foganatosítottak. De e téren úgyszólván minden fejlett tőkésország és azok gazdasági csoportosulásai ma már a vámon túlmenően is olyan kifinomult eszköztárral rendelkeznek, amelyek sorompóba állítása mindenkori érdekeiknek megfelelően történik az exportexpanzió, az importkorlátozás vagy a kettő sokféle lehetséges kombinációja szolgálatában. A világkereskedelem szabályozását célul kitűző nemzetközi egyezmények és intézmények, mindenekelőtt a GATT és az 1958-ban létrejött ENSZ Világkereskedelmi Konferencia (UNCTAD) nem tudtak kellőképpen alkalmazkodni a modern világkereskedelem és világgazdaság követelményeihez, nem veszik kellően figyelembe sem a szocialista világrendszer létéből, sem a fejlődő országok szükségleteiből adódó követelményeket, sem pedig a tudományos-technikai forradalom következményeit a világgazdasági kapcsolatokban.

Az ENSZ-ben és a vele összefüggő szervezetek tevékenységében ugyan nagymértékben előretörtek a politikai és biztonsági kérdések mellett a társadalmi-gazdasági problémák, de az egyetemesség hiánya és sok egyéb tényező következtében az ENSZ még nem teljes mértékben megfelelő intézmény ahhoz, hogy hatékonyan elősegíthesse a világgazdaság alapvető problémáinak a megoldását.

Különösen élesen mutatkozik meg az említett probléma a tőkés világ valutarendszerében. A dollárra alapozott pénzügyi rendszer csődbe került, és még nem alakult ki az új valutarendszer koncepciója. A tőkés világ pénzügyi rendszerének szabályozására alakult intézmények, mint a Nemzetközi Valuta Alap és a Világbank, kezdettől fogva nem feleltek meg annak a követelménynek, hogy egy univerzális pénzügyi együttműködés alapvető intézményrendszerét képezhessék, és ez az ellentmondás a szocialista országok súlyának növekedésével, valamint a fejlődő országok égető problémáinak előtérbe kerülésével még élesebbé vált.

A gazdaság felépítményrendszere nemzetközi téren is késéssel követi azokat a változásokat, amelyek a gazdasági alapban bekövetkeztek. A korábban egyeduralkodó tőkés világgazdaság intézményrendszere, kereskedelmi és valutarendszere nem tudta megfelelően követni sem a termelőerők viharos fejlődéséből, a tudományos-

technikai forradalom kibontakozásából, sem az erőviszonyok gyökeres eltolódásából adódó változásokat. Az új, feltörekvő erőkkel szemben jelentős erők mozdulnak meg a korábbi pozíciók védelmében, s ezért az új erőknek nagy politikai ellenállást kell legyőzniük. A meglevő rendszer hívei, a működő intézmények képviselői elsősorban arra törekednek, hogy az új tényezőket, mindenekelőtt a szocialista világrendszer és a fejlődő országok érdekeit jól-rosszul beillesszék a meglevő mechanizmusba és a működő intézményrendszerbe. Ez utóbbiak azonban többségükben nem alkalmasak arra, hogy abszorbeálják a világgazdaság porondján megjelent új erőket, ezért éleződik az ellentét a fennálló mechanizmus és intézményrendszer hívei és azok között, akik annak gyökeres újjáalakítását tartják szükségesnek. Reálisan számolni kell azzal, hogy a világkereskedelem rendszerében, a nemzetközi gazdasági együttműködés intézményrendszerében, a világ valutarendszerében elfoglalt pozíciók módosulása csak késéssel követi a termelőerők fejlődésében és az erőviszonyok eltolódásában bekövetkező változásokat. Ez a körülmény azonban csak fokozza annak jelentőségét, hogy a világgazdaság rendszerét tudatosan adaptálni kell a világgazdaság tényleges folyamataihoz, számolva azzal, hogy minél később következik be az adaptáció, annál nagyobb nehézségek és zökkenők árán valósulhat meg.

Az európai országok gazdasági együttműködése szempontjából nem közömbös annak megállapítása, hogy sok vonatkozásban érlelődik a helyzet egy új világgazdasági rendszer kialakítására. A világgazdaság jelenlegi rendszerének, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásának ma fennálló mechanizmusában és intézményrendszerében nem érvényesíthetők megfelelően a szocialista vagy a fejlődő országok érdekei. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a világban kialakult nemzetközi munkamegosztás gyökeres reformra szorul, hogy újra kell formálni a világkereskedelem rendszerét, a világnak új, átfogó valutarendszerre és mindezzel összhangban olyan intézményrendszer kiépítésére, a meglevő intézmények olyan átalakítására van szüksége, amely megfelel korunk követelményeinek. A világgazdaság különböző részei között nagymértékben megnövekedett kölcsönös összefonódás, a különböző országok és országcsoportok politikai és gazdasági elszigetelésére irányuló kísérletek teljes csődje arra vall, hogy csak valóban egyetemes, a világ minden országának és országcsoportjának érdekeit tükröző nemzetközi gazdasági együttműködési mechanizmus és intézményrendszer van összhangban a mai korral. Ez különösen érvényes akkor, ha a világgazdaság mechanizmusának és intézményrendszerének a szerepét nemcsak a változó gazdasági folyamatokhoz való utólagos igazodásban látjuk, hanem abban is, hogy aktív szerepet töltsön be és segítse elő a világgazdaság fejlődését, vegye számításba a bővülő nemzetközi együttműködés követelményeit. Ez nem hagyható figyelmen kívül az európai országok együttműködésének mechanizmusával és intézményrendszerével kapcsolatban sem.

II. VÁLTOZÁSOK A NEMZETKÖZI POLITIKÁBAN - AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS

Európa szocialista és tőkésországainak gazdasági együttműködésében döntő szerepet játszanak a világpolitikában végbemenő változások. Célszerű ezért áttekintenünk, hogyan befolyásolják vagy befolyásolhatják a nemzetközi politikában mutatkozó új jelenségek az európai országok gazdasági együttműködését.

A POLITIKAI TÉNYEZŐK SZEREPE A GAZDASÁGI KAPCSOLATOKBAN

A politika és a gazdaság összefüggése az európai országok kapcsolataiban kiemelkedő súllyal jelentkezik. Ennek fő oka, hogy az európai országok két ideológiailag szemben álló, társadalmi és gazdasági téren gyökeresen eltérő társadalmi rendszerhez tartoznak, s így gazdasági kapcsolataik különösen nagy mértékben a politikai viszonyok függvényében alakulnak. Az európai országok gazdasági kapcsolatainak története sokrétűen bizonyítja, hogy megengedhetetlen leegyszerűsítés volna csak abból az összefüggésből kiindulni, hogy hosszú távon a politikai kapcsolatokat is döntően a gazdasági érdekek befolyásolják. A nemzetközi politika a gazdasági kapcsolatok alakulására lényegesen nagyobb befolyást gyakorol, mint ahogy azt egyes közgazdasági modellek szerzői gyakran felszínesen elképzelik.

Gunnar Myrdal neves svéd közgazdász, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának első főtitkára éppen az európai országok gazdasági együttműködése során szerzett tapasztalatai alapján húzta alá a politikai tényezők döntő hatását a gazdasági kapcsolatokra. „Egy általános összefüggést – írja tanulmányában – alá kell húzni minden, az Európán belüli kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokról folytatott vita során: ez pedig a politika döntő szerepe a gazdasági kérdésekben. Az első világháborút megelőző évszázadban és azóta mindmáig általános tendencia volt az, hogy túl nagy súlyt helyeztek a nemzetközi kapcsolatokban a gazdasági tényezőkre."*

Később, egy Salzburgban 1971 júliusában tartott előadásán ezt a megállapítást a következőkkel egészítette ki: „Határozottan kölcsönös okozati összefüggés áll fenn a két fejlődés között. A javuló politikai fejlemények lehetővé tették a kereskedelem fokozódását a két tömb országai között, ugyanakkor a fokozódó kereskedelem bizonyos mértékig elősegítette a politikai feszültség további csökkenését. Az utóbbi években kétségtelenül egy ilyenfajta, kumulálódó hatású okozati körforgásnak voltunk tanúi. Ebben a folyamatban a politikai változások játszották a vezető szerepet, a kereskedelem fejlődése pedig egészében véve többé-kevésbé a politikai változásokra való reagálásnak az eredménye."

Kétségtelen, hogy rövid távon a politikai tényezők döntően befolyásolják a gazdasági viszonyokat. Nem képesek azonban ezeket a gazdasági viszonyokat tartóssá és előnyössé tenni akkor, ha a gazdaság belső mozgástörvényeit figyelmen kívül hagyják.

* *Gunnar Myrdal:* Political Factors Affecting East-West Trade in Europe. Coexistence, 1968. 5. köt.

Hosszabb távon ezért a gazdaság objektív törvényszerűségei visszahatnak a politikai fejlődésre, és gyakran váltják ki a politikai álláspontok megváltozását.

Mi sem bizonyítja jobban a politika hatását a gazdasági kapcsolatokra, mint az, hogy az ötvenes évek első felében kizárólag politikai okokból, a nyugati imperialista hatalmak hidegháborús politikája következtében süllyedtek minimálisra a gazdasági kapcsolatok Európa keleti és nyugati része között, nem pedig gazdasági megfontolások miatt. Az integrációs folyamat fejlődése is világosan mutatja a politikai viszonyok döntő jelentőségét. A gazdasági integrációra való törekvést kétségtelenül a termelőerők fejlődése váltotta ki, az azonban a politikai viszonyok alapján dőlt el, hogy az integráció mely országok között valósul meg.

A szélesebb körű összeurópai gazdasági együttműködés kibontakozásának akadálya nem a gazdasági feltételek hiánya volt. Az európai országok egymásra utaltsága, az európai szocialista és tőkésországok közötti kapcsolatok ésszerű fejlesztésének lehetőségei kézenfekvőek voltak már a második világháborút követő újjáépítés időszakától kezdve. Igaz ugyan, hogy az előző fejezetben ismertetett gazdasági tényezők ma sokkal erőteljesebben igénylik az együttműködés bővítését, mint valaha, de ezek csírái már a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején is megvoltak.

Ebből a szempontból nem lehet eltekinteni azoktól az Európát jellemző különleges körülményektől, amelyek arra vallanak, hogy földrészünkön különösen kedvező lehetőségek mutatkoznak a széles körű, kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok fejlesztésére.

– Európában viszonylag kis területen – a Szovjetunióval együtt a világ földterületének 22%-án – összpontosul a Föld ipari és műszaki-tudományos potenciáljának csaknem a fele és a világkereskedelemnek több mint a fele;

– Európa országai túlnyomórészt közepesen és magasan fejlett iparral rendelkező, sűrűn lakott, és – a Szovjetunió kivételével – kis és közepes nagyságú országok;

– a gazdasági színvonal, a hatékonyság, a szakismeret szempontjából az európai országok között nincsenek olyan különbségek, amelyek alapvetően nehezítenék az együttműködést;

– az ipari fejlettség magas foka és a nagy népsűrűség következtében az infrastruktúra összehangolt fejlesztésének, a környezetvédelemnek, a nyersanyagok és energiaforrások közös optimális kihasználásának a jelentősége kezdettől fogva fennáll és egyre növekszik;

– az együttműködés kedvező tényezői közé kell sorolni a közös kulturális gyökereket, valamint az európai országok között kialakult évszázados tradíciókat a tudományos, műszaki és kereskedelmi kapcsolatok terén.

„Az európai munkamegosztás és az európai államok közötti szoros gazdasági kapcsolatok évszázadokon át alakultak ki és mélyültek el, a kontinenst időről időre megrázó háborúk és konfliktusok ellenére. A XX. század közepén kibontakozott tudományos-technikai forradalom az európai munkamegosztás hagyományos tényezőit új, a korszerű gazdasági és műszaki haladás belső természetéből fakadó objektív ösztönzőkkel egészítette ki" – olvashatjuk a két ismert szovjet közgazdász, O. T. Bogomolov és N. P. Smeljov tanulmányában.* Mindezeken túl azonban Európa specifikumai közé tartozik az is, hogy földrészünkön a legszélesebb az érintkezési felület

* Obscsejevropejszkoje ekonomicseszkoje szotrudnyicsesztvo. Moszkva 1973. 39. old.

a szocialista és tőkésországok között. Nem utolsósorban ebből következik, hogy a gazdasági kapcsolatok Európában sokkal inkább a politikai kapcsolatok függvényében fejlődnek, mint a világ bármely más részén.

Nem a szocialista országok politikáján múlott, hogy az összeurópai gazdasági együttműködés problémáinak új megközelítése átfogóan csak napjainkban kerül először az összes európai ország egyetértésével napirendre. A szocialista országok mindig is törekedtek az európai országok gazdasági együttműködésének bővítésére. Ezt a többi között azok a sorozatos kezdeményezések is mutatják, amelyeket a szocialista országok az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában (EGB-ben) tettek. Ezek közül kiemelkedett az összeurópai együttműködésre tett 1956. évi szovjet javaslat, amely a kereskedelem, a közlekedés és szállítás, a hitelek, valamint a természeti erőforrások közös felhasználása terén javasolt szorosabb együttműködést az európai országok között. A javaslatot azonban a nyugati országok politikai megfontolásokból nem fogadták el. Hasonló sorsra jutott az 1958. évi szovjet javaslat a miniszteri szintű kereskedelmi konferencia összehívására vonatkozólag. A hatvanas évek elején azonban ebből a kezdeményezésből nőtt ki az EGB-n belül a kormánytanácsadók értekezletének az intézménye. 1962-ben a szocialista országok javaslatára született meg az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában az a határozat, amely egységes európai víziúthálózat kialakítását tűzte ki célul. A műszaki-tudományos együttműködés fejlesztésére a szocialista országok jó néhány javaslatot nyújtottak be, és ennek következményeként indult meg az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában a műszaki-tudományos együttműködés kérdéseinek komplex vizsgálata.

A nyugati tőkésországok politikai magatartása okozta azt, hogy a gazdasági kapcsolatok Európa szocialista és tőkés része között néhány évvel a második világháború után visszaestek, és bár a hidegháborút követő olvadás időszakában újra megélénkültek, még távolról sem érik el azt a színvonalat, amelyet az európai országok gazdasági ereje, egymásra utaltsága, a gazdasági racionalitás lehetővé tenne.

A nyugat-európai országok magatartása sem a hidegháború, sem az azt követő olvadás időszakában nem volt azonos. Mégis hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, amíg a tőkésországok felismerték a hidegháború folytatására, a szocialista országok elszigetelésére irányuló politikájuk tarthatatlanságát és kudarcát, s megkezdődtek a nyugat-európai országok politikájában – a legutóbbi időkben az Egyesült Államok politikájában is – azok a változások, amelyek ma már új helyzetet teremtettek az európai országok együttműködésében. Ennek eredményeképpen politikai oldalról is érlelődik annak lehetősége, hogy napirendre kerüljön az európai országok átfogó gazdasági együttműködési rendszerének a kidolgozása. A realitások felismerése a különböző országokban eltérő időpontban következett be, és sok olyan törekvéssel is párosult, amely ugyan a maga idejében nem járt jelentős eredménnyel, de hatott a későbbi fejlődésre. Ilyen volt például de Gaulle fellépése a szélesebb európai együttműködés érdekében; erre vall az, hogy a nyugat-európai országok eltérő ütemben enyhítik a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminatív rendelkezéseiket.

Az európai biztonsági és együttműködési konferencia összehívása jelzi talán a legvilágosabban, hogy Európa új szakaszhoz ért, amelyben a kollektív biztonság és az aktív együttműködés gondolata került előtérbe. Az értekezlet összehívása jelzi, hogy évtizedünk első éveiben milyen ütemben gyorsultak meg a politikai események, azok

a lépések, amelyek a béke erőinek győzelmét, a béke és biztonság megszilárdításáért folytatott harc fontos határköveit jelentik.

Csak az utóbbi három év néhány eseményére utalunk, amelyek mind a nemzetközi feszültség csökkentésének irányába mutatnak:

– 1972-ben Párizsban aláírták a vietnami békemegállapodást (bár Vietnamban még ma sincs béke);

– 1970-ben életbe lépett az atomsorompó-egyezmény, két évvel később pedig a baktériumfegyverek és mérgező anyagok gyártásának és felhalmozásának tilalmáról, valamint az atom- és egyéb tömegpusztító fegyvereknek a tengerfenéken történő elhelyezését megtiltó egyezmény. Ugyancsak 1972-ben írták alá a SALT-tárgyalásokon kidolgozott szovjet–amerikai szerződést a rakétaelhárító rendszerek korlátozásáról, az ideiglenes megállapodást a hadászati támadó rakétafegyverek korlátozásának egyes intézkedéseiről és kezdték meg a SALT-tárgyalások második fordulóját. 1973 júniusában a Szovjetunió és az Egyesült Államok vezetői egyezményt írtak alá a nukleáris háború kitörésének megakadályozásáról. Az 1974. évi szovjet–amerikai csúcstalálkozók újabb megállapodásokat eredményeztek;

– a Szovjetunió és az Egyesült Államok között létrejöttek és rendszeressé váltak a legmagasabb szintű tárgyalások; számos együttműködési egyezmény megkötésére került sor közöttük;

– több régen húzódó, fontos lépés történt a német kérdés rendezéséhez vezető úton. Így a többi között aláírták a szovjet–NSZK és lengyel–NSZK egyezményt, a négyhatalmi megállapodást Nyugat-Berlin helyzetéről, az első államközi szerződéseket a két német állam között. A két német államot felvették az ENSZ-be, a nyugati országok sorban ismerik el a Német Demokratikus Köztársaságot és lépnek vele diplomáciai kapcsolatra;

– számos fontos lépés történt a Kínai Népköztársaság korábbi nemzetközi elszigeteltségének a megszüntetésére, ide értve a Kínai Népköztársaság felvételét az ENSZ-be és más nemzetközi szervezetekbe;

– összeült az európai biztonsági és együttműködési konferencia, és Bécsben megkezdődtek az európai részleges csapatcsökkentést célzó tárgyalások.

E megegyezések, valamint egyéb, itt nem részletezett nemzetközi események a világ különböző térségeiben a nemzetközi feszültség csökkentését, a béke helyreállítását, a második világháború következményeinek eltüntetését, a biztonság megszilárdítását, a fegyverkezési hajsza csökkentését és a népek közötti együttműködés megerősítését szolgálják.

Azok a problémák, amelyeket az elmúlt néhány évben sikerült rendezni, nem mai keletűek. Az utóbbi években a politikai változások ütemének felgyorsulása már régóta érlelődik. Különböző tényezők egybeesése ezekben az években érte el azt a kumulatív hatást, amely elindíthatta a már említett változások gyors folyamatát, olyan változásokét, amelyeknek ma még alig felmérhető hatásuk lehet a világ jövőbeli politikai és gazdasági arculatára. Ha a megindult folyamat a politikai realitások felismerése terén tovább tart, elérhetőnek látszik, hogy Európa szocialista és tőkés része között a gazdasági együttműködés lényegesen kibővüljön s Európa előtt a gazdasági együttműködés új szakasza bontakozzék ki. Előtérbe léphet számos olyan kérdés gazdaságosabb, összeurópai alapon történő megoldása, amelyek erre már megérettek, de amelyeket eddig a politikai légkör miatt európai méretekben nem lehetett megoldani.

A KÖLCSÖNÖS GAZDASÁGI FÜGGÉS ÉS A POLITIKAI BIZTONSÁG

Az európai országok gazdasági együttműködését meghatározó politikai tényezők közül a legfontosabb, évszázadunk második felének kérdései közül a legnagyobb a szocializmus és a kapitalizmus versenyének alakulása. A szocialista országok dinamikus és töretlen gazdasági fejlődése, a Szovjetunió ugrásszerű technikai fejlődése és óriási gazdasági potenciálján nyugvó katonai ereje nyomán sikerült új egyensúlyi helyzetet kialakítani a szocialista és a tőkés világrendszer között. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között a fegyverkezés terén olyan erőegyensúly jött létre, amelyben a fegyverkezési kiadások további növelése már nem fokozza a felek relatív biztonságát. Ennek eredményeképpen megnyílt az út a fegyverkezés ütemének megállapodásokkal történő szabályozása felé, megteremtődtek a fegyverkezési hajsza csökkentésének, megszüntetésének a feltételei.

Természetes, hogy az erőegyensúly nem minden területen azonos és nem örökéletű. Az európai szocialista és tőkésországok gazdasági színvonalában rejlő évtizedes, sőt sok tekintetben évszázados különbségek kiegyenlítődéséhez például hosszú út vezet. Mégis a jelenleg kialakult egyensúlyi helyzet, amelynek egyik megjelenési formája a már említett és még előkészületben levő politikai megegyezéssorozat, a világhelyzetnek Európa jövőjét is nagymértékben befolyásoló vonása.

A katonai, gazdasági és politikai téren kialakult bonyolult egyensúlyi helyzet következtében került Nyugaton előtérbe az a felfogás, hogy az egyes országok vagy országcsoportok érdekeinek nem a konfrontáció vagy az arra való felkészülés felel meg, nem is egyszerűen a versengés, hanem a békés versennyel együtt a fokozódó együttműködés. Ezt tükrözi maga az a tény, hogy az európai biztonság gondolatával együtt, azzal szerves összefüggésben került napirendre a gazdasági együttműködés.

A világbéke szempontjából katonai téren a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak van döntő szerepe. A világ politikai és gazdasági fejlődését nagymértékben befolyásolja az erőviszonyok eltolódása, új vonzási központok kialakulása és ezek egymáshoz való viszonya. Ebből a szempontból igen jelentős a kisebb országok szerepe is, amelyek ugyancsak messzemenően érdekeltek abban, milyen politikai, katonai és gazdasági viszonyok teszik lehetővé leginkább nyugodt és gyors fejlődésüket.

Minden ország számára döntő jelentőségű kérdés az, hogy milyen mértékig teheti gazdaságát nyitottá. Ez különösen érvényes a kisebb és közepes nagyságú országokra. Bár a gazdasági körülmények mérlegelése e tekintetben sem vezethet szélsőségekre, alapjában a gazdaság nyitottságának fokozása számottevően növeli a komparatív előnyök kihasználásának a lehetőségét, a nemzetgazdaság versenyképességét. Ennek feltétele azonban az, hogy a gazdasági kapcsolatok az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök elvén épüljenek fel. Abban, hogy egy ország mennyire teheti a gazdaságát nyitottá, nagymértékben meghatározó, hogyan ítéli meg biztonságát politikai és katonai oldalról, mennyire számolhat azzal, hogy bővülő gazdasági kapcsolatai tartósak maradnak. Biztonsági megfontolások erősítették például az autarkiás tendenciák érvényesülését a szocialista országokban az Egyesült Államok és a többi tőkésállam részéről bevezetett embargó idején, a hidegháború éveiben. Ugyanakkor ebben az időszakban rendkívüli mértékben kibővült a szocialista országok egymás közötti gazdasági együttműködése, amelyben alapvető szerepe volt a tervgazdálkodást foly-

tató szocialista országok természetes szövetségének, emellett gyorsító szerepe a nyugati országok említett politikájának is.

A világgazdasági folyamatokból egyértelműen kitűnik, hogy a termelőerők fejlődése következtében az országok kölcsönös gazdasági függése világszerte nő. Régen elavult az a nézet, hogy egy ország gazdasági erejét és függetlenségét veszélyezteti a nyitottabb gazdaság irányában való fejlődés. Egyre általánosabbá válik az a felismerés, hogy a világkereskedelembe történő bekapcsolódás, a kölcsönös gazdasági összefonódás fokozódása erősíti az országok világgazdasági pozícióit. A kölcsönös gazdasági függés egyértelműen következik a modern világból, a gazdasági élet fokozódó internacionalizálódásából. Ez természetesen még jobban előtérbe állította a politikai biztonság problémáit.

A gazdasági együttműködés fejlesztése és a biztonság megszilárdítása közötti összefüggés azért is szorosabb, mint régen, mert az együttműködés a kereskedelmi forgalmon túl a gazdaság egyre több területére terjed ki, mindinkább termelési együttműködéssé is válik, sok esetben felölelve az újratermelés egész folyamatát a kutatástól az értékesítésig. Előtérbe kerül a gazdasági kapcsolatok hosszabb távra történő megalapozása. A piacok biztonsága, a nyersanyag- és energiaellátás megalapozása mind fokozza a hosszabb távra szóló megállapodások jelentőségét. Mindez azonban fokozott biztonságot, olyan légkört igényel, amelyben a partnerek hosszú időre mernek tervezni, tőkét és munkát befektetni, berendezkedni a tartós gazdasági kapcsolatokra. A gazdasági életben bekövetkező jellegzetes változások tehát aláhúzzák, hogy a biztonság a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének elsőrendű feltétele.

Az összefüggés azonban fordítva is fennáll. A politikai biztonságot a katonai erőviszonyok alakulása mellett mindenekelőtt a gazdasági kapcsolatok szilárdíthatják meg. A szélesedő gazdasági kapcsolatok úgy is tekinthetők, mint a biztonság legaktívabb, cselekvő tényezői. E tekintetben a döntő a kapcsolatok jellege és intenzitásának foka. Laza gazdasági kapcsolatok mellett bármiféle biztonsági rendszer könnyen felborulhat, ha a politikai vagy katonai egyensúly valamilyen ok következtében megbomlik. A gazdasági együttműködés azonban elvezethet olyan jellegű tartós kapcsolatokig, amelyek mellett a biztonsági rendszert katonai és politikai megfontolások alapján egy ország már csak gazdasági érdekeinek jelentős sérelme árán bonthatja meg. Az amerikai–szovjet kapcsolatok alakulásáról szólva H. Kissinger 1973. június 25-én San Clementében a többi között a következőket mondotta: „Fontos a kapcsolatokat széles arcvonalon kifejleszteni, mert ez mindkét részről olyan elkötelezettséget tesz lehetővé, amelyet egyre nehezebb lenne felrúgni." * A biztonság megtörésének kockázata tehát lényegesen kisebb intenzív, hosszabb távú együttműködésre alapozott gazdasági kapcsolatok esetén.

Ezért az európai biztonság gazdasági alapja szempontjából sem egyszerűen a gazdasági kapcsolatok léte, hanem azok jellege és intenzitása a döntő. Ma még Európában a kapcsolatok nem annyira sokrétűek, nem annyira tartósak és intenzívek, hogy az európai biztonság komoly garanciájának tekinthetnénk őket. Az európai biztonsági rendszer megalapozásában ezért nem hagyható figyelmen kívül az a cél, hogy a gazdasági kapcsolatok olyan jellegűvé váljanak, intenzitásuk olyan fokra emelkedjék, amelyen a mennyiség minőségbe csap át, amelyen a gazdasági kapcsolatok rend-

* Cikkek a nemzetközi sajtóból, MTI, 1973. 65. sz. 16. old.

szere már az európai biztonság egyik alapvető zálogává válik. A tartós és széles körű gazdasági együttműködési rendszer előfutára is lehet újabb politikai lépéseknek, megállapodásoknak, amelyek tovább erősítik a biztonsági rendszert.

A gazdasági együttműködés és a biztonság összefüggéseinek szempontjából nem lehet megfeledkezni arról a tényről, hogy a gazdasági fejlődés és az ezen nyugvó széles körű gazdasági együttműködés ütemét jelentős mértékben hátráltatja a fegyverkezés. Csak hozzávetőleges becslések állnak rendelkezésre a fegyverkezési kiadások nagyságrendjéről. Ha az ENSZ-ben készült legutolsó becslést vesszük alapul, amely szerint kb. évi 200 milliárd dollárt tesznek ki a fegyverkezési kiadások, nem kétséges, hogy önmagában véve a fegyverkezés korlátozása is, de még inkább a Szovjetunió kormánya által javasolt általános és teljes leszerelés megvalósulása olyan erőket, olyan gazdasági és műszaki potenciált szabadítana fel, amely a gazdasági haladás szolgálatába állítva, az emberiség fejlődésének hallatlanul jelentős új tényezőjévé válna. A leszerelés óriási új forrásokat tárna fel a fejlődő országok gazdasági felemelkedésének meggyorsítására is. Ennek nagyságrendjét érzékelteti az, ha összevetjük az említett 200 milliárd dollárt azzal a 14 milliárd dollárral, amely ma a fejlődő országokba évente áramló tőkekivitel és segély együttes összegét jelzi. Emellett a fegyverkezés csökkentése igen nagy lendületet adhatna az európai országok gazdasági fejlődésének és ennek révén természetesen együttműködésüknek is.

A GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSRE BEFOLYÁST GYAKORLÓ POLITIKAI ERŐK KÜZDELME

Nem könnyű reálisan megítélni azoknak a politikai változásoknak a jelentőségét, amelyek az európai országok együttműködésére befolyást gyakorolnak. Amilyen hiba lenne lebecsülni a politikai tényezők szerepét és az utolsó években a szocializmus erőinek javára bekövetkezett politikai változásokat, ugyanilyen téves lenne ezeket túlbecsülni és azt feltételezni, hogy megszűntek vagy jelentéktelennek tekinthetők az európai szocialista és tőkésországok gazdasági együttműködését fékező politikai akadályok.

A politikai feszültség csökkentése, az európai politikai légkör javulása nem magától és nem könnyen megy végbe, hanem igen nehéz küzdelmek árán. Erre vallanak az európai biztonsági konferencia bonyolult tárgyalásai is. Távolról sem vált egyértelművé Nyugat-Európában az európai gazdasági együttműködés kiszélesítésére irányuló szándék és a készség e probléma új megközelítésére. A nyugat-európai országok kormányainak álláspontja ebben enyhén szólva felemás. Egyrészt, ha nagy késéssel is, de kénytelenek elismerni azokat a változásokat, amelyek Európa szocialista részében végbemennek, kénytelenek figyelembe venni azokat a gazdasági érdekeket, amelyek a nyugati üzleti világ érdeklődését is egyre nagyobb mértékben fordítják a szocialista országok felé, másrészt azonban – ha a korábbinál árnyaltabban és burkoltabban is – változatlanul felhasználják a hidegháborúból maradt politika és gazdasági rendszabályok fegyvertárát.

A feszültség csökkentésére irányuló politikának igen tekintélyes, nagy politikai befolyással és gazdasági hatalommal rendelkező ellenzői vannak, akik minden erejüket latba vetik az enyhülési folyamat megfordítása vagy legalábbis erőteljes lefékezése

érdekében. Az újfasizmus, a revansizmus, a politikai reakció legkülönbözőbb módon csoportosuló, legkülönfélébb elnevezésű osztagai nem elhanyagolható erők Európában és Európán kívül. A feszültség fenntartására, a hidegháború folytatására törekednek elég jelentős üzleti körök is, amelyek nem érdekeltek a szocialista országokkal való kereskedelemben, különösen pedig azok a konszernek vagy a velük kapcsolatban álló tőkés körök, amelyek közvetlenül vagy közvetve a hadiiparhoz kötődnek. Igen jelentősek azok az amerikai körök is, amelyek ugyancsak ellenzik az enyhülést, mégpedig részben politikai okokból, attól tartva, hogy az enyhülés a szocializmus erőinek kedvez, részben gazdasági okokból, mert féltik az amerikai érdekeket a növekvő európai konkurrenciától. Az enyhülés egyenletességét veszélyeztetik azok a jobboldali törekvések is, amelyek a legnagyobb európai tőkésországok uralkodó osztályai részéről politikájuk jobbratolódását eredményezhetik. Ezek mögött részben külpolitikai megfontolások vannak, részben a dolgozó tömegek „veszélyes mértékű" balratolódásának reakciójaként lépnek fel. Belpolitikai fordulatok mégsem képesek visszájára fordítani az európai enyhülés politikáját, bár annak lassítására vezethetnek, és különösen a közvéleményben bizonytalanságérzetet kelthetnek az európai biztonság tartósságát illetően.

A tőkésországokban az európai enyhülés, az európai biztonság és az összeurópai együttműködés kérdésében a következő években is állandó politikai harcra kell számítani, amelynek során a dolog természeténél fogva nemcsak jelentős előrelépések, hanem átmeneti visszaesések is bekövetkezhetnek. Az utóbbi évek fejleményei azonban azt mutatják, hogy egyre nő az európai enyhülés és együttműködés híveinek tábora. Egész sereg politikai megnyilvánulás jelzi, hogy a munkásosztály nagyobb része, a társadalom különböző rétegeiben meglevő progresszív erők, az emberek milliói Nyugat-Európában is az együttműködés és a biztonság fokozása mellett vannak. Emellett állnak ki a realitásokat felismerő politikusok és társadalmi szervezetek. Számottevő erőt képviselnek azok az üzleti körök is, amelyek felismerték az európai szocialista országok piacának a jelentőségét. A bekövetkezett változások távolról sem egyöntetűen és egyforma ütemben zajlanak. A Német Szövetségi Köztársaság üzleti körei például jóval korábban törekedtek arra, hogy kapcsolatokat építsenek ki a szocialista országokkal, mint például a francia és különösen az angol üzleti körök. Mégis az egész folyamatot áttekintve, nem túlságosan kockázatos annak megállapítása, hogy Európában a biztonság megszilárdításának és a gazdasági együttműködés kiszélesítésének hívei ma többségben vannak, és ez a többség a következő évek során nőni fog.

Abban az időben, amikor az Egyesült Államoknak és nyugati szövetségeseinek politikai céljai közé tartozott Európában a szocialista rendszer megdöntése, gazdasági téren ez a szocialista országok elszigetelésére irányuló törekvésekkel párosult. A szocialista társadalmi rend megszilárdulása és az európai szocialista országok gyors gazdasági fejlődése következtében azonban ez a törekvés, illetve ennek realitása szertefoszlott. Így ma már a nyugati országok hivatalos és gazdasági körei kénytelenek elismerni a szocialista országok társadalmi és gazdasági rendszerét és ennek tudatában dönteni a gazdasági kapcsolatok fejlesztéséről. Az európai országok tapasztalata egyértelműen igazolja azt, hogy az együttműködés csak akkor vezethet eredményre, ha az összes érdekelt fél elfogadja és tiszteletben tartja egymás szuverenitását és társadalmi berendezkedését. Ehhez azonban a mai világban hozzátartozik nemcsak az

Európában kialakult határok sérthetetlenségének, hanem az országok szövetségi rendszerének a tiszteletben tartása is.

Sok nyugati ország részéről a megváltozott taktika szellemében érezhetők törekvések a szocialista országok „fellazítására", politikai megfontolások alapján különbségtételre a gazdasági kapcsolatokban, bár a józanabb nyugati körök egyre világosabban látják azt, hogy e politika nemcsak eredménytelen, de alá is ássa a gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez nélkülözhetetlen bizalmat. A különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésének egyik alapfeltétele Európában minden olyan törekvés feladása, amelyben a gazdasági kapcsolatok más országok, országcsoportok, a kialakult integrációs csoportosulások ellen irányulnának.

E probléma jelentőségét mutatja az a vita, amely az EGK jövőjével kapcsolatos. Nem jelentéktelenek ugyanis azok az erők, amelyek az EGK-t végső soron a nyugat-európai országok politikai uniójává akarják fejleszteni és az Egyesült Államok mellett a NATO másik politikai bázisává kiépíteni. Az Egyesült Államok kezdeményezése a NATO reformjára vonatkozóan ugyancsak arra vall, hogy az Egyesült Államok és az EGK között fennálló gazdasági érdekellentétek ellensúlyozására lépéseket kívánnak tenni a NATO-tagországok politikai egységének megerősítésére.

A második világháborút követő időszakot sok tekintetben polarizálódás, politikai és gazdasági csoportosulások kialakulása és megszilárdulása jellemezte. Ebben a periódusban a legfontosabb politikai és gazdasági változások e csoportokon belül zajlottak le. Ezért Európával kapcsolatban az a kérdés is felmerül, hogy a folyamatban levő regionalizálódás, a KGST-nek és a Közös Piacnak mint integrációs szervezetnek a megerősödése fokozza-e Európa megosztottságát, vagy lehetővé válik emellett az összeurópai együttműködés kibontakozása, a kelet–nyugati együttműködés olyan áramlata is, amely ellensúlyozhatja, sőt felülmúlhatja az integrációkon belüli fejlődés következtében Európa két része elszigetelődésének a veszélyét. Ez utóbbi cél érdekében a szövetségi rendszerek tiszteletben tartásának olyan összeurópai együttműködési koncepcióval kell párosulnia, amelynek következtében az integrációs folyamatok nem Európa nagyobb megosztottságához, hanem az európai országok bővülő együttműködéséhez vezetnek el.

Bármennyire jelentősek tehát az elmúlt időszakban bekövetkezett politikai változások, bármennyire nő az érdeklődés sok nyugat-európai ország politikai és üzleti köreiben az európai gazdasági együttműködés bővítése iránt, messzemenően figyelembe kell venni, hogy az együttműködés bővülésének politikai előfeltételei állandó harc közepette jönnek létre. E küzdelmek fő vonása azonban az, hogy a tárgyalóasztalnál folynak és ha nehézségeken át is, de fokozatosan a realitások felismerése felé vezetnek. A küzdelem folyik a szocialista és tőkésországok között, valamint a tőkésországok között a hatalmi viszonyok megváltoztatásáért. Ezért a perspektívák kialakításánál nagy óvatossággal kell eljárni, és csak fokozatos előrehaladást lehet célul kitűzni.

Figyelembe kell venni a hidegháború éveiben felgyülemlett bizalmatlanságot, amelynek leküzdése hosszú időt, szívós munkát és sok előlegezett bizalmat igényel. Figyelembe kell venni rengeteg, részben politikai okokból fakadó, részben egymás viszonyainak hiányos ismeretéből adódó előítéletet. Különösen Nyugat-Európában hiányosak az ismeretek a szocialista országok gazdasági és politikai viszonyairól. A leküzdendő akadályok közé kell sorolni a gazdasági életben tapasztalható inerciát

is, azt a gyakran mutatkozó nehézkességet, a mozgékonyságnak azt a hiányát, amely az európai szocialista országok gazdaságában nemegyszer fokozottabban jelentkezik, mint a tőkés Nyugat-Európában.

A tendencia mégis biztató. A nemzetközi feszültség enyhülése feltartóztathatatlan folyamat. Ebben az enyhülésért küzdő és az azt gátló erők állandó harca során mutatkozhatnak visszaesések is. A feszültség csökkenése, a béke megszilárdítása irányában ható tényezők azonban az elmúlt évtizedben rendkívül megerősödtek, és szerepük a jövőben tovább fokozódik. Ezek a többi között:

– a szocialista világrendszer megszilárdulása, ami biztosítja egy új világháború elkerülését, valamint a szocialista országok aktív békepolitikája;

– a nemzetközi erőviszonyok kényszerítő hatására azon tőkésállamok számának a növekedése, amelyek elfogadják az erőszakról való lemondás elvét;

– a tőkésországok munkásmozgalmának erősödése;

– a nemzeti felszabadító harc fokozódása a fejlődő világban;

– a tudományos-technikai forradalom előrehaladása és ennek következtében a gazdasági élet fokozódó internacionalizálódása.

Az európai biztonság nemcsak az európai népek számára, hanem a világbéke szempontjából is létkérdés. Földrészünk ma a világ legnyugodtabb térségei közé tartozik, ahol a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésének közel három évtizedes jó és rossz tapasztalatai, eredményei és kudarcai gyűltek össze, s ezek mind alkalmasak általános következtetések levonására, hasznosíthatók a jövőbeli együttműködés szempontjából. Ebben az értelemben a tapasztalatok jelentősége messze túlnő Európán. Mélységesen téves az a felfogás, amelyet egyes fejlődő országok képviselői időnként nemzetközi fórumokon hangoztatnak arról, hogy az Európa két része közötti kapcsolatok nem érintik az ő problémáikat, sőt azokról inkább elterelik a figyelmet. Az Európa két része közötti feszültség valójában sohasem a fejlődő országoknak kedvezett, hanem a nemzetközi béke és biztonság ellenfeleinek, ugyanazoknak, akik lehetőség szerint a fejlődő országok jogos igényeinek a kielégítését is igyekeznek akadályozni. Az Európában szerzett tapasztalatok arra predesztinálják földrészünket, hogy a két rendszer békés együttélésére és gazdasági együttműködésére vonatkozó ismeretek tárházát tovább gazdagítsa.

III. AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ÉS TŐKÉSORSZÁGOK GAZDASÁGI KAPCSOLATAINAK FEJLŐDÉSE

A KELET-NYUGATI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK ALAKULÁSA ÉS JELENLEGI HELYZETE

Elöljáróban néhány megjegyzés kívánkozik ide. Az első: a „kelet–nyugati kapcsolatok" terminológia ma már teljes mértékben polgárjogot nyert a szocialista és tőkésországok kapcsolatainak megjelölésére. A „Kelet" és a „Nyugat" fogalma azonban vulgáris és pontatlan, hiszen „Kelet"-en nem csupán a keleti, hasonlóképpen „Nyugat"-on nemcsak a nyugati földrajzi fekvésű országok értendők. Ez esetben a föld-

rajzi eredetű fogalom nem is helymeghatározást tűz ki célul, hanem az eltérő gazdasági rendszerű országok kapcsolatát jelöli. Ezért a könyvben általában a tartalomnak jobban megfelelő fogalmazást használtam. Esetenként azonban nem lehetett elkerülni a „Kelet" vagy „Nyugat" megnevezést.

A második: sokáig a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokon a köznapi szóhasználatban általában az európai szocialista és tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatokat értették, ami hosszú ideig nem is volt teljesen alaptalan. Egyrészt az európai szocialista országok gazdasági kapcsolatai az Európán kívüli fejlett tőkésországokkal jelentéktelenek voltak, másrészt az Európán kívüli szocialista országok a tőkésországokkal több évtizeden át ugyancsak elhanyagolható gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn. (Az európai szocialista országok tőkésországokkal folytatott kereskedelmi forgalmában 90% volt az európai tőkésországok aránya, az Európán kívüli szocialista országok forgalma pedig az összes szocialista ország tőkésországokkal folytatott kereskedelmi forgalmában alig haladta meg a 10%-os arányt.) A továbbiakban mégis megkülönböztetem egymástól a teljes és az Európán belüli kelet–nyugati kapcsolatokat.

Végül a harmadik: a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok rövid áttekintése elsősorban a külkereskedelem fejlődésére összpontosul. Ennek oka egyrészt az, hogy – ha nem foglalja is magában a gazdasági kapcsolatok egészét – zömmel a nemzetközi kereskedelemben realizálódnak az egyéb gazdasági jellegű kapcsolatok eredményei is, másrészt pedig ez az együttműködés viszonylag legjobban kvantifikálható területe. Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok köre nem korlátozódik a külkereskedelemre. Ez különösen vonatkozik a legutolsó évekre, amikor a gazdasági kapcsolatokban teret kaptak olyan új jelenségek, mint a termelési együttműködés a kitermelő és feldolgozó ipar különböző ágazataiban, az együttműködés bizonyos termékek közös értékesítésében, a tudományos-műszaki kapcsolatok, a nagyszabású hitelügyletek stb. A harmadik rész egyes fejezetei részletesebben foglalkoznak e területek fejlődési tendenciáival.

A teljes kelet–nyugati kereskedelem a világkereskedelemnek az utóbbi évtizedek folyamán mindössze 2–3%-át tette ki. 1972-ben meghaladta a 10 milliárd dollárt, s ezzel a világexportban csaknem 3%-ot képvisel. A szerény és alig valamivel emelkedett részarány ellenére hangsúlyoznunk kell, hogy a kelet–nyugati együttműködés jelentőségét nem csak a kereskedelmi áruforgalom volumenének, növekedési ütemének vagy akár áruszerkezetének mércéjével kell mérni. Ebben az együttműködésben eddig a legfontosabb maga az együttműködés *ténye* volt, mert bebizonyította a két különbözű társadalmi rendszerű országcsoport gazdasági együttműködésének elvi és gyakorlati megvalósíthatóságát, sőt azt is, hogy e kapcsolatokat lehet visszafejleszteni, akadályozni vagy fejlődésüket késleltetni, de egyet nem lehet – teljesen megszüntetni.

A második világháború előtt a jelenlegi európai szocialista országok a nemzetközi munkamegosztásban igen csekély mértékben és egyenetlen módon vettek részt. A Szovjetuniónak a húszas évek végéig sikerült kiépítenie gazdasági kapcsolatait a legtöbb nyugat-európai országgal, miután fokozatosan áttörte a tőkésországok ellene irányuló gazdasági blokádját. A harmincas években ezek a kapcsolatok fokozatosan csökkentek. Közvetlenül a második világháború előtt és alatt a legtöbb kis kelet-európai ország külgazdasági kapcsolatait az egyoldalúság, a német befolyás túlsúlya

jellemezte. Például Magyarország 1938. évi behozatalában Németország részesedése 30, kivitelében pedig 27%-ot tett ki.

A második világháború befejezése után a később szocialista útra lépett európai országok külkereskedelmében még jelentős volt a tradicionális, elsősorban a nyugat-európai piacok súlya. Természetesen ezt a kereskedelmet nagymértékben korlátozta a rendelkezésre álló árualapok szűkössége, valamint az európai szállítási hálózat súlyos pusztulása. A kapcsolatok továbbfejlesztésének fő akadálya azonban nem ez volt. Amint egyértelművé vált, hogy ezek az országok szakítanak a tőkés fejlődési úttal s szocialista típusú politikai és gazdasági rendszert alakítanak ki, az Egyesült Államok és nyugat-európai szövetségesei megkezdték hidegháborús politikájukat. Az amerikai kormány úgy döntött, hogy szigorú exportellenőrzést vezet be a szocialista országokkal szemben, és azt európai szövetségeseire is rákényszeríti. A Kongresszus 1948 márciusában oly módon egészítette ki az 1947. évi külföldi segélytörvényt, hogy azoknak az országoknak, amelyek az Egyesült Államoktól segítséget kapnak – a Marshall-segély akkor már egész Nyugat-Európára kiterjedt –, követniük kell az amerikai embargópolitikát.

Az Egyesült Államok és nyugat-európai szövetségesei között mindvégig huzavona és alku tárgya volt az embargó alkalmazása és értelmezése, mivel az Egyesült Államok az embargó hatályát olyan árukra is kiterjesztette, amelyek távolról sem voltak stratégiai jellegűek. 1951–1954 között az embargólistán rajta volt a nemzetközi kereskedelemben szereplő áruk mintegy 50%-a. Az embargó és a hidegháború következményeként a tőkésországoknak az európai szocialista országokba irányuló exportja 1949—1953 között több mint 20%-kal visszaesett, és csak 1954-ben haladta meg az 1949. évi színvonalat. Az Egyesült Államok gyakorlatilag megszüntette a szocialista országokkal folytatott kereskedelmét. A nyugat-európai országok nagy részében az embargó kiterjesztésével szemben bizonyos ellenállás is mutatkozott, amit több tényező idézett elő. Az Egyesült Államoktól eltérően lényegesen erősebb gazdasági érdekük fűződött az európai szocialista országokkal folytatott kereskedelem fenntartásához. Emellett a nyugat-európai kormányok egy része nem volt meggyőződve arról sem, hogy az embargópolitika ténylegesen hatékony eszköz a szocialista országok gazdasági és katonai potenciálja erősödésének megakadályozására, továbbá felismerte azt, hogy ez a politika mindenekelőtt a szocialista országok gazdasági és politikai egységének erősítése irányában hat. Mivel azonban az Egyesült Államok által nyújtott segély jelentős mértékben felülmúlta azt, amit számukra a kelet–nyugati kereskedelem jelentett, nem akartak túl nagy kockázatot vállalni az embargó megsértése miatt.

Ennek ellenére az embargópolitika viszonylag rövid idő alatt válságba jutott. „A kelet–nyugati kapcsolatokban az embargópolitika vitathatatlanul igen jelentős irritáló tényező volt mindkét oldal számára, és az elmulasztott kereskedelmi lehetőségek Nyugat-Európát is profittól fosztották meg. Azt azonban nem lehet kimutatni, hogy ez a politika valamennyire is javította volna a Nyugat pozícióját a hatalmi harcban. Az embargópolitika magán a nyugati szövetségen belül is nyilvánvalóan komoly nézeteltérések forrása volt, s az Egyesült Államok politikai hitele sokat veszített makacs kitartása, valamint az akaratának keresztülerőszakolására használt nyers módszer következtében" – írja az embargópolitika kiemelkedő szakértője, G. Adler-Karlsson.*

* *G. Adler-Karlsson:* Western Economic Warfare 1947–1967. Stockholm 1968. 9. old.

1953–1954-től kezdve módosulás állott be az embargópolitika európai alkalmazásában. Ezt elősegítette a koreai háború befejezése, gazdasági szempontból a háborús károk helyreállításával kapcsolatos élénk konjunktúra után a tőkésországok termelése visszaesésének a veszélye s nem utolsósorban a szocialista országok rendkívül gyors ütemű gazdasági fejlődése is. Szerepet játszott egyes nemzetközi intézmények – köztük például az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága – fokozódó tevékenysége is a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok élénkítése végett. A helyzet javulásának egyik jele volt, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága Kereskedelemfejlesztési Bizottságát 1954-ben – öt évi szünet után – ismét összehívták, és ez a későbbiek során hozzájárult a különböző társadalmi rendszerű európai országok közötti gazdasági kapcsolatok normalizálásához. Az ötvenes évek végére a szocialista országok már említésre méltó kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le a Német Szövetségi Köztársasággal és Angliával, s a többi európai tőkésországgal is megkezdődött a kereskedelmi kapcsolatok bővítése. Ennek eredményeként 1960-ban a nyugat-európai tőkésországoknak az európai szocialista országokba irányuló exportja 1955-höz viszonyítva közel kétszeresére emelkedett, és a viszontszállítások üteme is jelentősen nőtt. Az árucsere-forgalom elszámolásában a bilaterális kapcsolatokat fokozatosan a konvertibilis valutában történő elszámolás váltotta fel.

A hatvanas évek elején egyes tőkés körök a hidegháború hangulatának felébresztésével felvetették, hogy a két rendszer egymással folytatott kereskedelme egyoldalú előnyöket jelent a szocialista országok számára, és politikai megfontolások alapján igyekeztek lefékezni a megindult fejlődést. Ennek következtében a kapcsolatok normalizálódásának a folyamata lelassult. Jellemző, hogy a nyugat-európai tőkésországok európai szocialista országokba irányuló exportja 1961–1965 között lassabban nőtt, mint az azt megelőző öt évben (a korábbi 14%-kal szemben mindössze 9%-ot tett ki a növekedés).

A hatvanas évek közepe táján a kelet–nyugati gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok ismét új impulzusokat kaptak. Az európai tőkésországok jelentős része elfogadta a szocialista országok javaslatát a hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodások kötésére. Ebben az időszakban a kereskedelmi kapcsolatok bővüléséhez jelentős mértékben járult hozzá az, hogy a szocialista országokban fokozódott az igény magas műszaki szinten álló termelési eszközök importjára. Elősegítette ezt az is, hogy a tőkésországok érdekeltsége a kelet–nyugati kereskedelem fokozásában nőtt, és a szocialista országok követelése a kereskedelem normalizálását illetően nem maradt hatástalan. Megkezdődött a szocialista országokba irányuló tőkés export mennyiségi korlátozásának, az embargólistáknak a bizonyos szűkítése, a szocialista országokból származó termékek behozatalára alkalmazott mennyiségi korlátozások csökkentése, megindult az a folyamat, amelynek célja a legnagyobb kedvezmény biztosítása vagy annak kilátásba helyezése, valamint az export finanszírozási lehetőségeinek normalizálása. Ennek hatására az Európán belüli kelet–nyugati kereskedelem növekedése ismét meggyorsult – évi 13%-ot ért el –, és magasabb szinten újra megközelítette az 1955–1960 közötti, 14%-os növekedési rátát.

Erre az időszakra tehető a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok új formáinak, a termelési együttműködésnek és a műszaki-tudományos kapcsolatoknak a megjelenése is. Kezdetét vette a nagy létesítmények építésében való kelet–nyugati együttműködés. Az új kapcsolatok egyik első, legjelentősebb hírnöke az 1966-ban kötött szovjet meg-

állapodás az olasz Fiat-céggel. Ez egy évi 600 000 darabos kapacitású személygépkocsi-gyár felszerelésére vonatkozott, a technológiai folyamatok licenceinek átadása és komplett berendezések szállítása útján. Azóta egész sor hasonló jellegű megállapodás jelzi az együttműködés új módszereinek a kibontakozását. A kedvező tendenciák azonban csak az első lépéseknek tekinthetők. A normális kapcsolatok útjában ugyanis változatlanul ott állnak a tőkésállamok diszkriminációs politikájának a maradványai. A nyugati tőkésországok túlnyomó többségében csökkentve ugyan, de fenntartották a „stratégiai áruk" jegyzékét, ma is érvényben vannak vám- és nem vámjellegű diszkriminatív rendszabályok a szocialista országok áruira. Mégis a hetvenes évek elején bekövetkezett, az előzőekben már ismertetett világpolitikai események lényegesen nagyobb reményekre jogosító, konstruktív kelet–nyugati együttműködés kezdetéhez vezettek el. Az új korszak nyitányának legnagyobb jelentőségű eseménye a szovjet–amerikai gazdasági kapcsolatok javulása. Kelet és Nyugat gazdasági együttműködésében a világ két legerősebb gazdasági hatalmának a viszonya meghatározó jellegű. Mindaddig, amíg a két ország politikai és gazdasági kapcsolatait csak az éles szembenállás és a bizalmatlanság jellemezte, ez beárnyékolta és behatárolta az egész kelet–nyugati gazdasági együttműködést. Ezért az 1972 közepén megindult és azóta évenként ismétlődő csúcstalálkozók és azok gazdasági eredményei messze túlnőnek két ország viszonya normalizálásának a jelentőségén.

A Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok számos kulcsfontosságú kérdésben elért, illetve folyamatban levő rendezése hosszú évek és évtizedek óta először nyit lehetőséget a két ország kölcsönösen előnyös kapcsolatainak fejlesztésére. Emellett perspektivikusan igen nagy gazdasági jelentőségű az a máris kirajzolódott irányzat, hogy a kereskedelmi kapcsolatokat nem az egyszerű árucsere szempontjából kezelik, hanem mindkét ország általános nyersanyag-, felszerelés- és technológiai potenciáljának és hosszú távú szükségleteinek figyelembevételével, továbbá, hogy a kereskedelmet széles körű tudományos-műszaki együttműködés, valamint hitelnyújtás egészíti ki.

Napirenden van több más európai szocialista ország, így hazánk gazdasági kapcsolatainak a rendezése is az Egyesült Államokkal. Ez a folyamat azonban egyelőre még nem szilárdult meg. Nemcsak arról van szó, hogy az eddigi eredmények csak a folyamat kezdetének tekinthetők, hanem arról is, hogy megtorpanások és visszaesések is bekövetkezhetnek, mivel az Egyesült Államokban igen jelentős hatalommal rendelkező erők lépnek fel e kapcsolatok normalizálása ellen. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az a huzavona, amely akörül bontakozott ki, hogy az Egyesült Államok kész-e a legnagyobb kedvezményt alkalmazni a szocialista országokkal folyó kereskedelemben és általánosan megszüntetni a velük szemben alkalmazott diszkriminációt.

Európában is megindult a kelet–nyugati gazdasági együttműködés újrarendezése. Ennek egyik fő iránya a bilaterális, de hosszabb távú gazdasági kapcsolatokra való törekvés, a másik a multilaterális keretek között megindult tárgyalássorozat az európai biztonsági és együttműködési értekezlet keretében az összeurópai gazdasági együttműködés továbbfejlesztéséről. Napirendre kerültek a két európai integráció kapcsolatfelvételének a kérdései is.

Célszerű közelebbről megvizsgálni a kelet–nyugati és ezen belül az európai szocialista és tőkésországok közötti kereskedelmi kapcsolatok fejlődését és jelenlegi helyzetét. Ez az az alap, amelyről kiindulva meghatározható a továbbvezető lépések iránya.

1955–1970 között a teljes kelet–nyugati forgalom csaknem 5,5-szeresére emelkedett, ezen belül a fejlett tőkésországoknak a szocialista országokba irányuló exportja 1,3 milliárd dollárról 8,4 milliárd dollárra, a szocialista országok tőkés relációjú exportja 1,7 milliárd dollárról 7,8 milliárd dollárra nőtt. Az összehasonlítás kedvéért hozzá kell tenni, hogy ugyanekkor a fejlett tőkésországok összes kivitele 3,7-szeresére, a szocialista országoké 3,5-szeresére, a világátlag pedig 3,3-szeresére emelkedett.

A teljes kelet–nyugati kereskedelem évi átlagos közel 12%-os fejlődése a szóban forgó másfél évtized folyamán a világkereskedelem különböző irányú áruáramlásai között a legdinamikusabbak közé tartozott.

6. táblázat

A főbb országcsoportok exportjának évi átlagos növekedési üteme 1955–1970 között főbb viszonylatok szerint

(százalék)

Megnevezés	Világ összesen	Fejlett tőkés-	Európai tőkés-	Szocialista	Európai szocialista	Fejlődő
	országokba					
Világ összesen	8,4	9,0	9,1	8,9	9,6	6,3
Fejlett tőkésországokból	9,1	9,9	9,9	*13,1*	12,6	6,5
Európai tőkésországokból	9,5	10,5	11,0	11,9	*11,9*	5,3
Szocialista országokból	8,8	*10,7*	10,3	7,3	8,2	7,3
Európai szocialista országokból	9,4	10,9	*10,2*	8,2	9,5	15,0
Fejlődő országokból	5,8	5,9	5,7	11,9	13,4	4,5

Forrás: Handbook of International Trade Statistics. United Nations, New York 1972. 182. old.

Mint a 6. táblázatból látható, a teljes kelet–nyugati forgalom évi átlagos növekedési ütemét a vizsgált időszakban csupán a fejlődő országokból az európai szocialista országokba irányuló export növekedése előzte meg. A fejlett tőkésországoknak a szocialista országokba irányuló exportja az időszak folyamán évi átlagban 13,1%-kal nőtt, gyorsabban tehát, mint bármely más irányú kivitelük. Ötéves időszakonként vizsgálva a legmagasabb – 17,4%-os – növekedési ütem 1956–1960 között mutatkozott, az ezt követő öt év folyamán a fejlődés az előző évekhez viszonyítva alacsonyabb ütemű (10,9%-os) volt, majd 1966–1970 között újra magasabb, 11,2%-os ütemet ért el. 1971–1972 folyamán az emelkedési irányzat folytatódott, a fejlett tőkésországok szocialista országokba irányuló exportjának növekedése évi átlagban megközelítette a 23%-ot, ami alapjában az 1972. évi kiugró, 32%-os növekedésnek tulajdonítható. A szocialista országok fejlett tőkésországokba irányuló exportja a periódus folyamán évi átlagban 10,7%-kal emelkedett, és ez a növekedési ütem ugyancsak a legmagasabb volt a szocialista országok valamennyi országcsoportba irányuló kivitelében. Ami a rövidebb időszakok növekedési ütemét illeti, itt a helyzet kiegyensúlyozottabb, mint a fejlett tőkésországok exportjában, s emellett a tendencia is egyértelműbb, lassabban, de egyenletesen emelkedő irányzatú volt. A szocialista országok fejlett tőkésországokba irányuló exportja átlagosan 1956–1960 között évi 10,4%-kal, 1961–1965

között 10,8%-kal, 1966–1970 között pedig 10,9%-kal emelkedett. Az 1970 utáni években a növekedés tovább folytatódott és évi átlagban 17%-ot ért el.

A teljes kelet–nyugati áruforgalom fejlődésének jellemző vonása az évenkénti nagyarányú ingadozás (lásd 7. táblázat).

7. táblázat

A teljes kelet–nyugati forgalom alakulása

Év	A szocialista országok exportja a fejlett tőkésországokba		A fejlett tőkésországok exportja a szocialista országokba	
	millió dollár	változás az előző évhez viszonyítva (százalék)	millió dollár	változás az előző évhez viszonyítva (százalék)
1955	1 710	•	1 330	•
1956	1 990	16	1 700	28
1957	2 130	7	2 060	21
1958	2 180	2	2 270	10
1959	2 440	12	2 390	5
1960	2 800	15	2 970	24
1961	2 990	7	3 220	8
1962	3 120	4	3 380	5
1963	3 530	13	3 740	11
1964	4 090	16	4 600	23
1965	4 680	14	4 990	9
1966	5 580	19	5 760	15
1967	5 920	6	6 270	9
1968	6 220	5	6 510	4
1969	7 030	13	7 140	10
1970	7 860	12	8 470	19
1971	9 210	17	9 668	14
1972	10 790	17	12 768	32

Forrás: Handbook of International Trade and Development Statistics. United Nations, New York 1972. (1955–1970. évi adatok); Monthly Bulletin of Statistic, United Nations, New York 1974. június. (1971–1972. évi adatok).

A kelet–nyugati kereskedelem alakulásában, mint arra már utaltunk, sajátos szerepet töltött be az Egyesült Államok. Bár súlya a forgalom szempontjából jelentéktelen, hatalmi befolyása annál erősebb volt.

1955-ben az amerikai export valamennyi szocialista országba mindössze 7 millió dollárt tett ki, ami a fejlett tőkésországok szocialista viszonylatú exportjának 0,5%-át, saját összes exportjának 0,05%-os töredékét képezte. 1960-ra az Egyesült Államok kivitele a szocialista országokba megközelítette az évi 200 millió dollárt, de átmeneti ingadozásokkal még 1966 és 1967 folyamán is ezen a szinten állt. Jelentősebb emelkedés 1969-ben következett be, amikor a szocialista viszonylatú amerikai export értéke elérte a 250 millió dollárt, ez exportjának még mindig csak 0,7%-os része volt. Ezt követően a szocialista országokba irányuló amerikai export gyors ütemben emelkedett, és 1973-ban már megközelítette az évi 2,5 milliárd dollárt, vagyis elérte az Egyesült Államok összes exportjának 4%-át. A jelentős emelkedésben elsősorban a megjavult kínai–amerikai és szovjet–amerikai kapcsolatok hatása mutatkozott. A szocialista országokból származó amerikai import jellemző vonása egyrészt a rendkívül alacsony nagyságrend – 1955-ben 59 millió dollár, 1960-ban 81, 1972-ben 353 millió

dollár, azaz az Egyesült Államok összes behozatalának 0,6%-a –, másrészt az, hogy ez az import 1958 óta mindig elmaradt az azonos viszonylatú amerikai export értéke mögött.

A szocialista országokkal fenntartott amerikai kereskedelem igen egyenlőtlenül oszlott meg országonként. 1955-ben az Egyesült Államok a Szovjetunióba egyáltalán nem exportált, az embargópolitika enyhülése utáni első exportszállításai 4 millió dollár értékben 1956-ban indultak meg. Ugyancsak nem exportált az Egyesült Államok Kínába sem, itt viszont a jég csak 1972-ben tört meg, amikor az amerikai export mintegy 6 millió dollár értékben indult meg. A Szovjetunió csupán 1969-től kezdve kapott jelentősebb szerepet az Egyesült Államok szocialista viszonylatú exportjában, amikor annak közel 40%-át tette ki. 1972-ben ez az arány jelentősen megnőtt, és 60% fölé emelkedett. Ami a szovjet ellenszállításokat illeti, az Egyesült Államokba irányuló szovjet export a vizsgált időszak folyamán ugyancsak minimális volt, 1955 óta egyik évben sem érte el az összes szovjet export értékének 1%-át sem. A Szovjetunió 1972. évi amerikai kivitele már megközelítette a 100 millió dollárt, de az amerikai 547 millió dolláros behozatallal szemben az áruforgalmi egyenleg jelentős passzívumot mutatott. Ez a tendencia 1973-ban tovább folytatódott, amikor a szovjet export értéke már meghaladta a 100 millió dollárt, az amerikai behozatalé pedig mintegy 770 millió dollárt tett ki.

A tengerentúli fejlett tőkésországok közül a szocialista országokkal folytatott kereskedelmet illetően érdeklődésre számot tartó ország Japán is. 1955-ben valamennyi szocialista országba irányuló kivitele mindössze 39 millió dollárt ért el, ami a fejlett tőkésországokból a szocialista országokba irányuló export összértékének 3%-át, Japán összes exportjának 2%-át tette ki. Tizenöt év alatt a japán export jelentős ütemben fejlődött, 1970-ben az 1955. évi szint közel harmincszorosára emelkedett, meghaladva az évi 1 milliárd dollárt. A növekedés itt is rendkívül egyenetlen volt. 1971–1972-ben évi átlagban 18%-ot ért el. A gyors felfutás következtében Japán a szocialista országokba irányuló, fejlett tőkésországokból származó exportban részesedését 1970-ben 12%-ra növelte. Japán legnagyobb szocialista exportpartnere a Szovjetunió és Kína, 1972-ben szocialista viszonylatú exportjának 39%-át a Szovjetunióba, 42%-át pedig Kínába exportálta. A harmadik legnagyobb szocialista felvevő piaca 1972-ben Lengyelország volt.

Fejlődőben vannak a gazdasági kapcsolatok Kanadával, Új-Zélanddal és Ausztráliával is, bár ezen országok részesedése a teljes kelet–nyugati forgalomban jelentéktelen. A tengerentúli fejlett tőkésországok együttesen sem képviselnek jelentős hányadot a kelet–nyugati kereskedelmi forgalomban. A második világháborút követő időszakban ugyanis a kelet–nyugati kereskedelem áruáramlásaiban a döntő szerepet az európai országok játszották. Az európai tőkésországok 1955-ben a szocialista országokba irányuló tőkés exportnak nem kevesebb, mint 90%-át képviselték. A hatvanas évek végére Nyugat-Európa súlya a keleti kereskedelemben mérséklődött, az Egyesült Államok részesedése viszont 4, Japáné 12%-ra nőtt. 1972-ben ezt a helyzetet lényegesen módosította az amerikai előretörés a szocialista országok – elsősorban a Szovjetunió – piacain. Egyik évről a másikra az amerikai részesedés megkétszereződött, és elérte a 8%-ot. Miután Japán megtartotta korábbi pozícióját, az amerikai előretörés a nyugat-európai országok rovására következett be, amelyek most már együttesen a szocialista országokba irányuló exportnak az 1955. évi 90%-kal szemben „csak" 73%-át adták.

A szocialista országok részéről a teljes kelet–nyugati forgalomban az európai szocialista országok 1955-ben és 1970-ben is mintegy 90%-os részt képviselnek, s ebben 1972-ben sem következett be jelentősebb eltolódás. Az európai szocialista országok közül számottevő kereskedelmi kapcsolatai az Európán kívüli tőkésországokkal elsősorban a Szovjetuniónak vannak, a többi európai szocialista ország számára ezek az országok a hatvanas évek végéig nem jelentettek nagyobb vonzerőt. A kelet–nyugati forgalomnak mennyiségileg és tradíciók szempontjából is a legtekintélyesebb magvát tehát Európa, az európai szocialista és fejlett tőkésországok kapcsolata alkotja.

Az Európán belüli kelet–nyugati forgalom az elmúlt másfél évtizedben az 1955. évi mintegy 2,5 milliárd dollárról 1970-ben 12 milliárd dollár fölé, azaz közel ötszörösére emelkedett. Ez 11,1%-os évi átlagos növekedési ütemnek felel meg, vagyis csekély mértékben elmaradt az egész kelet–nyugati forgalom 11,8%-os növekedési ütemétől. Az eltérésben a tengerentúli országok – elsősorban az Egyesült Államok és Japán – szocialista országokba irányuló exportjának a felfutása, pontosabban az a körülmény játszik szerepet, hogy ez az export rendkívül alacsony bázisról indult. Az 1970 utáni években az európai kelet–nyugati forgalom növekedése meggyorsult, és értéke 1974-ben megközelítette a 40 milliárd dollárt, felülmúlva az egész kelet–nyugati forgalom ugyancsak dinamikus fejlődését. A 8. táblázat részletesen mutatja e növekedés időbeli alakulását.

8. táblázat

Az Európán belüli kelet–nyugati forgalom évi átlagos üteme
(százalék)

Év	Az európai szocialista országok exportja az európai tőkésországokba	Az európai tőkésországok exportja az európai szocialista országokba
1955–1960	10,3	14,2
1961–1965	10,9	9,2
1966–1970	9,6	12,5
1955–1970	10,2	11,9
1971–1972	18,3	22,5

Forrás: Handbook of International Trade and Development Statistics. United Nations, New York 1972; Monthly Bulletin of Statistics, United Nations, New York, 1974. június adatai alapján számítva.

Az adatok két érdekes jelenségre utalnak: egyrészt arra, hogy a magasabb növekedési ütem, de egyúttal a nagyobb ingadozás is az európai tőkésországok exportjában mutatkozott, másrészt a legutolsó két évben a két országcsoport egymás felé irányuló exportja jelentősen, az előző másfél évtized évi átlagos növekedésének üteménél lényegesen gyorsabban emelkedett.

Az Európán belüli kelet–nyugati forgalom az európai külkereskedelem legdinamikusabb része volt. Ezt szemléltetik a 9. táblázat adatai.

Mint látható, a kelet–nyugati forgalom növekedése mindkét országcsoport exportjában gyorsabb volt, mint akár egész exportjuk, akár a régión belüli export növekedési üteme.

9. táblázat

Az európai szocialista és tőkésországok exportjának alakulása 1955–197 0 között
(százalék)

Megnevezés	1970/1955	Évi átlagos növekedési ütem
Nyugat-európai tőkésországok összes exportja	391	9,5
Régión belüli export	476	11,0
Európai szocialista országokba irányuló export	541	11,9
Európai szocialista országok összes exportja	386	9,4
Régión belüli export	389	9,5
Európai tőkésországokba irányuló export	432	10,2

Forrás: Handbook of International Trade Statistics. United Nations, New York 1972. adatai alapján számítva.

A gyors növekedés ellenére az Európán belüli kelet–nyugati forgalom az európai országok együttes exportjában igen szerény hányadot képvisel: részesedése az 1955. évi 2,9%-ról 1970-re is mindössze 3,6%-ra emelkedett. Ha az európai országoknak csak az Európába irányuló exportját vesszük alapul, ez az arány akkor is csupán mintegy 5%-ot tesz ki az egész időszak folyamán.

Az európai kelet–nyugati forgalom alakulása is magán viselte a jellegzetesen erős évenkénti ingadozásokat (lásd 10. táblázat).

10. táblázat

Az Európán belüli kelet–nyugati forgalom alakulása

Év	Az európai szocialista országok exportja az európai tőkésországokba		Az európai tőkésországok exportja az európai szocialista országokba	
	millió dollár	változás az előző évhez viszonyítva (százalék)	millió dollár	Változás az előző évhez viszonyítva (százalék)
1955	1420		1100	
1956	1650	12	1320	20
1957	1800	9	1530	16
1958	1810	1	1510	—1
1959	2060	14	1710	13
1960	2320	13	2130	25
1961	2490	7	2300	9
1962	2630	6	2530	10
1963	2960	13	2540	0
1964	3310	12	2760	9
1965	3690	12	3310	20
1966	4310	17	3740	13
1967	4550	6	4370	17
1968	4850	7	4710	8
1969	5490	13	5240	11
1970	6133	12	5960	14
1971	7490	22	7058	18
1972	8590	15	8958	27

Forrás: Ugyanott.

Az Európán belüli kelet–nyugati forgalom jelentősége a benne részt vevők számára messzemenően nem azonos. Nyugat-Európa összes kivitelében az európai szocialista országokba irányuló export 1955-ben 3, 1970-ben mindössze 4%-ot tett ki; az európai szocialista országok exportjában a megfelelő arány 18, illetve 20% volt.

11. táblázat

Az európai kelet–nyugati kereskedelem viszonylagos jelentősége
(százalék)

Év	A kelet–nyugati export részesedése az európai	
	szocialista	tőkés-
	országok összes exportjában	
1955	17,9	3,1
1960	17,9	4,1
1965	18,7	4,2
1970	20,0	4,3

Forrás: Handbook of International Trade and Development Statistics. United Nations, New York 1972. adatai alapján számítva.

Az európai tőkésországokkal való kapcsolatok tehát erős és egyoldalú vonzást gyakorolnak az európai szocialista országok külkereskedelmére. Abban a tényben, hogy az európai tőkésországok külkereskedelmi forgalmában az európai szocialista országok részesedése ilyen huzamos időn keresztül ilyen alacsony színvonalú – 3,4% –, különböző tényezők játszanak szerepet, nem utolsósorban az elmúlt negyedszázad politikai körülményei, a hidegháború okozta abnormális helyzet maradványai. A második világháború előtt ugyanis a nyugat-európai tőkésországok összes exportjának mintegy 10%-át tette ki a mai szocialista országokkal folytatott forgalom. Elég arra is utalni, hogy a Szovjetunió és a Német Szövetségi Köztársaság közötti forgalom értéke elmarad Németország és a cári Oroszország közötti forgalom volumenétől.*

Az Európán belüli kelet–nyugati forgalomban a szocialista országok közül a vezető hely a Szovjetunióé. Részesedése e forgalomban 1955–1970 között tartósan 37–39% körül mozgott. A Német Demokratikus Köztársaság részesedése 1970-ben 17%, Lengyelországé 15, Csehszlovákiáé 14% volt, hazánké megközelítette a 10%-ot. A tőkésországok részéről ugyanekkor a közös piaci országok együttesen a forgalom közel 60%-át, az EFTA-országok pedig 37%-át bonyolították le. E csoportosulásokon belül az egyes fontosabb országok részesedése a következő volt: Német Szövetségi Köztársaság – 30%, Olaszország – 13%, Franciaország – 9%, Anglia – 12%, Finnország – 6,5%, Ausztria – 6%. A kelet–nyugati forgalom közel $^2/_3$-át tehát a tőkésországok közül négy ország bonyolítja le.

A kelet–nyugati kapcsolatok kétoldalú irányaiban jelentős szerepet játszottak a tradicionális kapcsolatok, ezen belül a szomszédos országok kapcsolatai. Így a szovjet külkereskedelemben jelentős helye van a Finnországgal folytatott kereskedelemnek;

* Lásd Obscsejevropejszkoje ekonomicseszkoje szotrudnyicsesztvo. 57. old.

jóformán valamennyi európai szocialista országnak az európai tőkésországok közül különösen jelentős partnere a Német Szövetségi Köztársaság; ezenkívül Lengyelországnak és Csehszlovákiának Angliával, Magyarországnak Ausztriával és Olaszországgal, Romániának Franciaországgal, Angliával és Olaszországgal alakult ki jelentősebb külkereskedelmi forgalma. A szocialista országok külkereskedelmi forgalmában a tőkésországoknak, ezen belül az európai gazdasági csoportosulásokban részt vevő országoknak a jelentőségét a 12. táblázat adatai ismertetik.

12. táblázat

A tőkésországok és a tőkés országcsoportok részesedése az európai szocialista országok külkereskedelmi forgalmában

(százalék)

Ország	Év	Összes tőkésország	EGK	EFTA
Bulgária	1960	13	8	4
	1971	15	8	5
	1973	15	—	—
Csehszlovákia	1960	18	7	8
	1971	23	11	9
	1973	24	—	—
Lengyelország	1960	30	10	14
	1971	29	12	11
	1973	40	—	—
Magyarország	1960	23	12	9
	1971	27	15	10
	1973	28	—	—
Német Demokratikus Köztársaság	1960	21	12	8
	1971	24	13	5
	1973	28	—	—
Románia	1960	22	14	7
	1971	37	22	10
	1973	42	—	—
Szovjetunió	1960	19	7	8
	1971	22	9	8
	1973	27	—	—

Forrás: Az egyes országok nemzeti statisztikai kiadványai alapján számítva.

Az adatokból kitűnik, hogy a tőkés kereskedelem részaránya a legalacsonyabb Bulgária és a legmagasabb Románia külkereskedelmi forgalmában (15, illetve 42%). 1960-hoz viszonyítva a tőkés forgalom aránya a külkereskedelemben minden szocialista országban emelkedett, a legnagyobb növekedést ez a részesedés Romániában érte el: az 1960. évi 22%-ról 42%-ra nőtt 1973-ban. Az európai tőkésországok csoportosulásai közül minden szocialista országot erősebb szálak fűztek a közös piaci országokhoz, mint az EFTA tagállamaihoz; a legkisebb különbség a korábbi hatok, illetve hetek részarányában a Szovjetunió és Lengyelország külforgalmában mutatkozott.

Románia külkereskedelmében figyelhető meg a legerősebb kapcsolódás a közös piaci országokhoz.

Az európai tőkésországok külkereskedelmében az egyes szocialista országok, néhány kivételtől eltekintve, igen kis aránnyal részesednek. Együttes részesedésük is csak Finnország, Ausztria és Olaszország esetében ér el 5%-nál magasabb értéket.

13. táblázat

Az európai szocialista országok részesedése a főbb európai tőkésországok külkereskedelmi forgalmában 1971-ben*
(százalék)

Ország	Export	Import
Ausztria	12,2	9,0
Finnország	13,9	17,9
Franciaország	3,5	2,7
Hollandia	1,8	1,7
Nagy-Britannia	2,7	3,6
Német Szövetségi Köztársaság	3,9	2,6
Olaszország	4,9	5,6
Svájc	3,7	2,0
Svédország	4,2	3,7

Forrás: Overall Trade by Countries. OECD. 1972. április.
* A két német állam kereskedelme nélkül.

Ha az árucsoportok vagy áruk szintjéig lehatolva vizsgáljuk a külkereskedelmet, a kölcsönös összefonódás mélyebb szálait is megtalálhatjuk. Így például az európai szocialista országok gépimportjának 1960-ban 21, 1970-ben 24%-a származott nyugat-európai országokból. Vegyipari termékek vonatkozásában a megfelelő mutatók értéke 32, illetve 42%, egyéb ipari késztermékeknél 12, illetve 21%. Ami a nyugat-európai országokat illeti, a hatvanas évek végén az importon belül az európai szocialista országokból származott a fa 22%-a, a szén 25, a kőolajtermékek 20, a műtrágya 10, az üveg- és kerámiaáruk 7, a kohászati termékek 6%-a.

Az Európán belüli kelet–nyugati kapcsolatok eddigi alakulása tehát több, egymással összefüggő problematikus kérdést vet fel. Ilyen elsősorban a forgalom alacsony értéke, erős ingadozása, valamint az abból adódó „aszimmetria", hogy a szocialista országok külkereskedelmi forgalmában az európai tőkésországokkal folyó kereskedelem jóval nagyobb szerepet játszik, mint fordítva.

Az előbbiekkel szorosan összefügg egy további probléma, az úgynevezett strukturális egyenlőtlenség kérdése. Arról van szó, hogy a kelet–nyugati kereskedelem, így az Európán belüli kelet–nyugati kereskedelem szerkezetének is jellemző vonása az, hogy a szocialista országokba elsősorban ipari késztermékek, jelentős mértékben gépek és berendezések, vegyipari cikkek stb., ugyanakkor a szocialista országokból a tőkésországokba zömmel nyers- és alapanyagok, valamint mezőgazdasági cikkek áramlanak. 1970-ben például az európai tőkésországok szocialista országokba irányuló exportjának 73%-a volt ipari késztermék, ebből 40% gép és berendezés. Ugyanezeknek a termékeknek a részesedése az európai szocialista országok nyugat-európai kivitelében mindössze 28% volt (ebből 9% a gépek aránya), s az export 72%-át, vagyis

megközelítőleg ugyanazt az arányt, mint amit a nyugati országok exportjában az ipari késztermékek képviseltek, elsődleges feldolgozási fokon álló termékek (mezőgazdasági eredetű nyersanyagok, élelmiszerek, ásványi nyersanyagok és energiahordozók, alapanyagok stb.) tették ki. Közismert, hogy ez a tendencia ellentétes a világkereskedelem általános irányzatával, és hátrányos a szocialista országok számára. Emellett ezek az arányok a kelet–nyugati áruforgalom tartós jellemzői. Lényegében hasonló arányokat mutatott a kelet–nyugati kereskedelem áruszerkezete tizenöt évvel ezelőtt is. Vagyis az európai szocialista országok gazdasági fejlődésének ez idő alatt elért eredményeit, termelési szerkezetük átalakítását nem követte a Nyugat-Európába irányuló exportjuk áruszerkezetének a megváltozása. Ezt bizonyítják az európai szocialista országok kivitelének megfelelő adatai (14. táblázat).

14. táblázat

Az európai szocialista országok exportjának megoszlása főbb árucsoportok és országcsoportok szerint

(százalék)

	Összes		Régión belüli		Európai tőkésországokba irányuló		Fejlődő országokba irányuló	
			export					
	1955	1970	1955	1970	1955	1970	1955	1970
Elsődleges termékek	53	49	55	42	75	72	43	32
ebből:								
nyersanyagok*	25	26	27	25	31	34	31	.
élelmiszerek	14	13	15	9	24	21	12	8
Ipari késztermékek	47	51	45	58	25	28	57	68
ebből:								
vegyipari termékek	4	5	3	5	7	6	3	4
gépek és közlekedési eszközök	27	32	31	38	8	9	32	35

Forrás Handbook of International Trade Statistics. United Nations, New York 1972. adatai alapján számítva.
* Mezőgazdasági és ásványi eredetű nyersanyagok, fekete és színesfémek, vas, acél; energiahordozók nélkül.

Mint az adatokból látható, az európai szocialista országok összes exportjában az ipari termékek a vizsgált időszak folyamán mintegy 50%-kal részesedtek. Több-kevesebb eltéréssel hasonló arány jellemezte elsősorban az egymás közötti, továbbá a fejlődő országokba irányuló exportjuk szerkezetét is. Az európai tőkésországokba irányuló exportban azonban már lényegesen kedvezőtlenebb az ipari késztermékek aránya: 1955-ben 25%, 1970-ben is mindössze 28%. Ennek megfelelően ma is rendkívül magas az elsődleges termékek kivitelének aránya, s a változás a másfél évtized folyamán minimális volt. A két nagy termékcsoporton belül a fontosabb árucsoportok aránya ugyancsak a Nyugat-Európába irányuló exportszerkezet kedvezőtlen voltát igazolja: különösen figyelemreméltó a gépek és berendezések kivitelének csekély – 8–9%-os – aránya, ami a szocialista országok egymás közötti kivitelében ennek négyszerese. A 15. táblázatban bemutatjuk az európai tőkésországok exportstruktúráját.

A fenti adatok alapján a következő jellemző megállapítások tehetők:

– 1955-ben az ipari késztermékek aránya a szocialista országokba irányuló export-

15. táblázat

Az európai tőkésországok exportjának megoszlása főbb árucsoportok és országcsoportok szerint
(százalék)

Megnevezés	Összes		Régión belüli		Európai szocialista országokba irányuló	
	export					
	1955	1970	1955	1970	1955	1970
Elsődleges termékek	41	31	50	35	57	27
ebből:						
nyersanyagok	21	17	25	19	30	19
élelmiszerek	14	11	17	12	27	8
Ipari késztermékek	59	69	50	65	43	73
ebből:						
vegyipari termékek	7	10	6	10	7	13
gépek és közlekedési eszközök	24	33	21	26	23	40

Forrás: Handbook of International Trade Statistics. United Nations, New York 1972. adatai alapján számítva.

ban alacsonyabb (43%) volt, mint a nyugat-európai országok összes és régión belüli exportjában (59, illetve 50%). Hogyan változott ez az összefüggés 1970-ben? Az ipari késztermékek aránya a legmagasabb szintet éppen a szocialista viszonylatú exportban – 73% – mutatta, s e mögött a magas arány mögött elmaradt az egész exportban és a régión belüli exportban elért késztermékarány (69, illetve 65%). Ez azt jelenti, hogy a tőkésországok számára strukturálisan a legelőnyösebb a szocialista viszonylatú export, amelyben az ipari késztermékek aránya dominál;

– ha az előbbiekhez hozzátesszük, hogy a szocialista országokból származó bevitel áruszerkezete éppen fordított, vagyis abban az elsődleges termékek képviselik a túlnyomó részt, akkor világossá válik a kelet–nyugati kereskedelem egyik jelentős ellentmondása. Olyan helyzet alakult ugyanis ki az európai kelet–nyugati áruforgalomban, amely strukturálisan *egyoldalúan* a tőkésországoknak kedvez. A tőkésországok szocialista relációjú kivitele igen előnyös számukra, mert benne az ipari késztermékeknek és ezen belül is a legdinamikusabb ágazatok termékeinek van nagy súlya, nagyobb, mint összes kivitelükben. Ezzel szemben az európai szocialista országok nyugat-európai exportjának struktúrája ezen országok számára nem kedvező, mert az alacsony feldolgozottsági fokon álló termékeknek van domináns szerepe; nyugat-európai exportjuk árustruktúrája lényegesen kedvezőtlenebb, mint bármely más irányú exportjuké. Az európai szocialista országokból származó nyugat-európai import szerkezete még mindig inkább hasonlít a fejlődő országokból származó behozatal árustruktúrájára, mint az iparosodott nyugat-európai országok egymással folytatott kereskedelmének szerkezetére. Ez akkor is igaz, ha az egyes szocialista országok Nyugat-Európába irányuló árustruktúrája eltér is egymástól. Ezt jól jellemzi a gépexportnak a fejlett tőkésországokba irányuló exportban képviselt aránya, amely 1971-ben a Szovjetunió esetében 3% volt, a magyar tőkés exportnak 4%-a, a románnak 6, a bolgárnak 9, a lengyelnek 10, a csehszlovákoknak 18%-a, s végül a Német Demokratikus Köztársaságénak 20%-a volt.

16. táblázat

A nyugat-európai országok importjának áruszerkezete országcsoportok szerint 1970-ben
(százalék)

Megnevezés	Nyugat-európai	Fejlődő	Európai szocialista
	országokból származó import		
Elsődleges termékek	35	91	72
Ipari késztermékek	65	9	28
ebből: gépek és közlekedési eszközök	26	0,6	9

Forrás: Handbook of International Trade and Development Statistics. United Nations, New York 1972. adatai alapján számítva.

Az áruszerkezet ilyen alakulása több tényező együttes hatásának eredménye, és mindezek a tényezők külön figyelmet érdemelnek. Az egyik tényező kétségtelenül az európai szocialista országok árukínálatával, annak mennyiségével, minőségével, korszerűségével függ össze. A szocialista országok árukínálatának mennyisége és minősége együtt fejlődik iparukkal, de ez a fejlődés csak késve – méghozzá igen nagy késéssel – mutatkozik meg az európai tőkésországokba irányuló kivitelben. Mindez azonban semmit sem von le annak jelentőségéből, hogy a szocialista országokban további erőfeszítésekre van szükség árukínálatuk mennyiségének és korszerűségének fokozása, összetételének a kereslethez való jobb igazodása, valamint a piaci tevékenység és szolgáltatások fejlesztése terén.

Az európai kelet–nyugati kereskedelem árustruktúrája tehát nem felel meg sem a világpiac, sem a szocialista országok külkereskedelme általános tendenciáinak.

Az európai tőkés- és szocialista országok közötti kereskedelem alakulásának vizsgálata alapján összegezve a következő főbb megállapítások tehetők:

– az európai szocialista és tőkésországok egymás közötti kereskedelme viszonylag kielégítő ütemben fejlődött, valamivel gyorsabban, mint az európai országok külkereskedelme általában. Ennek ellenére a kelet–nyugati kereskedelem súlya, nagysága nem áll arányban azzal a gazdasági potenciállal, amelyet Európa szocialista és tőkésországainak a gazdasága képvisel. Erre vall az, hogy a kelet–nyugati kereskedelem súlya az európai országok össz-külkereskedelmében igen alacsony és részesedése alig változó;

– a kelet–nyugati kereskedelem alakulása évről évre jelentős ingadozást mutat, ami azt bizonyítja, hogy fejlesztésének alapjai még nem eléggé szilárdak, a gazdasági kapcsolatok kontinensünk szocialista és tőkésországai között még nem tekinthetők eléggé szervesnek, kölcsönös kereskedelmük még nem eléggé épül be egymás gazdaságába;

– a kelet–nyugati kereskedelem egyik jellemvonása aszimmetriája, az a körülmény, hogy az európai szocialista országok külkereskedelmében részesedése jóval nagyobb, mint a nyugat-európai tőkésországok kereskedelmi forgalmában. Téves volna ezt a jelenséget úgy magyarázni, hogy hasonló arányban különbözik a két országcsoport érdekeltsége a kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésében, az említett aszimmetriából mégis több, a kereskedelem fejlődését fékező probléma adódik;

– az európai szocialista és tőkésországok közötti kereskedelmi forgalom legnagyobb problémája az, hogy szerkezete nem felel meg a szóban forgó országok gazdasági szerkezetének, pontosabban a szocialista országok európai tőkésországokba irányuló kivitelének szerkezete nincs összhangban a szocialista országok egész fejlettségével és ezen belül külkereskedelmének az alakulásával. A KGST-országok behozatala a fejlett tőkésországokból a jelenleginél lényegesen magasabb lehetne, ha hasonló ütemben növekedne kivitelük. Ezt viszont az akadályozza, hogy tőkés exportjuk nagyobb része változatlanul nyersanyagokból és mezőgazdasági termékekből áll, amelyek kivitele nem fejlődik dinamikusan, részben azért, mert termelésük is lassabban nő, részben azért, mert Nyugat-Európa is fokozott önellátásra törekszik e cikkekből. Az iparcikkek kivitelében, amely az egész export legdinamikusabb ága lehetne, rendkívül lassú az előrehaladás. A gyakorlat részben már kialakította azt a módot, amely lehetővé teszi a kölcsönösen előnyös kereskedelmet a feldolgozó ipar bizonyos termékeivel. Itt főként a bővülő ipari kooperációra gondolok;

– a gazdasági kapcsolatoknak a külkereskedelmen túlmenő egyéb szféráiban viszonylag számottevő fejlődés csak az elmúlt évek során indult meg. E kapcsolatok azonban még nem képezik a gazdasági együttműködés összefüggő rendszerét, és a biztató kezdet ellenére még nem hatottak számottevően a kereskedelmi kapcsolatokra.

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ÉS TŐKÉSORSZÁGOK ÉRDEKELTSÉGE A GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS FEJLESZTÉSÉBEN

A gazdasági együttműködés alapvető előfeltétele, hogy minden érdekelt fél számára előnyös legyen, előmozdítsa gazdasági fejlődésüket. Ezért az összeurópai együttműködésben, a kelet-nyugati kapcsolatok bővítésében nem reális egyoldalú előnyök szerzésére vagy éppen bármelyik fél gazdasági pozíciójának az aláásására törekedni. Az érintett feleknek, az együttműködésben részt vevő országok kormányainak csakúgy, mint a vállalatoknak, minden eddiginél nagyobb figyelemmel kell tanulmányozniuk a partnerek érdekeit a kapcsolatok fejlesztésében. Csak így tárhatjuk fel azt, hol adódnak a saját érdekek és a partnerek érdekei között találkozások, vagy hol kell keresni az eltérő érdekek áthidalásának a módozatait. E kérdést tanulmányozva nem hagyható figyelmen kívül, hogy hosszú távú problémáról, hosszú távra szóló – kölcsönös – érdekekről van szó. Mindenekelőtt éppen ez utóbbiak azok, amelyeknek az európai együttműködés megalapozásában különös jelentőségük van. A gazdasági együttműködés helyzetének és különösen perspektívájának a megítéléséhez reálisan kell felbecsülni, hogy mennyire erős és tartós érdekeik fűződnek az európai országoknak együttműködésük fejlesztéséhez.

Az összeurópai együttműködés új korszakának a kezdetét elsősorban az jellemzi, hogy a gazdasági kapcsolatok bővítésében kölcsönös érdekeltség áll fenn mindkét országcsoport részéről. A kölcsönös érdekeltség mértékének helyes megítéléséhez figyelembe kell venni azt, hogy az általános politikai légkör javulása és a nemzetközi feszültség csökkenése eredményeként a gazdasági érdekeket a korábbinál kevésbé deformálják politikai szempontok, jobban előtérbe kerülnek, világosabban megfogalmazódnak, nyíltabban érvényesülnek a gazdasági érdekek, és ez végső soron maga is

elősegíti a gazdasági kapcsolatok bővülését. Ennek ellenére erőteljesen hangsúlyoznunk kell a realitás szükségességét e kérdésben. Olyan időszakban ugyanis, amikor új tényezők is szerepet játszanak a fejlődés meghatározásában, nagy a kísértés egyrészt az új elemek lebecsülése révén a pesszimizmusra, a lehetőségek lekicsinylésére, de legalább ugyanilyen nagy a túlzott optimizmus veszélye, a hatásukat nyilvánvalóan csak fokozatosan kifejtő új tényezők túlértékelése. Nem könnyű reálisan megítélni, hogy milyen mértékű érdekeltség áll fenn Európa szocialista és tőkés része között gazdasági együttműködésük fejlesztésében. Ha az európai együttműködés problémáit másfél-két évtized távlatában nézzük, a kölcsönös érdekeltség kérdése is új megközelítésben vizsgálandó. Az érdekeltség mértékét lehetetlenség számszerűsíteni, de bizonyos, hogy a kölcsönös érdekeltség a következő években számottevően fokozódni fog.

Az európai szocialista országok egyértelműen érdekeltek a gazdasági kapcsolatok bővítésében a fejlett tőkésországokkal.

a) A tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok fenntartására és bővítésére irányuló törekvés az európai szocialista országokban nem új. A Szovjetunió politikai és gazdasági megfontolások alapján a szovjet állam megalakulása óta törekszik erre. A szocialista országok külpolitikájának szerves része a békés egymás mellett élésre való törekvés a tőkésországokkal, s ennek szerves része a gazdasági kapcsolatok fejlesztése is. A háború elkerülése, a fegyverkezési kiadások csökkentése, a béke és a biztonság megszilárdítása, ezen belül az európai biztonsági rendszer kiépítése – a szocialista országok külpolitikájának alapvonásaihoz tartozik, és ezek mind feltételezik a széles körű és tartós gazdasági kapcsolatokat az ebben érdekelt tőkésországokkal. De a külpolitikai szempontok mellett a gazdasági érdek is fennáll: az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök alapján az összes szocialista ország egyértelműen érdekelt a tőkésországokkal fenntartott gazdasági kapcsolatai bővítésében.

b) A gazdasági érdekeltség mindenekelőtt az általános gazdasági fejlődéssel magyarázható. A szocialista országok dinamikus és töretlen gazdasági fejlődése önmagában véve is elegendő magyarázatul szolgál ahhoz, miért érdekeltek ezek az országok az együttműködés fejlesztésében Nyugat-Európával. Az európai szocialista országok sorra jutnak el a fejlődés ama szakaszához, amelyben a gazdaságfejlesztés intenzív módszerei állnak előtérben. Ezért a korábbinál nagyobb hangsúlyt kap a gazdaság hatékonysága, és a növekvő nemzetközi munkamegosztás ebben nem kis szerepet játszik. Az intenzív fejlődés egyik jellemvonása az, hogy az importhelyettesítő beruházások mellett, illetve helyett növekvő súllyal kerülnek előtérbe az exportorientált beruházások, fokozott hangsúlyt kapnak a növekedő piacot igénylő, exportra termelő ágazatok. A szocialista országok gyors gazdasági fejlődése következtében minden európai szocialista országban erőteljesen nő a külkereskedelem súlya, és ez óhatatlanul igényli a külső piacok bővítését is.

Ezt bizonyítják a többi között a 17. táblázat adatai, amelyek szerint az elmúlt évtizedben az európai szocialista országokban jelentősen nőtt az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom értéke. A legalacsonyabb növekedés esetén is közel kétszeresére emelkedett az egy lakosra vetített forgalom értéke – Csehszlovákia, Szovjetunió –, ehhez közel áll a Német Demokratikus Köztársaság mutatójának a növekedése; 2,3–2,6-szeres a növekedés Lengyelország, Románia és Magyarország esetében; a legnagyobb mértékben – közel háromszorosára – nőtt az egy lakosra számított külkereskedelmi forgalom értéke Bulgáriában.

17. táblázat

Az egy lakosra jutó külkereskedelmi forgalom alakulása néhány európai szocialista országban

Ország	1960	1970	1970/1960
	(rubel/fő)		(százalék)
Bulgária	138	407	295
Csehszlovákia	247	466	189
Lengyelország	86	198	230
Magyarország	167	420	251
Német Demokratikus Köztársaság	230	498	217
Románia	67	169	252
Szovjetunió	47	91	194

Forrás: Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1972. KSH 1973. 30. old.

A szocialista országokban az utóbbi években megvalósított gazdasági reformok nagy súlyt helyeztek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővítésére. Így például az 1968-ban Magyarországon bevezetett új gazdaságirányítási rendszer növelte a termelő- és kereskedelmi vállalatok érdekeltségét a külkereskedelem gazdaságosságában, és igen erősen fokozta aktivitásukat, növelte felelősségüket és döntési hatáskörüket. Az a törekvés, hogy fokozottan érdekeltté tegyék a vállalatokat a külkereskedelemben, és hogy az eddiginél hatékonyabban használják ki a nemzetközi gazdasági együttműködésben rejlő előnyöket, a szocialista országok gazdálkodásának általános tendenciájává vált.

c) A tőkésországokkal fenntartott gazdasági kapcsolatok bővítésére irányuló törekvést támasztják alá azok a változások is, amelyek a szocialista országokban a külkereskedelemről vallott felfogást illetően általában végbementek. A gazdasági elszigeteltség idején óhatatlanul előtérbe kerültek olyan nézetek, amelyek szerint a tőkésországokkal folyó kereskedelem szükséges rossz és arra irányul, hogy a tőkésországokból csak olyan termékeket importáljanak, amelyek nélkülözhetetlenek, máshonnan nem szerezhetők be, a kivitel célja pedig mindössze a szükséges behozatal ellentételének a biztosítása. E nézetek forrása részben az exportképes árualapok korlátozott voltában, a devizák hiányában rejlett, de emellett összefüggött a szocialista közösség gazdasági fejlődésének azzal a felfogásával, amely az ötvenes évek elején – a szocialista országok gazdasági elszigetelésére irányuló törekvések természetes reakciójaként is, különböző belső okokból is – minden szocialista országban tapasztalható volt. Ez a felfogás azonban a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok változásával ma már a múlté, és előtérbe kerültek azok a nézetek, amelyek a nemzetközi kereskedelemben rejlő előnyök kihasználására irányítják a figyelmet. A kis és közepes nagyságú szocialista országok gazdasága egyre nyitottabbá válik – ez a helyzet például Magyarország esetében is –, s gazdasági életükben a külkereskedelem növekvő szerepet játszik.

d) A hatalmas gazdasági potenciállal és óriási belső piaccal rendelkező Szovjetunió is növekvő mértékben érdekelt nemzetközi gazdasági kapcsolatainak a fejlesztésében, ezen belül a tőkésországokkal való gazdasági együttműködés erőteljes bővítésében. Erről tanúskodnak azok a tárgyalások, amelyeket a Szovjetunió a vezető tőkésországokkal az utóbbi években folytat. Ez elősegíti a többi között a technikai

fejlődés vívmányainak átvételét, és hozzájárul a keleti országrész még nagyrészt feltáratlan nyersanyaglelőhelyeinek a gyorsabb kiaknázásához.

e) Az európai szocialista országok – természetesen nem egyforma mértékben – általában érdekeltek a nyugati technika megvásárlásában. Ezt indokolja dinamikus gazdasági fejlődésük, a technika fejlődésében bekövetkezett forradalom, annak felismerése, hogy még a legnagyobb országok is érdekeltek a széles körű technikai együttműködésben, a kisebb országok pedig egyszerűen képtelenek a technika minden ágában saját erőforrásaikból biztosítani a legmodernebb színvonalat. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a fejlettségi szintbeli különbségek rohamos csökkenése ellenére az európai szocialista és tőkésországok között a műszaki fejlettség egyes területein évtizedes különbségek állnak fenn Nyugat-Európa javára. Ennek okait itt nem lehet felsorolni, ezek mélyen kontinensünk történelmének sajátosságaiban rejlenek.

Mindebből azonban téves volna azt a következtetést levonni, hogy az európai tőkésországok minden területen fejlettebb technikával rendelkeznek, mint az európai szocialista országok. A Szovjetunió kiemelkedő technikai eredményei például az alapkutatás majdnem minden ágában, az űrkutatásban, a haditechnikában, az energetikában, a vaskohászatban és a kohászati berendezések gyártásában, a repülőgépgyártásban, a gépgyártás más területein – a felsorolást sokáig lehetne még folytatni – világosan jelzik, hogy ezek mögött olyan óriási tudományos-technikai bázis áll, amilyennel a nyugat-európai országok egyike sem rendelkezik. A Szovjetunióban elért tudományos és technikai eredmények mind több területen vonják magukra a tőkésországok figyelmét. A többi szocialista ország nagyarányú fejlődése eredményeképpen rendkívül heterogén a technikai színvonalban fennálló különbség, és ez ágazatonként nemcsak méreteiben, de előjeleiben is igen változatos képet mutat. Így például a Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia népgazdaságában a technikai színvonal lényegében megfelel az Európában kialakult átlagos színvonalnak, és a többi szocialista országban is igen sok az olyan ágazat és üzem, amelyre ez jellemző. A szocialista országok a termelés, az alapkutatás és az alkalmazott kutatás igen sok területén rendelkeznek olyan eredményekkel, amelyek felhasználása előnyös lehet a nyugat-európai gazdaságok részére. Az elmúlt évtizedek során az európai szocialista országokban jelentősen kibővült kutatási bázis alapot ad az eddigieknél szélesebb körű olyan együttműködésre a nyugati országokkal is, amely a szakosítás és kooperáció révén az erők egyesítését jelenti a kutatásban. Az elmondottak természetesen nem változtatnak azon, hogy a szocialista országok sok területen érdekeltek a nyugati technika átvételében.

f) A szocialista országok gazdasági fejlődése következtében egyre kevésbé állnak fenn azok a tényezők, amelyek korábban fékezték a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokat. Ilyennek tekinthetők például a szocialista országok devizális lehetőségei. Abban az ütemben, ahogyan gazdaságuk fejlődött, modernizálódott, rendkívül bővültek az exportlehetőségek nemcsak mennyiségi szempontból, hanem a minőségi és technikai színvonalat, valamint a választékot illetően is. Fokozódik a szocialista országokban a rugalmasság, a piaci igényekhez való gyors alkalmazkodás is, bár e tekintetben még sok a kívánnivaló. Meg kell jegyezni, hogy ha az utóbbi években a nyugat-európai országok részéről a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkrimináció köre és mértéke csökkent is, de még távolról sem szűnt meg, és a

hátrányos megkülönböztetések változatlanul korlátozzák a szocialista országok vásárlóképességének a növekedését.

Az elmúlt évtizedekben a szocialista országok gazdasági kapcsolatai a tőkésországokkal alapjában Nyugat-Európával való kapcsolataikat jelentették: a tőkésországokkal lebonyolított összforgalmuknak csak 10% alatti hányada jutott a tengerentúli országokra. A legutóbbi idők jelensége az, hogy növekedett a japán és méginkább az amerikai üzleti körök érdeklődése a szocialista országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok bővítése iránt. Különösen az Egyesült Államok várható szerepét nehéz megítélni, figyelembe véve az amerikai gazdaság óriási tőkeerejét, sok területen elért technikai fölényét s az amerikai kormánynak azt a deklarációját, hogy csökkenteni kívánja a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminációt. Az Egyesült Államok és Japán aktivitásának fokozása eredményezhet bizonyos változásokat a kereskedelem irányai tekintetében. Azon természetesen nem változtathat, hogy a szocialista országoknak változatlanul érdeke a Nyugat-Európával való kereskedelem bővítése. Ezt indokolják az európai tradíciók, a földrajzi közelség, és ebben szerepet játszanak az európai biztonság megszilárdítására szolgáló lépések is. Azt azonban, hogy az európai szocialista és tőkésországok részéről fennálló kölcsönös érdekek végül is az együttműködés milyen mértékű növekedését eredményezik, sok tényező befolyásolja, a többi között az, hogy az európai kormányok milyen összehangolt lépéseket tesznek az együttműködés kibontakoztatására.

Növekvő érdeklődés mutatkozik a fejlett tőkésországok részéről is a kelet–nyugati kapcsolatok bővítése iránt, bár rendkívül eltérő felfogásokkal találkozhatunk annak megítélésével kapcsolatban, *mennyire* érdekelt Nyugat-Európa az európai szocialista országokkal való gazdasági együttműködés fokozásában. Az érdekeltség mértékére vonatkozó eltérő nézetek részben az egyes politikusok, üzletemberek, közgazdászok általános politikai beállítottságával függnek össze, részben azzal a nagyon egyszerű ténnyel, hogy a különböző vállalatok, tőkés csoportok érdekeltsége, jelenlegi és jövőbeli várható piaci helyzete rendkívül különböző.

A gazdasági motivációk közül figyelmet érdemelnek az alábbiak:

a) A növekvő termelés úgyszólván valamennyi európai tőkésországban növekvő beszerzési és realizálási piacokat igényel. Ebben szerepet játszik a termelőerők fejlődése, a tőkekoncentráció előrehaladása, a multinacionális vállalatok növekvő nyomása, a tőkés gazdaságok egyenlőtlen fejlődése, változó konjunkturális helyzete. Ezért szinte kézenfekvő, hogy az új piacok feltárására irányuló erőfeszítések során el kell jutniuk arra a következtetésre, hogy a szocialista országok stabil gazdasága és növekvő piacai jóval nagyobb lehetőségeket rejtenek magukban, mint amit a forgalom jelenlegi színvonala nyújt.

b) A nyugat-európai országok üzleti körei és kormányai egyaránt kénytelenek figyelembe venni azt a körülményt, hogy a legutóbbi időkben gyökeres változás megy végbe a szocialista országok és az Egyesült Államok, Japán és – bár ezek kisebb jelentőségűek – más tengerentúli tőkésországok kapcsolataiban. Az amerikai és japán vállalatok növekvő konkurrenciája a szocialista országok piacán a nyugat-európai nagyvállalatok aktivitásának a fokozódására vezet. Részben ennek eredménye, hogy e vállalatok érdekeltsége ma sokkal nagyobbnak mutatkozik abban, hogy szerepet kapjanak a szocialista országok dinamikus fejlődésében, mint bármikor azelőtt.

c) A nyugat-európai országoknak számolniuk kell azzal, hogy a legnagyobb erőfeszítéseket új piacok biztosítására a legdinamikusabb iparágak (elektronika, gépipar, vegyipar) igénylik. A piacokért folyó versenyben döntő szerepet játszik a szükséges nagyarányú tőke és a kellő műszaki-tudományos fejlesztési bázis. Az Egyesült Államok technikai fölénye azonban az említett területeken egyre nehezíti a nyugat-európai termékek kivitelét az Egyesült Államokba, amely Nyugat-Európáénál sokkal szélesebb kutató és fejlesztő bázissal rendelkezik, és gazdasága sokkal nagyobb erőt képes a gyors előrehaladás előfeltételeinek a megteremtésére koncentrálni. Ennek következménye az, hogy az új termékek zömét először az Egyesült Államokban kezdik gyártani és általában alacsonyabb költségekkel, mint Nyugat-Európában. A különbség az amerikai és a nyugat-európai fejlesztési színvonal között tágul, s ez csökkenti a nyugat-európai országok piaci esélyeit. (Egyes amerikai közgazdászok, például Kindelberger elméletet dolgoztak ki a fejlesztő és a reprodukáló gazdaságokról; eszerint az amerikai az első, a nyugat-európai a második típus felé tendál.) Az amerikai technikai fölény ezért kiélezi a versenyt Nyugat-Európában is, és emellett a nyugat-európai üzleti köröket jobban orientálja olyan piacok felé, amelyeknek szükségük van termékeikre. Ez ugyan nemcsak a szocialista országok vonatkozásában érvényes, így például kiélezte a versenyt a fejlődő országok piacain is, de azok korlátozott fizetőképes felvevőképessége az export növekedését fékezi. Mindezek mellett sok nyugat-európai ország arra törekszik, hogy csökkentse az Egyesült Államok gazdaságától való túlzott függését. A Nyugat-Európában mutatkozó munkanélküliség, infláció, valutaválság is jórészt az Egyesült Államokhoz fűződő szoros kapcsolatok következménye. Az európai szocialista országokkal való gazdasági együttműködés erősítése ezt a túlzott függést is hivatott csökkenteni.

d) A fejlett nyugat-európai tőkésországok, de az Egyesült Államok és Japán is rendkívül érdekeltek új nyersanyagok és energiaforrások feltárásában és kiaknázásában. Nyugat-Európa különösen szegény nyersanyagforrásokban és energiahordozókban. Ez is magyarázza növekvő érdeklődését a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok, mindenekelőtt természetesen a hatalmas energia- és nyersanyagtartalékokkal rendelkező Szovjetunió iránt.

e) A technikai fejlődés általános tendenciája a nyugati országokat is egyre inkább szorítja a növekvő nemzetközi kooperációra és ezen belül a szocialista országokkal való együttműködés szélesítésére. E tendencia azért is erősödik, mert a műszaki együttműködésben a már kidolgozott technikai eljárások egyszerű eladása mellett mindinkább előtérbe kerül a koordinált műszaki fejlesztés. Ennek jelei ma már a gazdasági élet minden ágában megfigyelhetők, az ipar legkülönbözőbb ágaitól kezdve a mezőgazdaságig és a környezetvédelemig. A nemzetközi együttműködés igénye a technikai fejlődés biztosítása érdekében a tőkésországok között is elsősorban a kisebb országok vonatkozásában áll fenn, de érezhető a legnagyobbaknál is, beleértve az Egyesült Államokat.

f) Nyugat-Európa egyes magasan iparosodott országaiban és azoknak különösen egyes körzeteiben egyre kevésbé állnak rendelkezésre azok a termelőerők, amelyek a termelés bővítéséhez szükségesek, ideértve sok ipari körzetben a beruházások létesítéséhez szükséges, a környezetvédelem szempontjából is megfelelő területet, de még inkább a munkaerőt. A Nyugat-Európába bevándorolt vagy ott rövidebb-hosszabb időre munkát kereső vendégmunkásokkal kapcsolatban felmerülő szociális proble-

mák és a technikai kultúra hiánya növekvő mértékben tesz érdekeltté egész sor nyugat-európai vállalatot abban, hogy termelésének bővítéséhez a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kiszélesítése felé forduljon, főként olyan kooperációs megállapodásokat keresve, amelyek keretében a termelés egy részét nem hazai területen, hanem nemzetközi együttműködés útján fejleszti.

Bár a fenti megállapítások általában érvényesek és számtalan ténnyel is alátámaszthatók, néhány kiegészítő megjegyzés idekívánkozik. Az egyik azzal függ össze, hogy Nyugat-Európáról csak bizonyos fokig lehet általánosságban beszélni. Valójában országonként, iparáganként és vállalatonként rendkívül különböző a tényleges érdekeltség a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok fokozásában. A magyar tapasztalat azt mutatja, hogy a Német Szövetségi Köztársaság vállalatai sokkal nagyobb érdeklődést mutattak az együttműködés iránt, mint például az angol cégek. Ez utóbbiak kevésbé bizonyultak mozgékonynak, több szállal kötődnek az amerikai üzleti élethez, és érződik az a probléma is, hogy az angol gazdaság átorientálódása volt gyarmatai piacáról Európa felé és ezen belül az európai szocialista országok irányába nem kis nehézségekkel jár s hosszú időt vesz igénybe. Hasonlóképpen kisebb mértékű érdeklődést mutattak eddig a francia vállalatok is a gazdasági kapcsolatok bővítése iránt. Könnyelműség volna azonban ezeket a jelenségeket általánosítani és tartósnak ítélni, mert a verseny kiéleződése a tőkés piacokon viszonylag gyorsan – ami ezekben az esetekben egy-két évet jelenthet – lényegesen megnövelheti olyan országok és vállalatok érdekeltségét is, amelyeknél eddig ez kevésbé mutatkozott.

A másik megjegyzés olyan felfogásra vonatkozik, amely az elmúlt évtizedben széles körben érvényesült és amelynek nyomai még ma is fellelhetők. A nyugat-európai nagyvállalatok azokon a területeken, ahol technikai fölénnyel vagy legalábbis erős pozíciókkal rendelkeztek a termelés műszaki színvonalát illetően, attól tartottak, hogy a kereskedelem fejlesztése az európai szocialista országokkal hozzájárul azok technikai fejlődéséhez és végső soron nekik teremt konkurrenciát. (Jellemző különben, hogy a tőkésországok hasonló álláspontot foglaltak el sokáig a fejlődő országok iparosításával kapcsolatban is.) Ma már azonban egyre inkább felismerik Nyugat-Európában is, hogy a szocialista országok gazdasági és technikai fejlődését nem lehet feltartóztatni, és a velük való együttműködés elől elzárkózván csak maguknak ártottak: a szocialista országokban a technika nélkülük is fejlődik, ők viszont üzletektől estek el, s ezeket olyan tőkésvállalatok kötötték meg, amelyek nem ringatták magukat az övékéhez hasonló illúzióban.

Végül, az európai szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok fokozását sok esetben politikai megfontolások is motiválják, például egyes kis európai semleges országokban. Részben a semlegességből, részben földrajzi helyzetükből adódó következtetések vezetik Finnország és Ausztria kormányát arra, hogy a szocialista országokkal fennálló gazdasági kapcsolataik bővítésére törekedjenek. Továbbá – részben az európai biztonsággal összefüggő általános politikai meggondolásokból, részben a szocialista országok iránt érzett szimpátiából, részben pedig a konjunkturális ingadozások iránti félelemből – széles dolgozó rétegek helyeslik és támogatják a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatok bővítését, s a nyugat-európai országok kormányai ezt a tényezőt sem tudják teljesen figyelmen kívül hagyni.

Az európai tőkés- és szocialista országok tehát kölcsönösen érdekeltek gazdasági kapcsolataik bővítésében. Emellett természetesen időben és intenzitásban, valamint

országonként is eltérések mutatkoznak és mutatkozhatnak a jövőben is a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése terén való érdekeltségben, s ez az eltérés átmenetileg komoly problémákat jelenthet a kapcsolatok fejlesztésének útjában. Hosszú időn keresztül például az európai tőkésországok törekvése a szocialista országokkal való kapcsolatok fejlesztésére meglehetősen egyoldalú volt, inkább az eladások fokozására, mint vásárlásokra vagy átfogó gazdasági kapcsolatok létesítésére irányult. Az utóbbi időben azonban ez a helyzet is változóban van, és fokozódik az érdeklődés az európai KGST-országokból történő vásárlások és átfogóbb együttműködési megállapodások iránt is. Hosszabb távon ez a különbség a kölcsönös érdekek erősödésének arányában minden bizonnyal csökkenni fog, mindenekelőtt a szocialista országok gazdaságának stabilitása és további fejlődése, valamint a kölcsönös érdekeltséggel összefüggő, már említett tényezők növekvő érvényesülése folytán. Ebben az irányban hathat az összeurópai együttműködés lehetőségeinek mélyebb és átfogóbb feltárása is.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSE

I. AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS ÁTFOGÓ STRATÉGIÁJA

Az előzőekben megkíséreltem bemutatni, hogy megértek a politikai és gazdasági előfeltételek az európai országok gazdasági együttműködésének új megközelítéséhez, s a hidegháborút követő olvadásnak, a kapcsolatok fokozatos bővülésének az időszakát a széles körű együttműködés korszaka válthatja fel. A gazdasági együttműködés nem öncél. Európában olyan helyzet alakult ki, amelyben a kontinens országainak túlnyomó többsége számára lehetőség nyílik a gazdasági fejlődés stabilizálására és meggyorsítására, arra, hogy a szélesebb körű gazdasági együttműködés révén ehhez új forrásokat tárjon fel. Ez teszi időszerűvé, hogy az európai országok gazdasági együttműködésének ne csak egyes egymástól elszigetelt problémáit vegyük szemügyre, hanem megkíséreljünk felvázolni egy az összeurópai gazdasági együttműködés átfogó koncepciójára vonatkozó elképzelést.

Az együttműködés új koncepciójáról van tehát szó, nem az eddigi fejlődés egyszerű folytatásáról. A mai helyzetet az jellemzi, hogy szoros és átfogó együttműködési rendszer alakult ki egyrészt az európai szocialista országok között, másrészt Nyugat-Európában, elsősorban az EGK-hoz tartozó és velük szerződéses viszonyban álló országok között. A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokat Európában az jellemzi, hogy bár nő a megkötött üzletek száma, fokozódik a kereskedelmi forgalom, egyre több kooperációs megállapodás jön létre, kezdeti eredmények mutatkoznak a műszaki-tudományos együttműködés vonalán, ez együttesen sem több, mint egyedi, nem is elsőrendű fontosságú gazdasági kapcsolatok halmaza. A gazdasági kapcsolatok elért szintje nem képezi az összeurópai együttműködés összefüggő rendszerét, nem jelent szoros kapcsolódást Európa két része között. A kapcsolatok intenzitása is jóval kisebb, mint amit akár az európai szocialista országok, akár a nyugat-európai tőkésországok gazdasági potenciálja indokolna. Sok jel mutat arra, hogy a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokban új szakasz van kibontakozóban, s azok jövőjét nem lehet az eddigi fejlődés egyszerű extrapolálása útján meghatározni. Európa két részének gazdasági fejlődése és a politikai viszonyok alakulása időszerűvé teszi annak a kérdésnek a felvetését, nem érett-e meg a helyzet egy ennél átfogóbb kapcsolati rendszernek, az összeurópai gazdasági együttműködés átfogó stratégiájának a kialakítására.

Az alábbiak erre a kérdésre határozott igennel válaszolnak és annak feltárására törekednek, melyek e stratégia kialakításának politikai és gazdasági előfeltételei.

Az összeurópai együttműködés stratégiája – amelynek felvázolására a következő

fejezetek irányulnak – lényeges vonásokban különbözne a gazdasági kapcsolatok jelenlegi állapotától. Ez a stratégia

– azoknak a fő gazdasági problémáknak a megoldására irányul, amelyeket az összeurópai együttműködés keretében vagy legalább összeurópai alapon is célszerű megközelíteni. Ennek alapján határozható meg az európai együttműködés helye a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében;

– a nemzetközi gazdasági kapcsolatok komplex összefüggéseinek feltárására irányul, tehát a lehetőségekhez képest egységes rendszerré hangolná össze a gazdasági élet különböző területein folyó vagy kifejleszthető együttműködést;

– a gazdasági együttműködés lehetőségeit nemcsak a közeljövőre, hanem hosszú távra tárja fel.

E három kritérium együttesen képezhetné az összeurópai gazdasági együttműködés stratégiájának az alappilléreit.

Sok tényezőtől függ az, mennyiben reális az összeurópai együttműködés átfogó rendszerének a kialakítására törekedni. Alapvető jelentőségű az események menetének és távlatainak reális szemlélete, mert a sok területen kihasználásra váró és a gyakorlatban mégis parlagon heverő lehetőségek nagy száma könnyen csábít illúziókra. A reális szemlélet első próbája az, hogy az európai országok milyen mértékig tudnak egyetértésre jutni gazdasági együttműködésük stratégiai céljait illetően.

Az együttműködés stratégiájának alapja azoknak az európai országok gazdasági együttműködésében követendő elveknek a meghatározása, amelyek a konkrét cselekvés alapjául, a részletkérdések megoldásának kiindulópontjául szolgálhatnak.

Az együttműködés elvei bizonyos mértékig óhatatlanul általánosságban mozognak, nem kifejezetten a gazdasági élet egyik vagy másik ágára vonatkoznak. Egy-egy ágazatban, a gazdasági élet valamely részterületén az együttműködés nem fejlődhet erőteljesen és zavartalanul, ha ez a fejlődés nem illeszkedik be az együttműködés átfogóbb rendszerébe. Ezért az európai együttműködés problémáit elkerülhetetlenül komplex módon, globálisan is meg kell közelíteni, rendszerbe kell foglalni, hogy szilárd alapot, biztos keretet nyújtson a gazdasági élet különböző területein megérett együttműködés kibontakozásához. Minél határozottabban bontakoznak ki az alapelvek és fogadják el azokat az érdekelt országok, annál szilárdabb bázisul szolgálhatnak a gyakorlati lépésekhez, a gazdasági élet különböző ágaiban folyó konkrét együttműködés fejlesztéséhez. Az együttműködés stratégiája azonban nem korlátozódhat az együttműködés alapelveinek a rögzítésére, hanem annál sokkal többnek kell lennie. A stratégiának – hogy valóban a gyakorlati cselekvés vezérfonala lehessen – tartalmaznia kell az együttműködés fő irányainak meghatározását, valamint azokat az alapvető lépéseket, amelyeket az együttműködés mechanizmusának és intézményrendszerének a fejlesztése követel meg.

Az együttműködés sokoldalúan rögzített rendszere, stratégiája jóval több, mint a kétoldalú kapcsolatok halmaza, minőségi ugrást jelent a gazdasági kapcsolatok fejlődésében. Az együttműködés fejlesztésére irányuló stratégiában történő egyetértés megnyilvánulhat formális megegyezésekben (deklarációk, egyezmények, közösen hozott határozatok). Valószínű azonban, hogy az érdekelt országoknak valamilyen lazább formában közös platformra kell jutniuk, még mielőtt a helyzet megérik egyezmények kötésére. Sokkal reálisabb ezért arra számítani, hogy a nézetek közelítése először általánosan megfogalmazott irányelvek tekintetében következhet be, és csak

a folyamat későbbi szakaszában kristályosodnak ki a konkrét megállapodásokban is rögzíthető kérdések. Ezért nem volna reális ma olyan elvek megfogalmazására, már első megközelítésben olyan stratégia kialakítására törekedni, amelyek egyszer és mindenkorra – vagy akár csak nagyon hosszú időre is – rögzítenék az együttműködést vezérlő szempontokat. Ennek kikristályosodását az európai együttműködés nélkülözhetetlen folyamatának kell tekinteni. A formális megegyezések ennek a folyamatnak lesznek mérföldkövei, amelyek jelentősége igen nagy az együttműködés folyamata szempontjából, nemcsak azért, mert fontos problémák megérlelődését jelzik, hanem mert katalizátor szerepük is lehet. Az együttműködés további fejlesztésének, az összeurópai gazdasági együttműködési rendszer kiépülésének folyamatában ezért célszerű megvizsgálni, hogy melyek azok a területek, ahol már ma vagy a közeljövőben sor kerülhet az együttműködést befolyásoló elvek és gyakorlati teendők nemzetközi egyezményekben vagy határozatokban történő rögzítésére, s melyek azok, ahol ez csak hosszabb fejlődési folyamat után következhet be.

Az összeurópai gazdasági együttműködés jelentősége túlnő Európán. Kontinensünkön valósul meg legszélesebb fronton a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok, a szocialista és tőkésállamok együttműködése, itt alakult ki az ilyen típusú együttműködés iskolája, mindenekelőtt itt halmozódtak fel az erre vonatkozó tapasztalatok. A jelenlegi világhelyzetben Európáé lehet az úttörő szerep a különböző társadalmi rendszerű országok továbbfejlődő együttműködésében.

Az összeurópai gazdasági együttműködés rendszerének kiépítése nem az egyetlen lehetőség az európai országok számára gazdaságuk fejlesztésében. Eltekintve attól, hogy sok részkérdés megoldásában létezhetnek különféle alternatívák, az alapvető kérdésben sem mondhatjuk, hogy az összeurópai együttműködés fejlődése egyértelműen determinált volna. Nem lehet eleve kizárni a politikai helyzet olyan alakulását sem, amely átmenetileg háttérbe szoríthatja az európai gazdasági együttműködés fejlesztésének az ügyét. Mégis a hetvenes évek elején fennálló politikai viszonyok mérlegelése, az európai biztonság és együttműködés gondolatának előtérbe kerülése, az európai országok világosan meghatározható gazdasági érdekei alapján sem látszik túlságosan merész állításnak, hogy Európa országai előtt feltárult a gazdasági együttműködés új megközelítésének, egy új szakasz megkezdésének, egy olyan összeurópai gazdasági együttműködési stratégia kialakításának a lehetősége, amelyre eddig a történelemben nem volt példa.

Ha elismerjük, hogy a béke oszthatatlan, akkor ez áll azokra a pillérekre is, amelyeken a béke nyugszik. Az egyik ilyen pillér a gazdasági együttműködés. Le kell vonni a következtetéseket abból, hogy a gazdasági élet sok szempontból oszthatatlan. Az európai országok életében akkor kezdődik új korszak, ha sikerül felszámolni az európai szocialista és tőkésországok kapcsolataiban a mesterségesen, politikai megfontolásokból emelt sorompókat. Ez Európa két részének szervesebb gazdasági összenövésére vezethet anélkül, hogy a reális lehetőségeken túlmenő alkalmazkodást követelne bármelyik gazdasági rendszer részéről. Az összeurópai gazdasági együttműködés nem irányulhat a gazdasági kapcsolatok egyetlen iránya, egyetlen ország vagy országcsoport ellen sem, semmiféle integrációs vagy regionális csoportosulás ellen. Célja egyedül az európai országok szélesebb körű gazdasági együttműködésének elősegítése lehet. Nem árt ismét idézni Gunnar Myrdalt, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának első főtitkárát, aki a szervezet tevékenységének első évtizede végén

a következőket mondotta: „Ha Európa egységes lenne, akkor gondolhatnánk például arra, hogy olaj- és gázvezetékeket építsünk a Közel-Keletről Európába, amelyek a nagy fogyasztó területeket szolgálnák, ahogy ezek a tüzelőanyagok végighaladnának a kontinensen kelettől nyugatig, déltől északig. Akkor gondolhatnánk arra, hogy valamennyi európai ország egyesült erővel komoly erőfeszítést fejtsen ki a Duna erőforrásainak hasznosítására. Akkor szembe tudnánk nézni azzal a kihívással, amely a földközi-tengeri medencének a szegénységből való kiemelését sürgeti; összehangolt erőfeszítést tennénk Európa erdőinek újjáteremtésére, talajának, földhasznosításának, sőt éghajlatának a megjavítására, a nem kellőképpen foglalkoztatottak munkalehetőségeinek a megteremtésére s egyúttal a gyors iparosodás alapjainak a lerakására. Akkor az Európa különböző részeiben található szénkészleteket egységes egésznek tekintenénk, s olyan programot tudnánk összeállítani, amely a politikai határok figyelembevétele nélkül csak a geológiai tényezőkkel számolna. Megszabadulhatnánk a kereskedelem korlátaitól, amelyeket az a hamis feltevés kényszerített ki, hogy a kereskedelem előnyei kizárólag egyoldalúak. Akkor összeurópai alapon fognánk össze – az Egyesült Államokkal együtt –, s hatalmas közös erőfeszítést fejtenénk ki a kevéssé fejlett országok megsegítésére Európán kívül is, meggyorsítanánk növekedésüket a mindenki számára célul kitűzött magasabb életszínvonal érdekében. Ezeket és más nagy dolgokat végre kellene hajtani, de sajnos nehéz velük mindaddig reálisan foglalkozni, amíg Európa kettéosztottsága fennáll." *

Az összeurópai együttműködés stratégiájának kialakításához messzemenően figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok világméretekben is túllépik a külkereskedelem hagyományos kereteit:

– a nemzetközi kereskedelem a nemzetközi gazdasági kapcsolatok legfontosabb hordozója. Mindenekelőtt a külkereskedelem alakulása mutatja e kapcsolatok fejlődését, és realizálja a termelésben kialakuló kapcsolatokat. Minél szélesebbek a kereskedelmi kapcsolatok, annál inkább elősegítik a termelés igazodását a partnerországok szükségleteihez. A gazdasági kapcsolatok átfogó rendszerében mégis új vonás a szorosabb és közvetlenebb együttműködés magában a termelésben. Ez mindenekelőtt az ipari termelésre, de bizonyos határok között a mezőgazdaságra is vonatkozik. A már létrejött termelési kooperációk bizonyítják a tartós termelési kapcsolatok lehetőségét. Ezek száma és gazdasági súlya azonban egyelőre nem nagy. Tartós és új vonást a gazdasági kapcsolatok rendszerében csak a termelési kapcsolatok széles körű kiterjedése jelenthet;

– egyre nehezebb elválasztani a gazdasági kapcsolatoktól, különösen a szélesebb körű termelési kapcsolatoktól a tudomány és a technika terén való együttműködést. A hangsúly az alkalmazott tudományokon – elsősorban a természettudományokon – van, de nem lehet elválasztani tőlük sem az alapkutatásokban, sem a társadalomtudomány több ágában való együttműködést. A szocialista országok közötti együttműködésben csakúgy, mint a nyugati országok közötti kapcsolatokban mind gyakoribb az újratermelés egész ciklusát – a tudományos kutatástól a termelésen keresztül egészen az értékesítésig – felölelő együttműködés. Ugyanezt el lehet érni összeurópai vonatkozásban is;

– az összeurópai együttműködésben kiemelkedő szerep jut az infrastruktúra össze-

* United Nations Information Service, New Release ECE/897. 1972. IV. 17. 6. old.

hangolt fejlesztésének. A különböző energiarendszerek összekapcsolása, egységes európai energiahálózat kialakítása, a közlekedés és távközlés összehangolt fejlesztése, koordinált vízgazdálkodás kiépítése, a környezetvédelem stratégiájának egyeztetése – mind részei annak a folyamatnak, amely az európai együttműködés ér- és idegrendszerét képezheti;

– az együttműködés átfogó rendszeréhez tartozik a gazdasági együttműködés olyan intézményrendszerének és mechanizmusának a kialakítása, amely hozzájárulhat az Európa keleti és nyugati része közötti elszigeteltség csökkentéséhez, sőt aktívan elősegítheti az összeurópai együttműködést. Az integrációs folyamatok tapasztalatai azt mutatják, hogy az együttműködés rendszerének – beleértve például a szabványrendszert, a nemzetközi kapcsolatokban alkalmazott jogi normák rendszerét, a valutáris és hitelrendszert, valamint a gazdasági kapcsolatok intézményrendszerét is – igen nagy, sokszor alig felmérhető szerepe van a kapcsolatok alakulása, a gazdasági élet orientálása szempontjából. E mechanizmusok felülvizsgálata, fokozatos átépítése avégett, hogy fokozottan segítsék az európai országok gazdasági együttműködését, az összeurópai együttműködés kialakítandó rendszerének szerves részét alkotja.

Az említett területeken folyó együttműködés külön-külön is jelentősen befolyásolja kontinensünk országainak a kapcsolatait. A gazdasági élet különböző területei kölcsönösen összefüggenek. Ezt okvetlenül figyelembe kell venni az együttműködés fejlesztésekor, ha azt akarjuk, hogy az együttműködés elszigetelt üzleti műveletek, az egyes területekre korlátozott gazdasági kapcsolatok halmazából egységes együttműködéssé alakuljon át.

Az európai gazdasági együttműködési rendszer helyének, szerepének és jellegének meghatározásakor kulcskérdés annak helyes megítélése, mely kérdésekben reális alternatíva a problémák összeurópai alapon történő megközelítése. A gazdasági élet különböző ágaiban a nemzetközi kapcsolatok igen eltérő természetűek, intenzitásuk területenként, országcsoportonként is rendkívül különböző, de jellegük is rendkívül eltérő. Az összeurópai együttműködés nem az egyedüli, minden mást háttérbe szorító megközelítés az európai gazdaságok kapcsolatai szempontjából.

A szocialista országok gazdasági együttműködését nagymértékben meghatározza a szocialista integráció programja. Nyugat-Európának most már kilenc országa törekszik a még szorosabb együttműködésre a Közös Piac keretében. A Közös Piac megállapodása több más nyugat-európai országgal tovább bővíti az együttműködésnek ezt a körét. A két integrációs szervezet tapasztalatai azt mutatják, hogy a nemzetközi együttműködés egész sor alapvető kérdése az integrációkban részt vevő országok között oldódik meg. Az integrációk léte, saját fejlődésük törvényszerűségei egyre növelik azon kérdések számát, amelyek az integrációkon belül kerülnek napirendre, és egyre fokozzák az integrációban részt vevő országok gazdasági kapcsolatainak az intenzitását. Az integrációs folyamat az utóbbi évtizedek politikai és gazdasági fejlődésének alapvető vonásai közé tartozik, és további fejlődésével realitásként kell számolni. Az összeurópai együttműködés tehát nem válthatja fel az integrációs folyamatokat, nem léphet azok helyére.

A másik oldalon egy sor nemzetközi gazdasági probléma nem korlátozódik földrészünkre, hanem az egész világgazdaságot érinti. Ilyenek például a világkereskedelem rendszere, a nemzetközi pénzügyi rendszer, a fejlődő országok gazdasági problémái, a tudomány és technika fejlődésének számos kérdése, a világ különböző részeit össze-

kötő közlekedési és távközlési rendszer rohamos fejlődése. E problémák megoldása nem közelíthető meg eredményesen európai alapon, hanem csak az egész világgazdaság rendszerében.

Ezért különös gondosságot igényel annak meghatározása, hogy – figyelembe véve egyrészt a regionális integrációk keretében vagy más szűkebb körben megvalósuló nemzetközi együttműködést, másrészt a világméretekben megoldásra váró gazdasági problémákat – a gazdasági kérdések mely körében ésszerűbb a problémákat összeurópai alapon megközelíteni. A kérdés ilyen felvetése különös jelentőséget kap akkor, ha nem elszigetelten, egy-egy terület vizsgálata során merül fel, hanem egy összefüggő európai együttműködési rendszer kialakításának fényében. Ez a tanulmány erre összpontosítja a figyelmet.

Számos bizonytalansági tényező nehezíti e vizsgálatot. Egyes olyan kérdések ugyanis, amelyeket az országok ma nemzeti keretekben vagy egy integrációs szervezeten belül oldanak meg, később esetleg összeurópai megoldás tárgyává is válhatnak. A korábbi, szűkebb keretű együttműködésről nem lehet ugrásszerűen átváltani a nagyobb, összeurópai szinten folytatandó együttműködésre. Ebből a szempontból elsősorban azok a kérdések kerülnek előtérbe, ahol a termelőerők fejlődése vagy más szempontok már korábban megérlelték az európai együttműködés lehetőségét.

A dolog természeténél fogva az összeurópai együttműködés nem kerülhet ellentétbe a gazdasági integrációk rendszerével vagy a világgazdaság egészében mutatkozó fejlődéssel. Ezért különös figyelmet igényel az, miképpen teremthető meg az összhang a regionális integrációk, az összeurópai együttműködés és a világgazdaság egészének fejlődési tendenciái között.

Az alábbiakban mindenekelőtt azokat az általános elveket és szempontokat vizsgálom, amelyek alapul szolgálhatnak az összeurópai együttműködés rendszerének kialakításához. E szempontok egyúttal felölelik az együttműködés fejlesztésének politikai és gazdasági előfeltételeit. Az ezekben való egyetértés nélkül ugyanis nem képzelhető el az együttműködés átfogó fejlesztése, a minőségileg új szakaszt jelentő együttműködési rendszer kiépítése. Ezeket az általános szempontokat követi majd a harmadik részben a gazdasági élet különböző területein kitűzhető célok ismertetése.

II. AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS KIALAKÍTÁSÁNAK POLITIKAI ELŐFELTÉTELEI

Bármennyire megértek is az európai országok közötti együttműködés fejlődésének gazdasági feltételei, az összeurópai gazdasági együttműködési rendszer kiépítése mindenekelőtt a politikai körülmények alakulásától, politikai feltételektől függ.

Az összeurópai gazdasági együttműködési rendszer kibontakozásának politikai előfeltételei lényegében az alábbi három kérdésre adandó választól függnek:

– készek-e az európai országok egyértelműen politikailag állást foglalni az összeurópai gazdasági együttműködés mellett, ennek alapján egyértelmű orientációt adni az állami, gazdasági és egyéb intézményeknek, felszámolni a gazdasági kapcsolatokban ma még fennálló akadályokat és aktívan elősegíteni e kapcsolatok fejlesztését;

– elfogadják-e az európai országok a gazdasági kapcsolatok és az európai biztonság

szoros összefüggését, egyértelműen akarják-e a biztonság megszilárdítását a gazdasági kapcsolatok oldaláról is;

– egyetértenek-e az európai országok kormányai abban, hogy az európai gazdasági együttműködés kibontakozásához ki kell alakítani annak átfogó rendszerét, mégpedig komplexen és hosszabb távra.

A szocialista országok állásfoglalása mindhárom kérdésben egyértelműen és pozitívan az összeurópai együttműködés kiépítésére irányul. Az előrehaladás lényegében attól függ, hogy az említett kérdésekre milyen választ adnak a nyugat-európai országok kormányai, és hogy válaszukat milyen ütemben követi a konkrét cselekvés.

Mivel az említett politikai kérdések szorosan összefüggnek a két rendszer versenyével és nem választhatók el a világ alapvető politikai problémáitól, nyilvánvaló, hogy az összeurópai gazdasági együttműködés kérdései a jövőben is a politikai küzdőtér középpontjában fognak állni.

A politikai vonatkozású kérdések körében két frontra kell különös figyelmet fordítani. Az egyik a szocialista és a tőkésországok között húzódik, amelyet alapjában az jellemez, hogy a szocialista országok kezdeményezik az európai együttműködés kibővítését, és vonakodás, politikai ellenállás a nyugat-európai országok oldaláról mutatkozik. Az egyes nyugat-európai országok között gazdasági érdekeik és politikai orientációjuk függvényében nem csekélyek a különbségek e kérdésben. A szocialista országok gyors gazdasági fejlődése, a nyugat-európai országok érdekeltsége piacaik bővítésében, valamint a növekvő amerikai és japán konkurrencia következtében a továbbiakban is joggal várható, hogy egyre szélesedik a politikai síkon mutatkozó egyetértés Európa tőkésországai részéről az európai szocialista országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok fejlesztésére. Az is látható azonban, hogy ez nem máról holnapra alakul ki, hanem hosszú küzdelmek, tárgyalások során.

A másik front a tőkésországokon belül áll fenn azok között, akik fejleszteni akarják a kapcsolatokat a szocialista országokkal és akik ellenzik ezt. A tőkésországokon belül lezajló küzdelem kimenetele a belpolitikai erőviszonyoktól és a különböző üzleti körök gazdasági érdekeitől függ. Ezt a frontot is az jellemzi, hogy növekvőben van az együttműködésre törekvő erők súlya és befolyása.

Az összeurópai együttműködés új szakasza kibontakozásának, az összeurópai gazdasági együttműködési stratégia megvalósításának elsőrendű előfeltétele tehát, hogy az európai országok kormányai egyértelműen állást foglaljanak mellette, egyesítsék erőiket, megtegyék az ehhez szükséges gyakorlati lépéseket és egyértelműen az összeurópai együttműködés fejlesztésére orientálják az állami, gazdasági és egyéb intézményeket.

A két rendszerhez tartozó országok gazdasági kapcsolatainak erőteljes bővítése új megközelítést igényel az abban érdekelt intézmények részéről. Nemcsak a hidegháború idejéből visszamaradt elvek és intézmények felszámolását követeli meg, hanem ezen túlmenően az aktív közreműködést is az együttműködés új feltételeinek a megteremtésében.

Ebből a szempontból nagy felelősség vár az európai országok kormányaira. Igen sok múlik a kormányokon abban a vonatkozásban, milyen gazdaságpolitikai orientációt nyújtanak a gazdaság részére, milyen konkrét intézkedéseket tesznek azon a körön belül, amelyben az állam szabályozó szerepe érvényesül. Ma már végleg elavult az a nemzetközi tárgyalásokon egyes nyugat-európai kormányok képviselői

részéről néha még hallható érvelés, amely szerint a kormány nem avatkozik bele a gazdasági kapcsolatok alakulásába, mert azt a gazdasági egységek, vállalatok tevékenységi területének tekinti.

Az államok világszerte megnövekedett szerepéből adódik, hogy felelősséget viselnek a gazdasági kapcsolatok fejlődéséért, a fejlődéshez szükséges előfeltételek megteremtéséért. A gazdasági és társadalmi élet általános jelenségei közé tartozik az államok szerepének és felelősségének növekedése a gazdasági életben. Ez a felelősség a szocialista országokban direkt módon érvényesül, mégpedig kétféleképpen: egyrészt a szocialista állam a termelési eszközök, a vállalatok tulajdonosa, másrészt a szocialista gazdaság alapja a tervgazdálkodás, a gazdaság központi állami terv alapján fejlődik.

A tőkésországokban az állam felelőssége a gazdasági fejlődésben más jellegű, de növekvő tendenciájú. A tőkésországokban a nagytőkének döntő szerepe van a gazdasági élet irányításában, és igen nagy a befolyása az államhatalomra is. Emellett természetesen az állam valamilyen mértékben más osztályok és rétegek érdekét is figyelembe veszi, és az adott ország politikai rendszerétől, konkrét erőviszonyaitól függően cselekszik. A tőkésállam már az 1929–1933. évi nagy gazdasági világválság óta növekvő szerepet játszik abban, hogy a gazdasági fejlődés ciklikusságát csökkentse, és ma már különösen fontos a szerepe a gazdasági növekedésben. A növekedést a fejlett tőkés gazdaságok már csak az állammonopolista kapitalizmus útján tudják biztosítani. Sok tőkésországban indikatív tervezés is folyik, amely a kormány által megvalósított gazdasági rendszabályok tervszerűbb összehangolására irányul. Emellett a modern élet egész sor olyan kérdést állít előtérbe, amelyben ugyancsak növekszik az állam szerepe. Ilyenek például a műszaki fejlesztés egyes alapvető kérdései, a környezetvédelem, a jelentőségében hallatlanul megnőtt infrastruktúra fejlesztése stb. Az állam szerepének növekedését jelzi bizonyos szektorok államosítása egyes tőkésországokban, a költségvetés súlyának fokozódása, az adópolitika hatékonyabbá és differenciáltabbá válása, az állami szubvenciók fokozódása (például a mezőgazdaságban).

Döntő szerepet játszanak az államok az integrációs folyamatok előmozdításában, ideértve annak meghatározását, milyen országok között alakulnak ki, illetve milyen országok irányában bővülnek az integrációs folyamatok. A kormányok határozzák meg azt, hogy az integrációk hogyan befolyásolják a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok alakulását. Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet gazdasági vonatkozású ajánlásainak kidolgozásában ugyancsak aktív szerepet játszanak a kormányok.

Az elmúlt évtizedek során, a hidegháború egész időszakában a kelet–nyugati kapcsolatok viszonylatában a kormányok tevékenységében inkább a negatív, tiltó vonások érvényesültek. Állami rendelkezések vagy indirekt állami beavatkozások akadályozták a kelet–nyugati kapcsolatok fejlődését. Ide értendők mindazok a korlátok, amelyeket a tőkésországok kormányai a kelet–nyugati kereskedelemben szabtak az embargólistáktól kezdve a különböző egyéb diszkriminációs intézkedések hosszú során keresztül egészen konkrét üzletek megakadályozásáig, mint például egy időben a Szovjetunióba irányuló nyugatnémet csőszállítások esetében. Újabban több példa mutatkozik a kormányok aktív, pozitív szerepére vonatkozóan a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztését illetően.

Ez jelentkezik a hosszú lejáratú megállapodásokban, amelyeket a kereskedelem fejlesztésére és ahhoz kapcsolódóan a más területeken kibontakozó gazdasági együttműködésre Európa több szocialista és tőkés kormánya egymással kötött.

Az együttműködés perspektívája nagymértékben függ attól is, hogy az európai kormányok milyen lépéseket tesznek az európai biztonsági rendszer megerősítésére. A gazdasági kapcsolatok tekintetében ez nemcsak konkrét megállapodások előkészítését, részletkérdések szabályozását igényli, hanem azt is, hogy az európai országok kormányai fokozatosan összehangolják gazdasági politikájukat, illetve gazdasági politikájuk azon vonatkozásait, amelyek a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokra hatást gyakorolnak. Ez természetesen nem valósítható meg rövid idő alatt, látványos megegyezések útján, hanem hosszú folyamatnak tekinthető, talán olyan hosszúnak, mint amilyen hosszú magának az európai biztonsági rendszernek a kiépítése és megszilárdítása lesz. A kérdés, amire az európai kormányoknak válaszolniuk kell, az, milyen mértékben készek összehangolni gazdasági céljaikat az együttműködés bővítése érdekében. A célok összehangolásának e folyamata a gazdasági kapcsolatok bővülésének elsőrendű feltétele.

A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődésének alapvető előfeltétele egymás társadalmi, gazdasági és szövetségi rendszerének teljes mértékű tiszteletben tartása. Azon kísérletek kudarca már régóta világos, amelyek a szocialista országok társadalmi rendszerének megdöntésére, gazdasági rendszerének megváltoztatására irányultak. A gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez elengedhetetlen, hogy nyugati részről adottnak vegyék a szocialista országok gazdasági és társadalmi rendjét, mint ahogy a szocialista országok sem követelik a tőkésországok társadalmi-gazdasági rendszerének megváltozását. Hasonlóan alapvető követelmény az, hogy a szocialista és tőkésországok kölcsönösen tiszteletben tartsák egymás – politikai és gazdasági – szövetségi rendszerét. A kelet–nyugati kapcsolatok reálisan csak e szövetségi rendszerek figyelembevételével fejleszthetők.

Félreértés volna azt hinni, hogy amikor a kelet–nyugati kapcsolatok általános politikai előfeltételeinek megteremtéséről van szó, kizárólag a kormányok szerepe jön számításba. Az alapvető politikai előfeltételek közé tartozik olyan légkör kialakítása, amely kedvez e kapcsolatok fejlődésének. Ebben természetesen a kormányok általános magatartásának és konkrét intézkedéseinek is szerepe van, mégsem egyedül a kormányok álláspontján vagy intézkedésein múlik, hanem igen nagy mértékben az üzleti körökön és ezen túlmenően a társadalom fejlődésére hatást gyakorló társadalmi és politikai erőkön is. A politikai pártok, társadalmi szervek, sajtóorgánumok, tudományos egyesületek állásfoglalásai ugyancsak jelentős hatással vannak arra a légkörre, amelyben a gazdasági kapcsolatok fejlődnek, de a kormányok politikájára és konkrét cselekedeteire is. Közismert, hogy a nemzetközi kereskedelem fejlődésének egyik alapvető tényezője a kölcsönös bizalom. Ezért a bizalom megteremtése, az ehhez szükséges légkör kialakítása a kelet–nyugati együttműködés legfontosabb előfeltételei közé tartozik. A megfelelő légkör kialakítása nem idillikus állapotok között megy végbe, hanem a progresszív és visszahúzó erők harca közepette, a különböző érdekek ütközése és egyeztetése útján, csak kemény munka árán érhető el.

Az európai szocialista és tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődésének politikai előfeltételeit vizsgálva meg kell különböztetni egy alsó határt – a minimális politikai követelmények szintjét – és az azon túlmenő lehetőségeket.

A gazdasági együttműködés összeurópai alapon történő kibővítésének minimális politikai előfeltétele az együttműködést fékező politikai akadályok elhárítása. Az összeurópai együttműködési rendszer kialakításának alapvető követelménye az, hogy az európai országok készek legyenek a szuverenitás és nemzeti függetlenség teljes elismerése mellett egyenlő elbánást biztosítani egymás számára, készek legyenek minden politikai diszkriminációt megszüntetni a gazdasági kapcsolatokban. Ez az első, de elengedhetetlen lépés annak érdekében, hogy a gazdasági kapcsolatokban valóban a szó igazi értelmében vett gazdasági szempontok érvényesüljenek. Ez csak látszólag közhely, hiszen ma a gazdasági kapcsolatokban még sokfajta – közvetlenül látható és közvetve érvényesülő –, a gazdasági megfontolásoktól független, a szocialista országokkal szemben alkalmazott korlátozás érvényesül (például embargólisták, mennyiségi korlátozások, csak a szocialista országok irányában érvényesített adminisztratív előírások). Mindenféle diszkriminatív megkülönböztetés – akár nyíltan jelentkezzék, akár burkoltan – fékezi vagy valamilyen irányban eltéríti a gazdasági megfontolásokon alapuló leghatékonyabb megoldások feltárását, eleve az együttműködés ellen hat, de legalábbis torzítja azt.

A nemzetközi kereskedelemben a diszkrimináció megszüntetése mindenekelőtt a legnagyobb kedvezmény elvének következetes érvényesítését jelenti. (Erről részletesebben a külkereskedelemről szóló fejezetben lesz szó.) A legnagyobb kedvezmény elvét azonban nemcsak a külkereskedelemben kell figyelembe venni. Egyre kiterjedtebbek az országok között szövődő termelési kapcsolatok, egyre több az ipari kooperáció, széles körű a pénzügyi együttműködés és a műszaki-tudományos kooperáció. Az egyenlő elbánást értelemszerűen ezeken a területeken is biztosítani kell, de itt más problémák is jelentkeznek, mint a külkereskedelemben.

Tegyük még mindehhez hozzá: a politikai diszkrimináció megszüntetése nem lehet alku tárgya. A diszkrimináció megszüntetéséért ellentételt nem lehet kérni és nem szabad nyújtani sem gazdasági, sem egyéb téren. Ez az összeurópai gazdasági együttműködés kibontakoztatásának elemi politikai előfeltétele, amely nélkül átfogó, egész Európa gazdasági életére kiható együttműködési rendszer felépítése egyszerűen elképzelhetetlen.

A politikai diszkrimináció megszüntetése azonban csak az együttműködés normális feltételeit, lehetőségeit teremti meg. A politikai tényezők aktív hatást is gyakorolhatnak a gazdasági kapcsolatokra, amennyiben politikai oldalról pozitív orientációt nyújtanak az európai országok szélesebb körű gazdasági együttműködésére. A kormányok, a társadalom különböző szervei és a vezető gazdasági körök részéről adott politikai orientáció komoly hatással van a gazdasági kapcsolatok alakulására. Amíg tehát az együttműködés fejlődésének politikai minimumát a kifejezetten politikai akadályok, a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkrimináció megszüntetése jelenti, addig az ezen túlmenő politikai erőfeszítések az együttműködés aktív elősegítésére irányulhatnak.

Igen jelentős a különbség az említett lépések két kategóriája között. Az első csoport egyoldalú lépéseket igényel a tőkésországok kormányai részéről, arra való tekintettel, hogy a szocialista országok semmiféle politikai diszkriminációt nem alkalmaznak velük szemben. A második csoportba tartozó kérdésekben, az együttműködés aktív elősegítésében viszont a szocialista és a tőkésországok kormányainak egyaránt kell erőfeszítéseket tenniük, és ezek legcélszerűbben összehangoltan, egymással összefüg-

gésben tehetők meg. E tekintetben sincs ugyan akadálya egyoldalú intézkedéseknek. Mivel azonban itt kölcsönös engedményekről van szó, természetes a törekvés a kölcsönös előnyök biztosítására. Itt hangsúlyt tehát nem az egyoldalú lépés, hanem a kölcsönösség kap.

*

Az összeurópai gazdasági együttműködési rendszer kiépülésének előfeltételei mindenekelőtt politikaiak. Az, hogy az európai kormányok egyesítik-e erőiket egy összeurópai együttműködési rendszer kialakítására, a politikai küzdőtéren fog eldőlni. Az előrehaladás üteme és iránya a politikai erőviszonyoktól, valamint a gazdasági érdekektől és azok felismerésétől függ, attól, hogy az európai kormányok elfogadják-e az összeurópai gazdasági együttműködés fejlesztését politikai szükségszerűségnek és gazdasági racionalitásnak. Annak következtében, hogy a fejlődés a két eltérő társadalmi rendszer közötti viszonyok alakulásától függ, nem lehet arra számítani, hogy a folyamat egyenletes lesz. Fejlődése szempontjából elsősorban annak van jelentősége, hogy azok a gazdasági feszültségek, amelyek a világ különböző országai és országcsoportjai között fennállnak, ne vezessenek politikai feszültségekre, legalábbis olyan mértékben, amikor már fékezik a gazdasági együttműködés kibontakozását. Ugyanilyen feltétel, hogy a világ különböző térségeiben lezajló katonai és politikai konfliktusok ne zavarhassák meg az európai országok gazdasági együttműködésének fejlődési folyamatát. A perspektívák felvázolásánál sem szabad elfeledkezni arról, hogy Európa két része, a szocialista és a tőkésországok között alapvető ideológiai ellentét áll fenn. A polgári közgazdaságtan legnagyobb tévedései közé tartozik – és tendenciózusan használják fel propagandacélokra is – a konvergenciaelmélet, amelyről annak egyik apostola, Jan Tinbergen így ír: „Az országok kormányai által az igen különböző körülmények és távlatok figyelembevételével manapság meghatározott gazdaságpolitikai célok valójában sokkal kevésbé térnek el egymástól, mint ahogy általában hiszik... A két egymással szemben álló rendszer változik, és sok tekintetben konvergál... Az optimális társadalmi-gazdasági rendszer vegyes jellegű, amely az állami és magánszektor számára egyaránt lehetőségeket nyújt."* Az élet egyértelműen rácáfolt erre az elméletre. Sem a tőkés rendszer állammonopolista irányban történő fejlődése nem változtatott annak tőkés jellegén, sem a szocialista társadalom és gazdaság jellege nem változott attól, hogy egyes szocialista országok különböző reformokat hajtottak végre gazdaságirányításuk fejlesztése, tervezési rendszerük megszilárdítása, az irányítás decentralizálása, a világpiaci impulzusok figyelembevétele, a nemzetközi munkamegosztásba történő hatékonyabb bekapcsolódás végett. Teljességgel kizárható ezért az az alternatíva, hogy egész Európa egységes gazdasági unióvá válik. Reálisan kell számolni a két, egymástól különböző társadalmi rendszerű országokat magában foglaló szövetségi rendszer létével. Az új perspektíva abban áll, hogy a különböző társadalmi és gazdasági rendszerű országok egymás közötti együttműködésében új szakasz kezdődik. Ezt a szakaszt mindenekelőtt az jellemzi, hogy a szóban forgó országok és országcsoportok konfrontációja helyett azok együttműködése lép előtérbe. Az összeurópai gazda-

* *Jan Tinbergen:* Lessons from the Past. 106., 122., 123. old.

sági együttműködési rendszer kiépülésének ez lehet az egyetlen reális alapja. Talán álljon itt példaképül néhány lényeges pont az 1966-ban kötött francia–szovjet együttműködést szabályozó egyezmény alapelvei közül (ez az egyezmény volt az első olyan átfogó megállapodás, amely Európában tartós alapokra helyezte egy szocialista és egy tőkésország viszonyát):

– a részt vevő országok előnyeinek és kötelezettségeinek kölcsönössége;

– annak biztosítása, hogy az együttműködés nem irányul senkinek az érdekei ellen, és semmiképpen sem befolyásolja a részt vevő országok harmadik országokkal szemben fennálló kötelezettségeit;

– az együttműködés tartóssága, folyamatossága, stabilitása és széles körű volta mind politikai, mind gazdasági téren;

– erőfeszítések kifejtése annak érdekében, hogy az esetleges konfliktusok esetén helyreállítsák a békét, és békés úton, a konzultációk és tárgyalások minden megfelelő formájának felhasználásával rendezzék a vitás kérdéseket;

– a jelenlegi európai határok sérthetetlensége, az államok belügyeibe való be nem avatkozás, egyenlőség, függetlenség, valamint lemondás az erőszakkal való fenyegetésről vagy erőszak alkalmazásáról;

– arra irányuló hosszú távú politika szükségessége, hogy megszűnjék Európa katonai-politikai tömbökre való felosztottsága;

– a nemzeti politikai irányvonalak összhangba hozása és koordinálása a fenti célok elérése érdekében.

III. ÖSSZEURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS GAZDASÁGPOLITIKAI KÉRDÉSEKBEN

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy az európai országok kormányai célul tűzik ki az európai gazdasági együttműködési rendszer kifejlesztését és megegyeznek ennek alapvető politikai feltételeiben, akkor felmerül az a kérdés, megvalósítható-e az együttműködés bizonyos gazdaságpolitikai kérdésekben, a fejlesztési célkitűzések, a gazdaságpolitika egyes elemeinek összehangolása terén. Az integrációs csoportosulások körében erre már hosszabb ideje van példa. Például az OECD-ben az európai tőkésországok és az Egyesült Államok között, valamint a regionális csoportosulásokban ilyen folyamatoknak állandóan tanúi lehetünk. Egyes részkérdésekben bizonyos, a nemzeti gazdaságpolitika összehangolására irányuló tevékenység kialakult más nemzetközi szervezetek keretében is. Ilyen jellegű tevékenység azonban az európai szocialista és tőkésországok között lényegében nincs.

Az összeurópai együttműködés fejlesztésére irányuló politikai orientáció valójában csak akkor érvényesülhet, ha az az országok gazdaságpolitikájában ölt testet. Az együttműködés rendszerének kifejlesztése mindenekelőtt azt feltételezi, hogy az európai országok gazdaságpolitikájának szerves része legyen az összeurópai együttműködés elősegítése. Hogy e tekintetben melyek legyenek a közösen elfogadott prioritások, hogy mennyire intenzív együttműködésre lehet reálisan törekedni a gazdasági élet különböző területein, hogy milyen reorientációt kívánatos végrehajtani a fennálló gazdasági kapcsolatokban – ezek mind-mind gazdaságpolitikai természetű kérdések. Az az aggály, amely gyakran felmerül, hogy gazdaságpolitikai kérdések

nemzetközi keretekben történő megtárgyalása, esetleg egyezményekbe foglalása nem korlátozza-e a nemzeti szuverenitást, ennek téves értelmezéséből adódik. Semmiféle összeurópai együttműködés – legkevésbé az, amelyet e tanulmányban igyekszem felvázolni – a legcsekélyebb mértékben sem érintheti az országok szuverén jogait, az államhatalmi szervek, a kormányok jogát gazdaságpolitikájuk kialakítására és megvalósítására. Az országoknak teljesen önállóan kell dönteniük abban, mely kérdésekben tartják célszerűnek fejlesztési politikájuk egyeztetését partnereikkel, milyen mértékben kívánják figyelembe venni ennek eredményeit, illetve azokat az irányzatokat, amelyek más országok gazdaságpolitikájából, az európai vagy világméretekben kibontakozó gazdasági folyamatokból adódnak. A gazdaságpolitika egyes elemeinek egyeztetése gyakorlatilag ugyanannyira tiszteletben tartja a szuverenitást, mint bármely nemzetközi egyezmény, amelyet két vagy több ország illetékes szervei egymással szuverén módon kötnek. A gazdasági élet internacionalizálódása új megvilágításba helyezte a szuverenitás kérdését is. A gazdaságpolitikai kérdésekben történő együttműködés fogalmának tisztázásához egyébként hozzá kell fűzni azt is, hogy ennek különböző lépcsőfokai léteznek, amint azt a többi között a KGST, az EGK vagy más nemzetközi szervezetek gyakorlata hosszú évek óta példázza.

Az első, összeurópai méretekben és távlatilag reálisnak látszó lépést a fejlesztési elképzelésekről való kölcsönös információ jelenti azokon a területeken, ahol a kölcsönös érdek fennáll és az információ kölcsönössége biztosított. Ez semmiféle gazdasági döntési lehetőséget nem korlátoz, kizárólag azt célozza, hogy az országok fejlesztési politikájuk formálása során saját érdekükben megfelelően figyelembe vehessék más országok gazdaságpolitikáját, mindenekelőtt azokét, amelyek magatartása kihat nemzetközi kapcsolataikra és ennek révén gazdaságuk fejlődésére.

A következő, ennél fejlettebb forma a gazdaságpolitikai konzultációk rendszere. Ezek keretében az országok megállapodnak abban, hogy a kölcsönös tájékoztatáson túl mely kérdésekben folytatnak konzultációkat már azzal a céllal is, hogy a konzultációk eredményeit figyelembe vehessék fontosabb gazdaságpolitikai döntéseik meghozatalakor. A gazdaságpolitikai konzultációk körén belül is árnyalati különbség mutatkozik abban, hogy a konzultációk fakultatív vagy kötelező jellegűek-e. Sok nemzetközi szervezetben – így a többi között a KGST-ben, az EGK-ban, egyes nemzetközi pénzügyi szervezetekben – a kormányok kötelezettséget vállalnak arra, hogy bizonyos kérdésekről konzultációkat folytatnak a szervezet tagországaival vagy csak az adott kérdésben érdekelt országokkal a fontosabb döntések meghozatala előtt. Ez tehát az országok által szabadon vállalt kötelezettséget jelent a konzultációra, de ezen túlmenően nem köti meg kezüket a szabad cselekvést illetően.

A koordináció legmagasabb fokát az jelenti, amikor az országok elhatározzák, hogy egyes területeken valóban összehangolják fejlesztési elképzeléseiket vagy fontosabb gyakorlati lépéseiket. Amennyiben a koordinációt célzó tárgyalások eredményre vezetnek és az országok ennek alapján koordináltan hozzák meg a szükséges intézkedéseket, különös problémák nem merülnek fel. Amennyiben azonban a koordináció során nem sikerül teljes mértékben megegyezésre jutni, a vitás kérdések rendezésére különböző megoldások választhatók. Ezek egyike az, hogy az országok azokban a kérdésekben, amelyekben megegyezésre jutottak, koordináltan lépnek fel, a többi kérdésben pedig saját belátásuk szerint cselekszenek. Elképzelhető az is,

hogy további tárgyalásokon vagy más módon kísérlik meg a rendezetlenül maradt kérdések közös, összehangolt megoldását.

Az együttműködés gazdaságpolitikai kérdésekben egyetlen esetben sem tartalmaz azonban olyan lehetőséget, hogy egy ország, egy kormány rákényszerítse akaratát más országokra. Ezért olyan nemzetközi szervezetekben, amelyek jellegüknél fogva nem nemzetek felettiek, eleve kizárt a gazdaságpolitikai kérdések szótöbbséggel történő eldöntése. Ez nagyon világosan mutatkozott meg például a UNCTAD konferenciáin és más, az ENSZ-hez tartozó nemzetközi szervezetekben, ahol a szavazás útján, szótöbbséggel hozott határozatok semmiféle kötelezettséget nem jelentettek azokra az országokra, amelyek a határozatokat nem szavazták meg. Ezekben az intézményekben is világossá vált, hogy olyan kérdésekben, amelyeknek közvetlen gazdasági kihatásaik vannak, amelyek valóban befolyásolhatják az országok gazdaságpolitikáját és ezért joggal érdemlik meg a „gazdaságpolitika koordinálása" kifejezést, csak olyan határozatoknak – pontosabban szólva megállapodásoknak – van valódi értékük, amelyek az érdekeltek egyetértésével születtek meg.

A gazdaságpolitika egyes elemeinek koordinálása nem sértheti tehát az országok szuverenitását, és a gazdaságpolitika egyeztetését olyan mértékig viheti csak előre, amilyen mértékig abban az érdekelt országok saját maguk készek előrehaladni. Az európai országok között az összeurópai gazdasági együttműködés rendszerében ma még nem beszélhetünk a gazdaságpolitika összehangolásáról. Kézenfekvő ezért, hogy az előrehaladás csak lassú, fokozatos lehet, és a következő években elsősorban az együttműködés egyszerűbb fokozatai válhatnak időszerűvé; mindenekelőtt egyes területeken információcsere a fejlesztési célokról, majd konzultáció bizonyos fontosabb, az európai országokat kölcsönösen érdeklő gazdaságpolitikai problémákról.

A gazdaságpolitikai kérdésekben történő együttműködés kapcsán felvethető másik aggály arra vonatkozik, hogy nem túl széles-e ez a fogalom, mivel az európai országok nyilvánvalóan nem készek egész gazdaságpolitikájukat, annak minden vonatkozását egy összeurópai együttműködés keretében koordinálni. Az így feltett kérdés azonban félreértésen alapul. Az ugyanis egyetlen viszonylatban sem merül fel, hogy az országok akár bilaterálisan, akár multilaterális alapon *egész* gazdaságpolitikájukat kívánnák koordinálni. A helyesen feltett kérdés ez: melyek a gazdasági élet azon területei, amelyekben az országok érdekeltek fejlesztési politikájuk vagy gyakorlati intézkedéseik koordinálásában. Aránylag könnyű meghatározni, hogy a gazdasági élet mely területei azok, amelyeknél még széles körű együttműködés esetén sem merül fel gazdaságpolitikai problémák megtárgyalásának, egyeztetésének célszerűsége, illetve melyek azok a területek, amelyek ebből a szempontból eltérően állnak. Ez utóbbiak elsősorban olyan területek, ahol az egyes országokban végrehajtott intézkedések hatással vannak más országok gazdasági életére és amelyekben az országok érdekeltsége szemmel láthatóan évről évre nő abban, hogy egymás érdekeit a kölcsönösség alapján figyelembe vegyék.

A gazdasági életnek a koordináció szempontjából érdektelen, illetve nagyon is előtérben álló területei között igen széles, az adott kérdés szempontjából határesetnek tekinthető sáv húzódik. Ez mindenekelőtt a különböző termelési ágak fejlesztésével összefüggő politikára vonatkozik. Az országok érdekeltsége rendkívül eltérő lehet fejlesztési politikájuk koordinálását illetően, a többi között attól függően, hogy a termelés milyen hányada irányul a belső piacra, illetve exportra.

Az országonként rendkívüli mértékben eltérő adottságok következtében minden országnak magának kell meghatároznia azt, hogy a gazdasági élet mely területén érdekelt bizonyos fejlesztési kérdések megtárgyalásában, illetve abban, hogy a vele gazdaságilag kapcsolatban álló országok gazdaságpolitikájukat vele is koordinálják. Az országok gazdaságpolitikai orientációja döntő abból a szempontból, hogy mely más országok vonatkozásában mutatkozik ilyen irányú érdekeltség. Ez az érdekeltség egyértelmű a gazdasági integrációk körén belül. Nem világosan meghatározott azonban összeurópai vonatkozásban, minthogy a szocialista és tőkésországok gazdasági együttműködése Európában még nem érte el azt a fokot, ahol ez a probléma már követelően lépett volna fel. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy egyes területeken történtek kísérletek kölcsönös tájékozódásra az egyes országok fejlesztési politikáját illetően. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében szervezett széles körű információcsere egyes ágazatok, például a szénbányászat, a villamos energia, a vaskohászat, a mezőgazdaság, a faipar fejlesztésére vonatkozóan ilyen természetű tevékenységnek tekinthető. A legutóbbi időkben párbeszédsorozat indult meg európai szocialista és tőkésországok között egyes területeken műszaki politikájuk koordinálására vonatkozóan. Mindez azonban szórványos jelenség, és ezért a gazdasági élet egyes területein a fejlesztési célok összehangolása az összeurópai együttműködés rendszerének új vonása lehet. Nyilvánvaló, hogy a számításba vehető területek száma először alacsonyabb, az együttműködés rendszerének kibontakozásával pedig fokozatosan növekedhet.

A fejlesztési politika összehangolása szempontjából különösen fontos annak meghatározása, hogy az milyen időtávlatban valósítható meg. Az összeurópai gazdasági együttműködés rendszere éppen abban különbözik a gazdasági kapcsolatok mai állapotától, hogy tartós kapcsolatok kialakítása, nagyfokú stabilitás és a gazdasági kapcsolatok hosszabb távon történő megtervezése a célja. A termelési folyamatok nemzetközi kooperáción alapuló megszervezése nagyfokú stabilitást igényel. Az együttműködés a tudomány terén, a környezetvédelemben, az infrastruktúra kialakításában ugyancsak a hosszú időre történő előretekintést, sőt a fejlesztési célok hosszabb távra történő összehangolását igényli. Az e téren mutatkozó fejlődést is jelzi az a tény, hogy az európai szocialista és tőkésországok között ma több mint 80 hosszú lejáratú szerződés van érvényben, és ezek nagy része hosszú lejáratú gazdasági és műszaki-tudományos együttműködési megállapodás.

Nem könnyű meghatározni, milyen időtartamot értsünk hosszabb távon. Nagyrészt a napirendre kerülő kérdések jellegéből kell kiindulni. Ennek figyelembevételével azzal kell számolni, hogy különböző időhorizontra szóló együttműködési megállapodások jönnek létre egymás mellett és lesznek érvényben egyidejűleg. A közlekedési hálózat összehangolásának megtervezése, egységes európai energiarendszer kiépítése, az európai vízi utak összehangolt fejlesztése csak több évtizedes perspektívában tárgyalható. A kereskedelem előtt álló akadályok lebontása viszont a legközelebbi időszak feladata. A termelési kooperáció kifejlesztésénél figyelembe veendő időszak az egyes termelési ágak jellegétől függően rendkívül különböző lehet. Mégis az az összkép bontakozik ki, hogy az összeurópai együttműködési rendszer egyik alapvonása az együttműködés lehetőségeinek hosszabb távra, kb. az évezred végéig szóló időszakra történő feltárása.

A kérdések természetéből és hosszabb távra történő megközelítésükből adódik,

hogy megoldásuk módszereinek is sok tekintetben el kell térniük az operatív gyakorlat, a napi üzleti élet által követett módszerektől. A hosszú távú koncepciók kialakítása és egyeztetése során – mivel országok szuverén döntését képező gazdaságpolitikáról van szó – nem konkrét megállapodások, nemzetközi kötelezettségek jelentik a járható utat, hanem elsősorban olyan konzultációk, amelyeken a résztvevők ismertetik egymással fejlesztési elképzeléseiket a szóban forgó területeken, és ezek során vonnak le következtetéseket arra vonatkozóan, hogy hol érett meg a helyzet az összehangolt vagy közös cselekvésre, esetleg egyezmények kötésére. Az európai gazdaság, különösen az ipar fejlődési irányzatainak az elemzése jelentős segítséget nyújthat a tervezésért és gazdaságfejlesztésért felelős intézményeknek ahhoz, hogy időben és megalapozottan figyelembe vehessék más országok terveit és szükségleteit. Ez önmagában is elősegítené a hatékonyabb nemzetközi munkamegosztás kialakulását. A szocialista tervgazdálkodást folytató országok között a KGST keretében ez átfogóan, tervszerűen és szervezetten valósul meg a távlati prognózisok egyeztetése, a távlati gazdaságfejlesztésről folytatott rendszeres konzultációk, majd a középlejáratú tervek két- és sokoldalú egyeztetése útján. Az a körülmény, hogy ilyen lehetőség nem áll fenn tőkés- és szocialista országok között, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a konzultációk egyre több területet öleljenek fel, mind rendszeresebbé váljanak és egyre hosszabb időszakra vonatkozzanak, sőt bizonyos esetekben hosszú távra szóló multilaterális vagy kétoldalú megállapodások megkötésére vezessenek. A hosszabb távra szóló együttműködés mindenekelőtt a gazdasági fejlesztési tervekre épülhet. Ez teljesen megfelel a szocialista országok gazdálkodási rendszerének, és összhangban van egyes európai tőkésországok kormányának törekvéseivel is.

Az európai országok gazdasági kapcsolatainak hosszú távú vizsgálata az együttműdés átfogó rendszerének azért is alapvető feltétele, mert maga az összeurópai együttműködés is hosszú időre szól. Nem lehet pontosan előrelátni, hogy a világgazdasági erőviszonyok hogyan alakulnak majd a következő húsz–harminc évben. Európa szocialista és tőkésországainak együttműködése politikailag hosszú történelmi időszakban szükséges, gazdasági szempontból racionális.

Európa országai olyan sok vonatkozásban vannak egymásra utalva, annyi lehetőségük nyílik együttműködésük fejlesztésére, hogy ezt aligha változtathatja meg a világgazdaság vagy a világpolitika bármiféle fejlődése.

IV. A GAZDASÁGI SZÍNVONALAK KÜLÖNBSÉGEINEK FOKOZATOS KIEGYENLÍTŐDÉSE

Az egyes európai országok gazdasági színvonala számottevően különbözik egymástól. Az ebből adódó problémákkal a nemzetközi együttműködés kapcsán is foglalkozni kell. Két szempont is megköveteli ezt. Az egyik annak vizsgálata, hogy a színvonalkülönbségek megakadályozzák vagy legalábbis fékezik-e az összeurópai együttműködést. A másik, hogy az összeurópai gazdasági együttműködés kialakítandó rendszere a gazdasági színvonalban fennálló különbségek csökkentése vagy növelése irányában hat-e.

Az európai tőkésországok gazdasági színvonalában fennálló különbségek alakulá-

sát nehéz általánosan jellemezni. Az iparilag fejlett tőkésországok erőviszonyainak változása kapcsán már szóba került, hogy a nyugat-európai tőkésországok között is számottevőek a különbségek a gazdasági színvonalban és a fejlődés dinamikájában, ezek azonban nem annyira jelentősek, hogy a tárgyalt kérdés szempontjából nagyobb figyelmet érdemelnének. Nem szabad azonban szem elől téveszteni azt a problémát, hogy miképpen alakul a színvonalkülönbség a fejlett nyugat-európai és az iparilag elmaradott, elsősorban dél-európai tőkésországok között. Ez utóbbi csoportba lehet számítani Spanyolországot, Portugáliát, Törökországot, Görögországot, Ciprust és Máltát. Hasonló probléma merül fel Olaszország iparosodott északi és gazdaságilag elmaradott déli része között. Amint az erről az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában készült elemzés* is megállapítja, az említett országok Nyugat-Európával szemben fennálló és az egy főre jutó nemzeti termék alapján mért jelentős színvonalbeli különbsége az elmúlt két évtized folyamán sem csökkent. Az említett országcsoportok közötti relatív fejlettségi szintkülönbség az 1950–1952. évi 55%-ról 1967–1969-re minimálisan – 51%-ra – csökkent ugyan, az egy főre jutó nemzeti jövedelem abszolút különbsége viszont ugyanakkor 300 dollárról 532 dollárra emelkedett. Az európai tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatok rendszere tehát nem segítette elő a gazdasági színvonalban fennálló jelentős különbségek csökkentését, sőt bizonyos értelemben véve további polarizálódásra, a különbségek további növekedésére vezetett. Az ilyen irányú fejlődés a tőkés társadalmi rendszerből következik, mert az csak elvben biztosítja a fejlődés egyforma lehetőségét mindenki számára, a gyakorlatban nem nyújt segítséget az elmaradottabb, a gyengébb fél részére.

Teljesen más a helyzet a szocialista országok vonatkozásában. A szocialista országok erőteljes gazdasági fejlődése két vonatkozásban is a színvonalbeli különbségek csökkenésére vezetett. Az elmúlt negyedszázadban jelentősen csökkent a különbség a gazdasági fejlettség színvonalát tekintve Európa szocialista és tőkés része között. Az európai szocialista országoknak sikerült behozniuk a gazdasági színvonalban fennálló különbségek mintegy felét, ami történelmileg egyedülálló teljesítmény. Legalább ugyanilyen jelentősége van továbbá annak is, hogy a szocialista országok körén belül is csökkentek a fejlettségbeli különbségek. A legnagyobb hátránnyal induló országok, vagyis Bulgária és Románia lényegében felzárkóztak azoknak az országoknak a szintjére, amelyek a hatvanas évekig a KGST-országok között a „közepesen fejlettek" (Lengyelország és Magyarország) voltak. A Szovjetunió viszont, amely az ötvenes évek elején az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében a „közepesen fejlettek" közé tartozott, fokozatosan eléri a régió legfejlettebb országainak, a Német Demokratikus Köztársaságnak és Csehszlovákiának a színvonalát. A KGST-országok együttműködésének több mint két évtizedes gyakorlata tehát azt mutatja, hogy mindinkább csökken a különbség az egyes KGST-országok fejlettségi szintje között. Ez a szocialista országok gazdasági együttműködésének egyik legnagyobb eredménye.

A szocialista országok fentiekben jellemzett gazdasági fejlődése következtében a nyugat-európai országokkal való együttműködés szempontjából is alapvetően más helyzet alakult ki, mint a két évtized előtti. A gazdasági tevékenység színvonalában már egyáltalán nem beszélhetünk olyan különbségekről, amelyek fékezhetnék az európai szocialista és tőkésországok közötti együttműködést. Arra a kérdésre tehát,

* The European Economy from the 1950's to the 1970's. United Nations, New York 1972. 4. old.

hogy az európai országok gazdasági színvonalában fennálló különbségek jelenleg akadályozzák, fékezik-e a gazdasági együttműködést, egyértelműen nemmel kell válaszolnom. E különbségek lényegesen kisebbek, mint a második világháború előtt vagy akár mint két évtizeddel ezelőtt voltak, és kisebbek, mint azok a különbségek, amelyek az európai országokat általában más kontinensek országainak gazdaságától elválasztják (kivétel néhány nem európai fejlett tőkésország – Egyesült Államok, Japán, Kanada stb.). A történelmileg kialakult szintkülönbség maradványai azonban sok vonatkozásban fennállnak, és ezért olyan problémakört alkotnak, amelyet nem lehet megkerülni a nemzetközi együttműködés perspektívájának kialakítása során sem.

Az elöljáróban említett második kérdésre válaszolva véleményem szerint Európában a nemzetközi gazdasági együttműködés olyan rendszerének a kialakítását kell a többi között célul kitűzni, amely – más célok mellett – elősegíti, hogy fokozatosan csökkenjen a különbség az európai országok fejlettségi szintje között. E cél az összeurópai együttműködés rendszerében más jellegű, mint a szocialista országok egymás közötti együttműködésében.

Nem lehet ugyanis arra számítani, hogy ez a cél automatikusan találkozik Nyugat-Európa érdekeivel, törekvéseivel és az ott érvényesülő mechanizmusok hatásaival. Nem kis érdekek forognak kockán – olyan tőkés csoportokéi és részben olyan országokéi, amelyek valamilyen szempontból fölényben vannak más csoportokkal vagy országokkal szemben, és természetes, hogy ezt a fölényüket jószántukból nem adják fel. Nincs kidolgozva annak rendszere sem, összeegyeztethető-e, és ha igen, miképpen a színvonalak közelítésének a tendenciája a magasabb színvonalon álló országok vagy gazdasági körök érdekeivel.

Ezért majdnem természetes, hogy ez utóbbiak a színvonalak közelítését úgy tekintik, mint ami óhatatlanul az ő rovásukra, az ő gazdasági pozícióik gyengítésére irányul. Mindez azonban nem vezethet arra, hogy a gazdasági színvonal közelítésére irányuló követelményt mint az európai együttműködés új rendszerének szerves alkotóelemét fel kellene adni. Az összeurópai együttműködés helyes koncepciója maga is fokozatosan elősegítheti e tendencia érvényesülését. Figyelembe kell venni, hogy Európa igen nagy részén, a szocialista országok közösségén belül ez a követelmény fennáll és gyakorlatilag érvényesül. Kissé hasonló követelmény szerepel már az EGK céljai között is, mivel napirendre tűzték a Közös Piacon belül a strukturális és regionális különbségek kiküszöbölését. Ennek érdekében fejlesztési alap létrehozását határozták el abból kiindulva, hogy a tervezett gazdasági és valutáris unió létrehozásához elengedhetetlen a fennálló kirívó különbségek kiküszöbölése. A színvonalak közelítésének célja ugyan megjelenik a Közös Piacon belül is, de igaz, hogy e cél gyakorlati eredményéről nem beszélhetünk.

Az európai tőkésországok között fennálló szintkülönbségek az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülése folytán alapjában növekednek. Az elmúlt húsz év fejlődésének tendenciája és a szocialista tervgazdálkodás rendszere alapján azonban nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy az európai szocialista országok gazdasági fejlődése a jövőben is gyorsabb ütemű lesz, mint a tőkésországoké. A gazdasági színvonalban fennálló különbségek csökkentése tehát Európa szocialista és tőkés része között mindenképpen utat tör magának. Ezért is lehet célul kitűzni az együttműködés európai gazdasági stratégiájának kidolgozásakor azt, hogy a színvonalak közelítése

megfelelő súllyal szerepeljen a kialakítandó együttműködés követelményrendszerében és annak szerves része legyen. E tendencia előrelátása, elfogadása, beillesztése a kialakítandó együttműködés rendszerébe jobban biztosíthatja az együttműködésben részt vevő összes partner érdekeit, az együttműködés zavartalan fejlődését, mint ha ennek a tendenciának spontán módon, ellenállásokat legyőzve, konfliktusokon keresztül kellene érvényesülnie.

A gazdasági színvonalak közelítését a nemzetközi együttműködés rendszere csak abban az esetben segítheti elő, ha eleve ezt is figyelembe véve épül fel. A nemzetközi gazdasági együttműködés bármilyen rendszere – még ha az átfogó, konzisztens rendszer is – önmagában véve nem biztosítja a gazdasági színvonalkülönbségek csökkenését, sőt vezethet a különbségek növekedésére is. A világgazdaságnak a szabad kereskedelmen alapuló korábbi rendszere a színvonalkülönbségek növekedésével járt együtt. A második világháború után a tőkés világgazdaságnak az Egyesült Államok hegemóniáján, a dollár uralmán, a világkereskedelem liberalizálásán, az imperializmus gyarmati rendszerében kialakult munkamegosztáson nyugvó rendszere ugyancsak nem vezetett a színvonalkülönbségek csökkentésére. Ezek a tapasztalatok negatívak, míg a szocialista országok tapasztalatai pozitívan mutatják, hogy a színvonalak közelítésében a gazdasági együttműködés rendszerének csak akkor lehet szerepe, ha ezt a követelményt eleve számításba veszi és ennek megfelelően épül fel. Ezért nem elegendő egyszerűen deklarálni a gazdasági színvonalban fennálló különbségek fokozatos csökkentését vagy a fejlődést egyszerűen figyelemmel kísérni, hanem magát az együttműködés rendszerét kell oly módon kialakítani, hogy az elősegítse a közeledés tendenciájának az érvényesülését. Ez különösen akkor fontos – és most ebben a szakaszban vagyunk –, amikor az együttműködés fejlesztése átfogó és hosszú időre szóló koncepciójának a kialakítása kerül napirendre.

Az európai együttműködésben érdekelt országok között természetesen nemcsak érdekközösség áll fenn, hanem bizonyos kérdésekben reális érdekellentétek vagy eltérő érdekek szembe is állíthatják őket. Ez – több tényező mellett – éppen a különböző fejlettségi színvonalból adódik. A kevésbé fejlett országok gazdaságpolitikájának középpontjában a gyors iparosítás áll, ideértve az ipar extenzív fejlesztésének az útját, vagyis új kapacitások, üzemek és iparágak létrehozását is. Ez a törekvés óhatatlanul értékesítési nehézségekbe ütközik a fejlettebb országok piacain. Különösen szembetűnő ez az új termékek megjelenésének időszakában, amikor – a dolog természeténél fogva – azok minősége, megbízhatósága általában nem éri el a nagyobb tradícióval rendelkező, iparilag fejlettebb országok termékeinek a színvonalát.

Egy másik érdekütközés: az iparilag fejlettebb országok mindenekelőtt a kevésbé fejlett országokból történő nyersanyagbeszerzésben érdekeltek (nyersanyagokhoz számítva a mezőgazdasági nyersanyagokat és élelmiszereket is). Ugyancsak „érdekli" a fejlett tőkésországokat a viszonylag olcsó, de szakképzett vagy kiképezhető munkaerő is, amelyet vagy „importáruként" – a vendégmunkásrendszer keretein belül – hasznosítanak, vagy pedig úgy, hogy a viszonylag igénytelenebb technológiákat áttelepítik ezekbe az országokba. A kevésbé fejlett, gyorsabb ütemben iparosodó országok azonban felhalmozásra szánt eszközeik nagyobb részét érthető módon nem a nyersanyag-kitermelő iparágakba és a mezőgazdaságba, hanem a feldolgozó iparba kívánják fektetni arra való tekintettel, hogy a nyersanyag-kitermelés fajlagos beruházási igénye lényegesen magasabb, mint a feldolgozó iparé (sok esetben többszöröse). Ezért nem

tudják eleve biztosítani a kitermelő ipar és a mezőgazdaság olyan ütemű fejlődését, amely összhangban állna az iparilag fejlettebb országok igényeivel. Másrészt a feldolgozóipari befektetések tekintetében fennáll az a veszély, hogy a feldolgozó ipar a fejlettebb országok technológiai függvényévé válik. A kevésbé iparosodott országok tehát, ha módjuk van rá, az önálló gazdaságstratégián alapuló feldolgozóipari fejlesztést részesítik előnyben, s ilyen jellegű munkamegosztást igyekeznek partnereikkel kialakítani.

Ezt a tendenciát mutatja az, hogy a KGST-országok külkereskedelmi forgalmában egyre nő az iparilag feldolgozott termékek részesedése a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek rovására. Egymás közötti külkereskedelmi forgalmuk fejlődését is az jellemzi, hogy a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek együttesen vizsgált forgalma – a Szovjetunióval lebonyolított forgalmat kivéve – mindinkább kölcsönösen kiegyenlítődik, a kevésbé fejlett országok agrártermék- és nyersanyagszállítása az iparilag fejlettebb országokba mind kisebb aktívumot mutat.

A kérdés azonban nem is az, hogy helyes-e, ha az iparilag kevésbé fejlett országok gazdasági felemelkedésük, nemzetgazdaságuk sokoldalú fejlődése érdekében az iparosítást állítják gazdaságpolitikájuk középpontjába. Az iparosítás és ezen belül a feldolgozó ipar gyors ütemű fejlesztése gazdasági felemelkedésük egyetlen lehetséges útja. A helyesen feltett kérdés az, hogy a kevésbé fejlett országok iparosítása, új üzemek és iparágak kiépítése, a gazdasági szerkezetben és a gazdasági tevékenység színvonalában fennálló különbségek csökkentése egy szélesebb, átfogóbb nemzetközi együttműködés rendszerébe beilleszkedve vagy attól függetlenül megy-e végbe, illetve hogy az az együttműködési rendszer, amelybe az illető gazdaság beilleszkedik, milyen iparosítási lehetőségeket enged meg számára. Az vizsgálat és mérlegelés tárgyát képezheti, hogy a nemzetközi gazdasági (és politikai) közeg a kiegyenlítés vagy a polarizáció felé hajt-e és miért, valamint az is, hogy amennyiben lehetséges a nivellálódás felé haladni, ez a fejlettebb országok gazdasági érdekeinek rovására valósul-e meg, és spontán módon tör-e utat magának, vagy egy olyan együttműködés rendszerébe illeszkedik be, amely számol a színvonalak közelítésére irányuló igényekkel, összehangolja a különböző színvonalon álló országok érdekeit, végső soron oly módon, hogy a közelítés tendenciája egybeessék a magasabb színvonalon álló országok érdekeivel is. Téves volna a gazdasági színvonalak közelítésére irányuló gazdaságpolitikát a fejlettebb országok részéről az alacsonyabb gazdasági színvonalon álló országok részére nyújtott segítségként felfogni. Az együttműködés minden kérdésében a kölcsönös érdekek érvényesülése az egyetlen reális kiindulópont. A közelítés tendenciája is csak akkor juttatható érvényre, ha ez az együttműködés rendszerébe beépülve megfelelő előnyökkel jár a magasabb színvonalon álló országok számára is.

Joggal felmerülhet az a kérdés, hogy a legfejlettebb nyugat-európai országok, illetve azok vezető gazdasági körei érdekeltek-e az alacsonyabb színvonalon álló országok gazdasági életének gyorsabb ütemű fejlesztésében, a gazdasági színvonal kiegyenlítésében. Ha a nyugat-európai országok érdekeltségét hosszabb távon vizsgáljuk, a kérdésre igenlően válaszolhatunk. A fejlett nyugat-európai országok, illetve a tőkés körök érdekeltsége természetesen nem politikai megfontolásokból indul ki, hanem abból az egyszerű törekvésből, hogy növelhessék piacaikat, fokozhassák termékeik eladását Európa összes országában és bővíthessék egyéb természetű gazdasági kapcsolataikat is. Egy magasabb gazdasági fejlettségű ország normális körülmények

között nagyobb és igényesebb felvevő piacot jelent. A „normális körülmények" ebben az esetben azt jelentik, hogy nem állnak politikai akadályok a gazdasági együttműködés útjában, és gazdasági megfontolások dominálnak az üzletek létrejöttében, a gazdasági kapcsolatok bővítésében. Ezért anélkül, hogy törekvéseiket ily módon fogalmaznák meg, vagy akár csak egyetértésüket is adnák az ilyen megfogalmazáshoz, a legfejlettebb nyugat-európai országok sem érdektelenek abban, hogy az összes európai ország gazdasága magasabb fejlettségi szintre emelkedjék, a gazdasági színvonalak különbsége fokozatosan csökkenjen.

Nemegyszer találkozni a kérdés olyan felvetésével, hogy a színvonal-közelítés tendenciája nem csökkenti-e az együttműködés hatékonyságát, nem keresztezi-e azt a törekvést, hogy minden gazdaság olyan termékek előállításával vegyen részt az együttműködésben, amelyeknek a termelésében adottságai a legkedvezőbbek. A kérdésnek azonban már maga a felvetése is hamis alternatívákban való gondolkodásra kényszerít, arra a következtetésre juttathat, hogy a színvonalak kiegyenlítésére irányuló tendencia fékezi a leginkább hatékony együttműködés kialakulását. Amennyiben azonban a közelítés tendenciáját elkerülhetetlennek, az együttműködést vitathatatlan alaptételnek fogjuk fel, a kérdés eleve másként vetődik fel. Ebben az esetben a megoldásra váró probléma az, hogyan lehet összeegyeztetni a gazdasági színvonalak közelítésének követelményét a leghatékonyabb együttműködés kialakításával, hogyan lehet az együttműködés rendszerében – a kölcsönös előnyök elvéből kiindulva – összeegyeztetni a magasabb és alacsonyabb színvonalon álló országok, nemzetgazdaságok érdekeit. Az összeurópai együttműködés rendszerében is ez a probléma vár megoldásra.

A gazdasági színvonalban fennálló különbségek csökkentésére irányuló politika kidolgozása során mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a kiegyenlítődés nem lehet abszolút követelmény, csak tendencia. Az európai gazdasági együttműködés rendszerének időhorizontja nem egyértelműen tisztázott. Részben az együttműködés ellegétől, az elérhető megegyezések fokától, az egyes kérdések természetétől is függhet, hogy milyen időszakra vázolható fel az együttműködés rendszere. Aligha lehet azonban másfél–két évtizednél hosszabb periódust elképzelni, hiszen a gazdasági fejlődést és ennek közvetítésével a gazdasági együttműködést is befolyásoló tényezők – mindenekelőtt a viharos technikai fejlődés következtében – gyors ütemben változnak, és nehezen teszik lehetővé az ennél hosszabb időszakra szóló megalapozott tervezést. Irreális volna azonban a fennálló szintkülönbségek teljes kiegyenlítődésével számolni ezen az időszakon belül, hiszen évszázadokon keresztül kialakult színvonalkülönbségekről van szó. Ezt annál is inkább alá kell húzni, mert a gazdasági színvonalban fennálló különbségeket megítélve nemcsak a folyó termelés színvonalát és növekedésének tendenciáit kell figyelembe venni (tehát például az egy főre jutó fontosabb termékek előállításában bekövetkező változásokat), hanem a holt munkának, a népgazdaság állóalapjainak a volumenében és hatékonyságában fennállló különbségeket is mérlegelni kell. Különösen az infrastruktúrában fennálló különbségek – például a közlekedési és hírközlési hálózat, a városiasodás, a lakáskultúra terén – esnek súlyosan latba. Ezen a területen minőségi változásokat elérni, az egyes országok színvonalát egymáshoz közelebb hozni nem évek, hanem csak évtizedek alatt lehet. A gazdasági tényezők megítélésekor mindezt gyakran figyelmen kívül

hagyják vagy legalábbis másodlagosnak tekintik, emiatt kevésbé látható, hogy reálisan milyen időtartamot igényel a gazdasági színvonalak kiegyenlítődése.

A gazdasági fejlettség színvonalának kiegyenlítődése történelmi távlatban sem következhet be egyformán minden vonatkozásban. Még két, összességében egyforma fejlettségi színvonalon álló ország között is mindig vannak és lesznek különbségek egyes területeken a termelés és a fogyasztás eltérő szerkezete, a történelmi, földrajzi, gazdasági tényezők eltérései következtében. S emellett a szocialista országoknak az a célja, hogy gazdasági téren utolérjék a legfejlettebb tőkésországokat, nem értelmezhető mechanikusan. Ez a nagyon általános fogalmazás nem tartalmaz egy sor olyan specifikus elemet, amely a szocialista társadalmi és gazdasági rend jellegéből következik. Így például a szocialista országok iparosításuk során el akarják kerülni azokat az ártalmakat, amelyeket Nyugat-Európában az ipar fejlődése az emberi környezetben okozott. Törekvéseik középpontjában áll, hogy a legésszerűbben használják fel az országok rendelkezésére álló erőforrásokat az életszínvonal emelése érdekében, élve a tervgazdálkodás nyújtotta előnyökkel és elkerülve a nyugati fogyasztói társadalmat jellemző pazarlást. Mindebből az következik, hogy a szocialista és tőkésországok gazdasági színvonalának összehasonlítása során nem lehet egyedül a fajlagos termelési adatok alapján ítélni, hanem figyelembe kell venni sok más tényezőt is.

A fejlettségi színvonalak közelítése nem önállósuló cél, hanem csak az együttműködés általános fejlődésével, hatékonyságának növelésével együtt oldható meg. Az európai együttműködés átfogó rendszerével szemben felmerülő követelmény az, hogy az eddigieket kiegészítő fejlődési forrásokat tárjon fel az abban részt vevő országok számára. E források a kevésbé fejlett országok számára az átlagosnál nagyobbak is lehetnek. A fejlettségi színvonalak közelítése azonban az egész együttműködés stratégiájának fontos, elválaszthatatlan része. Ha a színvonal-közelítés követelményét külön kezelnénk vagy az együttműködés alapvető követelményei elé helyeznénk, akkor ellentétbe kerülhetne a fejlettebb országok érdekeivel, és ez az egész együttműködés fejlődését lassíthatná, gazdaságtalan megoldások választására kényszerítve az együttműködésben részt vevő államokat. A nagyobb hatékonyság túlzott és egyoldalú hangsúlyozása a fejlettebb országok részéről szintúgy eltorzíthatja az együttműködést, lefékezheti az optimális megoldásokra való törekvést.

A színvonalkülönbségek csökkentésének, a gazdaságilag kevésbé fejlett országok átlagot meghaladó ütemű fejlődésének két tényezője lehet: saját erőforrásaik ésszerű felhasználása és a nemzetközi együttműködés. Minden ország fejlődésében a saját erőforrások ésszerű felhasználása az elsődleges tényező, a nemzetközi együttműködés pedig kiegészítő forrás. Az azonban meghatározásra szorul, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok eszköztárából melyeknek lehet döntő szerepük a közelítési tendencia előmozdításában.

E tekintetben Európában más a helyzet, mintha a kérdést általánosságban vizsgálnánk. Világméretekben a kérdés elsősorban a fejlődő országok vonatkozásában merül fel, és ez részben más problémákat vet fel, közvetlen gazdasági megsegítésüknek, a hiteleknek és egyéb pénzügyi műveleteknek van döntő jelentőségük. Az európai országok együttműködésében ez utóbbi kevésbé játszik számottevő szerepet, annál nagyobb hangsúlyt kap viszont a munkamegosztás olyan irányú továbbfejlesztése, amelyben a termelés leghatékonyabb módon történő bővítése mellett ott szerepel a gazdasági színvonalak közelítésének, a kevésbé fejlett országok gyorsabb iparosításának a köve-

telménye. Ez tervszerű fejlődési lehetőséget és a mainál biztosabb piacot nyújthat az iparosítás korábbi szakaszában levő országok gyorsan fejlődő ipara számára, és ugyanakkor biztosíthatja, hogy iparuk fejlődése az eddiginél szervesebben illeszkedjék be egy Európán belül kibontakozó ésszerű nemzetközi munkamegosztásba.

Az eddigiekben rögzített elvek gyakorlati megvalósítása sok problémát vet fel. Egyértelmű, hogy a színvonal-közelítés elősegítése miképpen szolgálja az alacsonyabb színvonalon álló országok érdekeit. Pontosabb meghatározásra szorul azonban az, mennyiben áll a színvonal-közelítés a fejlettebb országok érdekében. Ez utóbbiaknak a közelítési tendencia elősegítése elsősorban azokban az esetekben érdekük, amelyeknél a munkamegosztás további fejlődése révén egyes termelési ágak fejlesztésének háttérbe szorításával erőiket olyan ágazatok fejlesztésére, illetve olyan termékek, termékcsoportok előállítására tudják összpontosítani, amelyekben adottságaik különösen kedvezők, komparatív előnyeik a legnagyobbak. A munkamegosztás ilyen rendszere a fejlett országokban is pótlólagos erőforrásokat szabadít fel.

A munkamegosztás ilyen értelmű fejlesztése részben a technikai színvonalban, részben a termelés és a külkereskedelem szerkezetében fennálló különbségek csökkenésére vezet. A technikai színvonalbeli különbségek kiegyenlítése végső soron minden együttműködő ország érdeke. Húzzuk alá: végső soron, mert rövid távon ez minden bizonnyal ellentétes azoknak a gazdasági köröknek, vállalatoknak az érdekeivel, amelyek technikai fölényben vannak másokkal szemben, és ennek következtében többlethasznot is élveznek. A technikai színvonalak közelítése azonban az együttműködés új lehetőségeit nyitja meg, olyan együttműködés új lehetőségeit, amely egyenlő partnerek közös vállalkozásán alapul és az erők egyesítése révén törekszik a technikai fejlődés meggyorsítására, hiszen a technikai színvonalban fennálló nagy különbség erős korlátokat szab az ilyen típusú együttműködés fejlesztésének. A technikai színvonalak közelítése nem képzelhető el úgy, hogy az e téren fölényben levő gazdaságok lemondjanak az ebből keletkező hasznukról. A probléma megoldása azért abban keresendő, hogyan lehet összehangolni a technikai színvonalak közelítésére irányuló tendenciát a technika állandó továbbfejlesztésében való kölcsönös érdekeltséggel.

Itt annak felismerése lép előtérbe, hogy a meglevő technika egyszerű eladása, a technikai kapcsolatok legalsó fokozata ma a dinamikusan fejlődő gazdaságok között tartósan amúgy sem alkothatja a technikai együttműködés bázisát. A technikai fejlettségbeli különbségek nem örökéletűek. Ez különösen abban a vonatkozásban érvényes, hogy a szocialista országok gazdasági és technikai fejlődésének üteme meghaladja a tőkésországokét. A technika egyszerű vétele, illetve eladása általában olyan gazdasági egységek között valósul meg, amelyek közül csak az egyik rendelkezik a szóban forgó technikával. A műszaki fejlődés egy magasabb fokán azonban olyan helyzet áll elő, amikor már több gazdasági egység rendelkezik hasonló technikával és ér el többé-kevésbé hasonló műszaki színvonalat. Ekkor szűkre szorul vagy meg is szűnik a fejlettebb technika egyszerű eladásának a lehetősége. A technikai kapcsolatok ezzel nem szakadnak meg, sőt egész sor új lehetőség tárul fel. Ezeket azonban most már nem a fejlettebb technika egyszerű eladása jellemzi, hanem az együttműködés a megfelelő technikai erővel rendelkező partnerek között. Ez potenciálisan lényegesen gyorsabb technikai haladásra nyújt módot, mivel olyan nagy erők egyesítését teszi lehetővé, amelyek a mai viharos technikai haladás mellett csak igen kevés országnak állnak rendelkezésére. Ezt a megállapítást mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy

egyre szélesedik a műszaki-tudományos együttműködés a Szovjetunió és az Egyesült Államok, tehát ama két ország között, amelyek önmagukban is a legnagyobb műszaki és technikai potenciált képviselik és mégis egész sor ágazatban ésszerűnek tartják erőik egyesítését a kutatás, a műszaki fejlődés meggyorsítása céljából. Az erők egyesítésének perspektívája sokkal inkább parancsoló szükségszerűség a viszonylag kisebb tudományos és technikai kapacitásokkal rendelkező európai országok között.

Az európai szocialista országoknak ma már reális céljuk, hogy mindazokon a területeken elsajátítsák a legfejlettebb technikát, ahol ezt még nem érték el. Erre a lehetőséget mindenekelőtt saját erőfeszítéseik és a KGST keretében folyó együttműködés biztosítják, részben pedig a nyugat-európai vállalatokkal történő együttműködés, illetve – várhatóan egyre nagyobb mértékben – az Egyesült Államokkal és Japánnal való kapcsolatuk fejlesztése. Eleve kudarcra ítéltetett az a törekvés, hogy ebben a Szovjetuniót és az európai szocialista országokat bármilyen erő lefékezze; ezt egyértelműen bizonyították a szocialista országok műszaki fejlődésének eddigi eredményei. Ilyen törekvésekkel azonban még számolni kell.

Sok, a szocialista és nyugat-európai országok vállalatai között lezajlott tárgyalás tapasztalata mutatta egyes tőkés cégek törekvéseit arra, hogy a szocialista országoknak ne a legfejlettebb, hanem a valamivel régebbi technikát adják el. A szocialista országok saját műszaki-gazdasági fejlődése, valamint a tőkés rendszerben éleződő konkurrenciaharc következtében azonban ez a törekvés egyre kevésbé eredményes.

Az európai szocialista országok technikai fejlődése nem minden területen egyenletes ütemű, nem minden területen biztosíthatók egyszerre a legmodernebb technika meghonosításának és a világszínvonallal lépést tartó továbbfejlesztésének a feltételei. A szocialista országokban azonban egyre több olyan műszakilag fejlett ipari góc jön létre, amely képes lépést tartani a világ technikai fejlődésével, vagy annak egyenesen az élére kerül. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy a KGST-országok gazdaságában még hosszú ideig egymás mellett léteznek a legkülönbözőbb technikai színvonalat képviselő technológiák és termékek. A munkamegosztás kiterjed a különböző fejlettségi színvonalú technológiákra és termékek, gyártására. Nem kevés az olyan együttműködés, amelyben a kevésbé fejlett országok az iparilag magasabb szinten állóktól azokat a gyártási eljárásokat vagy olyan termékek, termékcsoportok gyártását veszik át, amelyeket az utóbbiak már túlhaladottnak tekintenek. Ez egyes esetekben még jelentős mértékben szélesítheti a kevésbé fejlett országok termelésének korszerűsítési lehetőségeit és erőforrásait, figyelembe véve, hogy távolról sem minden területen szükséges és különösen nem gazdaságos a világszínvonal élén álló, legkorszerűbb, legbonyolultabb és ezért többnyire legdrágább technika bevezetése. A korszerű technika alkalmazásának növekvő költségei még a világ legfejlettebb országaiban is azt eredményezik, hogy egymás mellett alkalmazzák a korszerű és a kevésbé korszerű technikát, szigorúan a gazdaságosság követelményeiből indulva ki.

Az együttműködésnek ez a koncepciója azonban vitára adhat okot. Egyes nézetek szerint e koncepció megvalósítása fékezheti a kevésbé fejlett országokban a legkorszerűbb technika elsajátítását, és örökre a másodrendű partner pozíciójába kényszerítheti őket. Ez azonban nem reális felfogás. A legkorszerűbb technika kiépítése óriási erőfeszítéseket igényel, és nyilvánvalóan nem hajtható végre egyidejűleg a termelés minden ágában. A legkorszerűbbnél valamivel korábbi technika átvétele viszont jelentős előrelépést tehet lehetővé az iparilag kevésbé fejlett országokban, és lényegesen

kisebb erőfeszítéseket igényel, mint a korszerű technika azonnali meghonosítása. A meglevő technika átadása természetesen csak akkor kölcsönösen előnyös, ha minden részt vevő ország számára növeli a munka termelékenységét és lehetővé teszi a technikai színvonal emelését. Az ipar fejlesztésének ez a módszere a kevésbé fejlett országokban biztosíthatja a műszaki fejlődés meggyorsítását, a fejlettebb országokban pedig a kapacitások átállítását magasabb technikai színvonalat képviselő termékek gyártására. Ennek példája az a megegyezés, amelynek keretében Magyarország átvette a modern pénztárgépek gyártását a Német Demokratikus Köztársaságtól, megalapozva egy új termékcsoport gyártásának kifejlesztését, számára pedig lehetővé tette jelentős kapacitások átállítását még korszerűbb termékekre, egy nagyszabású számítógépprogram megvalósítására. Magyarország kedvező feltételek között megkapta mindazt a technikai tudást és felszerelést, amelyre a szóban forgó termékek gyártásához és továbbfejlesztéséhez szüksége volt. Emellett a Német Demokratikus Köztársaság maga is a hazánkban gyártott pénztárgépek nagy vásárlója lett.

Mégis alá kell húznunk, hogy a meglevő termelési technika és technológiák átadása nem lehet az európai országok együttműködésének állandó és legfőbb jellemzője. A szocialista országok a legtöbb területen elsősorban a legkorszerűbb technika megvásárlásában érdekeltek, és ezt a nyugat-európai partnereknek nem szabad szem elől téveszteniük. Ezért a szocialista országok piacán folyó versenyben szerzett pozíciók mindenekelőtt attól függnek majd, hogy mely – európai vagy tengerentúli – vállalatok tudják a legkorszerűbb és leggazdaságosabb technikát felajánlani. Ha tehát az együttműködés jelenlegi szakaszában az alacsonyabb gazdasági színvonalon álló országokban a legkorszerűbb technika kiépítése mellett még számottevő szerepet játszik a fejlettebb országokban meglevő technika átvétele is, az országok technikai szintjének várható közeledése nyomán az együttműködés egy későbbi, magasabb fokán ez teljesen háttérbe szorul. Ebben a szakaszban a technikai együttműködés már döntően vagy kizárólag a legfejlettebb technika cseréjére vagy közös fejlesztésére irányulhat.

A gazdasági színvonalak közelítése – legalábbis Európa szocialista és nyugati része között – elkerülhetetlen folyamat. Az európai együttműködés perspektívájánál az a kérdés merül fel, hogy az együttműködés rendszerébe beépülhet-e ez a folyamat, vagy a kiegyenlítődésnek konfliktusokon, ellenállásokon keresztül kell érvényesülnie. E tekintetben szerepet fog játszani, hogyan sikerül összehangolni a rövid és hosszú távra szóló érdekeket. Lehet, hogy a gazdasági színvonalak közelítése révén a nyugat-európai vállalkozók elesnek egyes üzletektől. Végső soron azonban a színvonalkülönbségek csökkenése több új lehetőséget teremthet a szélesedő együttműködés számára, mint amennyit megszüntet. Ezt egyre inkább felismerik és kihasználják azok a nyugat-európai vállalatok is, amelyek bátrabban bocsátkoznak a szocialista országok vállalataival azok gyorsabb fejlődését és technikai előrehaladását lehetővé tevő hosszú távú kooperációkra vonatkozó tárgyalásokba.

V. AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS SOKOLDALÚ MEGKÖZELÍTÉSÉNEK PROBLÉMÁI. AZ EURÓPAI GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓK SZEREPE

Az Európában lezajló gazdasági integrációs folyamatok és ezek összefüggései a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokkal az Európában felmerülő legérdekesebb, de egyúttal legszövevényesebb kérdések közé tartoznak. Az európai szocialista és tőkésországok gazdasági kapcsolatainak bővülésével egyidejűleg erőteljesen fejlődik a két országcsoport gazdasági integrációja. E folyamatok azonban nincsenek egymással szinkronban, még összefüggéseik is nehezen tekinthetők át. A tényleges gazdasági együttműködés a különböző irányú és intenzitású folyamatok eredőjeként jelentkezik.

Az európai gazdaság képéhez ma már elválaszthatatlanul hozzátartoznak a gazdasági integrációs folyamatok, ezek világszerte napirendre kerültek, de különböző okok miatt elsősorban Európában bontakoztak ki. A fejlődő országokban megindult integrációs folyamatok igen kezdetleges állapotban vannak, elsősorban azért, mert a termelőerők fejlődése még lényegesen kisebb lehetőségeket biztosít és így kevésbé kényszeríti az országokat az integrálódásra. Az Egyesült Államokban a kérdés nem önálló nemzetgazdaságok integrálódásának formájában merül fel, de az országon belül igen erősen folyik a tőke koncentrációja és centralizációja, ily módon adva meg a választ a termelőerők fejlődésével összefüggő problémákra. Európában, ahol a termelőerők fejlődése magas fokot ért el és sok viszonylag kis önálló ország van, érthető, hogy előtérbe került az önálló országok gazdasági integrációja. Ezek közül a két legfontosabb integrációs csoportosulás a KGST és az EGK.

A Nyugat-Európában lezajló integrációs folyamatot természetesen nem lehet egyszerűen az EGK megalakulásával és fejlődésével azonosítani. Bizonyos integrálódás egész Nyugat-Európában, pontosabban szólva az összes európai tőkésország vonatkozásában végbemegy. Ezt elsősorban az a körülmény mutatja, hogy az elmúlt két évtizedben folyamatosan nőtt külkereskedelmi forgalmuk egymás között bonyolított hányada, és ennek megfelelően csökkent a világ többi részével folytatott kereskedelmük súlya. (1955-ben a nyugat-európai tőkésországok exportjának Nyugat-Európába irányuló hányada még 55% volt, ez az arány 1970-re 67%-ra emelkedett.) A nyugat-európai integrációs folyamat súlypontját mégis az EGK alkotja, s annak kibővülése után tovább csökkent az EFTA keretében folytatott együttműködés amúgy is korlátozott szerepe. Eléggé korlátozott az Északi Államok Szövetségében folyó kooperáció is. Nyugat-Európának sikerült elkerülnie, hogy két erős csoportra szakadjon; kialakult egy hatalmas, a nyugat-európai gazdasági potenciál túlnyomó többségét magáénak mondható tömb.

A szocialista országok KGST keretében végbemenő integrációjának tárgyalásánál – az egyszerűség kedvéért – nem elemzem Mongólia és Kuba szerepét, mert részvételük nem változtat az európai szocialista országok között kialakult integrálódás tendenciáján.

Az integrációs folyamatokat objektív gazdasági szükségszerűség váltotta ki. Ezen mindenekelőtt a termelőerők fejlődése értendő, az egyre nagyobb erők egyesítését követelő, gyors technikai fejlődést, valamint a gazdaságos termelést lehetővé tevő nagy felvevő piac iránti igény. Természetesen az integrációs folyamatok kialakítása-

ban politikai szempontok is erősen közrejátszottak, és mindenekelőtt azt határozták meg, hogy az országok mely csoportja keretében, milyen célokért, milyen eszközökkel valósul meg az integráció.

Az integrációs folyamatok jelentőségének a felismerése távolról sem jelentett egyet minden következményük tisztázásával. E folyamatok hatásának elemzése érthető módon elsősorban az integrációk körén belül felmerülő problémákra vonatkozott, mindenekelőtt ez kötötte le az integrációban részt vevő országok figyelmét. Azt azonban kevésbé vizsgálták átfogóan, milyen problémákat vet fel az integráció terén való előrehaladás az integrálódó országok és a világ többi részének kapcsolataiban, illetve a jövőre vonatkozóan. Az Európában kibontakozott integrációk realitások, ma már visszafordíthatatlan folyamatok, amelyekkel az európai gazdasági fejlődés megítélése, az együttműködés perspektívájának felvázolása során számolni kell, az összeurópai gazdasági együttműködés egyiket sem oldhatja fel, nem vezethet a már kialakult integrálódó gócok újrarendeződésére. Ezt politikai oldalról az a körülmény is aláhúzza, hogy az európai együttműködés kérdései csak akkor közelíthetők meg reálisan, ha az abban részt vevő országok egymásnak nemcsak politikai, társadalmi és gazdasági rendjét, hanem szövetségi rendszerét is tiszteletben tartják. Azok a kísérletek, amelyek a szövetségi rendszerek megbontására, fellazítására irányulnak, nem eredeti céljukat érik el, hanem a kelet–nyugati együttműködés ügyét ássák alá.

Realitás az Európában kialakult integrációs folyamatoknak nemcsak léte, hanem erősödése is. Csak az integráció révén egyeztethető össze ugyanis a termelőerők fejlődése azzal a körülménnyel, hogy az európai országok túlnyomó része kis vagy közepes méretű, és hogy gazdaságuk fejlődése egyre nagyobb mértékben függ a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülésétől. Az integrációs folyamat jellege azonban nagyon is különbözik az egyes csoportosulásokban.

A szocialista országok KGST-ben szervezett együttműködése, amelyhez jelenleg már nem kizárólag európai államok tartoznak, több fejlődési szakaszon ment át. Az elsőnek a jellemzője a külkereskedelmi kapcsolatok fejlődése volt, de már ekkor megkezdődött a műszaki-tudományos együttműködés és a gazdaságpolitika egyes kérdéseinek koordinációja. Az ötvenes évek közepétől nagyobb hangsúlyt kapott a termelési kapcsolatok kialakítása, az évtized végén pedig a népgazdasági tervek összehangolása került előtérbe. Új szakaszt jelentett a KGST 1969-ben tartott XXIII. ülésszaka, amely elhatározta az integráció Komplex Programjának kidolgozását és további másfél–két évtizedre megszabta a KGST-országok közötti együttműködés fejlesztésének fő vonásait. Ez felöleli a gazdaságpolitika koordinálását, a tervezés terén folytatott együttműködést, egész sor területen a termelés szakosítását és a szorosabb termelési kooperációt, a műszaki-tudományos együttműködés magasabb formáit, valamint a széles körű együttműködést a külkereskedelem és a pénzügyek terén. Ugyancsak szélesedik a KGST-országok együttműködése a jogrendszerben, az intézményrendszer fejlesztésében és a harmadik országokhoz fűződő kapcsolatok vonatkozásában.

Számszerűen úgyszólván lehetetlen felmérni, hogy ez az együttműködés milyen erőforrást jelent a KGST-országok gazdasági fejlődése szempontjából. Abban azonban, hogy a KGST-országok gazdasági növekedésének az üteme mintegy másfélszeresen haladta meg az elmúlt negyedszázadban az európai tőkésországokét, a szocialista országok saját erőfeszítésein, a szocialista tervgazdálkodás fölényén kívül

szerepet játszott a KGST keretében kibontakozott nemzetközi együttműködés, az egymás számára nyújtott nagyobb piac, a stabilitás fokozása a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, a műszaki és tudományos erőforrások összehangolása stb. – egyszóval a szocialista integráció egész rendszere. Ennek gazdasági jelentőségét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a KGST-országok külkereskedelmi forgalmuk kb. 60%-át egymással bonyolítják le, és ez az arány többé-kevésbé állandó az ötvenes évek eleje óta, miközben maga a forgalom közel nyolcszorosára emelkedett.

Nyugat-Európában bonyolultabb a helyzet. A legvilágosabban látható folyamat az EGK kialakulása, majd kibővülése, amelyben ma kilenc ország vesz részt, közöttük a vezető európai tőkésállamok. Ezt kíséri egy sor további európai tőkésország szorosabb kapcsolódása az EGK-hoz társulási vagy egyéb megállapodások alapján. Mindez azonban csak a folyamat egyik oldala. Emellett igen erős ütemben folyik a gazdasági élet nemzetközivé válása a multinacionális vállalatok gazdasági erejének és hatókörének növekedése útján. Minthogy e vállalatok nagyobb része amerikai érdekeltségű, ez egyúttal az amerikai nagytőke Nyugat-Európába történő behatolását és a nyugat-európai gazdaságnak az amerikaival való összenövését is jelzi. A gazdasági élet internacionalizálódásának két fő útja tehát Nyugat-Európában az EGK fejlődése és a multinacionális monopóliumok szerepének fokozódása.

Az EGK az elmúlt két évtizedben gyors gazdasági fejlődésen ment keresztül. Nem bocsátkozom e helyütt annak vitájába, hogy ez a fejlődés a Közös Piac megalakulásának köszönhető-e, vagy pedig azzal magyarázható, hogy a legdinamikusabban fejlődő nyugat-európai országok alakították meg az EGK-t. Tény azonban, hogy a szervezet megalakulása óta jelentős mértékben terelődtek a tagországok külkereskedelmi kapcsolatai egymás felé. 1955-ben külkereskedelmüknek még csak 33%-át bonyolították le egymással, ezzel szemben ez az arány 1970-ben 49%-ra, 1972-re pedig 52%-ra emelkedett. Ebben az EGK megalakulásának kétségtelenül jelentős szerepe volt.

Az EGK első gyakorlati célja a vámunió létrehozása volt. Ezt sikerült elérni. A szervezet emellett egységes mezőgazdasági politikát vezetett be, összehangolt adópolitikát léptetett életbe, és a kívülálló országok széles körével szemben egységes kereskedelempolitikai magatartást alakított ki.

A Közös Piac létrehozása idején kialakult elképzelés szerint a gazdasági unió létrehozását egy erős nyugati politikai unió előfutárjának tekintették. Annak ellenére, hogy az EGK nem tekinthető teljes gazdasági uniónak és nem valósultak meg egyelőre a politikai unióra vonatkozó elképzelések sem, ezek a törekvések távolról sem kerültek le a napirendről. Az EGK további fejlődésének homlokterében a vámunión messze túlmenő gazdasági és valutáris unió létrehozása áll. Felelős nyugati politikusok kijelentései arról is tanúskodnak, hogy igen erősen élnek azok az elképzelések, amelyek szerint az EGK-nak a gazdasági unión túlmenően politikai unióvá is kell fejlődnie. Helmut Schmidt, a Német Szövetségi Köztársaság egykori pénzügyminisztere, mai kancellárja a zürichi egyetemen így nyilatkozott erről: „Hangsúlyozni kell: kibontakozóban van az egységes Európa. Ezenfelül, az Európai Közösség fokozatosan túlnő a piacok integrációján. Eljön a nap, amikor mint politikai közösség is megjelenik a színen. Amerika, kiváltképpen politikai téren, akarta és szorgalmazta az egységes Európa kialakulását. Mindenekelőtt biztonsági okokból akart erős partnert kapni."*

* Bulletin, Bonn 66.

Nyugat-Európa gazdasági fejlődését és a Közös Piac keretében megvalósuló integrációs folyamatot erősen érinti az Egyesült Államok azon törekvése, hogy az Atlanti Szövetségen belül szélesebb, az Egyesült Államokat is magában foglaló szabadkereskedelmi övezet alakuljon ki. Amerikai részről ugyanakkor azt is alátámasztották, hogy az EGK-t az Egyesült Államok is a gazdasági egység mellett politikai egységnek is tekinti, a nyugat-európai országok gazdasági tömörülésének politikai töltetet is kíván adni. Kissinger az Egyesült Államok új atlanti politikájáról szóló beszédében erről így nyilatkozott: „Az Egyesült Államok továbbra is támogatni fogja Európa egyesítését. Nem szándékozunk lerombolni azt, aminek megteremtésében energikusan közreműködtünk. A mi szemünkben az európai egység ma is az, ami mindig is volt: nem öncél, hanem a Nyugat megerősítésének eszköze. Továbbra is támogatjuk az európai egységet mint a nagyobb atlanti partneri viszony komponensét."*

Anélkül, hogy részleteznénk, milyen feszültségek keletkeztek az EGK-tagországok között és országain belül a szervezet fejlődése kapcsán és milyen feszültségek léptek fel a velük kapcsolatban álló más országok vonatkozásában, megállapítható, hogy a világgazdaság jelenlegi helyzete mellett az EGK fejlődése olyan szakaszba került, amelyben egész sor új problémával kerül szembe. Nem valószínű, hogy a kibővült Közös Piac további jelentős erőeltolódást tud kivívni saját javára a világgazdaságban, figyelembe véve az Egyesült Államok gazdaságpolitikájában bekövetkezett változásokat, növekvő exportoffenzíváját, Japán dinamikus fejlődését és az európai szocialista országok növekvő gazdasági erejét. Az EGK bizonyos mértékig politikai téren is válaszút elé került: a NATO fő gazdasági bázisává válik-e az Egyesült Államok mellett, vagy azok az erők bizonyulnak erősebbnek, amelyek reálisabb politikát akarnak követni, megteremtve más országcsoportokkal – így a szocialista országokkal is – az együttműködés új lehetőségeit.

Az utóbbi időben a Közös Piacban jelentős dezintegráló tényezők léptek fel. Erősödtek a bilaterális tendenciák és különösen a protekcionista gazdaságpolitika elemei. Ezek a tendenciák szemben állnak a Közös Piac deklarált céljaival és az EGK-ban végbemenő egész integrációs folyamattal. Ez az ellentmondás különösen azért vált élessé, mert a protekcionista tendenciák mindenekelőtt az agrárszektorban mutatkoznak, amely pedig az EGK integrációs folyamatának egyik alapvető területét képezi. Mindez távolról sem arra vall, hogy megállt volna az integrációs folyamat, de mindenesetre azt mutatja, hogy e folyamatot nem lehet töretlennek és egyenes vonalúnak tekinteni.

Az Európában kialakult integrációs folyamatok megítélésénél nemcsak azokat a körülményeket kell figyelembe venni, amelyek objektívek, közösek és egyaránt az integrálódás irányába visznek, hanem a KGST, illetve az EGK keretében végbemenő integrációs folyamatok között fennálló különbségeket is. Az alábbiak a teljességre való törekvés nélkül néhány ilyen különbségre mutatnak rá.

a) A KGST-tagországokban a gazdaság a termelési eszközök társadalmi tulajdonán nyugszik, uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. Ez az objektív alapja a szocialista országok között létrejött és fejlődő nemzetközi munkamegosztásnak, az új típusú nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak.

b) A szocialista nemzetközi munkamegosztás, e szocialista országok gazdasági

* 1973 – Europa-Jahr. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1973. ápr. 26.

együttműködése – ellentétben a tőkés nemzetközi munkamegosztással, amely spontán módon alakul ki és amelyben a gyengébbet kizsákmányolja az erősebb – tudatosan és tervszerűen valósul meg.

c) A tervszerű szocialista nemzetközi munkamegosztás elősegíti a szocialista világrendszer előnyeinek lehető legnagyobb kihasználását, a fejlődés szempontjából optimális arányok kialakítását az egyes országok népgazdaságában, az anyagi és szellemi erőforrások hatékony felhasználását, növeli a lakosság életszínvonala emelésének a lehetőségeit. Ily módon tervszerűen kapcsolódik össze az egyes szocialista országok nemzeti érdeke a KGST-hez tartozó többi ország fejlődésének elősegítésével.

d) A szocialista országok nemzetközi gazdasági együttműködésének vezérlő elve a proletár nemzetköziség. Az együttműködésben részt vevő országok teljesen egyenrangúak, együttműködésük során szigorúan tiszteletben tartják egymás függetlenségét és szuverenitását. A KGST-ben és általában a szocialista táborban egyetlen országnak sincsenek és nem is lehetnek különleges jogai vagy kiváltságai. A szocialista országok együttműködésének nincsenek és nem is lehetnek nemzetek feletti szervezetei.

e) A KGST-ben, a szocialista gazdasági integrációban érvényesül a fennálló gazdasági színvonalbeli különbségek kiegyenlítésére irányuló törekvés, illetve megvalósul e különbségek fokozatos csökkentése. Az EGK-ban az országok és mindenekelőtt a különböző gazdasági csoportosulások, vállalatok közötti verseny a fő jellemző: a „közös piac" kialakítása ennek a versenynek nyújt nagyobb teret s ennek következtében kedvezőbb feltételeket a gazdaságilag legerősebb vállalkozók és tőkés körök számára.

f) A szocialista integráció a szocialista országok egész népgazdaságának fokozatos és harmonikus integrálódására irányul, az EGK viszont alapjában a nagytőke integrációját, pontosabban a tőkekoncentráció és -centralizáció folyamatát segíti elő.

g) Különbözők az integráció módszerei. A szocialista országok integrációja mindenekelőtt a tervszerűség fokozásán, a tervek koordinálásán, a termelés kooperációján és specializációján alapul, és ezzel összefüggésben kell fejlődnie az integráció kereskedelmi és pénzügyi rendszerének. A nyugat-európai tőkésországok az integrációt alapjában a piac oldaláról közelítik meg, arra törekedve, hogy a részt vevő országok fokozatosan egységesebbé váló piaca legyen az integráció irányában ható fő erő, és ez a kibővült piac szabályozza a termelés koncentrációját – mindenekelőtt a tőkekoncentrációt – nemzetközi méretekben is.

h) A Közös Piacban törekvés van a nemzetek felettivé válásra vagy legalábbis nemzetek feletti szervek létrehozására. A KGST-ben ilyen törekvés nincs. A szocialista gazdasági integráció alapja az önálló országok szuverenitásának teljes mértékű tiszteletben tartása.

i) Erősen különbözik egymástól a két integrációs folyamat a kívülállókkal szemben tanúsított magatartást illetően. A KGST-tagországok deklarált és következetesen érvényesített politikája az, hogy egymás közötti integrációjuk fejlesztése ne kerüljön ellentétbe a kívülálló országokkal való kapcsolataik fejlesztésével. A Közös Piac a tagországok egymás közötti kapcsolatait a gyakorlatban általában a kívülállókkal fennálló kapcsolatok rovására vagy legalábbis azokra való tekintet nélkül bővíti. Ezen az sem változtat, hogy néhány országot külön megállapodások alapján igyekeznek a Közös Piac érdekszférájába bevonni. (E helyütt nem érintjük azokat a kapcsola-

tokat, amelyek az EGK és olyan fejlődő országok között jönnek létre, amelyek korábban az egyes közös piaci országok gyarmatai voltak. Ilyen típusú kapcsolatok természetesen a KGST vonatkozásában nem léteznek.)

j) Amíg a KGST felöleli lényegében az összes európai szocialista országot, az EGK nem terjed ki valamennyi európai tőkésországra.

Az említett különbségek több oldalról is megvilágítják azt, hogy a két integrációs folyamat jellege erősen eltér egymástól. Ez azonban nem változtat annak időszerűségén, hogy közelebbről megvizsgáljuk az integrációs folyamatok hatását az európai együttműködésre és azt a szerepet, amelyet az integrációk és esetleg azok egymás közötti kapcsolatai az európai országok együttműködésében játszhatnak.

Abból a nagy és dinamikus erőből, amit az integrációs folyamatok Európában képviselnek, adódik, hogy létüket és várható szerepüket messzemenően figyelembe kell venni az európai gazdasági együttműködés jövőjének a felvázolásakor. Az integráció mindkét szférában teljes ütemben halad előre, s az integrációs folyamatok erősödése új meg új problémákat vet fel. Szerepük várható megítélésénél figyelembe kell venni, hogy az integrációs folyamatok természetüknél fogva hosszú távúak és mélyrehatók. Döntések többnyire alapos érdekegyeztetés, hosszú viták után születnek, s általában igen hosszú, többnyire sokéves időszak után éreztetik hatásukat. Ebből azonban az is következik, hogy a jelenlegi folyamatok, a gazdasági élet és a nemzetközi kapcsolatok alakulására hatást gyakorló erők évekkel ezelőtt hozott döntések alapján bontakoznak ki, az alapvető tendenciák kibontakozásának kezdete pedig egy évtizednél is régebbre nyúlik vissza. Az integrációs folyamatokat befolyásoló döntések – elhatározásuk idején – nem vehették figyelembe az összeurópai együttműködés ma kibontakozó perspektíváját. Az integrációs folyamatok egy ilyen perspektíva figyelembevétele nélkül fejlődnek, a már korábban kijelölt utakon. Összhangban van-e ilyen körülmények között az integrációs folyamatok jelenlegi fejlődése az összeurópai együttműködés távlataival? Nem szükséges-e az integráció stratégiájába beépíteni az összeurópai együttműködésből adódó követelményeket és ennek megfelelően áthangolni az integráció fejlesztésére irányuló elképzeléseket? Jogosan merülnek fel e kérdések.

De folytassuk tovább. Felvetődik az a probléma, hogy az Európában kibontakozó integrációs folyamatok fejlődése összefér-e a kelet–nyugati kapcsolatok bővítésére irányuló törekvésekkel, az összeurópai együttműködési rendszer gondolatával. Avagy: nem vezet-e az integrációk léte és fejlődése arra, hogy a két régió egyre inkább elszigetelődik a világ többi részétől, már pusztán saját fejlődésük törvényszerűségei alapján is? A gazdasági integrációk megerősödött folyamata Európában kiélezi azt a kérdést, hogy az országok gazdaságának összefonódása az integráció keretén belül olyan mértékben dominál-e, amely háttérbe szorítja a világ – és különösen Európa – más részeivel való együttműködést, vagy az integrációk fejlődése oly módon valósul meg, amely magával hozhatja a világ többi országával és különösen Európa másik részével való kapcsolatok erősödését. Legélesebben fogalmazva: nem növeli-e az integrációk fejlődése a szakadékot Európa szocialista és tőkés része között, nem csökkenti-e az összeurópai együttműködés kilátásait, nem hat-e az európai országok sokoldalú együttműködése ellen?

A válasz e kérdésekre nem egyszerű. Mindenekelőtt maguknak az integráció folyamatát irányító intézményeknek, illetve az integrációs csoportosulásokban részt vevő országoknak az álláspontjától, magatartásától függ. A kérdés annál kevésbé tekint-

hető eldöntöttnek, mert az álláspontok a KGST-ben és a Közös Piacban nem azonosak. A KGST-országok nem arra törekednek, hogy együttműködésük elszigetelje őket a világ többi részétől. Ha néha felmerültek is olyan gondolatok, amelyek szerint a szocialista integráció egyik célja, hogy gazdaságilag teljesen függetlenné tegye a KGST-országok közösségét a tőkés világtól, e nézeteket nem fogadták el, minthogy ez regionális autarkiára, a világgazdaság többi részétől való elszakadásra vezetett volna. Ellenkezőleg: a tagországok azt a nézetet tették magukévá – és ezt tükrözi a szocialista integráció Komplex Programja is –, amely szerint a szocialista integráció folyamatát úgy kell megvalósítani, hogy az egyúttal lehetővé tegye a KGST-országok egyre szélesebb körű bekapcsolódását a világméretű nemzetközi munkamegosztásba. „A KGST-tagállamok – írja a Komplex Program – az általuk folytatott békés egymás mellett élés politikájának megfelelően és a társadalmi előrehaladás érdekében, valamint abból kiindulva, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás a világban végbemenő munkamegosztás figyelembevételével jött létre – folytatni fogják a többi országokkal fenntartott gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés fejlesztését, függetlenül azok társadalmi és állami berendezkedésétől, az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a szuverenitás tiszteletben tartásának elve alapján."*

Ennek az elvnek a megvalósítása természetesen nem automatikusan megy végbe (már csupán azért sem, mert az integráció keretében a többi között hosszú évekkel ezelőtt megindult folyamatokról van szó, amelyek nem mindig felelnek meg az időközben felmerülő újabb követelményeknek). Ezért az integráció kibontakozása során időszerű lehet bizonyos munkálatoknak, az integrációs folyamatok egyes áramlatainak az átalakítása oly módon, hogy az integrációs folyamat az eddiginél alkalmasabb legyen a világméretű nemzetközi munkamegosztásban való részvétel biztosítására, sőt annak elősegítésére. Ebben az irányban hatnak egyébként azok a megállapodások is, amelyek létrejöttek és várhatóan létrejönnek a KGST és a kívülálló országok között. Ezek az utóbbiak részéről a növekvő érdeklődést jelzik a KGST iránt, a KGST-tagországok részéről pedig azt az eltökéltséget, hogy az elzárkózás politikájával szemben tudatosan szélesítik kapcsolataikat a világ többi részével.

A Közös Piac álláspontja a kívülálló országokkal való kapcsolatokat illetően nem egyértelmű. Elhangzanak ugyan egyes közös piaci országok vezető személyiségei részéről olyan általános szólamok, amelyek biztosítják a kívülállókat arról, hogy a szervezetnek nem célja hátrányos helyzetbe hozni a kívülálló országokat, hogy az EGK megfelelő kapcsolatokat akar kiépíteni a világ többi részével, így a szocialista országokkal is. Annak alátámasztására, hogy az EGK a külső kapcsolatok bővítése mellett foglal állást, elsősorban azzal a gondolatmenettel érvelnek, hogy a Közös Piac meg fogja gyorsítani a tagországok gazdasági fejlődését, és ez a körülmény hat majd jótékonyan a kívülálló országokkal fennálló gazdasági kapcsolatokra: a Közös Piac belső fejlődése nagyobb mértékben teremti meg a kívülállókkal való kereskedelem új lehetőségeit, mint amilyen mértékben korlátozza azokat a többi országot diszkrimináló belső preferenciarendszere.

Az EGK 1972. októberi csúcskonferenciájának zárónyilatkozata is aláhúzza, hogy a jószomszédi kapcsolatok érdekében a szocialista országokkal való tartós együtt-

* A KGST-tagállamok gazdasági integrációjának komplex programja. Kossuth Könyvkiadó 1971. 8. old.

működésre törekednek, és hogy az EGK egységesítése nem kerülhet szembe a „Keelttel való enyhüléssel".

Hasonló szellemet tükröz Pompidou néhai francia elnök nyilatkozata a tanácskozás után: „Megragadom az alkalmat, hogy felhívjam a figyelmet arra, milyen nagy jelentőséget tulajdonít Franciaország a keleti országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval folytatandó kereskedelemnek. Európa építése nem akadályozhatja a gazdasági, műszaki és kereskedelmi kapcsolatok fejlődését kontinensünk két része között, egy olyan fejlődést, amely egyben a feszültség enyhítésének és a biztonság megszilárdításának egyik tényezője. Megjegyezni kívánom, hogy megengedhetetlen lenne, ha a gazdasági kapcsolatok feltételei a »blokkok« megszilárdítására vezetnének: az a véleményünk, hogy a politikai lépéseknek ellenkező irányban kell történniük."*

Ezek igen általános formában megfogalmazott deklarációk. Értéküket azonban erősen lerontja az, hogy az EGK magatartása konkrét kérdésekben ezektől eltérő. Erre vall:

– az egyenlő elbánás elvének nem következetes érvényesítése a kívülállókkal szemben, a többi között a vámon kívüli korlátok egész sorának fenntartásával;

– a szocialista országokkal szembeni diszkriminációk fenntartása;

– olyan megállapodások kötése a Közös Piaccal szerződéses viszonyba kerülő országokkal, amelyek ugyancsak diszkriminatív elbánásra vezetnek harmadik országok vonatkozásában.

Ezért egyelőre még a legnagyobb jóindulat mellett is legfeljebb azt mondhatjuk: az EGK, illetve az egyes közös piaci országok álláspontja nem egyértelmű abban a kérdésben, hogy az elszigetelődés fokozására törekednek-e, vagy pedig erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy az integrációs folyamat a kívülálló országoktól való elszigetelődéssel szemben – különösen az európai szocialista országok irányában – elősegítse a gazdasági kapcsolatok bővülését. Az EGK politikája egyelőre magában hordja annak veszélyét, hogy fékezi az összeurópai együttműködés kibontakozását, a kelet–nyugati kapcsolatok bővítését, akadályozza az e tekintetben megindult fejlődést. Az, hogy az integrációs folyamatok Európában az izoláció növekedésére vezetnek-e, vagy maguk is hozzájárulnak az összeurópai együttműködés rendszerének a kibontakozásához, mindenekelőtt az EGK által követett politikán és gazdaságpolitikán múlik.

A kérdés azonban nem kizárólag a politikai szándékoktól függ. Ezért még abban az esetben is, ha az EGK által követett politika ebben a kérdésben teljesen egyértelművé és pozitívvá válna, a politikai szándékok kinyilvánítása és egyeztetése után is igen sokrétű gyakorlati intézkedéseket igényel az, hogy a jóval korábban megindult integrációs folyamatok fokozatosan figyelembe vegyék az összeurópai együttműködés követelményeit, összeegyeztessék a tagországok integrálódásának folyamatát a szélesebb körű európai együttműködés követelményeivel.

Az európai gazdasági integrációk szerepének kérdése az összeurópai együttműködés rendszerében azért is különös figyelmet igényel, mert rendkívül eltérőek a nézetek az integrációk várható szerepéről. A legfőbb veszély abban a felfogásban rejlik, amely az összeurópai együttműködést a blokkpolitika alapján kívánja rendezni. Ez a felfogás abból indul ki, hogy az EGK és a KGST két olyan szilárd blokkot képvisel,

* Le Monde, 1972. okt. 20. 2. old.

amelynek erői körülbelül kiegyensúlyozzák egymást, és megegyezésük lényegében eldönti a gazdasági együttműködés fő kérdéseit. E felfogás reális veszélyét mutatja a Közös Piacnak az az egyre erősebben hangoztatott szándéka, hogy a szocialista országokkal megszünteti a kétoldalú kereskedelmi tárgyalásokat, és – legalábbis kereskedelempolitikai téren – a Közösség kíván partnerként fellépni a szocialista országokkal szemben. Ez a törekvés nem tévesztendő össze az EGK összehangolt vagy egységes kereskedelempolitikájával. A kereskedelempolitika összehangolása távolról sem követelné meg azt, hogy az egyes országok helyett az EGK szervei folytassák a tárgyalásokat a tagországok nevében! Már az elmúlt években is megvalósult a közös piaci tagországok között a kereskedelempolitika összehangolása, a tárgyalásokon képviselendő álláspontok egyeztetése, de ez még nem vezetett a bilaterális kapcsolatok feladására.

Egy olyan fejlődés azonban, amelyben az országok kétoldalú tárgyalásai helyére a gazdasági csoportosulások tárgyalásai lépnének, igen komoly veszélyeket rejt magában. A csoportosulások – vagy egyszerűen kifejezve a blokkok – közötti tárgyalások óhatatlanul kiélezhetik az országcsoportok közötti viszonyt, éles konfrontációra vezethetnek. A gazdasági csoportosulások tárgyalásait sokkal inkább motiválják politikai elemek, mint a kétoldalú tárgyalásokat. Hatalmi és presztízskérdések is nagy és a gazdasági kapcsolatok szempontjából káros szerepet játszhatnak. A gazdasági csoportosulások közötti tárgyalások legnagyobb hátránya azonban abban rejlik, hogy nem teszi lehetővé a kölcsönös előnyök optimális feltárását, minthogy egy blokk álláspontját óhatatlanul a legkisebb lépésre, engedményre képes vagy hajlandó ország álláspontja határozná meg. Ezért a blokkok közötti tárgyalások esetén eleve számtalan olyan lehetőség eshet ki, amelyet könnyűszerrel tárhatnak fel a kétoldalú kapcsolatok révén azok az országok, amelyek erősen érdekeltek a kölcsönös kapcsolatok fejlesztésében és képesek annak érdekében nagyobb kölcsönös engedményeket tenni, mint mások. Végül, de nem utolsósorban a blokkok közötti kapcsolatok súlyos helyzetet teremthetnek az azokban részt nem vevő országok számára. Megnehezülne az európai semleges országok helyzete, mert annak érdekében, hogy ne maradjanak ki a blokkok közötti megállapodások esetleges előnyeiből, egy ilyen helyzet semlegességük feladására szorítaná őket. Nehézzé tenné az olyan el nem kötelezett országok helyzetét, mint Jugoszlávia. A KGST-országok vonatkozásában is nem kis nehézségek merülnének fel a KGST-ben részt vevő nem európai országok tekintetében. A blokkpolitika alternatívájaként mindezek miatt egy valódi összeurópai együttműködést kell állítani, olyant, amelyben az európai országok önállóan és teljes joggal vesznek részt.

Mielőtt egy ilyen politika alapfeltételeire kitérnénk, világos választ kell adni arra a kérdésre is, hogyan hat az összeurópai együttműködés az Európán kívüli országokra, hogyan befolyásolja az európai országok kapcsolatait a világ többi részével. E kérdés azért is fontos, mert minden olyan törekvésre, amely valamilyen meghatározott körben befolyásolja a gazdasági kapcsolatok alakulását, rendkívül éberen figyelnek a körön kívül álló országok, s ez nem véletlen. A tapasztalatok azt igazolják, hogy nagyon sok gazdasági szövetség vagy lazább együttműködés hátrányosan befolyásolta a kívülálló országok helyzetét, a tradicionálisan kialakult korábbi kapcsolatokat, vagy legalábbis ennek veszélye fennállott.

Kétségtelen, hogy elvben minden gazdasági szövetség, a gazdasági kapcsolatok

minden új rendszere – tehát az összeurópai gazdasági együttműködés rendszere is – érinti vagy érintheti a kívülálló országokat. Ebből még nem következik, hogy hátrányosan érinti őket, de természetesen ennek lehetősége is fennáll. Ezért elsősorban azt kell leszögezni, hogy a szövetségre lépő, az összeurópai együttműködés rendszerét kialakító országok magatartásától, tudatos politikájától függ, miképpen hat ez az együttműködés a kívülálló országokra. Nemcsak az európai együttműködés rendszerét kialakító országok magatartásáról van szó, hanem magáról az együttműködés rendszeréről is. Ez ugyanis maga is tartalmazhat olyan elemeket, amelyek nehezíthetik vagy – ellenkezőleg – elősegíthetik a kapcsolatok fejlődését a kívülálló országokkal. A kérdés azonban nem kerülhető meg, s az európai gazdasági együttműködés rendszerének felvázolása során egyértelműen válaszolni kell rá.

Az európai gazdasági együttműködés kialakítandó rendszerének összhangban kell lennie azzal a világtendenciával, amelyben a nemzetközi munkamegosztásnak változnia kell. A világgazdasági rendszerben végbemenő változásokat – ideértve a fejlődő országok gazdasági fejlődésének az elősegítését – messzemenően figyelembe kell venni a gazdasági integrációk további fejlesztésénél is. Ez annál is inkább időszerű, mert míg az elmúlt két évtizedet az jellemezte, hogy a legfontosabb gazdasági változások az egyes integrációs csoportosulásokon belül, azok fejlődése révén alakultak ki, ma már egyre inkább napirendre kerül az integrációk közötti viszony átrendezése és továbbfejlesztése. Ezért az integrációs folyamatok jövőjét is nagymértékben érinti, hogy milyen hatást gyakorolnak rájuk a világgazdaság rendszerében végbemenő változások.

Milyen módon lehet megközelíteni azt az alternatívát, amely az összeurópai együttműködés kialakításában megfelelően figyelembe veszi az integrációk létét és fejlődését? Miképpen lehet összhangba hozni az integrációk fejlődésével az összeurópai együttműködést? Ezek ma az európai együttműködés legbonyolultabb problémái, amelyekre a megoldások nem lehetnek nagyon egyszerűek, könnyen járhatók, de amelyek megoldása nélkül az összeurópai együttműködésben nem várható előrehaladás.

Véleményem szerint abból kell kiindulni, hogy az összeurópai gazdasági együttműködéssel kapcsolatban az integrációk szerepének és egymáshoz való viszonyának meghatározásán kívül igen sok más bonyolult kérdés is megoldásra vár. Szélesebb értelemben is figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi gazdasági problémák multilaterálisan történő megközelítésének jelentősége világszerte nő. Ebbe a tendenciába beágyazva lehet csak kialakítani az integrációk reális szerepét és választ találni egymáshoz való viszonyuk problémáira.

Az összeurópai együttműködés távlatai mindenekelőtt multilaterális keretekben alakíthatók ki. Ennek lényege, hogy az összeurópai alapon megoldásra váró kérdések kimunkálásában nem az integrációs csoportosulások – a KGST és az EGK – vesznek részt, hanem az európai országok külön-külön és közvetlenül. Ez az egyedüli út ahhoz, hogy a különböző kérdések optimalizálását valóban összeurópai méretekben lehessen megközelíteni. Ez nem zárja ki, hogy a kérdések egyes integrációs csoportosulások keretében is napirendre kerüljenek, ha az integrációban részt vevő országok ezt szükségesnek tartják. Ez megtörténhet akár úgy, hogy az integráción belül összehangolják az összeurópai méretekben is képviselendő álláspontot, akár oly módon, hogy az

európai méretekben sokoldalúan folyó munkálatok mellett az integráció körén belül szorosabb együttműködés alakul ki.

Igen sok gazdasági – gazdaságpolitikai, tudományos és technikai – probléma elsősorban az integrációs csoportosulásokon belül érik meg. Mindkét integrációban a prioritások, a programok és intézmények ezekben kristályosodnak ki. Az összeurópai együttműködés szempontjából az is jelentős lehetne, ha valamilyen intézmény, például az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága folyamatosan figyelemmel kísérné a műszaki-tudományos együttműködés terén vagy a gazdasági élet más vonatkozásában létrehozott két- és többoldalú megállapodásokat, biztosítaná azokról az összeurópai országok tájékozódását és ily módon is elősegítené azon kérdések meghatározását, amelyek általános érdekűeknek tekinthetők az európai országok számára. E tevékenysége kiegészítéseképpen felhívhatná a figyelmet azokra a kérdésekre, amelyekben az előrehaladásra csak szélesebb körű összeurópai együttműködés keretében lehet számítani. Ilyen kérdések lehetnek a többi között:

– a kereskedelempolitika egyeztetése a kelet–nyugati kereskedelem viszonylatában;

– az ipari kooperáció elvi kérdései;

– az európai mezőgazdasági politika kérdései;

– a műszaki-tudományos együttműködés sokoldalúan megállapítható keretei és szabályai;

– egységes európai energiarendszer kiépítése;

– az infrastruktúra fejlesztésének összehangolása több területen, különösen a közlekedés és a hírközlés terén;

– a környezetvédelem problémái;

– az összeurópai gazdasági együttműködés pénzügyi feltételei.

A kereskedelem úgyszólván örök problémái mellett mindenekelőtt a termelési együttműködést és az infrastruktúra problémáit illeti meg az elsőbbség. Az előbbit azért, mert ez közvetlenül nem tartozik az EGK hatáskörébe. A Közös Piac, legalábbis egyelőre, nem foglalkozik átfogóan az infrastruktúra fejlesztésének kérdéseivel sem. Az infrastruktúra terén felmerülő problémák legésszerűbb megoldása, azok természetéből adódóan – éppen, mert egész Európát átszelő rendszerekről van szó, – eleve széles körű és sokoldalú megközelítést igényel.

Az a követelmény, hogy az európai együttműködés kérdéseinek jelentős részét valóban multilaterálisan, az európai országok közvetlen részvételével közelítsék meg, szükségessé teszi a multilateralizmus néhány összefüggésének a tisztázását:

– a szóban forgó kérdések multilaterális megtárgyalása nem áll ellentétben az országok közötti kétoldalú kapcsolatokkal, nem helyettesíti azokat, hanem olyan további lehetőségek feltárására irányul, amelyek a kétoldalú kapcsolatok rendszerében szükségszerűen rejtve maradnak. A világgazdaság fejlődésének tapasztalatai azt mutatják, hogy a gazdasági kérdések sokoldalú megközelítésének sávja fokozatosan szélesedik. Ezt mutatja az integrációs folyamatok gyakorlata, ezt támasztják alá az egyre erőteljesebben felmerülő európai problémák, s ez mutatkozik világméretekben is. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülésével együtt nő az igény az egyre nagyobb körben történő optimalizálás iránt. Ezért az európai kérdések megoldása során is természetes folyamatnak kell tekinteni, hogy egyre több kérdés kerül a bilaterális tárgyalások mellett a sokoldalú tárgyalások asztalára;

– már utaltunk arra, hogy az összeurópai keretekben sokoldalúan feldolgozásra kerülő gazdasági problémák számának növekedése nem zárja ki azt, hogy azok az integrációs csoportosulásokon belül is napirendre kerüljenek. Az összhang biztosítása az integráción belül történő és az összeurópai keretekben megvalósuló megközelítés között mindenekelőtt azon országokra hárul, amelyek mindkét fórum tárgyalásain részt vesznek;

– az, hogy a nemzetközi együttműködésnek egy sor kérdése nem oldható meg európai alapon, csak világméretekben, nem áll ellentétben a multilaterális összeurópai együttműködés fejlődésével, minthogy a világgazdaság átfogó problémáinak a megoldását is elősegíti az európai országok álláspontjának az összehangolása;

– a multilaterális megközelítéssel szemben felmerülhet az az aggály, nem kedvez-e a gazdaságilag erősebb hatalmaknak. Ez az aggály különösen a kereskedelmi és pénzügyi élet tapasztalatain alapul, mivel általában ezen a téren követelték az erősebb hatalmak a nagyobb liberalizálást, a multilaterális megközelítést, s a gyengébbek e nyomás ellen nemegyszer a protekcionizmus és a bilateralizmus tendenciáinak az erősítésével voltak kénytelenek védekezni. A multilateralizmus azonban önmagában még nem feltétlenül vezet a gazdaságilag gyengébb országok pozícióinak további gyengülésére. Továbbá, amint azt az előző fejezetben is kifejtettem, egy adott együttműködési rendszer, elvi és gyakorlati céljaitól függően, hozzájárulhat a színvonalkülönbségek növekedéséhez, de elősegítheti azok csökkenését is. Végül azt is figyelembe kell venni, hogy a szó valódi értelmében vett sokoldalú együttműködés, amelyben tehát minden érdekelt ország egyenrangúan vesz részt, végső soron nagyobb beleszólási lehetőséget nyújt az együttműködés rendszerének kialakításába a gyengébb és kisebb országoknak, mint bármilyen más alternatíva:

– az összeurópai együttműködés problémáinak sokoldalú megközelítését messzemenően figyelembe kell venni az együttműködés intézményrendszerének fejlesztése során is;

– az összeurópai gazdasági együttműködés multilaterális alapon történő fejlesztésénél következetesen alkalmazni kell az érdekeltség elvét. Ez az elv abból fakad, hogy magától értetődően nem minden európai ország érdekelt minden kérdésben. A sokoldalúság elvével nem ellentétes, ha nem minden ország vesz részt minden kérdés kidolgozásában, hanem csak az abban érdekeltek. Ebből következően mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy egy adott kérdés kidolgozásában mely országok érdekeltek. Közülük sem biztos azonban, hogy mindegyik érdekelt a kérdés közös megoldásában. Külön problémát okozhat az, ha valamely ország egy kérdés megoldásában kezdetben nem érdekelt, de későbbi időpontban azzá válik. Az összeurópai együttműködésben részt vevő összes országnak biztosítani kell azt a jogot, hogy ilyen esetekben utólag csatlakozhasson az együttműködéshez. Ezeket a feltételeket azzal összefüggésben lehet majd megállapítani, hogy az együttműködés elsősorban a kezdeti stádiumban lehet nyitott a kívülállók részére. A későbbi időpontban való csatlakozás lehetősége ugyanis méltánytalan előnyökhöz juttatná az együttműködéshez újabban csatlakozókat. Az is rendezendő, hogy ez a csatlakozás milyen feltételek mellett mehet végbe – különösen ha az együttműködés anyagi kötelezettségvállalásokkal is összefügg. Végül egyértelműen ki kell mondani, hogy a kérdésben nem érdekelt országok nem akadályozhatják az érdekeltek együttműködését. Ha tehát valamilyen kérdés közös kidolgozásában vagy megoldásában az európai országok

szűkebb körre érdekelt, akkor – attól függetlenül, hogy hány ország vesz részt az együttműködésben – az érdekeltek igénybe vehetik az összeurópai együttműködés intézményrendszerét és kihasználhatják annak összes lehetőségeit.

Az összeurópai együttműködés egészséges fejlődésének alapfeltétele, hogy az érdekeltség megállapításánál az országok a kérdés jellegéből és a számukra való érdekeltségből induljanak ki, nem pedig abból, hogy milyen integrációs csoportosuláshoz tartoznak. Ez természetesen nem zárja ki, hogy lehetnek olyan kérdések, amelyekkel kapcsolatban az országok az integráció keretében folyó munkálatokat helyezik előtérbe, és csak azok alakulásától, előrehaladásától függően készek a kérdésekkel összeurópai alapon vagy az európai országok más csoportjaival együtt foglalkozni. Ha azonban nem ilyen kérdésről van szó, akkor elsősorban a gazdasági ésszerűség, a kérdések természetes rendje szabhatja meg azt, hogy egy adott ország milyen kérdések kidolgozásában vagy megoldásában vesz részt. Jellegzetes példa erre egy sor vízügyi probléma. Az európai vízi utak egységes fejlesztési koncepcióinak a kialakítása kétségtelenül összeurópai probléma, amelyben közvetve-közvetlenül minden európai ország érdekelt. Az egyes vízi utak kérdéseire azonban ez az érdekeltség nem feltétlenül terjed ki. A Dunával összefüggő kérdések megoldásában a Duna menti országokon kívül már csak néhány más európai ország érdekelt, s még kevesebb államnak fűződik érdeke a Tisza, az Odera vagy a Visztula medencéjével kapcsolatos problémák megoldásához. Hasonló a helyzet a környezetvédelem különböző problémáival kapcsolatban is.

Annak eléréséhez, hogy az európai integrációk további fejlődése ne az európai szocialista és tőkésországok közötti elzárkózásra vezessen, mindenekelőtt az európai kérdések multilaterális alapon történő megoldásának útján juthatunk el. Emellett azonban figyelembe kell venni az integrációs csoportosulások közötti kapcsolatokat is. E csoportosulások léte, jelenlegi és jövőbeli szerepük következtében e kapcsolatok lehetőségével és bővülésével kell számolni. A kapcsolatok rendszerét azonban oly módon kell fejleszteni, hogy az ne vezessen gazdasági blokkok kialakulására és a blokkok közötti megállapodások rendszerére. Ezért kell reálisan megítélni az integrációs csoportosulások várható szerepét és kapcsolataik elképzelhető formáját.

A kapcsolatok fő tartalma a kölcsönös információ lehet. Ennek célja nem az egyes országok viszonyaira, problémáira vonatkozó információk cseréje, mert ez változatlanul az országok közötti információáramlás rendszerében, annak továbbfejlesztésével oldható csak meg. Az információcsere elsősorban az integrációval összefüggő kérdésekre, általában az integráció folyamatának alakulására és konkrétan az egyes területeken folyó munkálatokra terjedhet ki. Amennyiben az információ nemcsak a múltra vagy a meglevő helyzetre vonatkozik, hanem felöleli az integráció során tervbe vett intézkedéseket is, a kölcsönös tájékoztatás aktív szerepet is játszhat az egyes országok és integrációs csoportosulások gazdasági politikájának kialakításában, minthogy azok megfelelő időben figyelembe tudják venni a másik integrációs csoportosuláson belül várható folyamatokat.

Elképzelhető, hogy az integráció intézményei időről időre konzultációt folytassanak egymással közös érdekű kérdésekről. Figyelembe kell azonban venni, hogy az EGK a gazdasági tevékenység szűkebb területén illetékes erre, mint a KGST. A konzultáció tárgyát elsősorban kereskedelempolitikai, esetleg a konkrét kereskedelemmel összefüggő kérdések alkothatják, de szóba jöhet egyes általánosabb gazdaságpolitikai

problémák közös megvitatása is. E konzultációk célja nem a két csoportosulás közötti megállapodás létrehozása, hanem olyan, kötelezettségek vállalása nélkül folytatandó eszmecsere, amelynek eredményeit az integrációs folyamatok további alakulása során a részt vevő országok belátásuk szerint vehetik figyelembe.

A KGST és az EGK közötti kapcsolat e két intézmény vezető politikai testületeinek és adminisztratív (tehát nem politikai) intézményeinek szintjén egyaránt időszerű lehet. Amíg információcseréről vagy konzultációról van szó, addig mindkét intézmény apparátusa könnyen kaphat erre felhatalmazást. Bonyolultabbá tenné a kérdést, ha megállapodások létrehozásáról lenne szó. Ez ugyanis nemcsak azt a kérdést vetné fel, hogy milyen szervek illetékesek az egyik vagy a másik oldalon a tárgyalások lefolytatására és megállapodások kötésére, hanem azt is, mennyiben van joguk a szóban forgó intézményeknek az országok nevében kötelezettséget vállalniuk. A kérdés bonyolultságára utal Helmut Schmidt következő megállapítása: „A kívülállók számára nehéz áttekintést nyerni arról, hogy melyek azok a témák, amelyekben a Közösség illetékes és a Bizottság a tárgyalópartner, vagy hol kell az egyes államoknak még elszigetelten cselekedniük, illetve hol lépnek fel vagy nem lépnek fel a gyakran partikuláris nemzeti érdekek gyakorlóterének bizonyuló Tanács keretében."*

Egyértelműen és minden kétséget kizáróan kell az európai együttműködés rendszerébe beépíteni azt az elvet, hogy az Európában működő integrációs csoportosulások közötti kontaktusok – bármilyen formában jöjjenek is létre –, nem helyettesíthetik az országok közötti kétoldalú kapcsolatokat. A multilateralizmus és a bilateralizmus helyes összefüggését kell biztosítani. Amíg a multilateralizmust úgy tekintik, mint a bilaterális kapcsolatokban rejlő lehetőségeken túlmenő további lehetőségek kiaknázására irányuló törekvést, addig egyértelmű a viszony a gazdasági kapcsolatok két- és sokoldalú megközelítése között. Kétségtelen az is, hogy a multilateralizmus szerepe nő. A KGST-tagországok együttműködésének tapasztalatai is azt mutatják, hogy a tervek koordinálásánál, a termelés szakosításánál és egy sor más gazdasági probléma megoldásánál párhuzamosan folynak a multilaterális és a kétoldalú tárgyalások, s egyre szélesebb sávot ölelnek fel az előbbiek, amelyek végül is bilaterális megállapodásokban realizálódnak.

A szocialista országokkal szemben nyugati részről igen gyakran vetik fel, hogy a kétoldalú elszámolások rendszerére épülő kereskedelmi és pénzügyi rendszerük korlátozza a gazdasági kapcsolatok fejlődését, s fel-felhozzák a multilaterális elszámolásra való áttérés követelését. A multilaterális elszámolás, a konvertibilitás hívei azzal érvelnek, hogy a bilateralizmus keretei között az alacsonyabb lehetőséget kínáló országok színvonalán alakul ki a forgalom, s ez multilaterális elszámolás esetén nagyobb lehetne. Nehéz volna tagadni, hogy bizonyos keretek között jogos ez az érvelés. A kérdés jelentőségét azonban felvetőik gyakran eltúlozzák, minthogy többnyire nem a konvertibilitás hiánya határolja be a gazdasági kapcsolatok fejlődésének ütemét, hanem rengeteg olyan más tényező, amelyeket e tanulmány több fejezete részletesen tartalmaz. Egyébként sok viszonylatban megtörtént a szocialista és a tőkésországok között a konvertibilis valutákban történő elszámolásra való áttérés. A kép

* „A kontinensek közötti együttműködés kérdéseiről" a zürichi egyetemen a svájci Institut für Auslandforschung meghívására tartott előadásból. (Bulletin, Bonn 66.)

teljessége kedvéért említést érdemel, hogy a konvertibilitás hívei is a legkülönbözőbb lépéseket tették a forgalom kétoldalú kiegyenlítése érdekében olyan esetekben, amikor saját országuk vonatkozásában a szocialista országok exportja meghaladta az onnan származó behozatalt.

Megjegyzendő, hogy a KGST-tagországok integrációjának programja megfelelő súlyt helyez először a KGST-országok egymás közötti elszámolása körében az átválthatóság kiterjesztésére, egy későbbi szakaszban pedig a teljes konvertibilitás megvalósítására. Az előrehaladás ebben a vonatkozásban természetesen hosszan tartó folyamat.

Az integrációs csoportosulások szerepét és helyét a kelet–nyugati együttműködésben reálisan kell meghatározni azért is, hogy kiderüljön, először: melyek lehetnek azok a kérdések, amelyekben az országok továbbra is önállóan lépnek fel és kétoldalú tárgyalásokat folytatnak; másodszor: melyek azok a kérdések (ezt természetesen minden integrációs csoportosulás maga dönti el), ahol az integráció körén belül egyeztetik a képviselendő álláspontot; és harmadszor: melyek lehetnek azok a kérdések, amelyekben az integráció szervezetei önállóan lépnek fel. Nem kétséges, hogy az utóbbiak köre kezdetben csak rendkívül szűk lehet.

Ha figyelembe vesszük, hogy a KGST lényegében felöleli az összes európai szocialista országot, viszont az EGK-ban nem vesz részt valamennyi európai tőkésország, felmerülhet az a kérdés, hogy nem az OECD tekinthető-e inkább Nyugat-Európában a KGST megfelelő partnerének. Erre sem egyszerű a válasz. Az OECD valóban felöleli Európa összes tőkésországát, de tevékenységében részt vesznek tengerentúli országok is, s már pusztán emiatt sem tekinthető kizárólag az európai tőkésországokat képviselő szervezetnek. A KGST és az OECD közötti kapcsolatok ezért aligha mehetnének túl az általános információcserén. Annál is inkább így van ez, minthogy kereskedelempolitikai kérdésekben az OECD nem játszik hatékony szerepet, viszont az európai szocialista és tőkésországok kapcsolataiban a kereskedelempolitikai kérdések elsőrendű helyet foglalnak el.

Nem kellően tisztázottak a nézetek abból a szempontból, hogy megfelelő jogkörrel rendelkeznek-e az európai integrációs csoportosulások nemzetközi tárgyalások folytatására és megállapodások kötésére. Igen elterjedtek Nyugaton azok a vélemények, amelyek kétségbe vonják, hogy a KGST alkalmas tárgyalópartner az EGK számára, hogy intézményként tud tárgyalásokat folytatni és esetleg kötelezettségeket vállalni. Jellemző erre például C. Soamesnak, a Közös Piac Bizottsága külgazdasági kapcsolatokért felelős tagjának a megállapítása: „Kívánatos a kereskedelem fejlesztése az egyes KGST-országokkal, de nem magával a KGST-vel, amely nem rendelkezik közös vámtarifával, nincs közvetlen kapcsolatban az EGK-val és nem jogosult kétoldalú egyezmények kidolgozására."

Hasonló nézeteket tükröz F. Franzmeyer és H. Machowski megállapítása: „Az eltérő gazdasági érdekekre és a mélyreható gazdaságpolitikai célokra való tekintettel a KGST-vel való együttműködés jövőbeli fejlődése bizonytalan . . . A fennálló szervezeti struktúra ugyanis nem érinti a nemzeti állam szuverenitását . . . A KGST részéről mind az alkalmazott előírások, mind a politikai szándék szemben áll a nemzeti kereskedelempolitikák Európai Közösségen belüli integrációjával. Belátható időn belül tehát nem lehetséges a közösségek közötti kapcsolat, akárhogyan formálják is, hanem

csak bilaterális szerződések, egyfelől az Európai Közösség, másfelől a KGST egyes tagországai között."*

Mások más oldalról közelítik meg a kérdést. „A Közös Piac igazi és ártalmatlan partner lehet a KGST-országok számára, ha felderíthetők és kiterjeszthetők azok a sokoldalú gazdasági érdekek, amelyek egész Európára vonatkoznak. Ha ez nem történik meg, akkor a Közös Piac, amely ma már nem mellőzhető, egyre jobban az amerikaiak csápjai közé kerül. Egy ilyen irányzat – összefüggésben az Egyesült Államok hatalmas gazdasági erejével – azzal a veszéllyel járhat, hogy újra embargókat vezetnek be, hogy önös érdekekből visszaélnek a hatalommal és szétzilálják, megszüntetik az összeurópai együttműködés jelenlegi növekedését."*

E nézetek azonban nem veszik figyelembe a KGST valóságos helyzetét. A KGST működésének alapvető elve, hogy nem tekinti magát nemzetekfeletti intézménynek, nem alakít nemzetekfeletti szerveket, s határozatok csak egyhangúlag hozhatók. Az államok szuverenitását még jobban aláhúzza, hogy a KGST szerveiben létrejött gazdasági megállapodásokat nem is határozatoknak, hanem ajánlásoknak nevezik, mivel a KGST szervei ajánlják azok megvalósítását a tagállamok kormányainak.

Az egyhangúság követelménye nemegyszer késlelteti a határozathozatalt. Látszólag gyorsabb lehetne az integráció előrehaladása, ha az egyhangúság helyett a többségi elv érvényesülne. A többségi elv azonban összeegyeztethetetlen a KGST alapokmányával, a KGST-ben folyó együttműködés egész szellemével. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a KGST-országok többsége ráerőszakolja álláspontját bármelyik tagországra, legyen az kicsi vagy nagy. Nincs más lehetőség, mint megkeresni – ha kell, hosszú tárgyalások árán – a közös nevezőt és ily módon biztosítani az országok érdekeinek egyeztetését. A KGST-országok együttműködésének alapvető elve a kölcsönös érdekek tiszteletben tartása, a szuverenitás teljes megőrzése a szorosabb együttműködésben is. Ez az elv azokban az esetekben is érvényesül, amelyekben a KGST Titkársága folytat tárgyalásokat az országok megbízásából nemzetközi szervezetekkel vagy kívül álló országokkal. Az ilyen kérdésekkel összefüggő végső döntéseket ugyanis szintén a KGST testületi szervei hozzák, s ezekben az országok egyhangú álláspontja érvényesül.

A fentiekből következik, hogy az országok szuverenitásának megőrzése távolról sem áll ellentétben azzal, hogy a KGST megfelelő szervei tárgyalásokat folytathatnak, kötelezettségeket vállalhatnak, képviselhetik a KGST-t nemzetközi szervezetekben vagy másutt. A gyakorlatban is bizonyítja ezt például az a megállapodás, amelyet a KGST Finnországgal kötött.

Nem fér kétség ahhoz, hogy az EGK megfelelő szervei is köthetnek nemzetközi megállapodásokat. A Bizottság a közösség nevében felléphet, jogokat szerezhet, kötelezettségeket vállalhat. Az a széles körű felhatalmazás, amelyet az EGK a brüsszeli Bizottságra ruház át, már súrolja az országok szuverenitását, mert a Bizottság meghatározott körben az országok helyett és nevében folytat tárgyalásokat és vállal kötelezettségeket. Mégsem állítható, hogy az EGK egyértelműen nemzetekfelettivé vált, hiszen közismert, hogy e körül folynak jelenleg is a legélesebb viták a szervezeten belül.

* *F. Franzmeyer–H. Machowski:* Akaratformáló és döntési folyamatok az Európai Közösségben és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában. Europa-Archiv, 1973. 2. sz.

* Welthandels-Informationen, 1972. 3. sz.

Mindez arra vall, hogy a jelentős különbségek ellenére nem állnak leküzdhetetlen szervezési és jogi akadályok a KGST és az EGK együttműködésének útjában.

A multinacionális vállalatok napról napra növekvő szerepet játszanak a világgazdaságban. Fejlődésük a modern imperializmus, az állammonopolista kapitalizmus egyik legfontosabb vonásának tekinthető. E helyütt működésüket csak egyetlen kérdés szemszögéből vizsgáljuk: abból, hogy milyen hatást gyakorolnak vagy gyakorolhatnak az összeurópai gazdasági együttműködésre.

A polgári közgazdasági irodalom szerint egy vállalat akkor tekinthető multinacionálisnak, ha összforgalmának és profitjának legalább 20–25%-a külföldi érdekeltségből származik, illetve a külföldi érdekeltségek a munkaerő-állomány és tőkevagyon szempontjából is hozzávetőleg hasonló arányt tesznek ki. Jellemzőjük, hogy termelésük növekedése kétszer gyorsabb, mint a világtermelésé. ENSZ-szakértők becslése szerint az összes (mintegy 7300) multinacionális vállalat közül a 211 legnagyobb vállalat adta 1971-ben a fejlett tőkés világ ipari termelésének 20%-át, külkereskedelmének pedig mintegy 30%-át. A külföldi leányvállalatok össztermelése ma már meghaladja az évi 300 milliárd dollárt, sőt egyes becslések szerint a 450 milliárdot is eléri. Ez az összeg nagyobb, mint az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót kivéve bármelyik ország bruttó nemzeti terméke. A 300 milliárd dolláros termelés $^2/_3$-a amerikai vállalatoktól származott, s csak a fennmaradó $^1/_3$ oszlik meg nagyrészt angol, nyugatnémet, holland és svájci cégek között. A döntő szerepet tehát az amerikai tőke játssza.

A multinacionális vállalatok legfontosabb célja a fogadó ország érdekeitől függetlenül a minél alacsonyabb termelési költség elérése, valamint a minél magasabb profit realizálása, ezért üzemeiket folyamatosan áttelepítik olyan államokba, amelyekben a termelés költségei viszonylagos megtakarítást biztosítanak. Tevékenységük következményei közé sorolhatjuk a többi között a következőket:

– egy sor közép- és kisvállalat tönkremenése vagy önállóságának feladása azokban az országokban, ahol a multinacionális vállalatok megvetik a lábukat;

– konfliktusok kialakulása az egyes országok nemzeti gazdaságpolitikája és a multinacionális vállalatok üzletpolitikája között;

– a nemzetközi konszernek erősen központosított irányítása következtében az egyes országok speciális érdekeinek figyelmen kívül hagyása;

– a nemzetgazdaságokat destabilizáló hatása (például amikor váratlanul jelentős tőkét kivonnak egy országból);

– egyes, különösen a katonailag és politikailag nem eléggé szilárd országokban törekvés a haladó, antiimperialista kormányok megbuktatására;

– a fejlődő országok kizsákmányolása azok számára kedvezőtlen külkereskedelmi cserearányok kialakításával.

Nyilvánvaló, hogy a világgazdaságban játszott szerepük nagymértékben különbözik attól, amit védelmezőik nekik tulajdonítanak. Noël H. Jacoby például így ír egy cikkében: „A multinacionális vállalat kétségkívül a regionális és átfogó gazdasági egység létrehozására kialakult leghatalmasabb szervezet, amelyet századunk produkált. Mélységesen a béke eszköze."*

* Problèmes Economiques, 1972. február 9. 54. old.

A tények és a multinacionális vállalatok védelmezőinek állásfoglalása között fennálló nagy űr nem igényel kommentárt.

Nagy és erősen növekvő szerepet játszanak a multinacionális vállalatok Európa tőkés részében is, s ezt a realitások között kell számításba venni az európai együttműködés stratégiájának kialakítása során. Különleges a multinacionális, elsősorban az amerikai tulajdonban levő vállalatok viszonya az EGK-hoz. Az EGK is, a multinacionális vállalatok is a gazdasági élet internacionalizálódásának, a tőke nemzetközi koncentrációjának útján haladnak, de más-más aspektusból közelítik azt meg. Amíg 1958-ban a Római Szerződés még a monopóliumok kialakulásának veszélyére koncentrált, addig egy évtizeddel később a Közös Piacban az a kérdés került előtérbe, miként hozhatnak létre Nyugat-Európában olyan nagy nemzetközi „európai" társaságokat, amelyek siker reményében vehetik fel a versenyt az amerikai monopoltőkével. A multinacionális vállalatok érdekei hol egybeesnek az EGK-ban folyó integrációs folyamattal, hol eltérnek attól. Az esetek túlnyomó részében érdekeik egybevágnak. Azok a multinacionális vállalatok, amelyek központja a Közös Piac valamelyik tagországában van, egyértelműen érdekeltek a nyugat-európai integrációban.

Az amerikai multinacionális vállalatok számára csakúgy, mint az európaiak számára az EGK létrehozása automatikusan nagyobb piacot nyújtott. A multinacionális vállalatok nagyobb része európai érdekeltségein keresztül kihasználta a Közös Piacban lezajlott fejlődést, s aránylag csekély azoknak az eseteknek a száma, amikor az érdekek élesen szembekerültek (különösen a Közös Piac agrárpolitikájának hatására). Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy a gazdasági élet internacionalizálódásának folyamatában az EGK-ban lezajló integráció összefonódik a multinacionális vállalatok erőteljes fejlődésével. Ez a folyamat sokkal erőteljesebb, mint arra a rendelkezésre álló adatokból következtetni lehet. A multinacionális vállalatok ágazati szintű integrációs tevékenysége lényegesen hatékonyabb, operatívabb és gyorsabb, mint a közös piaci szintű integráció. Ez ma az állammonopolista kapitalizmus új vonása Nyugat-Európában.

Az összeurópai együttműködés szempontjából e folyamat legfigyelemreméltóbb vonása az, hogy a multinacionális vállalatok révén az amerikai nagytőke mélyen beépült a tőkés Európa gazdaságába.

A közös piaci tagországokban eszközölt amerikai közvetlen beruházások 1958 óta hatszorosukra növekedtek. Az 1972-ben 14,5 milliárd dollárra tehető közvetlen amerikai külföldi beruházások nagy része változatlanul Nyugat-Európába irányul. Az összeurópai együttműködés rendszere tehát magában foglalná bizonyos hányadában az amerikai tőkével való együttműködést is. Különös figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a multinacionális vállalatok legdinamikusabban azokon a területeken fejlődnek, ahol a kutatás és a fejlesztés üteme a meghatározó a versenyképesség szempontjából, és ahol ez az ütem ma olyan nagy, hogy a versenyben csak hatalmas erő összpontosításával lehet lépést tartani.

A tőkekapcsolatok igen szorossá teszik az összefonódást az amerikai technika és a nyugat-európai gazdaság között. Az új technika áramlása jelentős részben a multinacionális vállalatok keretén belül történik. A nagy nemzetközi monopóliumokon belül megvalósuló széles körű kooperáció következtében a nemzetközi kereskedelem tekintélyes hányada ma már nem nevezhető hagyományos árucserének.

A multinacionális vállalatok nagyságuknál, tőkeerejüknél fogva máris jelentős szerepet játszanak a kelet–nyugati együttműködésben, és kétségtelenül különösen fontos szerepük lehet a további fejlődés során is. A szocialista országok kapcsolatai ezekkel a vállalatokkal széles körűek. Figyelembe veendő az is, hogy sok esetben az e vállalatokkal való kapcsolat több országot is felölel, különösen ott, ahol az együttműködés átfogó, komplex jellegű, több ágazatot érint, és nemcsak a termelési kooperációra, hanem a kutatásban és fejlesztésben való együttműködésre is kiterjed.

Számításba kell ezért venni, milyen együttműködési lehetőségek adódnak az európai szocialista országok vállalatai és az Európában működő multinacionális vállalatok között. Ez az együttműködés nem nyugodhat a multinacionális vállalatok saját fejlődési törvényein, az európai szocialista országokban például olyan fiókokat, érdekeltségeket nem létesíthetnek, mint a tőkésországokban. Ez ellentétben állna a szocialista országok társadalmi rendszerével. Ha a szóban forgó nagy monopóliumok egyikemásika létesít is a szocialista országokban képviseletet vagy akár lerakatot, ez semmiképpen sem azonosítható a nemzetközi monopóliumok tőkeérdekeltségével, minthogy a monopóliumok a szocialista országokban nem válhatnak termelési eszközök tulajdonosaivá. Az együttműködés legkézenfekvőbb módszerei azok, amelyekről részletesebben az ipari kooperációról szóló fejezetben lesz szó, és amelyek igen sokrétű közös tevékenység kialakítására, erőteljesen fejlődő együttműködés megalapozására nyújtanak lehetőséget. Különösen aktuális lehet ez az együttműködés olyan területeken, ahol a KGST-országok vállalatai egymással is szorosabb együttműködést valósítanak meg. Ezeken a területeken a multinacionális vállalatokkal kapcsolatokat alakíthatnak ki nemcsak egy-egy KGST-tagország vállalatai, hanem azok a nemzetközi szervezetek, termelési egyesülések vagy más formában működő intézmények is, amelyek a szocialista országok között hivatottak összehangolni a termelés fejlesztését. Kézenfekvő például, hogy a KGST-országok Golyóscsapágy-ipari Egyesülése eredményesebben tud részt venni a szélesebb körű együttműködés kialakításában a legnagyobb nyugat-európai golyóscsapágygyártó konszernekkel, mint a KGST-országok vállalatai külön-külön.

A multinacionális vállalatok érdekei egyes esetekben összhangban állhatnak, más esetekben azonban erősen szembekerülhetnek az összeurópai együttműködés koncepciójával. A multinacionális vállalatok üzletpolitikája igen határozott, és gazdasági potenciáljuk következtében nagy erővel nyilvánul meg. A nagy nemzetközi monopóliumok bizonyos értelemben „szuverének" legalábbis abban az értelemben, hogy függetlenek ama ország kormányának hivatalos politikájától, amelynek területén a vállalat központja vagy fiókja, érdekeltsége van. A nemzetközi monopóliumok ily módon sok esetben konfliktusba kerülnek e kormányokkal.

Az összeurópai együttműködés követelményrendszeréhez ezért hozzátartozik az is, hogy a multinacionális vállalatok ne lépjenek fel az összeurópai együttműködés ellen. Ennek egyik biztosítéka az, ha az érdekelt felek, vagyis a multinacionális vállalatok és az európai szocialista országok vállalatai, egyesülései feltárják és megtalálják üzleti kapcsolataikban a kölcsönös érdekeket. A másik nélkülözhetetlen előfeltétel azonban az is, hogy a multinacionális vállalatok tartsák tiszteletben az európai kormányok politikáját az összeurópai gazdasági együttműködés vonatkozásában is. Az európai országok kormányain múlik, milyen erővel és határozottsággal képviselik

az összeurópai gazdasági együttműködésre irányuló politikájukat, milyen eszközöket vesznek igénybe e politika érvényesítése végett, hogyan biztosítják e tekintetben is szuverenitásukat a multinacionális vállalatok növekvő gazdasági nyomásával szemben.

VI. AZ EURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS AKCIÓPROGRAMJA

Egy új szakasz megkezdése az európai gazdasági együttműködésben, az összeurópai gazdasági együttműködés átfogó rendszerének kialakítása sokrétű intézkedéseket igényel: tudományos és gyakorlati, stratégiai és taktikai, hosszú távra szóló és azonnali, állami és vállalati szinten megvalósuló, nemzetközi és belső, egyoldalú és koordinált lépéseket. Mindenekelőtt arra van szükség, hogy Európa országai között egyetértés alakuljon ki az összeurópai együttműködés alapelveit és az azokra épülő stratégiát illetően.

Az összeurópai együttműködés rendszerének kialakításához vezető úton az első lépés egy olyan átfogó program kidolgozása, amely az egész fejlődés további alapját alkothatja és egyúttal rögzíti az együttműködés fejlődésére irányuló szándékokban, elhatározásokban elért megegyezés mértékét. E program jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy egyrészt felvázolja a fő, stratégiai célokat, és ezért megfelelő távra tud perspektívát mutatni, másrészt feltárja a program végrehajtásához szükséges lépések kölcsönös összefüggéseit és rendszerét. Ez a program lehet az együttműködés fejlesztésének átfogó alaptörvénye, amely éppen jellegéből következően óhatatlanul bizonyos mértékig általános, és a legtöbb területen nem bocsátkozhat részletekbe.

Arra vonatkozóan, hogy az európai gazdasági együttműködés programját hogyan lehet rögzíteni, többféle lehetőség kínálkozik. Öltheti deklaráció formáját, amely ily módon az európai országok egyeztetett szándékát rögzíti. Elképzelhető, hogy a program valamilyen nemzetközi fórum határozataként születik meg. Ilyen fórum lehet mindenekelőtt az európai biztonsági és együttműködési értekezlet. Amennyiben az európai országok készek a köztük elért megegyezésnek és a tennivalók programjának még határozottabb formát adni, akkor nemzetközi egyezmény kötése látszik a leginkább megfelelő formának. (Egyszerűség kedvéért a létrehozandó megegyezés formáját a továbbiakban egyezménynek nevezzük.)

Attól függetlenül, hogy a megegyezés milyen formát ölt, szükség van benne egyrészt néhány alapvető elv rögzítésére, a program legfontosabb konkrét céljainak a felvázolására, másrészt a célok megvalósításához szükséges eszközrendszer meghatározására.

Ennek megfelelően az összeurópai gazdasági együttműködésről létrehozandó egyezménynek három részből kellene állnia:

– az első az együttműködés alapelveit rögzítené;

– a második meghatározná az együttműködés programjának legfontosabb konkrét céljait;

– az egyezménynek végül tartalmaznia kellene bizonyos megállapodásokat az együttműködés mechanizmusának és intézményrendszerének a fejlesztésére vonatkozóan.

Az egyezmény első része röviden összefoglalná azokat az alapelveket, amelyeket az

európai országok elfogadnak gazdasági együttműködésük fejlesztését illetően. Ezek a többi között a következők lehetnének:

– az európai országok egymást egyenlő elbánásban részesítik, megszüntetnek egymással szemben mindennemű diszkriminációt, és ennek alapján biztosítják egymás számára a kölcsönös előnyöket a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében;

– az országok együttműködnek gazdaságpolitikájuk bizonyos mértékű egyeztetésében, mégpedig hosszú távon és komplex módon;

– összeurópai alapon törekednek a gazdasági fejlődés optimalizálására. Ennek megvalósítása során elősegítik a gazdasági színvonalban mutatkozó különbségek csökkentését;

– a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése mellett elősegítik a termelési kapcsolatok bővítését, a termelés szakosítását és kooperációját, valamint az együttműködést az infrastruktúra fejlesztésében;

– az európai országok számolnak az integrációs csoportosulások további fejlődésével, de arra törekednek, hogy az integrációs folyamat ne Európa két részének egymástól való elszigetelésére, hanem azok szorosabb együttműködésének az elősegítésére vezessen. Abból indulnak ki, hogy az integrációk léte nem helyettesítheti a közvetlen kapcsolatokat. Az integrációs csoportosulások közötti kapcsolatok mindenekelőtt arra irányulhatnak, hogy elősegítsék a különböző integrációs csoportosulásokhoz tartozó országok gazdasági kapcsolatainak a fejlődését, megteremtsék vagy tovább javítsák e kapcsolatok előfeltételeit. Ugyanakkor az európai országok szélesítik az összeurópai alapon nyugvó közvetlen multilaterális együttműködést;

– az európai országok egymás közötti együttműködésüket oly módon fejlesztik tovább, hogy az ne korlátozza, hanem elősegítse a világ többi részével fennálló gazdasági kapcsolatok bővítését.

Az egyezmény második része a gazdasági együttműködés konkrét programjának fő céljait tűzné ki. Ennek kapcsán figyelembe kellene venni, hogy az együttműködés rendkívül sokféle problémája, igen sok területen mutatkozó lehetőségei között jó néhány olyan van, amelynek katalizátor szerepe lehet, amelynek megvalósítása egyrészt fontos területeken old meg már megérett problémákat, másrészt maga után vonja az együttműködés bővülését egyéb területeken is. A legfontosabb kérdések megoldására célszerű külön, részletesebb programot is kidolgozni és ezeknek megfelelő súlyt adni. E programoknak külön nevet is adhatnánk, például nevezhetnénk őket „Európa-terv"-eknek.

Az „Európa-tervek" szerepe és jelentősége három dologban állna:

– a prioritások meghatározása maga is az együttműködés fejlesztésének fontos folyamata. Nagy és fontos munkát jelent annak megállapítása, mely tervek lehetnek valóban az együttműködés katalizátorai, és milyen összefüggésük van, illetve lehet megvalósulásuk esetén az együttműködés más területeivel;

– az „Európa-terveket" kiemelten kellene kezelni az egyes országokban, az integrációs csoportosulásokban és a multilaterálisan kibontakozó összeurópai együttműködésben egyaránt. A prioritás vonatkozhatna a tárgyalás sorrendjére, valamint a kidolgozásukra szánt szellemi és anyagi erők összpontosítására;

– az „Európa-tervek" kiemelése a gazdasági élet számtalan problémája közül jelentékeny hatást gyakorolhat a tényleges gazdasági folyamatokra. Elég emlékeztetni arra, hogy az Európa országait összekötő közúti hálózatban az „E" utak ki-

jelölése milyen nagy hatást gyakorolt a forgalom terelésére, az útépítés összehangolására, a városiasodás alakulására. A prioritások megállapítása az együttműködésre pozitívan kiható, gyakorlati erővé vált.

Az együttműködés konkrét programjában első helyre kell állítani a nemzetközi kereskedelmet, és – a már említett alapelvekből kiindulva – részletesebben kell meghatározni a nemzetközi kereskedelemben követendő irányelveket, valamint a gyakorlati tennivalókat. Ezek részben a kereskedelemben fennálló akadályok lebontására, részben azokra a különféle gyakorlati lépésekre vonatkozhatnak, amelyek „kereskedelemfejlesztés" címszó alatt foglalhatók össze. A program tartalmazhatná ezzel összefüggésben azokat a pénzügyi tennivalókat is, amelyek hatékonyan elősegíthetik a kereskedelem fejlesztését és pozitív hatást gyakorolhatnak az egész gazdasági együttműködésre.

Az együttműködés programja a továbbiakban megállapíthatná az együttműködésben követendő prioritásokat a gazdasági élet különböző területein. Ezek jó része „Európa-tervek" formáját öltheti. A szóban forgó területek mindenekelőtt a következők:

– széles körű nemzetközi munkamegosztás, szakosítás és kooperáció az ipar különböző ágazataiban;

– együttműködés a mezőgazdaság területén;

– az együttműködés fejlesztése az energiagazdálkodásban, a különböző európai energiarendszerek összehangolása, európai gáz- és olajvezeték-hálózat létesítése, végső soron egy egységes összeurópai energiarendszer kialakítása;

– széles körű műszaki-tudományos együttműködés kibontakoztatása, a prioritások meghatározása az együttműködés e területén;

– a gazdasági kapcsolatok komplex irányban történő bővítése, amely felöleli a kutatás, a termelés és az értékesítés egész ciklusát;

– együttműködés a környezetvédelemben;

– a közlekedéspolitika összehangolása, integráltabb európai közlekedési rendszer kialakítása, a távközlés fejlesztésének további összehangolása. Ezen belül külön figyelmet érdemel az egységes európai víziútrendszer kialakítása;

– együttműködés azokon a területeken, amelyeken az hozzájárulhat a termelési és kereskedelmi kapcsolatok bővüléséhez. Ilyenek például a szabványosításban, az iparjogvédelem területén, az információrendszer fejlesztésében stb. történő együttműködés.

Ha a fentiek nem adnak is teljes képet az együttműködés összes számításba jöhető területéről, jelzik az együttműködés legfontosabb irányait és annak a spektrumnak a szélességét, amelyben az európai országok gazdasági együttműködése kibontakozhat.

Az egyezmény harmadik részének az együttműködés mechanizmusával és intézményrendszerével kellene foglalkoznia. A mechanizmus és az intézményrendszer kialakítása során is szem előtt kell tartani, hogy hosszú távra szóló és a gazdaság egészét átfogó együttműködési rendszer létrehozásáról van szó. A mechanizmussal szemben támasztott követelmények egyike tehát, hogy ma is elősegítse az együttműködés problémáinak hosszabb távra és komplex módon történő feltárását. E követelmény tükrében kell átvizsgálni az együttműködés intézményrendszerét is abból kiindulva, hogy az ne késéssel igazodjék az együttműködés új követelményeihez, hanem időben és hatékonyan segítse elő a kívánatosnak tartott fejlődést.

Minőségi változásra van szükség a kontaktusok intenzitásában. Virágzó együttműködés a jelenleginél sokkal szélesebb fronton kibontakozó, lényegesen intenzívebb kontaktusrendszert igényel személyek, vállalatok, intézmények között. A kontaktusok fejlődésének időben jóval meg is kell előznie a gazdasági kapcsolatok fejlődését.

Ezek a megegyezések alkotnák az egyezménynek azt a részét, amelynek feladata az összeurópai gazdasági együttműködés általános elveinek az érvényesítéséhez és konkrét céljainak az eléréséhez szükséges keretek megteremtése.

HARMADIK RÉSZ

AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS FŐ TERÜLETEI

I. A KÜLKERESKEDELEM

Az európai országok gazdasági együttműködésének területei közül első helyre a külkereskedelem kínálkozik. Az egyre bővülő gazdasági kapcsolatok végső soron a nemzetközi árucserében realizálódnak. A külkereskedelem hatása az európai országok gazdasági életére egyre nő. Ez nemcsak azokban a számszerűsíthető összefüggésekben nyilvánul meg, amelyek azt mutatják, milyen mértékben fokozódik a felhasználásnak a behozatalból fedezett része vagy a termelés exportra kerülő hányada. A nemzetközi kereskedelem egyre több ország gazdaságában és egyre nagyobb mértékben válik a gazdasági növekedés fontos tényezőjévé, annak egyik motorjává. Az aktívabb bekapcsolódás a világgazdaság fejlődésébe, a bővülő és diverzifikálódó nemzetközi munkamegosztásba mind több ország növekvő számú termelési ágában a fejlődés aktív tényezője. A nemzetközi kereskedelem fokozódó mértékben visszahat a termelésre, a termelés struktúrájának alakulására, és növekvő szerepet kap a műszaki haladás meggyorsításában is. Mindez különösen nagy mértékben érvényesül a közepes nagyságú vagy kisebb, de iparilag fejlett országokban. Európa országainak a zöme pedig ilyen, és ezért is kiemelkedő jelentőségű számukra a külkereskedelem fejlődése.

A világgazdaság fejlődésének egyik jellemző vonása az, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok köre és fogalma egyre szélesedik. Ma már távolról sem csak az ismeretlen piacra termelt áruk cseréjét öleli fel. Az ipar és mezőgazdaság úgyszólván minden ágában kialakult, a szakosításon és a kooperáción alapuló termelési kapcsolatok, az egyre bővülő együttműködés az energetika terén, a tömegméreteket öltő idegenforgalom ma már mind a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szerves részét képezik. A műszaki-tudományos együttműködés, a termelési kooperációk sokféle változata, az együttműködés az infrastruktúra fejlesztésében, a munkaerő- és tőkemozgás, az együttműködés a szabványosítás, a környezetvédelem, a szakoktatás terén mind jelzi, hogy a gazdasági kapcsolatok milyen szövevényes hálózata fűzi össze az európai országokat. Felesleges fogalmi vitára vezetne, ha azt firtatnánk, hogy az együttműködés említett módjai elválnak-e a külkereskedelem területétől, vagy a nemzetközi kereskedelem fogalma szélesedett ki annyira, hogy az áruk egyszerű cseréjén túlmenően felöleli a szélesebb körű együttműködést is. Nem véletlen, hogy a közgazdasági szakirodalomban egyre gyakrabban használják a „külgazdasági kapcsolatok" kifejezést, és sok országban ez a kifejezés még az államigazgatásban, például a minisztériumok elnevezésében is teret nyert. Egy azonban kétségtelen: azok az eredmények, amelyek az együttműködés különféle területein születnek, tekintélyes részükben végső soron a nemzetközi kereskedelemben realizálódnak, vagy legalábbis

kihatnak a nemzetközi kereskedelem bővülésére. Az európai országok közötti gazdasági kapcsolatok legfőbb csatornájának tehát változatlanul a külkereskedelem tekinthető. Ezért is igényelnek különös figyelmet az európai országok közötti kereskedelem elvi és gyakorlati problémái.

KÜLÖNBÖZŐ FELFOGÁSOK A KELET-NYUGATI KERESKEDELEMRŐL

Mielőtt sorra vennénk azokat a gyakorlati lépéseket, amelyek elősegíthetik a kelet–nyugati kereskedelem fejlődését, célszerű röviden megvizsgálni az e kereskedelemmel kapcsolatban felmerülő nézeteket. A kérdésnek igen kiterjedt irodalma van. A kelet–nyugati kereskedelemmel kapcsolatos különböző felfogások széles körben kapnak teret a napi sajtóban, a közgazdasági szakirodalomban, a nemzetközi szervezetek ülésein. Lehetetlen az összes nézetet sorra venni, még nehezebb volna őket rendszerbe foglalni. E fejezetnek nem célja az sem, hogy egyes tévesnek tartott felfogásokkal részletes vitába bocsátkozzék, mert elsősorban a realitások felismerése, a gyakorlatban szerzett tapasztalatok cáfolják majd meg ezeket a felfogásokat. Mégis szólni kell néhány jellemző felfogásról, amely évek során át káros befolyást gyakorolt a kelet–nyugati kereskedelem fejlődésére, s hatása sok tekintetben még ma is érvényesül.

A nyugati közgazdasági irodalomban, valamint a nemzetközi szervezetekben és egyéb tárgyalásokon képviselt nyugati álláspontokban gyakran lelhetők fel – a többi között – az alábbi nézetek.

a) „A kelet–nyugati kereskedelem fő akadálya a gazdasági és társadalmi rendszerben fennálló eltérés." Ez a nézet jelenti a legnegatívabb álláspontot a kelet–nyugati kereskedelemmel kapcsolatban, s a belőle fakadó következtetések nagyon sok vonatkozásban fékezhetik és fékezik az előrehaladást. Ez a felfogás implicite tagadja a kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésének a lehetőségét, s egyúttal közvetve magában foglalja azt a szélsőséges követelést is, hogy a szocialista országok változtassák meg gazdasági rendszerüket, ha a tőkésországokkal fejleszteni akarják kereskedelmüket. Ilyen nézeteket tükröz a Neue Zürcher Zeitung egyik cikke is. „Amíg a szocialista országokban fennáll az állami külkereskedelmi monopólium, addig minden külkereskedelem-politikai döntés egyúttal monopolisztikus döntés is és ezáltal minden, csak nem liberális magatartás kifejezése. Egyenlőség nem állhat fenn, amíg az egyik külkereskedelmi partner ragaszkodik a monopolisztikus gyakorlathoz. Az állami külkereskedelmi monopólium segítségével alapjában véve lehetséges a diszkrimináció minden formája. A monopolista a heterogén struktúrájú kereskedelmi partnerrel szemben mindig előnyös helyzetben van... Amennyiben összehasonlítható viszonyokat akarunk teremteni, úgy az intézményeket kell megváltoztatni. Ez nem könnyű és biztosan nem rövid határidejű feladat."*

A realistább nyugati szakértők ma már nem osztják ezt a felfogást. Így például S. Pisar Koegzisztencia és kereskedelem című könyvének konklúziójaként olyan szabályzat elfogadását javasolja, amely a kelet–nyugati kereskedelem normáit foglalná

* Der Wirtschaftliche Hintergrund einer europäischen Sicherheitskonferenz. Neue Zürcher Zeitung, 1972. máj. 7.

magában és később a kelet–nyugati kereskedelem szabályozásáról szóló átfogó nemzetközi egyezmények alapjául szolgálhatna.* A következőkben e szabályokra több helyen utalok, mert igen tömören foglalják össze a Nyugaton általánosan elterjedt nézeteket a tárgyalt témakörrel kapcsolatban. A szóban forgó szabályzat 9. pontja értelmében a nyugati országok kormányainak, adminisztratív és törvényhozó testületeinek el kell ismerniük azokat a tőkésországok rendelkezéseihez képest újszerű intézményeket és eljárási módokat, amelyeket a szocialista országok hoztak létre külkereskedelmükben.** Azok tehát, akik a kérdést józanul közelítik meg, világosan látják, mennyire irreális a szocialista országok gazdasági rendszerének megváltoztatására irányuló követelés. A kelet–nyugati kereskedelem fejlődésének egyetlen lehetséges alapja az, ha minden ország vagy országcsoport elismeri a másik ország vagy országcsoport társadalmi-gazdasági rendszerét, és annak figyelembevételével építi ki gazdasági kapcsolatait, a többi között a kereskedelem fejlesztését elősegítő hidakat.

Annak a szélsőséges felfogásnak, amely szerint a kelet–nyugati kereskedelem akadálya a szocialista országok gazdasági rendszere, egyik jellegzetes és igen széleskörűen elterjedt következtetése az, hogy a szocialista országokkal azért nehéz kereskedni, mert azokban a külkereskedelem állami monopóliuma érvényesül, és mert a kereskedelmet a szocialista állam politikai megfontolások alapján irányítja. E felfogás alapján terjedt el az a kifejezés, hogy a szocialista országok „állami kereskedelmet" folytatnak, sőt nemegyszer komoly tanulmányokban és nemzetközi szervezetek kiadványaiban is állami kereskedelmet folytató országokként jellemzik a szocialista országokat. Ez a nézet szándékosan torzítja el a valóságot. A szocialista országokban nem az állam kereskedik, hanem a társadalmi tulajdonban levő vállalatok. Az államnak a külkereskedelemben három vonatkozásban van szerepe:

– a szocialista országokban a külkereskedelem állami monopólium. Ez azt jelenti, hogy csak társadalmi tulajdonban levő vállalatok (például állami vállalatok, szövetkezetek vagy szövetkezeti központok) folytathatnak külkereskedelmi tevékenységet, ha erre az állam nekik engedélyt ad. Ez a szocialista országok jellegéből, társadalmi-gazdasági rendszeréből adódó elidegeníthetetlen vonás. A külkereskedelmi monopólium összefügg a tervszerű gazdaságirányítással és az állami valutamonopóliummal is;

– az állam különféle módokon szabályozza a külkereskedelem folytatásának rendszerét, mégpedig a szocialista tervgazdálkodással összhangban levő, abból eredő módszerekkel. A külkereskedelem irányításának konkrét rendszere nem közvetlenül a tervgazdálkodásból ered, hanem annak érvényesülését célozza. E módszerek természetesen eltérnek a tőkésországokban alkalmazottaktól. (A külkereskedelmet azonban a tőkésországok kormányai is szabályozzák saját gazdasági rendszerüknek megfelelő módon, például engedélyezési rendszer, adópolitika, vámrendszer, devizális rendszabályok, szubvenciók stb. alkalmazásával. A szabályozás tekintetében nagy eltérések mutatkoznak az egyes tőkésországok között, ideértve a szabályozás mértékét is. Egyes országok kötöttebb, mások liberálisabb szabályozást alkalmaznak, olyan or-

* Lásd *Samuel Pisar:* Coexistence and Commerce. Guidelines for Transactions between East and West. New York 1970. 483–498. old.

** Lásd ugyanott, 484. old.

ság azonban nem létezik, amelyben a külkereskedelmet az állam semmilyen formában nem szabályozza.) Megjegyzendő, hogy a szocialista országok között is nem elhanyagolható eltérések mutatkoznak a külkereskedelem szabályozásában és szervezésének rendszerében, így például abban, hogy a vállalatok kapnak-e kötelező export- és importtervmutatókat vagy nem; csak a specializált külkereskedelmi vállalatok folytathatnak-e külkereskedelmet, avagy ipari, mezőgazdasági és egyéb vállalatoknak is lehet export- és (vagy) importjoguk;

– a kormányok közvetlenül is tárgyalásokat folytatnak, és gyakran megállapodásokat kötnek a különösen nagy horderejű külkereskedelmi kapcsolatok kérdésében. Ez azonban ismét nem kizárólag a szocialista országok esetében áll fenn, hanem érvényes a tőkésországokra is, főleg ott, ahol az egyes ágazatokban különösen számottevő az állami ipar. Itt is húzzuk alá, hogy sem az egyes tőkés-, sem a szocialista országok gyakorlata nem teljesen azonos ebben. A szocialista országok közötti együttműködésben természetszerűleg jelentős a kormányszervek szerepe. Ez különösen a távlati tervek koordinálásában és hosszú lejáratú államközi megállapodások kötésében jut kifejezésre.

A fentiekből adódik, hogy az „állami kereskedelem" kifejezés tendenciózusan félrevezető, és általános használata nem az igazi különbségre utal, vagyis arra, hogy a külkereskedelmet a szocialista országokban kizárólag állami és esetleg szövetkezeti tulajdonban levő vállalatok folytatják, míg a tőkésországokban ezt nagyrészt a magántőke végzi. E kifejezés célzatos használata arra kíván utalni, mintha a szocialista országokban a külkereskedelmet főleg nem gazdasági megfontolások alapján folytatnák, hanem valamiféle, az állami szervek által diktált, önkényes módon alkalmazott politikai szempontok érvényesülnének. Ez a felfogás, pontosabban rosszindulatú gyanúsítgatás teljesen alaptalan, és a többi között arra vall, hogy szerzői teljességgel járatlanok a szocialista országok gazdasági ügyeiben. A szocialista országok alapvető célja gazdaságuk hatékonyságának a fokozása. Ez a külkereskedelemben is csak a legkövetkezetesebb gazdasági megfontolások érvényesítésével képzelhető el. Akik már tárgyaltak szocialista országok vállalataival, nagyon jól tudják, hogy e vállalatok is a nemzetközi kereskedelmi normák alapján kötik üzleteiket, figyelembe véve természetesen a partnerország piaci szokásait. A szocialista országok esetében az állam külpolitikai irányítása, mint minden más ország esetében, azt jelenti, hogy a vállalatoknak eredményesen végre kell hajtaniuk a bilaterális és multilaterális megállapodásokat azokon a kereskedelem- és devizapolitikai feltételeken belül, amelyeket az állam számukra megszab.

b) Az „állami kereskedelemről" vallott felfogás egyik változata arra irányul, hogy a szocialista és tőkésországok gazdaságirányítási rendszere között fennálló különbségeket a kereskedelem fejlődésének akadályaiként tüntesse fel, és ebből kiindulva az államközi tárgyalások fő kérdésévé olyan kölcsönös engedmények nyújtását tegye, amelyek nem egyenértékűek egymással, hanem a tőkésországok számára biztosítanának egyoldalú előnyt. Ennek jellegzetes példái merültek fel az ENSZ Világkereskedelmi Konferenciáin (UNCTAD), valamint a GATT-tárgyalásokon. Ezeken a tárgyalásokon a tőkésországok a különböző diszkriminatív eljárások csökkentését vagy megszüntetését és vámkedvezmények nyújtását olyan feltétellel helyezték kilátásba, hogy a szocialista országok kötelező mennyiségi vállalásokat tegyenek behozataluk emelésére. A kérdések ilyen összefüggésbe állítása azonban nem nevezhető kölcsönös,

még kevésbé kiegyensúlyozott engedménynek. Ami a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminatív eljárások megszüntetését illeti, az nem fogható fel engedményként, hanem csakis a normális kereskedelem elemi előfeltételeként. (Erről később részletesen lesz szó.) A vámkedvezmények nyújtása viszont azért nem egyenértékű az import növelésének kötelező vállalásával, mert a vámkedvezmények végül is csak lehetőséget biztosítanak az exportáló ország számára, míg a másik oldalon ennél sokkal nagyobb értékű kötelezettség vállalását igénylik ellentételként.

Az állami kereskedelemről vallott hamis felfogást használják fel a nyugat-európai országokban annak alátámasztására, hogy miért tartják fenn a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminatív rendszabályokat, mindenekelőtt a mennyiségi korlátozásokat. Az erre vonatkozó tézis lényege – és ez még az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága főtitkárának az Európán belüli kelet–nyugati kereskedelemről szóló, egyébként értékes jelentésében* is tükröződik –, hogy a szocialista országok tervgazdálkodása és külkereskedelmi rendszere eleve mennyiségi korlátozást jelent a nyugati országokkal folytatott kereskedelemben. A felületes szemlélő számára ez nagyon frappáns megállapításnak tűnik. A kérdés közgazdasági tartalmának vizsgálata azonban rávilágít arra, hogy ez a szemlélet teljes mértékben félrevezető.

Az említett összehasonlítás azért sem megalapozott, mert a nyugat-európai országokban alkalmazott mennyiségi korlátozások kifejezetten diszkriminatív jellegűek, azokat döntő mértékben a szocialista országokkal szemben alkalmazzák, s egyértelműen a szocialista országokból származó behozatal fékezésére. Ez a körülmény jól mutatja azt is, hogy a mennyiségi korlátozások nem a tőkés gazdaság külkereskedelmi rendszerének szerves részei, a tőkés gazdaság irányítási rendszerével nem konform, hanem speciális célra létrehozott rendszabályok.

Ami a szocialista országok külkereskedelmi terveit illeti, ezek a szocialista gazdaság irányítási rendszerének szerves részét alkotják, s ezért irányítási rendszerükkel teljes mértékben összhangban vannak. A tervek semmilyen diszkriminációt nem tartalmaznak egyetlen országcsoporttal szemben sem, sőt, gyakorlatilag a szocialista országok között megvalósuló tervkoordináció következtében sokkal determináltabbak a szocialista országok egymás közötti forgalmában, mint a tőkésországok vonatkozásában. Amíg ugyanis a tervkoordináció következtében a tervekkel együtt a szocialista országok egymás közötti forgalmának nagy részét hosszabb időszakra, általában öt évre előre meghatározzák, addig a tőkésországokkal folyó külkereskedelem vonatkozásában megállapított tervek lényegében orientációt jelentenek, semmiféle meghatározást nem tartalmazva arra vonatkozóan, hogy a külkereskedelemnek mely országgal, milyen mértékben kell fejlődnie. A tervezés jellegéből és évtizedes gyakorlatából látható az is, hogy a tervek nem korlátozó jellegűek, ellenkezőleg: kvantifikálják a fejlesztési célokat, és ezzel nem a forgalom visszafogására irányulnak, hanem annak növelésére ösztönöznek.

Még ennél is alapvetőbb összefüggés tárul fel akkor, ha konkrétan vizsgáljuk a kelet–nyugati kereskedelem alapproblémáját. Ez azt mutatja, hogy a nyugat-európai országok exportja a szocialista országokba nem ütközik különösebb akadályokba. A nyugat-európai országok érdekeltek kivitelük fokozásában, és ugyanúgy érdekeltek

* Analytical Report on the State of Intra-European Trade. United Nations, New York 1970. E/ECE/761/Rev. 1. § 39. 11. old.

a szocialista országok Nyugat-Európából származó importjuk növelésében. Az a körülmény, hogy Nyugat-Európa szocialista országokba irányuló kivitelében következetesen emelkedik a termelési célokat szolgáló áruk aránya, arra mutat, hogy a szocialista országokban gazdaságuk fejlődésével párhuzamosan a kereslet további stabil növekedésére lehet számítani. A kereskedelem fejlődésében a központi problémát a szocialista országok kivitelének alakulása jelenti, minthogy Nyugat-Európa kevésbé érdekelt a szocialista országokból történő behozatalban, mint saját kivitelében. Nyugat-Európa exportjának a növelése nem ütközik nehézségekbe, ha a szocialista országok Nyugat-Európába irányuló kivitele is megfelelően emelkedik, vagyis behozataluk finanszírozására megfelelő valutabevétel áll rendelkezésre. A kelet–nyugati kereskedelem színvonalát, fejlődésének ütemét ezért mindenekelőtt az határozza meg, hogy milyen mértékben nő a szocialista országok Nyugat-Európába irányuló exportja. Ennek következtében azok az akadályozó tényezők, így különösen a mennyiségi korlátozások és egyéb diszkriminatív rendszabályok, amelyek e kivitel útjában állnak, jelentik a legfőbb korlátozást.

c) Léteznek olyan felfogások is, amelyek a fentiektől eltérnek, de ugyancsak a szocialista országokkal folyó külkereskedelem fékezésére, a kölcsönös bizalom aláásására irányulnak. Az egyik ilyen nézet azt hangoztatja, hogy a szocialista országok érdekeltsége a tőkésországokkal való forgalmuk növelésében csak átmeneti jellegű, s addig tart, ameddig nyugati „segítséggel" utol nem érik a tőkésországok fejlettségi színvonalát, azt követően pedig érdektelenné válnak a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében. A világgazdaság általános tapasztalatai azonban csakúgy, mint a KGST-országok fejlődésének és együttműködésének a története ezzel az állítással ellentétben azt mutatják, hogy a gazdasági fejlődés előrehaladásával, a technikai színvonal emelkedésével egyre fokozódik az országok érdekeltsége a nemzetközi együttműködésben, s ez alól nem kivételek a szocialista országok sem. A gazdasági színvonalkülönbségek csökkenésével együtt ugyanakkor sok vonatkozásban változhat az együttműködés jellege és tartalma. Csak egy példa: egyre következetesebben érvényesülhet az a máris széles körben mutatkozó tendencia, amely szerint az együttműködés egyre kevésbé a különböző nemzetgazdasági ágak között és egyre inkább az egyes ágazatokon belül fejlődik. A gazdasági kapcsolatok napjainkban látható gyors ütemű bővülése, a hosszabb időre szóló termelési kapcsolatok gyakorlatának kibontakozása, az energetikai rendszerek széles körű összekapcsolására irányuló törekvések egytől egyig arra utalnak, hogy a szocialista országok tartós kapcsolatokra kívánnak Nyugat-Európával berendezkedni, az összeurópai együttműködést nem konjunkturális, átmeneti jelenségnek, hanem gazdasági orientációjuk tartós és alapvető elemének tekintik.

d) A kelet–nyugati kereskedelem bővítésére vonatkozó, Nyugaton táplált felfogások közül talán a legnagyobb változásokat azok mutatják, amelyek a kereskedelem szerkezetével függnek össze.

A legkonzervatívabb körök erre vonatkozóan az évtizedekkel ezelőtt és sok tekintetben még ma is fennálló állapotok jövőbeli tartósítása mellett törnek lándzsát. Ennek alapján Nyugat-Európa a szocialista országokat elsősorban iparcikkekkel látná el zömmel nyersanyagok és mezőgazdasági termékek ellenében. Jellemző erre a Neue Zürcher Zeitung már idézett cikke, ez abból indul ki: „Az az ipari exportválaszték, amelyet a szocialista országok Nyugatra irányuló exportjuk kiterjesztésére

számba vehetnének, a Nyugat ipari nemzetei számára kevéssé vonzó. A szocialista országok az ipari exporttermékek minősége és a mögöttük álló szervizszolgálat alapján kifejezetten gyenge versenyhelyzetben vannak. A fejlettségi különbség, úgy látszik, az eltelt évek során nem csökkent. Ebből azt a következtetést kell levonni, hogy a szocialista országok nyugati exportja érzékelhető kiterjesztésének elsődlegesen a ma meglevő áruszerkezetre kellene támaszkodnia, amelyben a mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok dominálnak." * Miután a cikk maga is megállapítja, hogy a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok exportvolumene csak lassan emelkedhet, arra a következtetésre jut, hogy a kelet–nyugati kereskedelem akadályai sem rövid, sem hosszú idő alatt nem távolíthatók el.

Ez a nézet nem vesz tudomást a Szovjetunióban és a többi európai szocialista országban végbement történelmi jelentőségű változásokról, a szocialista országok gyors ütemű iparosításáról, és mit sem törődve a világ változásával, az évtizedekkel ezelőtti állapotok konzerválására irányul. Jellemző a szóban forgó cikk egy másik következtetése is, amely szerint a kelet–nyugati kereskedelem „expanziója csak a Nyugatnak Keletre irányuló növekvő szállításain alapulhat. Ez azonban szükségszerűen azt eredményezné, hogy a szocialista országok fizetésimérleg-hiánya állandóan emelkedne a tőkésországokkal szemben." ** Ez tehát a cikk szerint a szocialista országok eladósodására vezetne. Látva e megoldás abszurditását, a gondolatkört még inkább abszurd következtetéssel zárja le: a szocialista országok így keletkező adósságait – úgymond – a Szovjetuniónak kellene aranytartalékaiból kiegyenlítenie! A kérdés fenti megközelítése tehát teljesen irreális perspektívát nyújt a kelet–nyugati kereskedelem fejlődésére, lényegében megkerüli a szocialista országok tőkés exportja struktúrájának a problémáját, és nem is talál kiutat a kelet–nyugati kereskedelem előmozdítására.

Kezd azonban Nyugat-Európában egy másik koncepció is kibontakozni, amely már sokkal nagyobb mértékben veszi figyelembe a szocialista iparosítás eredményeit, és növekvő helyet szán a műszaki együttműködésnek, a termelési kooperációnak, ezzel összefüggésben pedig az ipari termékek növekvő kölcsönös forgalmának. E koncepción belül is különböző irányzatok érvényesülnek. A kevésbé progresszív irányzat szerint kizárólag a Nyugat-Európában már elavultnak számító technikát kell átadni megfelelő áron a szocialista országoknak. Ez az irányzat arra törekszik, hogy ily módon állandósítsa Nyugat-Európa technikai színvonalának fölényét azokban az ágazatokban, ahol ez még megvan. Erősödik azonban annak felismerése is, hogy Nyugat-Európa nem tud a műszaki haladás terén folyó világversenyben egymaga helyt állni, hogy e versenyben szövetségesekre van szüksége, és hogy egyes szférákban ilyen szövetségesek lehetnek a szocialista országok. Ez az irányzat már nem egyszerűen a technikai szintkülönbségek fenntartására törekszik, hanem valóságos együttműködésre a kutatás, a fejlesztés és a termelés terén. Érthető, hogy az említett irányzatok még nem teljesen kristályosodtak ki, hiszen egyrészt a műszaki verseny kiéleződése az Egyesült Államokkal, másrészt a kooperáció lehetőségeinek kibontakozása a szocialista országokkal viszonylag új jelenség. Az említett tendenciákkal ennek ellenére már határozottan számolni kell.

* Die wirtschaftliche Hintergrund einer europäischen Sicherheitskonferenz. Neue Zürcher Zeitung, 1972. máj. 7.

** Ugyanott.

e) Végül még egy, Nyugaton általánosan elterjedt felfogás igényel említést, pontosabban egy összefüggés felismerésének a hiánya.

Már szó volt arról, hogy a szocialista országok európai tőkésországokba irányuló kivitelének a szerkezete nem tükrözi iparuk fejlődésének eredményeit, nincs összhangban sem saját külkereskedelmüknek, sem a világkereskedelem fejlődésének a tendenciáival. A kelet–nyugati kereskedelem fejlődésének fő problémájává ezért az válik, hogy milyen mértékben tudják fokozni a szocialista országok Nyugat-Európába irányuló kivitelüket, mindenekelőtt iparcikkexportjukat. Egyéb akadályoktól eltekintve (lásd diszkriminatív eljárások) még az is nehezíti a két rendszerhez tartozó országok kereskedelmi fejlődését, hogy Nyugat-Európában még nem ismerték fel azt, milyen nehézségekkel jár új, széles körű kereskedelmi kapcsolatok kiépítése olyan típusú piacokon, mint a fejlett nyugat-európai országoké. Ezekben az országokban a nemzetközi kereskedelem fejlődése következtében hosszú évek, sőt évtizedek alatt olyan széles körű és tartós kereskedelmi kapcsolatok épültek ki, amelyekben a hidegháború alatt és az azt követő években a szocialista országok vállalatai nem vettek részt. A kialakult üzleti kapcsolatok bonyolult rendszere ma rendkívül fontos szerepet játszik az áruforgalom alakulásában. Különösen az iparilag fejlett országok áruforgalmának nagyobb részét kitevő késztermék-kereskedelemre jellemző, hogy az korántsem a vásárlók és az eladók között egy adott piacon kötött egyszeri ügyletek eredményeképpen jön létre. E kereskedelem annak a szoros és bonyolult kapcsolati rendszernek az eredménye, amely a kereskedők, kormányok, kutató szervezetek, pénzügyi intézmények és termelővállalatok között alakul ki. Ezért döntő szerepet játszik az a tény, hogy új kereskedelmi partnerek bekapcsolódhatnak-e és milyen mértékben az üzleti kapcsolatok e bonyolult rendszerébe, avagy „outsiderek" maradnak. E kapcsolati rendszer résztvevői úgy érezhetik magukat, mint egy klub tagjai közös érdekekkel és érdekvédelemmel, valamint intézményekkel. A kívülállók egész sor olyan rejtett akadályba ütköznek, amelyet nehezen tudnak a piacon folytatott versenyben kiküszöbölni. Ezért az a felfogás, hogy a szocialista országok termékeire Nyugat-Európában nincs vagy csak kevéssé van szükség és a külkereskedelem fejlődésének ez a fő akadálya, mélységesen téves. A probléma lényege az, hogy a szocialista országok termelnek vagy tudnak termelni olyan árukat, amelyekre a nyugati piacokon szükséglet van. Amint azonban a tapasztalat mutatja, ezeknek az áruknak a termelésétől vagy termelési lehetőségeitől tényleges és rendszeres értékesítésükig igen hosszú út vezet, és az ezt az utat elzáró akadályok elhárítására még távolról sem történtek meg az összes szükséges lépések.

Csak néhányat ragadtam ki a kelet–nyugati kereskedelem kérdéséről Nyugat-Európában vallott nézetek közül. Természetes, hogy a szocialista országokban is különböző felfogások tapasztalhatók, ezért ezek közül is csak néhányról teszek említést.

a) A szocialista országok külkereskedelmével kapcsolatos nézetekben hosszú időn át uralkodó volt az a felfogás, hogy a külkereskedelem egyedüli célja a hazai termelés által nem biztosított szükségletek fedezése behozatal útján, és hogy az exportnak csak olyan mértékig kell fejlődnie, amely fedezetet nyújt az említett importszükségletekre. Ez a nézet abban az időben keletkezett, amikor a tőkésországok gazdasági blokádja a két világháború között a Szovjetunió teljes gazdasági elszigetelésére törekedett, majd a második világháború után, a hidegháború idején, a tőkésországok

hasonló magatartást tanúsítottak az összes szocialista országgal szemben. Amióta azonban az embargópolitika és minden más blokádpolitika vereséget szenvedett, a szocialista országok gazdasági vezetésének felfogásában, a közgazdasági irodalomban és a gyakorlati gazdaságpolitikában is egyre erőteljesebben érvényesülhet az a felfogás, hogy a nemzetközi kereskedelem – különösen a kisebb országok esetében – a növekedés fontos tényezője, hogy a hatékony gazdasági fejlesztés múlhatatlanul megköveteli a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök kihasználását és a széles körű gazdasági együttműködést. Érthető azonban, hogy a változó körülményekhez való igazodás néha akadozik, s ezért olykor még felüti fejét az a nézet, amely nem bízik a fejlett tőkésországokkal kialakuló gazdasági kapcsolatok kellő mértékű stabilitásában. Ez a felfogás abból indul ki, hogy ha átmenetileg az élesedő verseny sok tőkésvállalatot arra szorít is, hogy fokozza a kapcsolatokat a szocialista országokkal, a piaci helyzet megváltozása révén érdekeltségük hirtelen csökkenhet, s ez zavarólag hathat a kelet–nyugati kereskedelem alakulására. Sokan tartanak attól is, hogy a nyugati országokban előtérbe kerülhet előre ki nem számítható okok következtében a hidegháborús irányzat, amely újra a kapcsolatok befagyasztására, az embargórendszer kiszélesítésére, a diszkrimináció fokozására törekszik. E nézetek alapja kézenfekvő; egyszerűen emlékezés a nem is olyan távoli múltra, ennek még ma is fennálló, mindenekelőtt a politikai diszkriminációban testet öltő maradványaira. Mindez különben arra is vall, hogy sokkal bonyolultabb folyamat és sokkal hosszabb időt igényel a kölcsönös bizalom visszaszerzése és megtartása, mint elvesztése.

b) Gyakran felbukkan a szakirodalomban az a nézet, hogy a fejlett tőkésországokkal folytatott külkereskedelem egyedüli célja olyan technikai ismeretek megszerzése vagy a modern technikát megtestesítő olyan berendezések vásárlása, amelyekkel a szocialista országok nem rendelkeznek. Kétségtelen, hogy a technika importja mint cél fontos helyet foglal el a szocialista országok külkereskedelmében érvényesülő prioritások rendszerében. Másrészt azonban mint egyedüli célnak a kiemelése rendkívül leszűkítené a tőkésországokkal fenntartott gazdasági kapcsolatokban a kelet–nyugati kereskedelemnek a szerepét, mert kihagyná vagy erősen háttérbe szorítaná a nemzetközi gazdasági együttműködésből származó egyéb előnyöket. Ezért a csak a technikai import jelentőségét hangsúlyozó nézet a kelet–nyugati kereskedelemnek ugyancsak egyoldalú felfogását jelenti.

c) Szórványosan bár, de fellelhetők a szocialista országokban olyan vélemények is, miszerint a kelet–nyugati kereskedelem fejlődésének kizárólagos akadálya a nyugati országok részéről alkalmazott diszkrimináció. Kétségtelen, hogy a diszkrimináció különböző fajtái nem kis mértékben fékezik a kelet–nyugati kereskedelmet. Mégsem reális ezt tekinteni a kereskedelem fejlődése előtt álló egyedüli akadálynak. Ez a felfogás ugyanis eltereli a figyelmet azokról az egyéb problémákról, amelyek nagyrészt a szocialista országok gazdaságától igényelnek erőfeszítéseket a Nyugat-Európával való kereskedelem bővítése érdekében.

A fenti nézeteket nem azért mutattam be, mintha ezek híven tükröznék a reális, megoldásra váró problémákat. Ellenkezőleg: e nézetekkel éppen azért kell számolni, mert sok esetben olyan kérdések felé fordítják a figyelmet, amelyek nem esnek egybe a kelet–nyugati kereskedelem fejlesztése kapcsán felmerülő legfontosabb problémákkal, és ezért nagyon is alkalmasak arra, hogy erőfeszítéseinket helytelen irányba tereljék.

A NEMZETKÖZI KERESKEDELEM ÁLTALÁNOS ELVEI ÉS ÉRVÉNYESÜLÉSÜK A KELET-NYUGATI KERESKEDELEMBEN

Ha a korábban kifejtettek alapján elfogadjuk, hogy az európai szocialista és tőkésországok kölcsönösen érdekeltek egymással folytatott kereskedelmük fejlesztésében, és figyelembe vesszük a kapcsolatok bővítése szempontjából kedvező politikai légkört, akkor az a kérdés merül fel, hogy milyen lépések tehetők a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Az úgynevezett kelet–nyugati kereskedelem problémaköre rendkívül szerteágazó. Nemcsak a kereskedelemben részt vevő vállalatokat állítja nap mint nap új kérdések elé, hanem széles körű eszmecsere tárgyát alkotja kétoldalú államközi tárgyalásokon és multilaterális konferenciákon, különböző nemzetközi szervezetekben, és előkelő helyet foglal el a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalomban. E helyütt csak a kereskedelem fejlesztése szempontjából alapvető problémák ismertetésére van mód.

A kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésének feltételei között első helyre kínálkozik az, hogy az abban érdekelt európai kormányok ezzel kapcsolatban egyértelmű, világos gazdaságpolitikát folytassanak. Azért kell ezt aláhúzni, mert olyan sokrétű, szövevényes problémáról van szó, amelyet távolról sem oldhatnak meg bizonyos részletintézkedések, egyes elszigetelt kérdésekben történő állásfoglalások, hanem amelynek megoldásához átfogó, a kormányok által tudatosan követett gazdaságpolitikai vonalvezetésre és a gazdasági élet, az érdekelt vállalatok számára nyújtott világos orientációra van szükség. A kereskedelem fejlesztésére irányuló gazdaságpolitikai orientációnak egyrészt az országok belső gazdasági életében kell megnyilvánulnia, másrészt nemzetközi egyeztetés tárgyát is kell alkotnia. Az európai kormányoknak a kelet–nyugati kereskedelemről folytatott gazdaságpolitikai koordinációja jelenti a legfontosabb lépést e kereskedelem új lehetőségeinek feltárására és kiaknázására. Ennek keretében határozható meg, milyen szintű lehet az egyetértés a kereskedelemmel kapcsolatban felmerülő elvi kérdések tekintetében, továbbá hogy milyen mértékig képesek az európai országok gazdasági életének az irányítói összehangolni azokat a gyakorlati intézkedéseket, amelyek elősegíthetik a kereskedelem fejlődését.

Mindenekelőtt egyes elvi kérdések igényelnek megvilágítást, amelyek tisztázása a kereskedelmi kapcsolatok bővítésének nélkülözhetetlen előfeltétele.*

A hidegháborús időszak, a tőkés embargópolitika, a korábbi feszült európai politikai viszonyok következményeként ezen a téren is az a helyzet, hogy a kelet–nyugati kereskedelemben mutatkozó fejlődés ellenére távolról sem tisztázottak e kereskedelem folytatásának és fejlesztésének elvi alapjai.

Ez mindenekelőtt az államközi kapcsolatokra vonatkozik, de ezek alakulása kihatással van az üzleti életre is. Bár a nemzetközi kereskedelem évtizedes tapasztalatai azt mutatják, hogy a felmerülő problémák pragmatikus megközelítése vezethet el leginkább a kereskedelmi kapcsolatok bővüléséhez, mégis nyugodtan állítható, hogy a gazdasági együttműködés egyetlen más területén sincs annyira szükség egyértelmű és világos elvek kialakítására és ezek nemzetközi egyeztetésére, mint éppen a szocialista és tőkésországok közötti kereskedelemben. Bátor elindulás az összeurópai gaz-

* Ezzel összefüggésben lásd *Nyerges János* Vámpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. c. művét.

dasági együttműködés útján elképzelhetetlen a nemzetközi kereskedelem alapjául szolgáló elvek tisztázása nélkül. Ez utóbbi nyújthat alapot a kereskedelem fejlesztését célzó gyakorlati tennivalók egész sorának meghatározásához, hozhat magával új fellendülést a kereskedelmi kapcsolatok áramlatában.

Sem újnak, sem meglepőnek nem tekinthető, ha azt valljuk, hogy a szocialista és tőkésországok közötti kereskedelemnek, az összeurópai kereskedelem fejlődésének az egyenlő elbánás és a feltétel nélküli kölcsönös előnyök elvén kell alapulnia. Mégis, ha a kérdést közelebbről vizsgáljuk, kiderül, hogy e tekintetben a felfogások még rendkívül eltérőek, ezért a különböző álláspontok kellő figyelmet érdemelnek. De nemcsak nézetekről van szó. Az említett elvek a gyakorlatban sem érvényesülnek, vagy legalábbis nem maradéktalanul, s ez a másik ok, amiért a kereskedelem elvi kérdéseit tisztázni kell még a gyakorlati tennivalók meghatározása előtt.

Az egyenlő elbánás és a kölcsönös előnyök elvének érvényesítése sok elvi és gyakorlati problémát vet fel. Az elvi kérdések különösen az alábbiak köré csoportosulnak:

– az egyenlő elbánás elvének érvényesítése megköveteli a nemzetközi kereskedelemben mindenféle diszkrimináció megszüntetését, akár politikai, akár egyéb megfontolások jelentik is azok alapját;

– az egyenlő elbánás elvének érvényesítése nem lehet alku tárgya, és érte ellenszolgáltatás nem követelhető;

– a kölcsönös előnyök elvének érvényesítése, a kölcsönös engedmények nyújtása sorrendben követi az egyenlő elbánás elvét. Mindenekelőtt az egyenlő elbánásnak kell következetesen érvényesülnie, és ennek alapján lehet eredményesen munkálkodni, a partnerek erőfeszítéseit egyesítve, a kölcsönös előnyök nyújtásán.

A fentiek alapján a szocialista és tőkésországok közötti kereskedelem fejlesztése szempontjából a legdöntőbb kérdés az egyenlő elbánás elvének az érvényesítése.

Az, hogy valóban új szakasz kezdődik-e a kelet–nyugati kereskedelemben, mindenekelőtt attól függ, hogy megszűnik-e a hidegháború időszakából származó politikai diszkrimináció, amely azon az alapon és csak azért tagadta meg az egyenlő elbánást a szocialista országoktól, mert társadalmi és gazdasági rendjük szocialista jellegű. Rendezett kereskedelmi kapcsolatokról, a kelet–nyugati kereskedelem normalizálásáról, a politikai akadályok kiküszöböléséről nem lehet addig beszélni, amíg bármiféle diszkrimináció fennáll a szocialista országokkal szemben. Ez nemcsak gazdasági kérdés, bár a probléma gazdasági oldala sem elhanyagolható. Az a körülmény, hogy sok tőkésország diszkriminatív rendszabályokkal fékezi a szocialista országokból származó importot, hátrányos helyzetbe hozza a szocialista országok vállalatait az említett országok piacain folyó versenyben. E hátrány mértéke igen különböző. Lényegesen nagyobb például az Egyesült Államokban az erős vámdiszkrimináció következtében, mint azokban a nyugat-európai országokban, amelyek a vámok szempontjából már nem tesznek különbséget a szocialista országok hátrányára. A vámokon kívül azonban, amint erről még szó lesz, sokféle más diszkriminatív szabályozás is létezik, amelyek a tőkés piacokon folyó erős versenyben nem kis mértékben éreztetik hatásukat.

Nem elhanyagolható az említett diszkrimináció politikai hatása sem. Az a tény, hogy a szocialista országokkal szemben megkülönböztető rendelkezések érvényesülnek, bizalmatlanságot szül, és a tőkésországokban működő vállalkozókat óhatatlanul

abba az irányba orientálja, hogy diszpreferálják a szocialista partnereket a kereskedelemben, ne egyenlő partnerként tekintsék őket. A diszkriminatív rendszabályok révén életben tartott diszpreferencia végül is bizonyos megbélyegzést tartalmaz vagy legalábbis – enyhén szólva – olyan politikai megkülönböztetést, amely semmiképpen sem a szocialista országokkal való kapcsolatok bővítését hivatott elősegíteni. Ez olyan politikai magatartást tükröz, amelyet a szocialista országok nem tűrhetnek el. Ezért mindenfajta diszkriminatív rendelkezés attól függetlenül, hogy gazdasági hatása nagy-e vagy kicsi, tartós-e vagy átmeneti jellegű, ellentétben áll az egyenlő elbánás elvével, aláássa a kereskedelem fejlesztéséhez nélkülözhetetlen kölcsönös bizalmat, ennek révén a kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésének politikai alapjait. Ezért tekinthető mindenféle politikai megkülönböztetés megszüntetése a külkereskedelem fejlesztése elemi előfeltételének.

Az egyenlő elbánás érvényesítése azonban nemcsak a politikai szempontból alkalmazott diszkrimináció megszüntetését, hanem a gazdasági életben – a világméretekben elfogadott normák szerint – a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazását jelenti. Ennek alapján minden állam köteles a legnagyobb kedvezményre jogosult más államot, illetve annak gazdálkodó szerveit olyan elbánásban részesíteni, amelyet más országoknak, illetve azok gazdálkodó szerveinek nyújt. A feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elve értelmében az arra jogosult állam számára biztosítani kell mindazokat a feltételeket, amelyeket az adott állam területén a mindenkor legelőnyösebb elbánásban részesülő állam élvez. Ez más oldalról azt is jelenti, hogy semmiféle hátrányos megkülönböztetés, diszkrimináció nem érvényesíthető azzal az országgal szemben, amely számára a legnagyobb kedvezményes elbánást biztosítja.

Ahhoz azonban, hogy helyesen orientálódjunk azokban a vitákban, amelyek a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése körül még ma is folynak, néhány kiegészítés szükséges:

– a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése nem képezhet olyan értéket, amellyel szemben más értéket, bármiféle ellenszolgáltatást kellene nyújtani. Az ellenszolgáltatás nem más, mint ugyanennek az elvnek az érvényesítése a másik ország részéről. Ezért a legnagyobb kedvezmény biztosítása csak akkor kap értelmet, ha kölcsönös;

– a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítéséről csak akkor beszélhetünk, ha az teljes mértékben és minden vonatkozásban érvényesül. E tekintetben tehát nincsenek fokozatok, és – elvileg – nem lehet a legnagyobb kedvezményes elbánást „kevésbé" vagy „nagyobb mértékben" alkalmazni. Ha nem teljesen és következetesen kerül alkalmazásra, nem beszélhetünk a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítéséről;

– mivel a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény biztosítása kölcsönös, csak az az ország tarthat igényt rá, amely maga is hajlandó azt a partner ország számára nyújtani. Az érdekelt államoknak erre vonatkozóan meg kell egymással állapodniuk, és a kötelezettség csak addig van érvényben, amíg a szóban forgó megállapodás érvényes;

– a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény alkalmazása a szocialista és tőkésországok között gyakran kétoldalú megállapodásokban szerepel. Ez nem lebecsülhető előrehaladás a szocialista és a fejlett tőkésországok közötti kereskedelmi kapcsolatokban. (Magyarország esetében ezen túlmenően is további fejlődést jelent a Finn-

országgal 1974-ben kötött kétoldalú kereskedelmi megállapodás szabadkereskedelmi övezet létesítéséről. Ez a megállapodás, összhangban a GATT előírásaival, a két ország közötti kereskedelmi forgalom bővítéséhez teremt igen kedvező feltételeket.) Mégis, jobban szolgálják a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének általános érvényesülését az erre vonatkozó sokoldalú megállapodások.

A kereskedelemben alkalmazott szabályok sokoldalú közelítésére, mindenekelőtt a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítésére irányulnak a GATT rendelkezései. A GATT-nak ezért számottevő és a korábbinál pozitívabb szerepe is lehet abban, hogy elősegítse a kereskedelemben alkalmazott mindennemű diszkrimináció megszüntetését, az egyenlő elbánás és a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének következetes érvényesítését. Figyelembe kell azonban venni, hogy a GATT-egyezmény nem univerzális, hiszen a világ több mint 130 országa közül csak mintegy 100 ország csatlakozott hozzá, s ez is akadálya annak, hogy betölthesse az egész világra kiterjedő, a világkereskedelem szabályait egységesíteni kívánó szerepét. Ennek a többi között az is oka – és ez részben magyarázza is a GATT univerzalitásának hiányát –, hogy a GATT-ban rendkívül erős a fejlett tőkésországok befolyása, és ezért kevéssé érvényesül a világ más országainak vagy országcsoportjainak a szerepe.

Mindennek következtében – figyelembe véve az összeurópai gazdasági együttműködés átfogó koncepcióját is – célszerű lenne, ha az európai országok külön is megegyezésre jutnának a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének általános érvényesítésében, a nemzetközi kereskedelemben megnyilvánuló mindennemű diszkrimináció megszüntetésében. Ezt az európai országok egymással kötendő külön megállapodása rögzíthetné. Ha az európai országok egyezményt kötnének gazdasági együttműködésük fejlesztésére vonatkozóan, akkor a diszkriminációmentes kereskedelemről szóló megállapodás ennek részét alkothatná, sőt mintegy vezérmotívumává válhatna.

Ha első pillanatban nyilvánvalónak látszik is, hogy a diszkrimináció megszüntetése, a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének következetes érvényesítése lehet az országok közötti kereskedelmi kapcsolatok egyedüli szilárd alapja, ez a probléma mégis vitatott a szakirodalomban és azokon a gyakorlati tárgyalásokon is, amelyek a szocialista és a tőkésországok kormányai között folynak. Ezért célszerű megvizsgálni, melyek azok a legfontosabb ellenvetések, amelyek egyes tőkésországok részéről a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazásával szemben felmerülnek.

Az első és legáltalánosabb ellenvetés az, hogy a szocialista országok a maguk részéről nem érvényesítik a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvét, diszkriminációt alkalmaznak a tőkésországokkal, illetve azok vállalataival szemben. Nyugati részről többnyire a szocialista országok egész gazdálkodási rendszerét, magát a tervgazdálkodást tekintik olyannak, amely eleve diszkriminálja a nyugati partnereket. Ez az álláspont azonban igen távol áll a valóságtól. Mindenekelőtt a szocialista országok tényleges külkereskedelmi gyakorlata bizonyítja, hogy a tőkésországokkal, illetve -vállalatokkal szemben semmiféle diszkrimináció nem érvényesül. Ez ellentétben áll a szocialista országok deklarált kereskedelempolitikájával és gazdasági érdekeivel egyaránt.

Diszkriminációról egyetlen esetben lehet beszélni, amikor ezt valamelyik szocialista ország válaszképpen alkalmazza az őt diszkrimináló tőkésországgal szemben.

Nyilvánvaló például, hogy amíg az Egyesült Államok nem alkalmazza a legnagyobb kedvezmény elvét Magyarországgal szemben és a szocialista országokat diszkrimináló vámokat tart fenn, addig Magyarország sem alkalmazza a legnagyobb kedvezményes vámtételeket az Egyesült Államokból származó behozatalában, hanem ennél magasabb vámkategóriát érvényesít. Arra a kérdésre nem nehéz választ adni, hogy „ki kezdte" ezt. A kereskedelmi szerződést az Egyesült Államok mondta fel. Magyar részről viszont több ízben elhangzott a legnagyobb kedvezmény és egyenlő elbánás biztosítására irányuló igény. Ebben már eleve benne foglaltatik az, hogy a magyar fél kész az Egyesült Államokból származó importra azt a vámtételt alkalmazni, amely a legnagyobb kedvezményt élvező más országokból származó behozatalra érvényes, ha ezt az Egyesült Államok is biztosítja a magyar áruk számára.

Az a magatartás, hogy a szocialista országok nem alkalmaznak – a fenti esetet kivéve – diszkriminációt egyetlen nyugati országgal, egyetlen tőkésvállalattal szemben sem, egész gazdaságirányítási rendszerükben érvényesül, függetlenül azoktól az eltérésektől, amelyek az egyes szocialista országok irányítási rendszerében fennállnak. Semmiféle diszkriminációt nem tartalmaznak sem a tervek, sem az engedélyezési rendszerek, sem az árrendszer. Azok a Nyugaton mesterségesen táplált nézetek, amelyek szerint a szocialista országok gazdaságirányítási rendszere eleve diszkriminatív jellegű a tőkésországokkal folytatott kereskedelem vonatkozásában, lényegében annak az előzőekben már ismertetett tendenciózus nézetrendszernek alkotják részét, amely a szocialista országok külkereskedelmét „politikai kereskedelemnek", illetve „állami kereskedelemnek" nevezi.

Nyugaton gyakran állítják, hogy a szocialista országok tőkés kereskedelmet sújtó diszkriminációjának lényegi oka a tervgazdálkodásban van, maga a terv az, amely a diszkriminációt eleve tartalmazza. Tekintsünk most el attól, hogy számos tőkésországban készít az állam gazdasági terveket, a többi között a külkereskedelem alakulására is, s ezeket a nyugati szerzők nem tekintik diszkriminatív jellegűnek. A kérdés az, hogy maga a tervek létezése, a tervgazdálkodás rendszere tartalmaz-e diszkriminációt a tőkésországokkal folyó kereskedelmet illetően vagy sem. Mindenki, aki a szocialista országok tervgazdálkodását valamelyest is ismeri, erre a kérdésre csak egyértelműen nemmel válaszolhat.

A szocialista országok gazdálkodásának alapjául szolgáló tervek a népgazdaság fejlődésének fő irányait, arányait, alapvető céljait határozzák meg, és arra törekszenek, hogy összpontosítsák a gazdaság erőit a tervekben megjelölt célok megvalósítására. E rendszeren belül készülnek tervek a külkereskedelem fejlődésére vonatkozóan is. Ezek fő célja a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztése, nem pedig bármilyen irányban történő korlátozása. A külkereskedelmi tervek ezért – országonként különböző részletezettséggel – tartalmazzák a kivitel és a behozatal fő előirányzatait az árucsoportok és nemegyszer a fő árucikkek tekintetében. Az exporttervek arra irányulnak, hogy biztosítsák a kormányok által követett gazdaságpolitikának megfelelő arányokat, biztosítsák a kivitelhez szükséges árualapokat és ösztönözzék a kivitel fokozását. A behozatalra vonatkozó tervek meghatározzák, hogy az adott időszakban melyek azok a legfontosabb termékek, amelyeket a külkereskedelem útján kell biztosítani. Ezek az előirányzatok azonban jellegüknél fogva sem tartalmazhatnak diszkriminációt, sőt – ezt nagyon is hangsúlyozni kell – nem a külkereskedelem bármiféle korlátozását, hanem tervszerű, dinamikus fejlesztését célozzák. A ter-

vek tartalmaznak elgondolásokat arra vonatkozóan is, hogy milyen arányban fejlődjön a külkereskedelem a fő országcsoportokat illetően, de nem írják elő, milyen forgalmat kell egyik vagy másik nyugati országgal vagy tőkésvállalattal lebonyolítani.

Mindemellett a gyakorlati külkereskedelemben érvényesülnek bizonyos, a terv célkitűzésein túlmenő kereskedelempolitikai szempontok, amelyek befolyásolják a külkereskedelem alakulását. Ilyen például az a törekvés, hogy a szocialista országok fejlesszék gazdasági kapcsolataikat a fejlődő országok nagy részével, elősegítve ezzel a kölcsönös előnyök mellett azok gazdasági függetlenségét és felemelkedését. Gazdaságpolitikai szempontok érvényesülhetnek olyan viszonylatokban, amelyekben a kereskedelmet korábban politikai tényezők fékezték, és ahol most új erőfeszítéseket kell tenni a lehetőségek feltárására. Ilyen helyzet áll fenn például az Egyesült Államokhoz fűződő gazdasági kapcsolatokat illetően, különösen ha majd az amerikai kormány biztosítja a szocialista országok részére a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének az érvényesítését. A kereskedelem alakulását befolyásoló gazdasági szabályozók felhasználása szükséges olyan esetekben is, amikor a szocialista országoknak védekezniük kell egyes tőkésországok vagy azok gazdasági csoportosulásai által velük szemben alkalmazott diszkrimináció ellen. Ez vonatkozik például a Nyugat-Európába irányuló mezőgazdasági exportra, tekintettel a Közös Piac országai által alkalmazott diszkriminatív eljárásra.

A szocialista országok tervei lényegesen határozottabb előírásokat tartalmaznak a KGST-országok egymás közötti kereskedelmének alakulására, mint a világ többi részével folyó kereskedelemre vonatkozóan. Teljes mértékben tévedés volna azonban ezt bármilyen országgal szemben történő diszkriminációnak tekinteni. A szocialista országok tervgazdálkodásából, valamint tervszerű gazdasági együttműködésükből következik, hogy hosszabb távú terveket készítenek, azokat egymás között hosszabb távra, általában öt évre egyeztetik, ezek alapján a legfontosabb termékek kölcsönös szállításait hosszabb lejáratú, többnyire ötéves megállapodásokban rögzítik. Egyes termékcsoportokban a megállapodásokat évről évre kötik meg vagy pontosítják, egyes esetekben a szállítások nagyságát öt évnél hosszabb időre állapítják meg. A magyar–szovjet timföld–alumínium egyezmény például tizenöt évre meghatározza Magyarország timföld- és a Szovjetunió alumíniumszállításait.

A távlati tervek egyeztetése és a hosszú lejáratú külkereskedelmi megállapodások erre épülő rendszere a KGST-országok tervgazdálkodásának szerves részévé, nélkülözhetetlen elemévé vált, és rendkívül szilárd alapot nyújt minden szocialista ország gazdasági fejlődéséhez, biztosítja a legfontosabb nyersanyagok és berendezések beszerzését, valamint hosszú időre a piacot a termelés számottevő hányada részére. A hosszú lejáratú megállapodások gyakorlatát a szocialista országok között úgy kell tekinteni, mint a tervgazdálkodás egyik alapját, mint a ma már nemzetközi méretekben, a KGST-országok egész közösségében kialakult tervgazdálkodás szerves részét, és nem lehet ezt bárki ellen irányuló diszkriminációként felfogni. Megjegyzem, hogy a biztonságos és hosszabb időre előre megalapozott gazdasági kapcsolatok előnyeit egyes fejlett tőkésországok is felismerték. Így vált lehetővé, hogy a szocialista országok kezdeményezésére több fejlett tőkésországgal hosszú lejáratú gazdasági, illetve kereskedelmi megállapodás jöjjön létre.

Még egy megjegyzés ahhoz a vádhoz, hogy a szocialista országok tervgazdálkodása diszkriminatív jellegű a tőkésországokkal szemben és akadályozza a külkereskedelem

fejlődését. Maga az a körülmény, hogy a szocialista országokban távlati tervek léteznek, amelyek nyilvánosságra kerülnek, nem korlátokat, hanem nagyon is szilárd támpontokat jelent a külkereskedelem bővítése szempontjából. A tervek hosszú időre, minimálisan öt évre tartalmazzák a gazdaságfejlesztés fő irányait. Ezért rendkívül széles körű információt nyújtanak annak megítéléséhez, hogy mely ágazatok fejlesztésére kell számítani, hogy a népgazdaság fejlődése milyen importigényeket támaszt, és hogy melyek a kivitel fejlesztésének fő irányai. Mindezt csak a szocialista tervgazdálkodás rendszere tudja biztosítani.

Végül téves az a feltételezés, hogy bármely ország gazdálkodási rendszeréből következtetéseket lehet levonni arra vonatkozóan, hogy diszkrimináció érvényesül-e vagy sem. A valóságban a diszkrimináció fennállása a gazdaságirányítási rendszerből sohasem állapítható meg. A tőkésországok gyakorlata fényesen bizonyítja, hogy magukat a szabad kereskedelem híveinek valló országok rendkívül sokféle módon tudnak diszkriminációt alkalmazni és széles körben meg is teszik. Ezért azt a kérdést, hogy fennáll-e a diszkrimináció a külkereskedelemben, csak a konkrét tények elemzése alapján lehet megválaszolni. Mivel társadalmi és gazdasági rendszerük különböző, ezért a kereskedelemben az egyenlő elbánást mindegyik országnak saját gazdaságirányítási rendszerén belül kell megoldania.

A nyugati országokban gyakran azzal érvelve ellenzik a szocialista országok részére a legnagyobb kedvezmény elvének biztosítását, hogy ez az utóbbiak számára egyoldalú előnyöket (például a korábbinál nagyobb exportlehetőségeket) biztosít. Ezért vagy ellenzik a legnagyobb kedvezmény megadását, vagy pedig – és ez az általánosabb – valamiféle külön ellenszolgáltatást kívánnak érte. Ez a nézet félreérti az egyenlő elbánás jellegét, és mindenekelőtt onnan ered, hogy nem különbözteti meg megfelelően az egyenlő elbánás és a kölcsönös előnyök elvét. Az egyenlő elbánás, a diszkrimináció megszüntetése, a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény biztosítása semmiképpen nem határozza meg a gazdasági kapcsolatok volumenét, fejlődésének dinamikáját, hanem csak alapot biztosít azok fejlődéséhez. A kereskedelem tényleges fejlődése igen sok más tényezőtől függ. Ezért a legnagyobb kedvezmény elvének biztosítását nem lehet anyagi juttatásnak tekinteni, csak a normális kereskedelmi kapcsolatok alapvető feltételének, a startvonalnak.

Ugyancsak széles körben elterjedt Nyugaton az a nézet, hogy a legnagyobb kedvezmény elvét biztosítani lehet a szocialista országoknak a vámok vonatkozásában, de más területeken fenn kell tartani a különböző diszkriminatív rendelkezéseket. Ez egyébként a legtöbb fejlett tőkésország gyakorlati magatartása is. Az egyenlő elbánás elve azonban semmiképpen nem szűkíthető le a vámokra. A diszkrimináció politikai szempontból is negatív, a kereskedelmet fékező hatása független attól, hogy a vámok vagy más előírások terén érvényesül-e. A GATT előírásai is egyértelműek abból a szempontból, hogy a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvét általánosan, nem csak a vámokra leszűkítve kell értelmezni.

Némelyek hajlamosak túlértékelni vagy lebecsülni a vámok szerepét. Sokan azt vallják, hogy a vámok nagyságától függ a kereskedelem tényleges alakulása. Ez azonban erős túlzás. A vámon kívül igen sok más tényező is befolyásolja a nemzetközi áruforgalom alakulását. Emellett figyelembe kell venni, hogy a vámrendszer kifejez ugyan bizonyos kereskedelempolitikai szándékokat, egyedül azonban távolról sem alkalmas a kereskedelem volumenének, fejlődési ütemének vagy alapvető irányainak

befolyásolására, de még arra sem, hogy önmagában kellőképpen védje egy ország gazdaságát olyan hatásoktól, amelyek zavarhatják annak egészséges fejlődését. Mi sem természetesebb, mint hogy tőkés- és szocialista országok egyaránt felhasználják a gazdaságirányítás egész eszköztárát a gazdaság fejlesztésének és ezen belül a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulásának a befolyásolására, s ebben csak *egy* eszköz a vámrendszer.

Sokan viszont hajlamosak lebecsülni a vámrendszer jelentőségét. Különösen nyugati részről hallani ilyen érvelést olyan esetekben, amikor a szocialista országok követelik az egyenlő elbánást a vámok terén. Ilyenkor előszeretettel hivatkoznak arra, hogy úgysem a vámok nagyságától függ a forgalom alakulása. Ténylegesen azonban ma még csak a vámrendszerben lehet egyértelműen kvantifikálni, összehasonlítani két vagy több ország kereskedelempolitikai szándékait. Alá kell húzni, hogy csak szándékaikat, hiszen a vámok csak lehetőséget biztosítanak a forgalom fejlődésére vagy esetleg korlátozására.

A kelet–nyugati kapcsolatok vonatkozásában figyelembe kell venni, hogy az egyes szocialista országokban a vámrendszer eltérő szerepet játszik. Ez azonban nem változtat azon, hogy a legnagyobb kedvezmény nyújtása a tőkésországok részéről csak akkor képzelhető el, ha a vámok terén is egyenlő elbánást biztosítanak a szocialista országoknak, illetve a szocialista országokat sem részesítik hátrányosabb elbírálásban, mint más partnereiket. Olyan országok esetében, ahol hatékony vámrendszer van, természetesen joggal követelhetik ugyancsak a legnagyobb kedvezményes elbánást. A szocialista országok közül (Jugoszláviát nem számítva) Magyarország vezette be elsőnek a hatékony vámrendszert – a tervgazdálkodással és a külkereskedelem állami monopóliumával teljes összhangban. E vámrendszer hatékonyságát a GATT-tárgyalások során a GATT szerződő felei elismerték, ez alkotta az alapját a GATT-hoz való csatlakozásunknak. Magyarország volt tehát az első olyan szocialista ország, amely a tervgazdálkodás, a külkereskedelem állami monopóliuma teljes mértékű fenntartása alapján vámokkal fejezi ki kereskedelempolitikai szándékait és rögzít bizonyos eredményeket. Még egyszer alá kell azonban húzni: attól függetlenül, hogy melyik szocialista országban milyen szerepet játszik a vámrendszer, az összes szocialista ország biztosítja az egyenlő elbánást a tőkésországoknak saját gazdaságirányítási rendszerén belül, és joggal követeli a tőkésországok részéről is az egyenlő elbánás érvényesítését a vámok terén. Ezt azért is alá kell húzni, mert a kérdés nyugati szakértői eddig általában nem mennek el. Pisar például a kelet–nyugati kereskedelem alapszabályainak tervezetében a következőképpen foglal állást: „El kell törölni a keleti árucikkekkel szemben ma még érvényben levő hátrányos vámkülönbségeket. Az egyenlő elbánás elvének a kiterjesztését attól kell függővé tenni, hogy a keleti országok tárgyalás útján rögzített kötelezettségeket vállaljanak meghatározott mennyiségű nyugati árucikk importálására, valamint romboló exportárak és marketingmódszerek mellőzésére."*

Az idézet egyik érdekessége, hogy világosan kifejezésre juttatja a szocialista országok számára hátrányos vámrendelkezések létét. A másik viszont az, hogy a szerző nem hajlandó javasolni az egyenlő elbánás feltétel nélküli biztosítását. S végül az is

* *Samuel Pisar:* Coexistence and Commerce. Guidelines for Transactions between East and West. 484. old.

figyelemre méltó, hogy a vámok terén való egyenlő elbánással szemben, amely csak lehetőséget biztosít a kivitel fokozására, sokkal nagyobb értékű ellenszolgáltatást kíván elérni, azt, hogy a szocialista országok kötelezzék magukat a tőkésországokból származó behozataluk növelésére. Ez a nyugati körökben nagyon is elterjedt felfogás tehát ellentétben áll azzal a korábban kifejtett álláspontunkkal, amely szerint az egyenlő elbánást ellenszolgáltatás nélkül kell nyújtani, illetve az egyetlen reális ellenszolgáltatás a partner ország részéről is az egyenlő elbánás biztosítása.

Hasonló fenntartások vagy ellenvetések mutatkoznak a vámok terén való egyenlő elbánás biztosításával szemben J. Wilczynski részéről.* Szerinte ugyanis, amennyiben szocialista ország nyújt vámkedvezményt tőkésországnak, az könnyen ellensúlyozhatja ezt egy leértékelésnek megfelelő valutaárfolyam megállapításával. Wilczynski tétele ugyancsak a legnagyobb kedvezmény elvének biztosítása ellen irányul; egyébként igen gyenge lábon áll. A valutaárfolyamok megállapítását ugyanis egészen más szempontok irányítják. A fő törekvés a reális valutaárfolyamok elérése, az irreális árfolyamok ugyanis a kereskedelem alakulását valamilyen formában deformálják, akadályozzák. A valutaárfolyamok megállapítása során a szocialista országok különben sem járnak el diszkriminatív módon. Önkényes valutaárfolyamok megállapítása egyre-másra a tőkésországokban következik be, a tőkés valutaválság következtében.

Nehéz volna felsorolni mindazokat a korlátozásokat és diszkriminatív intézkedéseket, amelyekkel a tőkésországok a szocialista országokkal folyó kereskedelmet sújtják. Az a felfogás, hogy a nyugati országok kereskedelmében csak a vámok jelentenek szabályozást, illetve korlátozásokat, a valóságban sosem volt helytálló. A kereskedelmet a vámon kívül befolyásoló tényezők száma azonban az utóbbi időben jelentősen nőtt. A GATT felmérése szerint mintegy 800 úgynevezett vámon kívüli, a kereskedelmet befolyásoló vagy korlátozó szabályozás létezik.

A szocialista országokkal szemben alkalmazott megkülönböztető eljárások egyik legjellegzetesebb formája a mennyiségi kvóták és behozatali engedélyek rendszerének a fenntartása a szocialista országokból származó árukra. E rendszer a tőkésországok egymás közötti kereskedelmében lényegében még a nagy gazdasági világválság után alakult ki. Azóta azonban az ilyen jellegű korlátozások köre erősen csökkent, és ma azokat mindenekelőtt a szocialista országokkal szemben használják fel. A mennyiségi korlátozás részben úgy érvényesül, hogy bizonyos termékekre csak a szocialista országokból származó behozatalra állapítanak meg kvótákat, más esetekben felszabadítják (liberalizálják) a termékek behozatalát, kivéve a szocialista országokból származó áruk esetében. Megjegyzendő, hogy a GATT rendelkezései a GATT szerződő felek között kifejezetten tiltják a mennyiségi korlátozások alkalmazását is. Az utóbbi időben tapasztalható volt e téren bizonyos előrehaladás, ez azonban nem vezetett az importengedélyek és -kvóták rendszerének teljes eltörlésére. Az áruk egy csoportjára az úgynevezett „kemény magra" (hard core) fenntartják az importengedélyek rendszerét. Ez gyakorlatilag a legnagyobb kedvezmény elvének a tagadását jelenti, függetlenül attól, hogy mely árufajtákat érinti.

Ezt bizonyítják az 1. táblázat adatai is, amelyek az 1973 elején a KGST-országokból az EGK-országokba irányuló import mennyiségi korlátozás alá eső árutételeiről adnak képet.

* *J. Wilczynski:* The Economics and Politics of East-West Trade. London 1969. 123. old.

1. táblázat

Kontingentált árutételek száma a Közös Piac importjában

Ország	A vámtarifa szerinti árucikkek		
	Összesen	Kontingentált	
		OECD-országokból	KGST-országokból
	származó importból		
Anglia	1097	24	121
Benelux-államok	1097	21	102
Dánia	1097	61	265
Franciaország	1097	89	120
Német Szövetségi Köztársaság	8288	60	980
Olaszország	1097	32	212

Mint látható, a KGST-országokkal szemben határozott diszkrimináció érvényesült az importkorlátozások terén, amennyiben a kontingentált árutételek száma többszöröse a fejlett tőkésországokból származó kontingentált árutételeknek. S ehhez még tegyük azt is hozzá, hogy a fenti adatok korántsem tükrözik a KGST-országokkal szemben az import mennyiségi korlátozása terén alkalmazott tényleges diszkrimináció mértékét. A liberalizált termékek nagy része ugyanis általában olyan árukból áll, amelyek nem szerepelnek a KGST-országok exportjában, ugyanakkor viszont a fennálló korlátozások a KGST-országok hagyományos exporttermékeinek jelentős részét ölelik fel. Az EGK-tagországok az utóbbi időben a szóban forgó mennyiségi korlátozások, az úgynevezett negatív listák egységesítésére törekednek, tehát arra, hogy egyforma körre vonatkozóan állapítsák meg és intézményesítsék a mennyiségi korlátozásokat.

A diszkriminatív korlátozások egy része az árukra vonatkozó minőségi előírásokkal, szabványokkal és egészségügyi előírásokkal kapcsolatos. Ezek jellegükben nem eleve a szocialista országokból származó behozatal diszkriminálását szolgálják, de messzemenően fel lehet és igen gyakran fel is használják őket erre is. Az egyenlő elbánás érvényesítése ezek tekintetében tehát azt jelentené, hogy a szóban forgó előírások valóban kizárólag a deklarált célt szolgálják, vagyis egészségügyi, minőségi vagy szabványosítási célokat, de ne tartalmazzanak megkülönböztetést a szocialista országokkal szemben, illetve a szabályozás ne sújtsa közvetve sem hátrányosan a szocialista országokból származó árukat. Hasonló követelményt kell támasztani azokkal a rendelkezésekkel szemben, amelyek a termékek behozatalát – főleg a mezőgazdasági termékekét – szezonális alapon szabályozzák. A tapasztalat szerint e téren is van lehetőség a deklarált célokkal ellentétes cselekvésre oly módon, hogy a behozatali korlátozásokat olyan időpontban léptetik életbe, amikor ezzel elsősorban a szocialista országokból származó termékeket sújtják.

Külön figyelmet érdemelnek azok a korlátozások, amelyeket egyes nyugati országok a piac zavarása, dömping címén alkalmaznak. A tapasztalat szerint ez a jogcím rendkívül labilis alapon, nehezen megfogható módon határozza meg, hogy milyen esetekben szabad az import korlátozását vagy tilalmát szolgáló rendelkezéseket életbe léptetni. A szocialista országok gazdaságpolitikájával egyébként messzemenően és

alapvetően ellentétben áll a dömping útján való kereskedelem, mert gazdasági céljaik, terveik, egész szabályozó rendszerük azt szolgálják, hogy minél gazdaságosabban bonyolítsák le üzleteiket, minél magasabb exportárakat érjenek el. Wilczynski már említett könyve ennek kapcsán a következő megállapításokat tartalmazza: „Mindeddig a szocialista export nem okozott széles körű vagy tartós zavarokat a piacon ... Az ellátás és az áralakulás stabilitásának hiánya a szabad kereskedelem jellemző vonása. Aligha bizonyítható, hogy a szocialista országok dömpinget folytatnak azzal a céllal, hogy kiszorítsanak helyi vagy más külföldi versenytársakat, vagy hogy zavarják a piacot."*

Ugyancsak alkalmasak diszkriminációra bizonyos pénzügyi rendszabályok. Ilyen például a lefölözések gyakorlata, az állami támogatások biztosítása és a hitelfeltételek megállapítása is.

Végül még egy területre célszerű rámutatni, amely látszólag nem nagy jelentőségű, a gyakorlatban mégis érezhető hátrányos megkülönböztetést tartalmaz a szocialista országokkal szemben. Azokról az adminisztratív előírásokról van szó, amelyeket a nyugati államok kereskedelmi gyakorlatukban alkalmaznak. A szocialista országokkal folyó kereskedelemben ugyanis gyakran lényegesen több igazolást, dokumentumot követelnek akár a szocialista országok exportőreitől, akár a nyugati országokban működő importőrtől, mint ha az áruk tőkésországokból származnának. Ezt a körülményt azért nem szabad lebecsülni, mert egyrészt a nemzetközi kereskedelemben amúgy is bonyolult adminisztráció további felduzzasztására vezet, másrészt nem jelentéktelen pszichológiai tényező akkor, amikor a nyugati importőrök döntenek afelől, hogy valamely árut szocialista vagy nyugati országból szerezzenek-e be.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy ma a vámokon kívül is igen sokfajta diszkriminatív jellegű megkülönböztetés létezik a nyugat-európai országokban a szocialista országok hátrányára. Ahhoz, hogy a kereskedelem normális alapokra kerüljön, hogy valóban következetesen érvényesüljön az egyenlő elbánás elve, minden megkülönböztetés felszámolására van szükség.

A kelet–nyugati kereskedelemben alkalmazott diszkrimináció egyes fajtái az EGK működésével függnek össze. Az EGK-tagországok a többi között azon az alapon alkalmaznak diszkriminációt a kívülálló országokkal szemben, hogy a Közös Piacot vámuniónak s ily módon kivételnek tekintik a GATT azon rendelkezései alól, amelyek előírják a legnagyobb kedvezmény biztosítását. A vámuniókra valóban érvényes az a GATT-előírás, hogy az egymásnak nyújtott kivételes elbánás nem jelenti a legnagyobb kedvezmény elvének a megsértését, nem jelent diszkriminációt a kívülállókkal szemben. Az EGK azonban a GATT vizsgálatai szerint több vonatkozásban nem tekinthető vámuniónak. Ennek ellenére gyakorlatilag a GATT-ban az EGK-t vámunióként kezelik, noha hivatalosan és egyöntetűen erre vonatkozó jogi döntés nem született.

Az EGK magatartása több vonatkozásban is diszkriminatív a kívülállókkal szemben. Ez a diszkrimináció különösen súlyos a Közös Piac mezőgazdasági rendtartása következtében, amelynek célja elsősorban a viszonylag magas önköltség mellett termelő mezőgazdasági egységek, mindenekelőtt a francia kistermelők védelme. Evégett ugyanis sok esetben aránytalanul magas vagy egyenesen prohibitív vámokat és elő-

* Ugyanott, 160–162. old.

írásokat is alkalmaznak a külső szállítókkal szemben. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága főtitkárának 1969-ben kiadott jelentése ennek kapcsán megállapítja: a Közös Piac mezőgazdasági rendtartása következtében megszűnt a szocialista országok exportpiacainak stabilitása, és a piaczavarásról szóló közös piaci előírások gyakran vezettek a szocialista országokból származó behozatal visszafogására.

Az EGK a kívülálló országokból származó élelmiszerimport esetében úgynevezett kiegyenlítő lefölözési illetéket állapított meg, amely az adott termék magas belföldi ára és az alacsonyabb világpiaci ár közötti különbséget hidalja át a szállító terhére. Ez a rendszer, amely korábban a Közös Piacot alapító hat országra vonatkozott, most fokozatosan kiterjed a Közös Piacba azóta belépett három országra is. Mindez erősen rontja a kívülálló országok kiviteli lehetőségeit a kibővült EGK-ban. A Közös Piac agrárrendtartása nem egyforma mértékben okoz kárt az európai szocialista országoknak, hanem mindenekelőtt azok ellen irányul, amelyek Nyugat-Európába irányuló kivitelében a legnagyobb a Közös Piac által diszkriminált élelmiszerek és mezőgazdasági termékek aránya.

Az EGK rendtartása a kívülállókkal szemben érvényesített általános megkülönböztetésen túl több vonatkozásban speciális diszkriminációt is tartalmaz a szocialista országokkal szemben:

– a mezőgazdasági politika terén alkalmazott általános lefölözési rendszeren belül különleges intézkedésekre ad jogot a lefölözéseket illetően a szocialista országokból származó áruk esetében;

– a Montánunió hatáskörébe tartozó áruknál – ezek mindenekelőtt hengerelt áruk – pótvámok alkalmazására nyújt lehetőséget, ha az áru szocialista országból származik;

– a liberalizálás megtagadását, különböző mennyiségi korlátozások alkalmazását teszi lehetővé, amennyiben az áruk szocialista országokból származnak.

Mindebből látható, milyen széles körben érvényesül még diszkrimináció a szocialista országokkal folytatott kereskedelemben.

Azok a nyugati állami vezetők és nagytőkés üzleti körök, akik és amelyek elismerik a diszkrimináció megszüntetésének szükségességét, gyakran hivatkoznak arra, hogy ez nem oldható meg azonnal, hanem csak hosszabb átmenet útján. Elvileg ez mindenképpen vitatható, mert úgy is felfogható, hogy csak hosszabb átmenet útján akarják a normális kereskedelem feltételeit megteremteni. Kétségtelen azonban, hogy a diszkriminatív rendszabályok éppen sokaságuk, szövevényes és burkolt voltuk következtében nem szüntethetők meg egy tollvonással, hanem csak a rendszabályok gondos átvizsgálása és módosítása útján. Bizonyos időt a diszkrimináció teljes megszüntetése még akkor is igénybe vesz, ha megvan a szándék a leggyorsabb cselekvésre. Nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt azoknak a diszkriminatív előírásoknak a megszüntetésére van szükség, amelyek kifejezetten a szocialista országok ellen irányulnak. Ha azonban az európai tőkésországok kormányai készek elvileg elfogadni az egyenlő elbánás és a diszkriminációmentesség elvének a következetes érvényesítését, hajlandók elfogadni azt, hogy ezek az elvek csak akkor érvényesülnek, ha következetesen és fenntartás nélkül valósulnak meg, akkor kétségtelen, hogy viszonylag rövid időn belül elérhető lesz az a helyzet, amikor az európai szocialista és tőkésországok kereskedelmében mindenféle politikai megkülönböztetés megszűnik, az egyéb diszkriminatív

eljárások is félretehetők, s így igen rövid idő alatt kialakulhatnak a kereskedelem fejlesztésének normális, a mainál lényegesen nagyobb perspektívát ígérő alapjai.

Csak ezek után kerül előtérbe valójában az a kérdés, milyen módon lehet a legeredményesebben elősegíteni a kereskedelem fejlődését, ekkor lép előtérbe a kölcsönös előnyök biztosításának elve. Ez már nem egyoldalú lépéseket tételez fel, hanem kölcsönös engedményeket és az egymásnak nyújtott előnyök sokoldalú kiegyenlítését. Azért is kell aláhúzni átfogó módon a kölcsönös előnyöket, mert sokan ebben egyszerűen a kereskedelemben felmerülő akadályok elhárítását vagy csak a kölcsönös engedmények nyújtását látják. Valójában itt sokkal többről van szó. Arról, hogyan lehet aktív cselekvéssel feltárni a kölcsönös előnyöket és elősegíteni azok kihasználását a kereskedelem tudatos fejlesztése, elősegítése révén. Leginkább a kereskedelem fejlesztését (trade promotion) szolgáló intézkedések címszava alatt szokták összefoglalni azokat az intézkedéseket, amelyeket a különböző kormányok, kereskedelmi kamarák és más állami vagy vállalati intézmények tesznek a kereskedelem fejlesztésének előmozdítása érdekében.

Változatosságuk miatt lehetetlen összefoglalni mindazokat az intézkedéseket és eszközöket, amelyek igénybe vehetők e cél elérésére. Függnek a szóban forgó kereskedelmi folyamatok irányától, rövid vagy hosszú lejáratú jellegétől, attól, hogy egyszerű kereskedelmi ügyletekről vagy bonyolult, a termelési kooperációt is felölelő műveletekről van-e szó. Az intézkedések igen széles spektruma jöhet szóba. Idetartoznak mindazok, amelyek elősegíthetik az exportőrök szocialista, illetve tőkés piacra történő bejutásának feltételeit.

A kölcsönös előnyök kiaknázásához – ha a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése már biztosított – mindenekelőtt az szükséges, hogy a szocialista és tőkésországok kormányai megfelelően orientálják gazdaságukat a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére. Ennek az orientációnak érvényesülnie kell nemcsak a bilaterális, hanem a multilaterális kapcsolatokban is, mégpedig mind az összeurópai intézményekben, mind a gazdasági csoportosulásokban.

A KGST-országok együttműködésében ez az elv egyértelműen érvényesül. Kétségtelen, hogy a KGST-országok gazdasági fejlődéséhez nagymértékben hozzájárul együttműködésük fejlesztése a szocialista gazdasági integráció programja alapján. Ez azonban távolról sem zárja ki kapcsolataik széles körű fejlesztését a nem szocialista országokkal.

Más a helyzet Nyugat-Európa vonatkozásában. Itt különösen a Közös Piac magatartása okoz gondot. Elhangzottak ugyan általános kijelentések az EGK brüsszeli apparátusa részéről, miszerint a Közös Piac fejlődése nem lesz akadálya a szocialista országokkal való kapcsolatok bővülésének, de gyakorlati intézkedések ezt távolról sem támasztják alá. Ezért egyelőre nehezen lehet beszélni az EGK részéről a szavak és a tettek egységéről. A másik tényező, amit itt figyelembe kell venni, az, hogy az EGK magatartása, különösen agrárpolitikája rendkívül sok bizonytalansági tényezőt visz a kereskedelembe általában és még inkább a szocialista országokkal fennálló gazdasági kapcsolatokba. Ha tehát az EGK részéről is tartósnak volna tekinthető a szocialista országokkal folytatott kereskedelem növelésére irányuló törekvés, ez azt követelné meg, hogy változásokat hajtsanak végre az EGK jelenlegi politikájában és magatartásában, mindenekelőtt elősegítve a kapcsolatok fejlődésének stabil alapokra történő helyezését.

Összefoglalva: azon a számtalan gyakorlati lépésen túlmenően, amelyek a kelet-nyugati kereskedelem fejlesztése érdekében tehetők, mindenekelőtt azokban az alapelvekben szükséges megállapodni, amelyeknek a kereskedelemben elsősorban érvényesülniük kell. Itt két alapelv vár megerősítésre. Az egyik: minden diszkrimináció megszüntetése, az egyenlő elbánás, a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elvének következetes alkalmazása a szocialista és tőkésországok közötti kereskedelemben. Ezt azonnal és feltétel nélkül életbe kell léptetni. A másik: ezután közös erővel keresni a kölcsönös előnyök optimumát, összehangolni azokat a gazdaságpolitikai, valamint gyakorlati lépéseket, amelyeket a kormányok és üzleti körök ezen előnyök maximális kiaknázása érdekében tesznek.

A következőkben ez utóbbiak kerülnek megtárgyalásra.

A KELET-NYUGATI KERESKEDELEM FEJLESZTÉSÉNEK GYAKORLATI PROBLÉMÁI

A kereskedelem fejlesztése elvi alapjainak tisztázása után előtérbe kerülnek azok a gyakorlati kérdések, amelyek megoldásra várnak az európai szocialista és tőkésországok közötti kereskedelemben.

Ezek közül nagy fontosságú a forgalom áruszerkezetének átalakítása.

Az a körülmény, hogy az európai szocialista országok európai tőkésországokba irányuló kivitelének szerkezete csupán kismértékben változik és annak ma is döntő hányadát, több mint $^3/_4$ részét nyersanyagok és mezőgazdasági termékek teszik ki, nincs eléggé összhangban az európai szocialista országok gazdasági fejlődésével, valamint a világkereskedelem általános tendenciáival.

A kelet-nyugati kereskedelemben is lényegesen emelni kell a szocialista országok kivitelét Nyugat-Európába a dinamikusan fejlődő ipari ágazatok – mindenekelőtt a gépipar – termékeiből és a tartós fogyasztási cikkekből. Ehhez természetesen egy sor probléma vár megoldásra. Ezek közül nyugati részről leginkább azt hangoztatják, hogy a szocialista országok által termelt és exportra kínált iparcikkek, a többi között a gépek, berendezések, fogyasztási cikkek minősége, korszerűsége, kivitele nem felel meg a nyugat-európai vevők által támasztott követelményeknek. Az OECD részére 1972-ben J. Rey vezetésével készült összefoglaló tanulmány (A nemzetközi kereskedelem és a gazdasági kapcsolatok kilátásai) a következőképpen fogalmazza meg ezt: „Az OECD és a tervgazdálkodást folytató országok közötti kereskedelem gyorsabban fejlődhetett volna, ha (az utóbbiak) bővítették volna exportjuk választékát, szélesebb körben felhasználták volna a modern marketingmódszereket. Az OECD-országokba irányuló kivitelük zömmel a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek tradicionális szektoraira összpontosult, míg iparcikkexportjuk gyakran olyan minőségű volt, amely kevéssé felel meg a nyugati fogyasztó igényeinek."*

Ugyancsak gyakoriak a panaszok a szocialista országok szállítói rugalmasságának hiánya miatt és azért, hogy nem megfelelő az alkatrészellátás, a vevőszolgálat, mindaz, ami ma a bonyolult gépek, berendezések, tartós fogyasztási cikkek forgalmánál

* Policy Perspectives for International Trade and Economic Relations. OECD, Párizs 1972. 97. old.

elengedhetetlen. Kétségtelen, hogy ezek a megállapítások az elmúlt évek gyakorlati tapasztalatain alapulnak és nem tekinthetők légből kapottnak. Nem vitatható, hogy a szocialista országok exportképessége, kivitelük fokozása az említett termékekből számottevően attól függ, milyen mértékben tudják emelni termékeik minőségi és technikai színvonalát, mennyiben tudnak rugalmasabb üzletpolitikát folytatni, milyen mértékben biztosítják a vevőszolgálatot, az alkatrész-utánpótlást, mindazokat az előfeltételeket, amelyek a mai kulturált kereskedelemhez – különösen a bonyolult termékek esetében – nélkülözhetetlenek.

A szocialista országok exportkínálatának bővítése egyrészt megköveteli a nyugat-európai piac igényeinek fokozott figyelembevételét, másrészt általános gazdasági fejlődésükkel függ össze. A kapcsolatok bővülése a tőkésországokkal és mindenekelőtt Nyugat-Európával erősödő impulzust jelent a szocialista országok gazdaságára. E téren határozott fejlődés tapasztalható a külkereskedelemben és különösen a termelési kooperáció keretében. A sokirányú és tartós kapcsolatok kialakulása, megszilárdulása játssza talán a legfontosabb szerepet abban, hogy a szocialista országok vállalatai megfelelően és viszonylag gyorsabban igazodjanak a tőkés partnerek igényeihez. A szocialista országok árukínálatának színvonala még inkább függ azonban az általános gazdasági fejlődéstől. Az előrehaladás a termelés műszaki színvonalában, a külső piacok növekvő szerepe a szocialista országok gazdasági életében, a termelés bővülése és diverzifikálódása lesz a döntő tényező abban, hogy milyen ütemben bővül és fejlődik minőségében is a szocialista országok exportkínálata. Ezt az összefüggést nyomatékosan alá kell húzni. Egyes kivételes esetektől eltekintve nem lehet azzal számolni, hogy a szocialista országokban olyan termékcsoportok vagy termelési ágak fejlődnek ki, amelyek kifejezetten és kizárólag a nyugat-európai tőkés piacokra orientálódnának. A termelés fejlesztése szempontjából nem nélkülözhető a belső piac ellenőrző szerepe, a gyártás tömegszerűsége szempontjából pedig döntő jelentősége van a hatalmas szocialista piacra irányuló áruáramlásnak. Ezért a tőkés exportnak is azok a termékek alkothatják a gerincét, amelyek keresettek a belső piacon és a szocialista országokban is. Az összes piac figyelembevétele, az összes értékesítési lehetőség felhasználása adhatja meg azt az impulzust, amely az egyes termelési ágak fejlesztésének, az egyes termékcsoportok előállításának a legszilárdabb bázisa lehet. A szocialista országok gyors gazdasági és műszaki fejlődése lehet tehát az első garancia arra vonatkozóan, hogy a tőkés piacokra irányuló kínálat mennyiségben és minőségben a következő években is fokozódni fog.

Ugyanakkor másból is fakad az a nézet, hogy az exportszerkezet problémái a szocialista országok kínálatában rejlő fogyatékosságokkal függnek össze. E nézet mögött gyakran nem a legújabb tapasztalatok, hanem a régebbi idők emlékei húzódnak meg, arról tanúskodva, hogy Nyugaton sokan – a szakemberek is – nem ismerik a szocialista országok gazdaságában megnyilvánuló, viszonylag újabb jelenségeket, folyamatokat. Bizonyos mértékig érthető ugyan, hogy a régebbi tapasztalatok ma is hatást gyakorolnak, mégis súlyos hiba volna csak a régi helyzetből kiindulni és mellőzni azokat az új körülményeket, amelyek az utóbbi években igen erőteljesen mutatkoznak a szocialista országok exportkínálata technikai színvonalának, választékának, korszerűségének a javulásában. De zavarokat okoz a kereskedelemben általában egymás körülményeinek hiányos ismerete is. A szocialista országok eladói gyakran még nem ismerik kellőképpen a nyugat-európai piac köve-

telményeit, szokásait, a nyugat-európai vevők pedig igen kevés ismerettel rendelkeznek a szocialista országok gazdaságának lehetőségeiről, a termékek választékáról, paramétereiről. Magyar tapasztalatok is bőségesen állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy nagymértékben különbözik a műszaki jellemzők megadásában követett gyakorlat a szocialista és a tőkésországok vállalatai között. Például a gépek és berendezések forgalmában nyugati vállalatok az üzlet megszerzése végett erősen hajlamosak arra, hogy magasabb paramétereket adjanak meg ajánlataik során, mint amennyi teljesítményt a szóban forgó gépek ténylegesen nyújtanak. A szocialista országok és különösen a Szovjetunió gyakorlata gyakran ezzel ellentétes: a szovjet gépek teljesítményei az esetek túlnyomó részében meghaladják – néha jelentős arányban – az ajánlatban megadott paramétereket. Lehet az egyik vagy a másik gyakorlatot helyteleníteni, de ez a gyakorlat jellemző, és helyesen ítélni a bevásárlás forrásait illetően csak e gyakorlat ismeretében lehet. A várhatóan szorosabbá váló üzleti kontaktusok maguk is közrejátszanak majd a hiányos ismeretek okozta űr áthidalásában.

A szocialista országok kivitelének áruszerkezetét jellemzi az is, hogy viszonylag alacsony súlyt képvisel benne az alkatrészek, részegységek kivitele. Ez a jelenség azért érdemel figyelmet, mert ezek forgalma ma világszerte gyorsabb ütemben nő, mint a késztermékeké. Ennek magyarázata az, hogy a gazdaságos termelés tömegszerűsége másképpen vetődik fel az egyes gépipari részegységek, mint a késztermékek vonatkozásában. A részegységeknél sokkal nagyobb méretű tömegtermelés és emellett sokkal erősebb specializáció valósítható meg, mint a késztermékgyártásban. A gazdasági életben ma általános tendencia, hogy a tömegszerűen és erős szakosítás alapján gyártott részegységekből igen sok helyen végeznek összeszerelést, ez utóbbinál rugalmasan alkalmazkodva a piac változó igényeihez, s ily módon kisebb sorozatnagyság mellett is igen gazdaságos termelés szervezhető meg. Ez mutatkozik meg például abban, hogy a magnetofonokhoz szükséges rendkívül halk motorok gyártására csak néhány vállalat specializálódik, míg ennek felhasználásával sok üzem állít elő a legkülönbözőbb célokat szolgáló magnetofonokat. Abban, hogy a szocialista országok kivitelében aránylag alacsony a részegységek forgalma, a többi között az is közrejátszik, hogy a gyors, szelektív iparosítás folyamán természetszerűleg a végtermékek gyártása került a fejlesztés homlokterébe, és emiatt még ma sem szűnt meg teljesen a késztermékek gyártását és kivitelét előtérbe állító szemlélet, elhanyagolva a részegységek forgalmát. Ez megmutatkozik a KGST-országok egymás közötti kereskedelmében is, ahol ugyancsak jóval alacsonyabb a részegységek forgalmának aránya, mint például Nyugat-Európában. A szocialista országokban e szemlélet megváltoztatására mindenképpen szükség van nemcsak a Nyugat-Európával összefüggő forgalomban, hanem általában is. Ehhez egy sor üzemnek le kell mondania arról, hogy mindenáron saját késztermékeinek gyártását vagy kivitelét erőltesse, különösen akkor, ha a késztermékek számára nem kínálkozik megfelelő piac, a részegységek iránt viszont igen nagy a kereslet.

Félreértések elkerülése végett alá kell húzni: az iparcikkek, a gépipari termékek, berendezések, tartós fogyasztási cikkek kivitelének növekedése nem jelentheti azt, hogy a szocialista országok számára elveszti jelentőségét a nyersanyag-, valamint a mezőgazdasági és élelmiszer-kivitel, bár ez utóbbi aligha nőhet olyan dinamikusan, mint amilyen lehetőségek mutatkoznak a feldolgozó iparban. Az is igaz azon-

ban, hogy egyes szocialista országok exportjában és számos nyugat-európai tőkésország behozatalában a mezőgazdasági termékek tartósan is jelentős helyet foglalnak el, és e téren is keresni kell a forgalom növelésének a lehetőségeit. A mezőgazdasági áruforgalom szerkezetében leginkább az okoz problémát, hogy a nyugat-európai országok mindenekelőtt a mezőgazdasági nyersanyagok behozatalában érdekeltek, mert azokat saját iparukban kívánják feldolgozni, ugyanakkor a mezőgazdasági termékeket exportáló szocialista országok is erősen érdekeltek élelmiszeriparuk fejlesztésében, tehát abban is, hogy mezőgazdasági termékeiket minél magasabb feldolgozási fokon exportálják.

A nyugat-európai piacok helyzete világosan mutatja, hogy a szocialista országok kivitelének fokozásához nem elegendő a nyugat-európai piacokon szükséges minőségű és összetételű konvertibilis árualapok fokozása, hanem legalább ugyanennyire elő kell segíteni azt, hogy azok megfelelő körülmények között juthassanak be a nyugat-európai piacokra. Ez igen nagy probléma, s jellegénél fogva közös erőfeszítéseket igényel a szocialista és tőkésországok kormányai és üzleti körei részéről egyaránt. Általános formában már szó volt arról, milyen jelentős akadályokat kell leküzdenie annak, aki új partnerként jelenik meg a nyugat-európai országok piacán. Továbbá fokozza e nehézségeket, ha új, a piacokon eddig még nem ismert, nem bevezetett cikkekről van szó. Ezért akkor is, ha növekvő mértékben áll majd a szocialista országok rendelkezésére a nyugati országokban szükséges kivitelben és minőségben eladható árumennyiség, egyértelmű gazdaságpolitikai orientációra és sokrétű gyakorlati intézkedésekre van szükség ahhoz, hogy ezek megtalálják piacukat Nyugat-Európában. Ezeknek a feladatoknak a megoldásában a kelet–nyugati forgalom szélesítésében elsősorban érdekelt vállalatokon és üzleti körökön kívül a kormányok, valamint a különböző üzleti szervezetek, például a kereskedelmi kamarák is jelentős szerepet játszhatnak. Mindennek első előfeltétele azonban annak felismerése és egyértelmű elfogadása, hogy a kelet–nyugati kereskedelem fokozása elsősorban a szocialista országok exportjának fokozásától és döntően attól függ, hogy milyen módon nyílnak meg a piacok a szocialista országok növekvő mennyiségű, mind korszerűbb ipari termékei előtt.

A KELET–NYUGATI KERESKEDELEM FEJLESZTÉSÉNEK ESZKÖZ- ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE

Abban a mértékben, ahogyan tisztázódnak a kelet–nyugati kereskedelem elvi és fő gyakorlati problémái, előtérbe lép az a további kérdés, melyek azok a legcélszerűbb eszközök, módszerek és intézmények, amelyekkel a kereskedelem fejlesztése elősegíthető. Megint csak nehéz lenne az instrumentumok egész fegyvertárát felsorolni, ezért csak néhány olyanra kívánom a figyelmet felhívni, amelyek különös jelentőségűek lehetnek a kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésében. E helyütt is főként olyan lépésekről van szó, amelyek egy részét a partnereknek közösen kell megtenniük, más részének megtétele viszont elsősorban egyik vagy másik félre vár.

Az európai szocialista és tőkésországok között a jövőben az eddiginél is nagyobb szerepet kaphatnak a hosszú lejáratú megállapodások. Ezek részben államközi, részben vállalatok közötti egyezmények lehetnek, tartalmuk igen különböző. Az ál-

lamközi egyezmények a kereskedelem fejlődésének a kereteit, általános feltételeit teremthetik meg, és szilárdabb alapot biztosítanak a vállalatok közötti hosszú lejáratú egyezmények kötéséhez. Ez utóbbiak vonatkozhatnak egyszerűen áruk vételére és eladására hosszabb időre, de kiterjedhetnek egyéb kérdésekre is, például a termelés szakosítására, a piacok felosztására, az alkatrészellátás biztosítására, valamint számos olyan kérdésre, amellyel kapcsolatban a kereskedelem biztonságát elősegítheti a megállapodások hosszabb lejáratú volta.

A kereskedelmet szabályozó megállapodások körében várhatóan egyre nagyobb szerepet játszanak azok, amelyek a szokványos adásvételen túlmenően szabályozzák a gazdasági kapcsolatok alakulását. Ilyenek mindenekelőtt az ipari kooperációra irányuló, a tudományos-műszaki együttműködést szabályozó, valamint az infrastruktúra fejlesztését érintő megállapodások. Ezeket másutt részletesebben is tárgyalom.

Ahogy a nemzetközi kereskedelemben általában, úgy a kelet–nyugati kereskedelemben is egyre nagyobb szerepet játszik a szabványosítás előrehaladása és a szabványok nemzetközi egyeztetése. Bár erről külön fejezetben lesz szó, e helyütt is meg kell említenem, mert a szabványok összehangolása elősegítheti, az összehangolás hiánya pedig nem kis mértékben akadályozhatja a kelet–nyugati kereskedelem bővülését. Hasonló a helyzet a minőségellenőrzés gyakorlatával, a márkahasználat kérdésével.

Az európai szocialista és tőkésországok kölcsönös kereskedelmét számottevően befolyásolhatja az, milyen mértékben és milyen módon fejlődik az európai közlekedés rendszere. Itt nemcsak a közlekedés technikájában végbemenő változásokról van szó, vagyis a gyorsabb, zavartalanabb közlekedés biztosításáról, hanem arról is, hogy sikerül-e eredményeket elérni az egyes európai országok közlekedéspolitikájának összehangolásában.

A kereskedelem fejlődését befolyásolják a nemzetközi kereskedelemre érvényes jogi normák, szabályok, igazgatási előírások is. A jogi problémáktól eltekintve – amelyekről még szó lesz – célszerű megfelelő gondot fordítani az adminisztratív eljárásokra is. Itt nem is annyira az egységesítés, mint inkább az egyszerűsítés a fő feladat. (Ez egyébként nemcsak a kelet–nyugati, hanem általában az egész nemzetközi kereskedelemben egyre nagyobb gondot okoz.) A nemzetközi áruforgalomban egyre nagyobb probléma az, hogy rengeteg okmányt kell kiállítani, amelyek még országonként is rendkívül különböznek. Egy Angliában végzett vizsgálat tapasztalatai például azt mutatják, hogy amíg egy belföldi kereskedelmi üzlet létrehozásához átlagosan 3 okmányra van szükség, beleértve az áruért történő fizetést is, addig a szükséges okmányok száma a legegyszerűbb külkereskedelmi üzletnél is minimálisan 27. Nyilvánvaló, hogy a bonyolultabb üzleteknél, amelyek különböző gazdasági rendszerű országok vállalatai között valósulnak meg, a szükséges dokumentumok száma ennél is több. Mind sürgetőbb annak a problémának a megoldása is, hogy a kereskedelemben és az árufuvarozásban alkalmazott okmányok egyelőre nem alkalmasak számítógépen való feldolgozásra.

A kereskedelem fejlesztése szempontjából nem elhanyagolható az elszámolási rendszer, az országok pénzügyi politikája. Előre kell bocsátani, hogy a tapasztalatok szerint a kelet–nyugati kereskedelem elszámolásában különös akadályok nem jelentkeznek. Nyugati részről gyakran hallani azt, hogy a kelet–nyugati kereskedelem fej-

lődésének fékje az a körülmény, hogy a szocialista országok valutája nem konvertibilis.

E helyütt nincs mód kitérni arra, hogy milyen körülmények között jött létre a szocialista országok valuta- és elszámolási rendszere. A gyakorlat azt mutatja, hogy a kelet-nyugati kereskedelemben alkalmazott jelenlegi elszámolási rendszer sehol nem fékezi a forgalom fejlődését. A szocialista országok egyébként törekednek arra, hogy egymás közötti forgalmukban szélesebb körben alkalmazzák a sokoldalú elszámolások rendszerét, és távolabbi célként kitűzték a szélesebb körű konvertibilitásra való áttérést. A kelet–nyugati forgalomban korábban úgyszólván kizárólag bilaterális klíringelszámolások voltak érvényben. Az utóbbi időben azonban több lépés történt a konvertibilis valuta alapján történő elszámolásra. Magyarországnak például már csak azon tőkésországokkal van klíringmegállapodása, amelyek ezt kifejezetten kívánják. A konvertibilis valutában történő elszámolásokra való áttérés fejlesztő hatással volt a kereskedelemre, és szorosan összefüggött a liberalizációs folyamattal.

Bizonytalanságot okoz a kereskedelemben a nemzetközi valutapiacokon uralkodó helyzet, a tőkés világ valutarendszerének válsága. Anélkül, hogy ennek problémáit részleteznénk, leszögezhető, hogy hátrányosan hat a kelet–nyugati kereskedelem alakulására is, a többi között azért, mert rendkívül megnehezíti a hosszabb időre szóló kereskedelmi megállapodások létrehozását, igen sok vitára ad okot már a megállapodások kötése idején, és gyakran eleve visszatartja a szerződő feleket hosszú lejáratú megállapodások kötésétől. A valutáris bizonytalanság ezenkívül megnehezíti a vállalatok tájékozódását a piacokon, erőltetett lépésekre vezet az üzleteknél a valutanemek megállapítását illetően, egy sor spekulációs elemet vihet a kereskedelmi életbe – ez persze nemcsak a kelet–nyugati kereskedelemre vonatkozik –, s végeredményben semmiképpen nem használ a kereskedelmi kapcsolatok nyugodt, stabil fejlődésének.

A hitelkapcsolatok terén azzal kell számolni, hogy a kelet–nyugati kereskedelem fejlődése maga után vonja a hitelkapcsolatok bővülését is. E téren még tapasztalhatók a diszkrimináció nyomai, bár a néhány évvel ezelőtti helyzethez képest, amikor kifejezetten diszkriminatív szabályok álltak fenn a legtöbb tőkésországban a szocialista országoknak nyújtható hitelek terén, az utóbbi években lényegesen javult a helyzet. A problémát nem a forgalom lebonyolításához vagy a gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez szükséges hitelek összege jelenti, hanem mindenekelőtt az, hogy semmilyen formában se érvényesüljön a diszkrimináció a szocialista országokkal szemben a hitelfeltételek terén (például hitelbiztosítás, állami garanciák nyújtása stb.).

A kereskedelem eszköz- és intézményrendszerében jelentős szerepet játszik az, hogy milyen intenzitású és milyen kapcsolati rendszer létezik a kereskedelmet folytató vállalatok között. Ezért különös figyelmet érdemel az is, milyen lépések tehetők a szükséges kapcsolatok bővítésére, intézményes megszilárdítására.

Az egyik kérdés: milyen szervek, gazdálkodó egységek között létesíthetők a nemzetközi kereskedelem során intézményes kapcsolatok. E téren általában nem merülnek fel különös problémák, tekintettel arra, hogy a kereskedelem fejlődésével együtt normális jelenség a kapcsolatok fokozatos bővülése a legkülönbözőbb vállalatok és gazdálkodó egységek között.

Gyakran vetődik fel nyugati részről az a kifogás, hogy a kapcsolatok rendszere nem megfelelő, különösen azért, mert nem nyújt lehetőséget az érdekeltek közötti közvetlen kontaktusok létesítésére. Korábban valóban származtak problémák abból, hogy a szocialista országok vállalatainak nagyobb része a külső piacoktól elszigetelten fejlődött. Ebben a vonatkozásban azonban az utóbbi években jelentős változások következtek be, ha nem is országonként egyforma mértékben. Lehetséges, hogy ilyen problémák ma is adódnak, de ezek nem leküzdhetetlenek. Különösen pedig téves volna a kérdést úgy tekinteni, mintha közvetlen kapcsolatokra csak a nyugati partnereknek volna szükségük. A hagyományos árucserében, különösen olyan esetekben, amikor a termék amúgy is ismeretlen piacra készül, vagy olyan típusú termékekről van szó, amelyek esetében közömbös, hogy melyik vállalat termelte azokat, illetve melyik vállalatnál kerülnek felhasználásra, általában nincs különösebb jelentősége annak, hogy létezik-e közvetlen kapcsolat a termelő és a felhasználó között. Más a helyzet a bonyolultabb berendezésekkel, egyedi gyártmányokkal. Itt mi sem természetesebb, mint hogy rendszeres kontaktusok létesüljenek a termelők és a felhasználók között. De ezek a gyakorlatban meg is vannak, attól függetlenül, hogy a külkereskedelmi műveleteket a szóban forgó felhasználók, illetve termelők végzik-e vagy pedig erre specializált külkereskedelmi vállalatok. Az már hosszú idő óta megszűnt, hogy a szocialista országok termelői vagy felhasználói nem lépnek kapcsolatba közvetlenül üzleti partnereikkel, hanem csak külkereskedelmi vállalatokon keresztül. Természetes, hogy a kereskedelem bővülésével a kapcsolatok rendszerének is szélesednie kell, és ezért várható, hogy egyre több tőkés- és szocialista vállalat veszi fel egymással a közvetlen kapcsolatot, attól függetlenül, hogy folytat-e külkereskedelmi tevékenységet vagy sem.

Nyugati részről gyakran elhangzik az a követelés, hogy a tőkésvállalatok kaphassanak lehetőséget önálló képviseletek létesítésére a szocialista országokban. E tekintetben a szocialista országok gyakorlata rendkívül különböző. Vannak országok, amelyek ezt teljes mértékben megengedik, vannak, amelyek csak bizonyos keretek között, megint másoknál a képviseletet csak az illető szocialista ország ügynöki vállalatai láthatják el. Hozzá kell tenni, hogy a tőkésországokban sem egyforma a gyakorlat: vannak országok, amelyek bármely más ország vállalata számára engedélyezik képviseletek létesítését, mások viszont ezt engedélyhez kötik, vagy különböző keretek között tartják. A legdöntőbb követelmény e téren, hogy ne érvényesüljön diszkrimináció egy ország részéről sem, tehát ne forduljon elő, hogy egyes országok számára lehetőséget teremtenek képviseletek létesítésére, más országok számára pedig nem, amennyiben egyébként az általános feltételeknek eleget tesznek. A szocialista országokban – legalábbis a legtöbb országban – tapasztalható tendencia egyébként az, hogy fokozatosan sor kerül az ebben érdekelt nagyobb nyugati vállalatok közvetlen képviseleteinek létesítésére is.

A gyakorlati tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az üzletek létrehozása, a kereskedelem fejlesztése szempontjából nem az bizonyult legfontosabbnak, hogy a külföldi cég saját képviselője dolgozik-e a belső piacon vagy valamilyen megbízottja, hanem az, hogy a belső piacot jól ismerő egyének vagy vállalatok foglalkoznak-e a külföldi cég képviseletével. Ebből a szempontból Nyugaton és Keleten egyaránt messze előnyben vannak azok, akik jól ismerik a belső piacot. Ez a magyarázata annak is, hogy sok szocialista ország vegyes vállalat vagy helyi képviselők megbízá-

sának formájában igyekszik termékeit a tőkés piacokon elhelyezni. Hasonlóak a tapasztalatok a szocialista országok piacain is, amelyeken ugyancsak nehéz kiismerniük magukat azoknak, akik nem rendelkeznek az adott piacon megfelelő közvetlen kapcsolatokkal. Ezért attól függetlenül, hogy a képviseletek milyen jogi formát öltenek, gyakorlati szempontból a legfontosabbnak az látszik, hogy olyan keretek alakuljanak ki, amelyek egyrészt biztosítják az érdekelt külföldi vállalat, illetve a belföldi piacon működő képviselet közös érdekeltségét, másrészt a lehető legnagyobb helyi piaci ismeretet nyújtják, megkönnyítve a termékek piaci értékesítését.

Igen jelentős feladatok várnak megoldásra a piaci kapcsolatok bővítése, a marketing fejlesztése terén, részben a szocialista országok piacán, de még inkább a szocialista vállalatok exportja vonatkozásában, a tőkésországok piacán. Ennek két oka is van. Az egyik, hogy – amint már hangsúlyoztam – a keleti–nyugati kereskedelem színvonala mindenekelőtt a szocialista országok exportjának színvonalától és szerkezetétől függ. A másik tényező az, hogy a szocialista országok vállalatainak tapasztalata, gyakorlata e tekintetben jóval elmaradt a tőkésvállalatok tapasztalata mögött. Ezért a szocialista vállalatoknak egyrészt maguknak is fejleszteniük kell marketingtevékenységüket, másrészt keresniük kell a piacot jól ismerő tőkés partnerekkel való együttműködés útjait.

Ugyancsak számos tennivaló adódik a kölcsönös tájékoztatás terén. Ez előfeltétele mindenhol a kereskedelem fejlesztésének. A múlt öröksége következtében a kölcsönös ismeretek még rendkívül hiányosak, távolról sem elegendők a kelet–nyugati kereskedelem nagyarányú fejlesztéséhez. A szocialista országokban aránylag kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a gazdaság irányítására, a gazdálkodás sajátosságaira vonatkozó információkat megfelelő, érthető formában tegyék közre azok számára, akik a kereskedelem fejlesztésében érdekeltek. Másrészt azonban a tőkésvállalatok távolról sem használják ki az információk szerzésére rendelkezésükre álló összes lehetőséget. A szocialista országok publikált gazdaságfejlesztési tervei rendkívül fontos és értékes információs anyagot tartalmaznak azok számára, akik feltárják ezek összefüggéseit saját kereskedelmi kapcsolataik szempontjából. Azért kell ezt aláhúzni, mert ilyen átfogó, az egész népgazdaság fejlesztési irányait felölelő információ a szocialista országok vállalatai részére nem áll rendelkezésre a tőkésországok gazdaságáról. A szocialista vállalatoknak nagy gondja, hogyan tudnak a legésszerűbben áttekintést szerezni a nyugati országok gazdaságáról, a tőkés kormányok intencióiról, a tőkés nagyvállalatok üzletpolitikájáról. Ez a szövevényes nyugati gazdaságban – a többi között az átfogó tervek hiánya következtében – sokkal nehezebb feladat, mint a szocialista országok gazdasága vonatkozásában.

A kölcsönös információk bővítése igen fontos a marketingtevékenység szempontjából. Különösen jelentős szerepet játszanak a kiállítások. Itt nem elsősorban a nagyszabású országos kiállításokról van szó. A tapasztalat azt mutatja, hogy mindenekelőtt a szűkebb profilú, a közvetlen szakértők érdeklődését felkeltő szakmai kiállítások járnak gazdasági eredménnyel. Ezek rendkívül sokoldalú és friss információt biztosíthatnak. Hasznosak a különböző szakmai találkozók, szimpozionok, olyan bemutatók is, amelyek egy-egy vállalat vagy vállalati csoport termékeit mutatják be közvetlenül egy vagy több ország fogyasztóinak.

A kereskedelem fejlődésének normális jelenségeként a jövőben tovább bővül a személyes kapcsolatok jelentősége, az utazások száma. Ezt azért is kell aláhúzni,

mert néhány nyugat-európai országban ma még adminisztratív korlátok is állnak ennek útjában, ideértve azt is, hogy több tőkésországban rendkívül nehézkes és hosszadalmas a szocialista országok kereskedelmi utazói számára a vízumok megszerzése. A szocialista országok gyakorlata az utóbbi években ebből a szempontból sokkal rugalmasabban és gyorsabban változott.

Az előzőekben tárgyaltak az európai szocialista és tőkésországok egymás közötti, közvetlen kereskedelmére vonatkoznak. Felmerül azonban a kérdés: milyen lehetőségek mutatkoznak a szocialista és tőkésországoknak, illetve azok vállalatainak az együttműködésére harmadik piacokon. Ezzel kapcsolatban csak kezdeti tapasztalataink vannak, de ezek biztatóak.

Az ilyen típusú együttműködés jelentősége abban is áll, hogy túllép a bilaterális kapcsolatokon és komoly lépésnek tekinthető a szélesebb, multilaterális kapcsolatok kialakítása irányában. Az együttműködés fontossága különösen ott nagy, ahol egyes országok vagy vállalatok jobb pozíciókkal, jobban kiépített kapcsolatokkal rendelkeznek, mint mások, és lehetőség van e kapcsolatok felhasználására. Ez jelenti tulajdonképpen a harmadik piacokon való együttműködés egyik lehetőségét. De még ennél is fontosabb, hogy az együttműködés során megvalósítható a partnerek gyártási kapacitásainak, gyártási profiljának az összehangolása, a vállalkozási feladatok komplex megoldása. Ilyen együttműködés számos esetben megvalósítható mind a szocialista, mind a tőkésországok piacain. Különös figyelmet igényel az együttműködés a fejlődő országokkal. A fejlődő országok nagy száma, az igen különböző mértékű tradicionális kapcsolatok, valamint számos politikai és gazdasági tényező következtében rendkívül eltérőek az államközi és vállalati szinten az egyes fejlődő országokkal fennálló kapcsolatok. Ez maga is sok esetben lehetővé teszi és egyúttal indokolja az együttműködést a fejlődő országok piacán. Ehhez járul még az is, hogy a fejlődő országok iparosításuk során gyakran hatalmas komplett gyárakat vásárolnak, s ezek esetében egy-egy vállalat általában nem is tudja a szállításokat megfelelőképpen biztosítani. Ilyenkor eddig is széleskörűen alkalmazták az együttműködést különböző országok vállalatai közös vállalkozás vagy alvállalkozói rendszer révén. Az új elem itt az, hogy ez az együttműködés a jelenleginél sokkal szélesebb körben is fejlődhetne az európai szocialista és tőkésországok vállalatai között.

EGYEZMÉNY AZ EURÓPAI ORSZÁGOK KÖZÖTTI KERESKEDELEM FEJLESZTÉSÉRE

Az eddig elmondottakból is látszik, hogy a kelet–nyugati kereskedelem elősegítése igen sokféle intézkedést igényel, amelyek jellegükben is nagyon különböznek. Felmerül a kérdés, hogy a részintézkedések mellett nincs-e szükség bizonyos átfogó lépésekre a kelet–nyugati kereskedelem intézményes fejlesztése érdekében. Az összeurópai gazdasági együttműködés keretében elsősorban egy átfogó összeurópai egyezmény gondolata vetődik fel, amelyben az európai országok kormányai szabályoznák kereskedelmi kapcsolataik fejlesztését. Az egyezmény értéke mindenekelőtt abban állna, hogy világosan leszögezhetné az európai országok kölcsönös kereskedelmének fejlesztését vezérlő elveket, és ennyiben irányt mutatna az összes érdekelt szerv és intézmény számára, legyenek azok állami vagy gazdálkodó, vállalati jellegűek. Az egyezmény emel-

lett tartalmazhatná azokat a legfontosabb célokat, amelyeket az európai országok kormányai magukévá tesznek a kereskedelem fejlesztése érdekében, beleértve ebbe azokat a gyakorlati intézkedéseket is, amelyekben egyetértésre jutnak. Természetesen minél szélesebb körű az egyetértés, annál nagyobb értékű egy ilyen egyezmény. Az egyezmény előkészítésének folyamata maga is igen értékes munkaszakasz lehet, amennyiben a kormányok erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy egyeztessék álláspontjukat a kölcsönös kereskedelmet szabályozó és elősegítő elvi és gyakorlati lépések tekintetében.

Egy ilyen egyezmény mindenekelőtt egyértelműen deklarálhatná az egyenlő elbánás elvét, valamint mindennemű politikai és egyéb diszkrimináció megszüntetését az európai országok egymás közötti kereskedelmében. Ezen túlmenően összegezhetné azokat a kölcsönös erőfeszítéseket, amelyeket a kormányok tesznek a kereskedelemben még fennálló akadályok elhárítására, a kölcsönös előnyök optimumának feltárására. Ez utóbbi körbe tartoznak mindazok a gyakorlati lépések, amelyek a kereskedelem fejlesztését szolgálják és amelyeket már bemutattam. Az egyezmény kitérhet az ipari kooperáció elősegítésére, a szabványosítás előmozdítására, valamint a kelet–nyugati kereskedelem szempontjából különösen fontos jogi kérdésekre is.

Az egyezményben a kormányok kötelezhetnék magukat, hogy lehetőségeik mértékében elősegítik az országaik közötti kereskedelem fejlesztését. Ugyanakkor kötelezettséget vállalhatnának arra is, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást egyrészt a gazdasági életben a kereskedelmet érintő átmeneti nehézségekről, problémákról, illetve minden olyan gazdasági, politikai kérdésről, amelyről a konzultáció elősegítheti a kelet–nyugati kereskedelem bővülését. Konzultációkat folytathatnának azokról a valutáris kérdésekről is, amelyek szintén érintik a kelet–nyugati kereskedelem alakulását.

Ezzel nem merítettük még ki azon kérdések körét, amelyeket egy ilyen nemzetközi egyezmény felölelhetne, mert az a kormányok kívánságától függően még tovább bővíthető lenne. Annak ellenére, hogy egy ilyen egyezmény nem tekinthető közvetlen operatív lépésnek, igen nagy politikai és elvi jelentősége lenne, mert tükrözné az európai kormányok egyértelmű elhatározását a kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésére, valamint azt is, hogy milyen területeken, milyen irányban akarják erőiket egyesíteni.

Ennek kapcsán felmerül az a kérdés is, hogy rendelkeznek-e az európai kormányok olyan szervezettel, amelyben megfelelő módon tárgyalhatják meg a kereskedelem fejlesztésének problémáit. Nehéz lenne erre a kérdésre igenlő választ adni, de meg lehet találni a megfelelő megoldást. Nyugati részről általában arra hivatkoznak, hogy a GATT-megállapodást tekintik a nemzetközi kereskedelem fő szabályozójának, és gyakran elhangzik az az indítvány, hogy valamennyi európai szocialista ország csatlakozzék a GATT-hoz.

A GATT-megállapodás azonban jelenleg nem alkalmas arra, hogy körülötte egyesítsék az európai országok erőiket a kelet–nyugati kereskedelem problémáinak tisztázására. A GATT jellegében is más módon foglalkozik a nemzetközi kereskedelem problémáival, mint ahogyan ezt a kelet–nyugati kereskedelem megkövetelné. Az ENSZ Világkereskedelmi Konferenciája (UNCTAD) erre ugyancsak nem megfelelő, mivel ott a fejlődő országokkal folytatott kereskedelem problémái állnak az előtérben. Leginkább megfelelőnek az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága látszik, amelynek vannak is tapasztalatai és pozitív hagyományai a kereskedelemmel összefüggő

kérdések sokoldalú megvitatása terén. Tevékenységét e tekintetben ma erősen korlátozza ugyan egyrészt az, hogy hosszú idő óta nincs előrehaladás néhány, a kelet-nyugati kereskedelem szempontjából fontos elvi kérdésben, másrészt, hogy bizonyos közös érdekű kérdések hol a UNCTAD, hol a GATT tárgyalásain merülnek fel. Ennek ellenére az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságát a legcélszerűbb alkalmassá tenni arra, hogy megfelelő módon foglalkozhassék az európai országok közötti kereskedelem fejlesztésének a problémáival. Amennyiben az európai országok között – az európai biztonsági rendszer kialakítása kapcsán vagy attól függetlenül – egyetértés alakulna ki egy átfogó nemzetközi egyezmény kötésére, annak előkészítése elképzelhető e szervezet keretében.

II. KELET-NYUGATI IPARI KOOPERÁCIÓ

A hatvanas évek közepétől az európai szocialista és tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatokban kezdetét vette a termelési együttműködés, mindenekelőtt az ipari kooperációra vonatkozó megállapodások kötése. A kooperációs kapcsolatok létrejötte és fejlődése mintegy jelképezi az európai országok együttműködésének új szakaszát, amennyiben kialakulásuk összefügg a tartósabb kapcsolatok kiépítésére irányuló kölcsönös törekvéssel, a megnövekedett bizalom légkörével. Nyilvánvaló, hogy ilyen kapcsolatok a hidegháború időszakában elképzelhetetlenek voltak.

A termelőerők fejlődése és a nemzetközi munkamegosztás elmélyülése a termelési kooperációt már jóval korábban kiváltotta a tőkésországok vállalatai között, és kooperációs kapcsolatok épültek ki a KGST keretében együttműködő szocialista országok vállalatai között is. Új jelenségnek az tekinthető, hogy a kooperációs kapcsolatok megjelentek és rövid idő alatt máris figyelemre méltó, mind jelentősebb helyet kaptak a KGST és a nyugat-európai országok közötti együttműködésben.

FOGALMA ÉS FŐBB TÍPUSAI

Az ipari kooperáció a gazdasági együttműködés sok válfaját öleli fel, ezért meghatározása igen nehéz. Ez nem véletlen. A hagyományos kereskedelmi megállapodások, az adásvétel kritériumai könnyen definiálhatók, viszont úgyszólván minden kooperációs megállapodás különbözik egymástól. A kooperációs megállapodások többnyire nem egy gazdasági műveletet fognak át, hanem több, egymással összefonódó vagy összefüggésben álló műveletet; ezek kombinációja igen nagy számú lehet. Ezért a termelési kooperáció fogalmának meghatározása szükségszerűen csak igen általános lehet.

Az ipari kooperáció fogalmának definiálásakor a magyar gyakorlatban alkalmazott meghatározásból indultam ki. E meghatározás mellett szól az is, hogy a hetvenes évek elején a magyar vállalatoknak volt a legtöbb kooperációs megállapodásuk nyugat-európai cégekkel. 1973 végén e megállapodások száma meghaladta a 300-at, míg a szocialista és tőkésországok között ebben az időpontban érvényben levő összes kooperációs megállapodás száma mintegy 600-ra tehető. Azóta e számok minden bizonnyal tovább emelkedtek.

A magyar tapasztalatok alapján a termelési kooperáció meghatározására az illetékes hivatalos szervek a következők mellett foglaltak állást: A nemzetközi termelési kooperáció hazai és külföldi vállalat(ok) között kialakuló, munkamegosztáson és érdekközösségen alapuló tartós szerződéses termelési kapcsolat, amely meghatározott termék(ek) folyamatos előállítására terjed ki. A kooperációhoz az azt megelőző szellemi tevékenység, kutatás, kísérletezés, licenc és know-how átadása, a termék értékesítésére és szolgáltatásokra irányuló együttműködés kapcsolódhat. A kooperáció célja a műszaki fejlesztés előmozdítása, a termelés hatékonyságának fokozása, a bármely piacon értékesíthető (konvertálható) árualapok növelése, a piaci igények kielégítése és a piacok bővítése. E kooperációkhoz a termelővállalatokon kívül közvetítő szervek – külkereskedelmi vállalatok, pénzintézetek – is társulhatnak a kitűzött gazdasági cél elérésének segítésére. Az állam a vállalatok kooperációs tevékenységét elősegíti.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődésével a vállalatok hagyományos kapcsolatai és az egyes államok között létrejövő együttműködési megállapodások is tartalmaznak kooperációs elemeket. A termelési kooperációnak a nemzetközi gyakorlatban gyakran használt fogalma ezért szélesebb a fenti meghatározásban foglaltaknál, mert magában foglal számos, az államközi kapcsolatokban a hagyományos külkereskedelmi ügyleteken túlmenő termelési és kereskedelmi együttműködési formát. A magyar definíciót kialakítva azonban célszerűnek látszott a szűkebb értelmezés, arra való tekintettel, hogy sok szempont szól a termelési kooperációnak preferenciális kezelése mellett, és a preferenciák hatását rontaná a fogalom túlzottan tág értelmezése.

A termelési kooperáció terjedése az elmúlt időszakban részben annak tulajdonítható, hogy a tőkekoncentrációnál és -centralizációnál is gyorsabban halad előre a technika fejlődése, a termelés specializációja, és rohamosan bővül a termékek választéka. A vállalati méretnagyságok növelése nem tudott lépést tartani az előállított végtermékek bonyolultságával és a leghatékonyabb tömeggyártásra irányuló törekvésekkel. A tudományos kutatás és a gazdaság új rendszerű kapcsolatba lépett egymással, ennek fő jellemzője, hogy a szellemi tartalom növekvő részaránya a termékek értékében azok versenyképességének döntő tényezőjévé vált. A nemzetközi gazdasági életben a tőkepiac és a hagyományos árupiac mellett egy harmadik piac is jelentkezik, a kutatási és fejlesztési eredmények piaca.

A kelet–nyugati kapcsolatokat illetően a kooperáció jelentheti a korszerű technika nemzetközi átadásának egyik eszközét. A műszaki újítások, új eljárások a termelési kooperáció segítségével könnyebben léphetik át az országhatárokat, mint a technikai tudás adásvétele formájában, és hatékonyabban, viszonylag kisebb anyagi ráfordítással és kockázattal teszik lehetővé az erők egyesítését.

Kooperáció megvalósul minden egyes vállalaton belül is a termelési folyamat részekre bontása következtében, és ez a folyamat a vállalatok nagyságának növekedésével egyre fokozódik. A nemzetközi síkon folyó termelési kooperáció azonban az árukapcsolatokon nyugvó munkamegosztás formáihoz tartozik, s ezért alapvetően különbözik a vállalatokon belül kialakult kooperációs kapcsolatoktól. A termelési kooperáció jellemzője az, hogy a vállalatok nem adják fel önállóságukat (akár nemzetközi, akár országon belüli kooperációról van szó), hanem funkcionális kapcsolatokat létesítenek egymással bizonyos gazdasági műveletekre vonatkozóan, szorosabb-lazább közösségre lépnek, s mindezek folytán kölcsönös függőség alakul ki közöttük.

Bár a későbbiekben részletesebben is szó lesz arról, mi az állam szerepe a kelet–

nyugati ipari kooperációk létrejöttében, már elöljáróban is célszerű leszögezni, hogy a kooperáció nem államközi szinten, hanem vállalatok között épül ki. Az azonban, hogy a kooperáció vállalati kategória, nem jelenti azt, hogy az államok közömbösek a kooperációkkal szemben, mert a kooperációra vonatkozó általános szabályok kialakításán túl, különösen nagy horderejű megállapodások esetében, a kormányok a megállapodás létrehozásának elősegítésében, sőt nemegyszer végrehajtásában is közvetlen szerepet vállalnak.

Az eltérő megfogalmazások és nemegyszer az emögött meghúzódó nézetek tartalmaznak árnyalati különbségeket olyan vonatkozásokban is, hogy a kooperáció mennyiben a nemzetközi kereskedelemben mutatkozó új jelenség, vagy mennyiben tekinthető a kereskedelmen túlmenő új fogalomnak. Baczoni Jenő például a Donaueuropäisches Institut által 1972 őszén Budapesten rendezett, a kelet–nyugati gazdasági együttműködés kérdéseit tárgyaló konferencián a kooperációt a kelet–nyugati kereskedelem harmadik dimenziójának, a csere és az áru-pénz forgalom fejlettebb fokának nevezte. Kétségtelen, hogy a kooperáció kereskedelmi kapcsolatokon keresztül valósul meg, és ezért nem választható el a kelet–nyugati kereskedelem problémáitól.

A magyar gyakorlat alapján a kooperációs megállapodások öt fő típusa bontakozott ki. Ezek rendszerint nem jelentkeznek tiszta formában, mert az egyes kooperációs megállapodások gyakran tartalmaznak átfedéseket, ráadásul aligha található két teljesen egyforma kooperációs megállapodás. Az alábbi kategorizálás ezért a legfontosabb jellemzők alapján való megkülönböztetésen alapszik.

a) Licenc és külföldi technológia alapján való termelés. Ebben az esetben egy vállalat gyártási licencet szerez meg, amely felhatalmazza más vállalat szabadalmának, gyártási eljárásának (engineering, know-how) vagy üzemszervezési módszerének a felhasználására. Licencek, gyártási és üzemszervezési eljárások adásvétele gyakran fordul elő olyan esetekben, amikor az eladó egyúttal a teljes berendezést vagy annak egy részét is szállítja. A licenc adásvétele azonban önmagában még nem jelent termelési kooperációt, akkor sem, ha az eladó kötelezettséget vállalt arra, hogy a megállapodás időtartama alatt szolgáltatja a korszerűsítés folyamán kifejlődött új eljárásokat. Kooperációs megállapodássá akkor válik, ha kiegészül a fizetésre vagy esetleg az értékesítésre vonatkozó olyan megállapodással, amely az eladót és a vevőt valamilyen közös vállalkozásban egyesíti, mint például a licenc alapján gyártott termékek egy részének megvásárlása vagy harmadik piacon történő közös értékesítése.

b) Termékek szállítása műszaki együttműködéssel kombinálva. Az ilyen megállapodások keretében a megrendelő műszaki támogatást nyújthat ahhoz, hogy a szállító biztosíthassa az általa megkívánt műszaki jellemzőket. Az ilyen típusú megállapodások többnyire nagyobb mennyiségben vagy sorozatban gyártott áruknak értékesítésre vagy továbbfelhasználásra kész állapotban történő előállítására vonatkoznak.

c) Gyártás- és gyártmánymegosztási együttműködés. Egyes iparágakban, különösen a gépiparban, elterjedt gyakorlat az, hogy a végtermékeket összeszerelő vagy komplett berendezések szállítását végző vállalat számára a kooperáció keretében más vállalat részegységeket, berendezéseket szállít. Ez azonban önmagában még nem több, mint egyszerű termékszállítás, bérmunka vagy alvállalkozás, ha nem párosul további elemekkel. Ha azonban a gyártás a fővállalkozó utasításai, tervei és műszaki segítsége alapján folyik, akkor az említett együttműködés már termelési kooperációnak tekinthető. A fővállalkozó részéről nyújtott műszaki támogatás sokféle lehet és több fázist

felölelhet, mint például szabadalmak rendelkezésre bocsátása, termelési eljárások átadása, szakértői közreműködés. Egyes esetekben a fővállalkozó gépeket és berendezéseket bocsát a másik vállalat rendelkezésére, hogy ezzel is elősegítse a közös vállalkozás eredményességét. E kategória egyik válfaját képezi az olyan kooperáció, amelynek keretében a partnerek megállapodnak egy termék különböző típusait illetően a gyártmányok megosztásában, a terméket pedig közösen vagy a piacokat felosztva értékesítik.

d) Termékek és berendezések közös előállítása, közös szolgáltatások. A vállalatok olyan tartós termelési kapcsolatot létesítenek, amelynek keretében meghatározott termékeket előzetes gyártásmegosztás alapján közösen állítanak elő. A közös gyártás történhet az egyik vállalat által biztosított licencia, know-how, illetve berendezések alapján vagy pedig közösen kifejlesztett gyártási eljárások, illetve berendezések segítségével. Ez már bizonyos értelemben közös vállalkozásnak is tekinthető, és ezért bonyolultabb, sokoldalúbb termelési együttműködést takar, amelyben erőteljesebben merülnek fel a közös értékesítés és finanszírozás problémái is. Az értékesítés tekintetében különböző változatok alakultak ki (közös értékesítés, esetleg e célra létrehozott külön szervezet segítségével, a piacok felosztása, a kooperációban előállított termékek értékesítése az egyik fél által stb.).

e) Műszaki fejlesztési együttműködés. A termelési folyamatok műszaki színvonalának az emelésére, valamint közös gyártmányfejlesztésre irányul. A kooperáció a gazdasági és műszaki tevékenység különböző fázisaiban külön-külön vagy együttesen is érvényesülhet, mint például generáltervezés, műszaki tervezés, a kivitelezés tervezése, műveletterveés, laboratóriumi kutatás, fél-üzemi vagy üzemi kísérletek, kísérleti gyártás, kísérleti üzemek létesítése stb. A műszaki fejlesztés terén megvalósuló kooperáció leglényegesebb eleme az erők egyesítése és a kockázat megosztása. A műszaki fejlesztési együttműködés gyakran párosul együttműködéssel az értékesítés terén is, amennyiben a közösen végzett műszaki munka célja ismert anyagoknak vagy termékeknek újabb területeken való felhasználása.

A későbbiek folyamán, ahogy a kooperáció újabb formái kialakulnak, a fenti kategorizálás minden bizonnyal hiányosnak, szűknek fog bizonyulni. Így például, az utóbbi időben kooperációs megállapodások jöttek létre a mezőgazdaság területén is. Növekvő számban kötnek megállapodásokat a szocialista országokban kidolgozott eljárások, tanulmányok tőkés piacokon történő értekesítése, illetve azok gyakorlati felhasználása céljából. Terjed a termelés megosztására irányuló megállapodások gyakorlata, a gyártásmegosztás. A kooperáció új formáját jelentik az olyan management-megállapodások, mint amilyeneket néhány szocialista ország vállalatai kötöttek nagy nyugati szállodakonszernekkel, a többi között az Intercontinental és a Hiltoncéggel. A magyar gyakorlat alapján az együttműködés eredményeként a szállodák teljes mértékben a magyar állam tulajdonában maradnak, a nyugati partnerek tanácsadással vesznek részt az építkezés idején, az általuk nyújtott szolgáltatások (műszaki tanácsadás, hitelek, esetleges speciális szállítások) ellenértékeként pedig meghatározott arányban prioritást élveznek a szállodai helyek kihasználását illetően, például turistacsoportok szervezésével.

A termelési kooperációk számottevő része gyakran átmenetet jelent a fenti kategóriák között, vagy közülük többet is felölel, de mindegyiknek fontos eleme a műszaki fejlődés előmozdítására és a kooperációban gyártott termékek értékesítésére szolgáló

bizonyos fokú együttműködés. A kooperációs megállapodások általában többféle gazdasági művelet kombinációjából állnak. Anélkül, hogy éles határt vonhatnánk a kooperáció fogalmába tartozó és az azon kívül eső ügyletek közé, a kooperációtól el kell különíteni az egyszerű kompenzációs ügyleteket, még ha azok gyakran kooperációnak tűnnek is. A kompenzációnál ugyanis az együttműködés általában nem a termelésben vagy az ahhoz kapcsolódó szellemi tevékenység területén jelentkezik, emellett az egymással kapcsolatba kerülő vállalatok profiljai rendszerint nem azonosak, sőt nem is egymást kiegészítők. Ugyancsak el kell határolni a kooperációktól az egyszerű bérmunka-megállapodásokat. Ilyen megállapodások vannak érvényben egyes magyar és tőkésvállalatok között például gyapjúszövet konfekcionálására Magyarországon, bizonyos kohászati munkafázisok elvégeztetésére magyar vállalatok részére nyugat-európai kohászati művekben stb. Mivel azonban ezek az ügyletek nem kapcsolódnak össze sem a műszaki színvonal emelésével, sem az értékesítésben való együttműködéssel, nem sorolhatók a szó szoros értelmében vett kooperációk közé. Ugyanakkor a bérmunka-megállapodások az idők folyamán nem egy esetben átalakulnak valódi kooperációs kapcsolatokká, ahol tehát az együttműködő vállalatok a termékek oda- és visszaszállításán túl együttműködnek a műszaki fejlesztésben és többnyire az értékesítésben is.

A kooperációs megállapodások abban is különböznek egymástól, hogy milyen mértékben ölelik fel a fejlesztési, termelési és értékesítési folyamatot. A kooperáció érintheti a szélesebb értelemben vett újratermelési folyamat egészét, de korlátozódhat annak egyes szakaszaira is. Ezért olyan csoportosítás is elképzelhető, amely megkülönböztet teljes vagy részleges kooperációt. Az előbbi esetében a partnerek az újratermelés minden fázisában, a kutatásoktól kezdve a gyártmányok fejlesztésén, a technológia megválasztásán, a termelésen át egészen az értékesítésig együttműködnek. Az idővel való takarékosság és a fejlesztés hatékonysága szempontjából többnyire a teljes kooperáció tekinthető a legelőnyösebbnek. Ez azonban általában csak nagyjából azonos fejlettségű termelőegységek között jön létre, amikor a cél a meglevő és többékevésbé egyforma erők egyesítése a nagyobb hatékonyság eléréséért. Ez a fajta kapcsolat döntően a fejlett ipari országok vállalatai között jellemző.

A közepesen fejlett országok vállalatait a kooperációs kapcsolatok kialakításában a többi között a magasabb műszaki színvonal átvételének a célja vezérli. Ilyen esetekben a kutatás és fejlesztés, valamint esetleg azok a termelőfolyamatok, amelyek különösen fejlett technikát és magas szaktudást követelnek, legalábbis kezdetben szükségszerűen a fejlettebb országokban maradnak. Ez távolról sem jelenti azt, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett országok vállalatai kizárólag ilyen termelési kooperációkban tudnának részt venni, mert ezekben az országokban is vannak olyan iparágak vagy vállalatok, amelyek a teljes kooperáció megvalósítására is képesek. Ezek a vállalatok azonban nehezebb helyzetben vannak az általános ipari háttér szempontjából, és ezért kooperációs kapcsolataik kiépítése esetében vagy maguknak is ki kell építeniük a kapcsolódó ágakat, vagy más módon, elsősorban további nemzetközi együttműködés révén kell megalapozniuk kooperációs kapcsolataikat.

A részleges kooperáció keretében tehát a termelésben való együttműködés csak egyes meghatározott fázisokra terjed ki, azokra, amelyekben az adott ország, illetve vállalat felkészültsége ezt lehetővé teszi. Ilyen típusú kooperációs munkamegosztásba különösen a fejlett vagy közepesen fejlett kis országok vállalatai kapcsolódhatnak be

eredményesen. Mivel az árakra, esetleg a piacok felosztására vonatkozó megállapodások egy dinamikusan fejlődő gazdaságban rendszerint nem alkalmasak arra, hogy különösen kis vagy közepes nagyságú vállalatok számára pótolják az optimális méretű termelésből származó előnyöket, e vállalatok a nemzetközi specializációban és kooperációban találhatják meg a probléma megoldásához vezető utat. Hozzájuthatnak a fejlettebb országok vállalatainak magasabb technikájából adódó előnyökhöz, és eredményesebben használhatják ki az optimális méretű tömeggyártás és az ésszerű munkamegosztás előnyeit. Az ilyen kooperációk bizonyos elemeiket tekintve emlékeztetnek a bérmunkakapcsolatokra is. A különbség azonban jelentős. Az utóbbiakban ugyanis a kevésbé fejlett fél többnyire az olcsóbb eleven munka révén vesz részt, a kooperáció keretében viszont az kiegészül a technikai fejlődést elősegítő együttműködéssel.

Az olyan fejlettségi színvonalon álló, viszonylag kis ország számára, mint Magyarország, kézenfekvő, hogy sok vállalata érdekelt teljes és részleges kooperáció kialakításában egyaránt. A technikai fejlődés lehetőségeinek optimális kihasználása, a magasabb hatékonyság elérése szempontjából nézve sok érv szól amellett, hogy az újratermelési folyamat egészét átfogó teljes kooperációt helyezzék előtérbe. Ez mégsem lehet az egyedüli cél. Sok magyar vállalat érdekelt még hosszú ideig abban, hogy nyugateurópai vállalatoktól fejlett technikát vásároljon és abban is, hogy ez ne csak egyszerűen egy licenc vagy know-how megvétele formájában történjék, hanem olyan tartósabb kapcsolatra vezessen, amely egyúttal elősegíti a vásárolt technika ellenértékének kiegyenlítését.

Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a technikai fejlődés nyomán a vállalatok idővel más jellegű kooperációban való részvételben válnak érdekeltté. Ez a megállapítás távolról sem azonos azzal a Nyugat-Európában gyakran hallható és már cáfolt felfogással, miszerint a szocialista országok vállalatai csak addig érdekeltek a kooperációban, amíg el nem sajátítják a nyugati technikát, s ezt követően érdekeltségük az együttműködésben megszűnik. Az érdekeltség változása csak így értendő: ma a szocialista országok sok vállalata műszaki fejlettségi szintjéből következően kész arra, hogy a – részleges – kooperációba a termelési folyamatok egyszerűbb fázisaival kapcsolódjék be, és erősen érdekelt abban, hogy a kooperáció a fejlett technika megszerzésével párosuljon, a fejlettség egy magasabb fokán viszont szükségessé válhat a kölcsönös érdekeltség új megközelítése, annak tisztázása, hogy az új helyzetben milyen munkamegosztás lehet időszerű, és mely területeken válthatja fel a részleges kooperációt egy szélesebb körű, az újratermelés egyre több folyamatát, majd egészét felölelő együttműködés.

Az alábbi adatokból az látható, hogyan oszlanak meg ágazatok szerint a magyar vállalatok és a fejlett tőkésországok vállalatai között létrejött kooperációs egyezmények. Az 1973 végéig létrejött kooperációs szerződéseknek 68%-át a gépiparban, 12%-át a nehéziparban, 9%-át a könnyűiparban, 11%-át a mezőgazdaság terén kötötték. A kooperációs tevékenység túlnyomó része tehát a gépiparra esik. Ez az arány korábban még nagyobb volt, csak újabban gyorsult meg a nehéziparban (vegyiparban) és a mezőgazdaságban létrejött kooperációs megállapodások száma. A szóban forgó mintegy 300 megállapodás zöme 7 nyugat-európai országgal jött létre, a megállapodások több mint 30%-át NSZK-beli, 14%-át osztrák vállalatokkal kötötték, a többi megoszlik olasz, francia, svájci, svéd és angol cégek között. A nagy tőkésországok vállalatai mellett tehát viszonylag nagyobb az osztrák vállalatok részesedése és arány-

lag alacsony az angoloké, ezek egyelőre kisebb érdeklődést mutattak az ilyen típusú megállapodások iránt, és nehézkesebbnek bizonyultak más országok, mindenekelőtt a Német Szövetségi Köztársaság vállalataival szemben. Egyelőre elhanyagolható az amerikai és a japán vállalatok részesedése, bár valószínű, hogy ez a helyzet az Egyesült Államokkal való kereskedelmi kapcsolatok normalizálása esetén változni fog.

Említésre méltó, hogy a létrejött kooperációs szerződések 41%-a szellemi termék átvétele, ami Magyarországon eddig még nem gyártott termékek gyártását teszi lehetővé, 33%-a a termelés különböző fázisainak megosztására irányul, a megállapodások 16%-át a gyártmányok megosztása jellemzi, 10%-a a harmadik piacon való együttműködést irányozza elő. Figyelembe véve, hogy a kooperációs megállapodások zömét több cél elérése végett komplex megállapodásként kötötték, a fenti kategorizálás egy-egy kooperáció legjellemzőbb vonásain alapul.

KÖLCSÖNÖS ÉRDEKELTSÉG A KOOPERÁCIÓBAN

A kooperációs tevékenység a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok igen gyorsan fejlődő eleme. Ezt Magyarország példája is igazolja: az 1973 végén érvényes több mint 300 kooperációs megállapodásból mintegy 60 az utolsó másfél év folyamán jött létre. Joggal felmerül ezért az a kérdés, mi a magyarázata ennek a gyors fejlődésnek. A magyarázatul szolgáló tényezők egy része általánosnak tekinthető, egyformán érvényes a szocialista és tőkésországok vállalataira, másik része a szocialista, illetve a tőkésvállalatok specifikus érdekeit fejezi ki.

A mai gazdasági életben általában érvényesülő tendenciák következtében a kelet–nyugati kapcsolatokban sem elegendők már a hagyományos külkereskedelmi formák. A technikai fejlődésből adódó általános összefüggéseken túl erre néhány bizonyíték:

– a gazdasági tevékenység egyre komplexebbé válik, mind szorosabb az összefüggés a termelést megelőző és követő fázisok között;

– megnőtt a kapcsolatok tartósságának a jelentősége. Az új termelőberendezések beállításánál a felek erősen érdekeltek abban, hogy biztosítsák a tartós piacot, a bonyolultabb gazdasági kapcsolatok hosszabb időre történő megalapozását, bár a „hosszabb idő" fogalma természetesen rendkívül különböző az egyes területek természetétől függően;

– a termelővállalatok erősen érdekeltek kapacitásaik optimális kihasználásában és a műszaki fejlesztésre irányuló erőik koncentrálásában. A kooperációs megállapodások nagy része egyéb célok mellett a műszaki fejlődés meggyorsítását is szolgálja;

– különösen kis országok közép- és kisvállalatai számára fontos, hogy termelési kooperáció segítségével biztosítsák a leggazdaságosabb tömeggyártás, a nagy sorozatban történő termelés előnyeit a termelés egyes fázisaiban arra való tekintettel, hogy az egész termelési ciklusban ezt gazdasági lehetőségeik és a belső piac korlátai miatt nem tudják megvalósítani. Ez a szempont elsősorban ott érvényesül, ahol e vállalatok alkatrész- vagy részegység-kooperációt valósítanak meg a nagyméretű tömeggyártást folytató üzemekkel;

– a kooperációs megállapodások létrejöttében gyakran jelentős szerepet játszik a kockázat csökkentésére irányuló törekvés. A megállapodások tartós jellege, a műszaki fejlesztés kockázatának megosztása, a beszerzési források hosszabb időszakra tör-

ténő lekötése, a piaci tevékenység összehangolása mind a kockázat csökkentésének irányában is hat;

– a megállapodások egy részének célja a másik fél kedvezőbb piaci kapcsolatainak a kihasználása. Ez érvényesül mind a szocialista országok Nyugat-Európába történő kivitelét illetően, mind fordított irányban, és felmerül néhány olyan fejlődő ország vonatkozásában is, ahol például a szocialista országok eladási lehetőségei kedvezőbbek, mint a nyugat-európai országokéi. A fejlődő országokba irányuló szállításokban a kooperáció különösen előtérbe lépett a komplex berendezések szállítása terén, ahol a nyugat-európai és a KGST-országok vállalatai egyaránt igénybe veszik más vállalatok részszállításait. Egyébként itt meg kell jegyezni azt, hogy igen kevés kivételtől eltekintve jóformán egyetlen ország sem képes minden piacon egyforma súllyal és széles áruválasztékkal jelen lenni. Az együttműködés ezért e téren különösen nagy lehetőségeket és kölcsönös előnyöket kínál;

– a tengerentúli fejlett országok, mindenekelőtt az amerikai és a japán vállalatok esetében a kooperációs megállapodások egyik célja a nagy távolságból származó problémák áthidalása. Ezt célozzák például a Japánban termelt részegységek Európában történő összeszerelésére, majd a késztermékek európai piacon történő értékesítésére irányuló megállapodások.

Az előbbi, általánosan érvényesülő tényezők mellett a kelet–nyugati termelési kooperáció bővülését a szocialista országok speciális érdekei is indokolják:

– a szocialista országok vállalatai a nyugat-európai fejlett technika elsajátításával meggyorsíthatják műszaki és gazdasági fejlődésüket. Lényegében időmegtakarításról van szó mindazokon a területeken, ahol ma a nyugat-európai technika fejlettebb, mint a KGST-országoké;

– az ipari kooperáció sok esetben intézményesen megkönnyítheti a szocialista országok vállalatai számára a tőkésországokba irányuló export növelését, minthogy a kooperáción belül biztosítja a megrendelő szükségleteinek megfelelő színvonalon és paraméterek mellett történő termelést és egyúttal az így előállított termékek piacát is. A kooperáció tehát nagyobb biztonságot nyújt a szocialista országok vállalatai részére termékeik elhelyezésére. Ennek különösen olyan gyártmányoknál van jelentősége, amelyeknél nem elegendő a gyártmány korszerű kivitelezése, megfelelő teljesítménye. A bizalmatlanság leküzdésében, a kialakult piacokra történő behatolásban, a vevőszolgálat létrehozásában a nyugati kooperáló partnerek jelentős szerepet játszhatnak, és ez nagymértékben csökkenti az értékesítés kockázatát, ami különösen hangsúlyozandó a tőkésországok piacára való termelés esetében. A kooperáció keretében a szocialista országok iparának termékei könnyebben juthatnak be a vámfalakkal védett nyugat-európai piacokra;

– az elmúlt évek tapasztalata azt mutatja, hogy a szocialista országok számára azokon a területeken, ahol a termelést nyugat-európai technikai bázison kívánták megszervezni, a kooperáció sok esetben kedvezőbbnek bizonyult, mint a licencvásárlás. Ilyen esetekben a licencet biztosító tőkésvállalat is érdekelt az új technikai eredmények folyamatos átadásában, másrészt a kooperáció keretében könnyebb a licencvásárlással járó költségek fedezése;

– egyes kooperációs megállapodások keretében a részt vevő vállalatoknak nem kell minden termelőberendezést újonnan beszerezniük vagy felépíteniük, amennyiben azokat a kooperáló partner a megállapodás keretében rendelkezésre tudja bocsátani.

A kelet–nyugati kooperációban a szocialista országok érdekeltsége eltérő. A Szovjetunió elsősorban olyan termelési kooperációkban érdekelt, amelyek nagy jelentőségű, a termelési szerkezet és a műszaki színvonal szempontjából döntő szerepet játszó objektumok létrehozására irányulnak, és amelyekben – már csak a kérdések hordereje miatt is – elsősorban a legnagyobb tőkésvállalatok, rendszerint az állami szervek támogatásával, vesznek részt. Ez gyakran párosul szovjet nyersanyaglelőhelyek vagy energiahordozók kitermelésében való nyugati technológiai együttműködéssel. A kisebb belső piaccal és korlátozottabb nyersanyag-kitermelési lehetőségekkel rendelkező szocialista országok részéről az érdekeltség fő tényezője a feldolgozó ipar egyes ágazataiban, a műszaki színvonal emelésén kívül, főként a termelés hatékonyságának emelése, a választék bővítése, valamint a fejlett tőkésországok piacán is versenyképes termékek számának és mennyiségének a növelése.

A tőkésvállalatok számára is nyújtanak néhány specifikus előnyt a kooperációs megállapodások. Elsősorban ez magyarázza azt a körülményt, hogy a nyugat-európai országokban az ipari kooperációt általában pozitívan értékelik a kelet–nyugati kapcsolatok fejlődése szempontjából:

– egyes nyugat-európai ipari agglomerátumokban lehetetlen vagy legalábbis rendkívül magas költséggel jár a termelőkapacitások bővítése a szabad földterület korlátozott volta, a rendkívül magasra rúgó környezetvédelmi kiadások és egyéb, a túlzsúfoltságból adódó körülmények következtében. A nyugat-európai vállalatok számára ezért előnyös alternatíva a termelés bővítésének egy részét nemzetközi együttműködés keretében, kooperáció formájában megoldani;

– sok nyugat-európai vállalat megtakaríthatja új termelőkapacitások létesítését, amikor ilyen kapacitások a szocialista országokban rendelkezésre állnak;

– a megállapodások egy részében lehetséges a bérszínvonal-különbségekből adódó előnyök kihasználása. Néhány esetben emiatt a nyugat-európai vállalatoknak dönteniük kell: a vendégmunkások számának növelésével bővítsék-e a termelést korlátozott munkaerőforrásaik miatt, vagy pedig a gyártás egyes fázisait nemzetközi kooperációs megállapodások keretében biztosítsák. Sok tőkésvállalat tapasztalata azt mutatja, hogy az utóbbi nemegyszer előnyösebb nemcsak a vendégmunkásokkal kapcsolatos szociális problémák miatt, hanem mindenekelőtt azért, mert a kooperáció keretében jobb, megbízhatóbb, magasabb színvonalú munkára számíthatnak;

– a nyugat-európai vállalatok nagy része exportjának növelését nagyobb mértékben és biztosabban látja megvalósíthatónak a kooperáló vállalat országában vagy szélesebbkörűen is a szocialista országok piacán, ha nem egyszerű eladási tevékenységre rendezkedik be, hanem a helyi piacot megfelelően ismerő partnerekkel termelési kooperációra lép;

– sok nyugat-európai vállalatot az ösztönöz kooperációs lehetőségek keresésére, hogy erőforrásait megfelelően összpontosíthassa a számára legkedvezőbb ágazatok vagy termelési folyamatok fejlesztésére, és a termelési folyamat más részét kooperációk keretében biztosítsa. Megjegyzendő, hogy ezzel kapcsolatban gyakran a legkevésbé gazdaságos termelési fázisokat igyekeznek áttelepíteni a kooperációs megállapodások keretében a szocialista országok vállalataihoz. Nehéz általánosságban válaszolni arra, hogy ez a törekvés eleve ellentétes-e a szocialista országok vállalatainak érdekeivel, mert előfordulhatnak olyan esetek, amikor az adott termelés vagy termelési fázis a nyugati partnerek számára gazdaságtalan, de valamelyik szocialista vállalat számára

gazdaságos. Mivel ilyen törekvésekre a nyugat-európai kooperáló partnerek részéről számítani lehet, a szocialista országok vállalatainak igen gondosan mérlegelniük kell, hogy ezt is figyelembe véve mennyire előnyös számukra az adott kooperáció megvalósítása.

Annak ellenére, hogy az előzőkben összegezett sok szempont a kooperációs megállapodások rendszerének bővítése mellett szól, nem elhanyagolhatók a termelési kooperáció fejlődése előtt álló nehézségek és akadályok sem.

a) A nyugat-európai országok vállalatainak jelentős részénél egyelőre még sok bizonytalanság, habozás mutatkozik abban, hogy fejlesszék-e a kooperációs tevékenységet. Ebben közrejátszik egyrészt az, hogy a gyors fejlődés ellenére még viszonylag kevés a tapasztalat, hogy rendkívül gyérek és gyakran igen torzak ismereteik a szocialista országok gazdaságáról, irányítási rendszeréről. Kétségtelenül szerepet játszik az is, hogy a tartós kapcsolatokon nyugvó kooperáció fejlődéséhez a kölcsönös bizalom olyan légkörére van szükség, amely minden javulás ellenére még távolról sem jellemző a gazdasági és a politikai élet egészére.

b) Sem a nyugat-európai, sem a KGST-országok vállalatai nem egyformán fogékonyak a gazdasági együttműködés új módszerei iránt. A konzervativizmus, a megszokott formák iránti előszeretet nem kis szerepet játszik abban, hogy nagyon sok vállalatnál nem érvényesül az a mozgékonyság, amely az ilyen bonyolultabb, sokrétű megállapodások létrehozásához kétségtelenül szükséges. Valószínűleg ez is oka annak, hogy a mozgékony NSZK-beli vállalatok e tekintetben sokkal előbbre jutottak, mint például az angol cégek.

c) Tekintettel arra, hogy a tőkésországok vállalatai alapvetően termékeik eladásában érdekeltek, ez az érdekeltség a kooperáció kezdeti stádiumában – amikor tehát például licencek, berendezések szállításáról van szó – gyakran jóval nagyobb, mint később, amikor már nagyobb szerepet kap a megvásárolt technikával előállított termékek egy részének visszavásárlása.

Egyes európai tőkésvállalatok oldaláról gyakran jelentkeznek olyan kívánságok, amelyek nem veszik kellően figyelembe azt, hogy a kooperációs megállapodások tartós együttműködést céloznak és hogy egyik céljuk a kooperáló partnerek részéről a műszaki fejlesztés erősítése. Például:

– gyorsan akarnak magas hasznot elérni, ezért rövid időre szóló megállapodások kötésére törekednek;

– kooperációban gyártott termékeknél olyan szűk piacra kívánják a kooperáló partnert szorítani, amely nem teszi lehetővé a kooperációban gyártott termékek megfelelő értékesítését;

– olyan munkamegosztásra törekednek, amelyben a szocialista országok vállalataira csak anyagigényes, rendkívül egyszerű termékek előállítása jutna;

– a kooperációban a licencek, a termelési eljárások árát rendkívül magasan állapítják meg;

– a kooperációs megállapodások keretében elavult technikát akarnak átadni, és nem biztosítják megfelelően a technikai újítások folyamatos szolgáltatását.

E törekvések érvényesülése a kooperáló partnerek között fennálló technikai vagy termelési szintkülönbség állandósítására, sőt fokozására is vezethetne, ezért ezek a kölcsönös előnyök megsértését jelentenék és elfogadhatatlanok a szocialista vállalatok számára.

d) Sok nyugat-európai vállalat attól tart, hogy a termelési kooperáció és különösen ennek keretében a technika átadása végső soron saját piaci helyzetét rontja, a konkurrenciát növeli, és ezért zárkózik el kooperációs megállapodások kötésétől. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján azonban ez a nézet minden esetben rövidlátónak bizonyult. A szocialista országok gazdasági vagy műszaki fejlesztési céljaikat végső soron akár saját erejük összpontosításával, akár más országok vállalataival történő együttműködés keretében el tudták érni.

e) A szocialista és tőkésországok vállalatai egyaránt tartanak attól, hogy a kooperáció nagyobb függőséget jelent gazdasági cselekvéseik szempontjából, mint a hagyományos kereskedelem. A gyakorlat azonban arról tanúskodik, hogy ez a szemlélet egyoldalú. A hagyományos kereskedelem keretében sem csekély, sőt növekvő a kölcsönös függőség. A kooperáció bizonyos vonatkozásban nagyobb kölcsönös függőségre vezet, mint a hagyományos kereskedelem, az ismeretlen piacra történő termelés; de egyben lényegesen fokozza a fejlesztés, a termelés és az értékesítés biztonságát. Ezért a növekvő kölcsönös gazdasági összefonódás világában aligha lehet a kooperációs megállapodások rendszerét nagyobb fokú függésnek tekinteni, mint a gazdasági kapcsolatok hagyományos formáit.

AZ IPARI KOOPERÁCIÓ BŐVÜLÉSÉNEK FELTÉTELEI

Nem könnyű meghatározni azt, milyen szerepet tölthet be az európai szocialista és tőkésországok együttműködésében a termelési kooperáció a következő időszakban. Jelentősége minden bizonnyal nőni fog, mert a fentiekben csupán vázlatosan ismertetett gazdasági tendenciák és az azokon alapuló kölcsönös érdekeltség állandó jelleggel hatnak, és az elmúlt évek gyakorlati tapasztalata is igazolja, hogy mindezek hatására a kooperációs tevékenység egyre szélesedik.

Az ipari kooperáció jövőjének megítélésével kapcsolatban két túlzással lehet találkozni. Az egyik alábecsüli, a másik túlbecsüli a kooperációk jövőbeli szerepét. Az első nézetet vallók gyakran hivatkoznak a kooperációval kapcsolatos külkereskedelmi forgalom alacsony hányadára, arra, hogy például Magyarországon a kooperációs megállapodások keretében elért forgalom a tőkés külkereskedelmi forgalomnak csupán mintegy 2–3%-át teszi ki. Ez az érv azonban nem teljesen helytálló, minthogy a mérés módszere bizonyos szempontból megtévesztő. Tudvalevő ugyanis, hogy az ipari kooperáció főleg a feldolgozó iparban, illetve azon belül is néhány ágazatban, elsősorban a gépiparban terjedt el. Ezért helyesebb az ipari kooperációs forgalmat a megfelelő ágazat termékforgalmához viszonyítani. Így Magyarország tőkés gépexportjának mintegy $^1/_5$-e kooperációs egyezmények alapján folyik, s ez már nem tekinthető jelentéktelennek, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a kooperációk nagy része még kezdeti stádiumban van, s ezért a kereskedelmi forgalomra nagyobb hatással csak a jövőben lesz. Emellett a kooperációban gyártott termékek nemcsak a tőkésországokkal folyó kereskedelmi forgalomban jelennek meg, hanem bővítik a belső ellátás, valamint a más országokkal lebonyolódó kereskedelem bázisát. Az ipari kooperációt megítélve azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy gazdasági eredménye nem szűkíthető le kizárólag a belőle adódó kereskedelmi forgalomra, minthogy célja

a legtöbb esetben ennél szélesebb, így mindenekelőtt a műszaki színvonal emelése; ennek közvetlen és tovagyűrűző hatása pedig nehezen számszerűsíthető.

Másrészt a termelési kooperáció sem a külkereskedelmi forgalom bővülése, sem a műszaki fejlődés szempontjából nem válhat belátható időn belül elsődlegessé, és általában nem léphet a nemzetközi kereskedelem hagyományos formái helyébe. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert ez a felfogás a kooperáció jelentőségének megítélésében tapasztalható másik végletet jelenti, és szem elől téveszti a nemzetközi kereskedelem hagyományos formáiban rejlő kiaknázatlan lehetőségeket. A nemzetközi kereskedelemben változatlanul igen nagy lehetőségek állnak kihasználatlanul a hagyományos keretek között is. Figyelembe kell venni továbbá azt, hogy a termelési kooperáció sok, de nem minden területen alkalmas a gazdasági kapcsolatok bővítésére. Ezért az ipari kooperáció jövőjét is mértéktartóan, a realitások messzemenő szem előtt tartásával lehet csak felvázolni. A kooperációs megállapodások gyakorlata nem a semmiből vagy akárcsak az egyszerű adásvételből robbant be a maga teljes bonyolultságában a gazdasági kapcsolatok körébe, hanem a gazdasági kapcsolatok meglevő rendszeréből nőtt ki. Ezért a kooperáció jövőjének, perspektíváinak megítélése során célszerű figyelembe venni az egyszerű kereskedelmi műveletektől a bonyolultabb kooperációs megállapodásokig vezető átmenetet. Ebből a szempontból különösen figyelmet érdemel több olyan körülmény, amely szerepet játszhat a kooperációk kialakulásában.

a) Az egyik a fejlett technika vásárlása, történjék az licencek, technológiai eljárások vagy berendezések vásárlásának formájában. A kelet-nyugati kereskedelemnek ez az ága erőteljesen fejlődik, egyelőre jelentős aktív szaldóval a nyugat-európai országok javára, de az utóbbi években emelkedik a szocialista országokból, elsősorban a Szovjetunióból származó licencek és technológiai eljárások eladása is. Jó néhány kooperációs megállapodás a licencek vagy a technológiai eredmények vásárlásából indult ki és kooperációvá azáltal fejlődött, hogy a technikai eredmények vásárlása egyrészt folyamatossá vált – az egyszerű licencvásárlás kibővült az új eljárások folyamatos szolgáltatásával –, másrészt kiegészült a vásárolt licencek vagy termelőberendezések segítségével előállított termékek egy részének visszavásárlásával, illetve közös értékesítésével.

b) A másik átmenetet az esetenkénti kereskedelmi műveletektől a kooperáció felé a bérmunka-megállapodások jelentik. Ezek általában akkor alakulnak át kooperációs megállapodásokká, amikor a bérmunka végzése folyamatossá válik, és amikor a bérmunka-megállapodások kiegészülnek a műszaki fejlesztés terén való együttműködéssel. Ennek keretében a bérmunkát végző vállalatok felhasználják a kooperáció keretében kapott műszaki tapasztalatokat, és az e téren való együttműködés is elősegíti a termelés műszaki színvonalának az emelését, valamint a termelés jobb alkalmazkodását a megrendelő igényeihez.

c) A nemzetközi kereskedelem harmadik és távlatilag legfontosabbnak tekinthető vonása a kooperáció kifejlődése szempontjából a félkész termékek, tehát például gépipari részegységek, alkatrészek, vegyipari intermedierek forgalma. A termelés nemzetközi specializációja következtében a külkereskedelemben a félkész termékek forgalmának növekedése egyre nagyobb mértékben meghaladja az azonos termékcsoporthoz tartozó késztermékek forgalmának a növekedését. Ez lehetővé teszi egyrészt a hatékonyság fokozását egyes félkész termékek tömeggyártása és esetleg többféle célra is történő felhasználása révén, másrészt a műszaki erőforrások nagyobb mértékű

összpontosítását az egy-egy vállalat által termelt félkész termékek vonatkozásában. A tapasztalat azt mutatja, hogy ott, ahol ezek forgalma nő és tartós kapcsolatok alakulnak ki az azokat felhasználó és az előállító vállalatok között, e kapcsolatok könnyen alakulnak át később kooperációs kapcsolatokká, elsősorban ott, ahol e termékek forgalma állandósul és a megrendelő érdekeltté válik abban, hogy a műszaki fejlesztéssel együtt változó szükségleteit megfelelő színvonalon és biztonsággal elégítse ki. Ilyen esetekben a tartós félkésztermék- és részegységszállítások kiegészülnek olyan műszaki együttműködéssel, amely a megrendelő folyamatos műszaki segítségét is biztosítja a szállító vállalatok részére.

A kooperációs kapcsolatok ezért részben azokon a területeken bővíthetők, ahol a félkész termékek, részegységek hosszabb ideig történő szállítása révén tartós kapcsolatok alakulnak ki. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a magyar tapasztalatok azt mutatják, hogy a gépipari, a vegyipari és nemegyszer a könnyűipari üzemek egyoldalúan a késztermékgyártás és -export bővítésére törekednek. Ugyanakkor Nyugat-Európában általános jelenség, amellyel számolni kell, hogy sok területen, különösen a gépiparban és a vegyiparban a késztermékek iránt jóval kisebb az érdeklődés, mint részegységek szállítása iránt. Ennek magyarázata nem egyszerűen abban rejlik, hogy a nyugat-európai üzemek az összeszerelés hasznát a maguk számára kívánják biztosítani, hanem az is, hogy ők a késztermék-előállítás végső fázisában jobban tudnak a nyugati piac változó szükségleteihez igazodni.

d) A termelési kooperáció széles körben bontakozott ki a nyugat-európai tőkésvállalatok között, és fejlődik a szocialista gazdasági integráció keretében is. Ezt a körülményt nem lehet figyelmen kívül hagyni a kelet–nyugati kooperáció távlatainak megítélésekor sem. Ezért hibás volna a kelet–nyugati viszonylatban kialakuló kooperációs kapcsolatokat úgy tekinteni, hogy azok valami külön szigetet képeznek akár az európai tőkésországok, akár a KGST-országok gazdaságában. Ha ilyen jelenségek mutatkoztak is az első időben, a kooperációs kapcsolatok bővítésével nem maradhat fenn azok elszigetelt jellege, szervesen be kell illeszkedniük az adott nemzetgazdaságok fejlődésébe. A kelet–nyugati kooperáció ezért csak akkor fejlődhet egészségesen, ha összhangban van a belső piacon bővülő kooperációs kapcsolatokkal, valamint a szocialista országok között kibontakozó szakosítás és kooperáció fejlődésével. A gazdasági élet normális fejlődésével, az általános műszaki haladással szembekerülne minden arra irányuló tendencia, hogy a szocialista országok vállalatainak tőkés kooperációban folytatott termelése a belső piacnak vagy a szocialista országok közötti együttműködésnek a szükségleteitől eltérő irányban fejlődjön. A tőkés kooperáció segítségével bekövetkező műszaki fejlődésnek hatást kell gyakorolnia nemcsak a kooperációban folyó termelésre, hanem az egész nemzetgazdaságra. De az összefüggés fordítva is érvényes. A műszaki fejlődés egyéb impulzusok révén adódó eredményei alátámaszthatják a tőkés kooperáció keretében folyó termelést is. E kölcsönös összefüggés alapján tudatosan törekedni kell arra, hogy a tőkés kooperáció ne szigetelődjék el a szocialista országokkal vagy a belső piacon kialakuló termelési együttműködéstől, hanem ellenkezőleg: a gazdasági kapcsolatok minden szektora járuljon hozzá a többi szektorban fennálló kapcsolatok fejlődéséhez is.

Milyen módon, milyen eszközökkel lehet e kapcsolatok fejlődését elősegíteni?

Első feltételként az európai országok kormányainak is, üzleti köreinek is, el kell ismerniük a termelési kooperáció progresszív jellegét a gazdasági kapcsolatok fejlő-

dése szempontjából. Néhány évvel ezelőtt ezt sokan vitatták, az elmúlt évek tapasztalatai következtében viszont a vita ma már szűnőben van, ha eltérnek is a nézetek abban a vonatkozásban, hogy milyen széles körben bontakozhat ki a termelési kooperáció a szocialista és tőkésvállalatok között. Azt is mérlegelni kell, hogy a kooperációs kapcsolatok előkészítése és megvalósítása nagyobb erőfeszítést és felkészültséget igényel, mint a szokványos külkereskedelmi ügyleteké. Sok esetben a szocialista országok vállalatai, de nemegyszer a tőkésvállalatok sem bizonyulnak eléggé rugalmasnak, gyorsnak a kooperációs megállapodások előkészítésében, s ezek emiatt ma sokszor indokolatlanul hosszú ideig elhúzódnak.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, milyen feltételek és lépések segíthetik elő az ipari kooperációs kapcsolatok bővítését az európai tőkés- és szocialista országok között.

Ha a nemzetközi kereskedelemben is nagy szerepet játszik, milyen mértékű a partnerek közötti kölcsönös bizalom, ez sokszorosan érvényes a kooperációban, ahol ettől függ már a partnerek kiválasztása is. Ez megfelelő kontaktusokat és ismereteket tételez fel. A kooperációban elért eredmények, az így kialakuló tartós kapcsolatok ugyanakkor nagymértékben elősegítik a bizalom további növekedését.

A kooperációs kapcsolatok jellegéből következik, hogy azok sokkal nagyobb igényt támasztanak az abban részt vevő partnerekkel szemben, mint a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok. Ezek az igények fennállnak a minőség, a szállítások pontossága, az egész együttműködés szervezettsége vonatkozásában. Egészséges kooperációs kapcsolatok megszűntek azért, mert valamelyik fél nem tudta a kívánt minőséget és főleg a pontos szállítási határidőt betartani, és ezzel sokkal nagyobb kárt okozott partnerének, mint amit maga a szállítások értéke képviselt.

A termelési kooperáció vállalatok vagy más gazdálkodó egységek között valósul meg. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a kormányoknak nincs szerepük a kooperációs kapcsolatok elősegítésében. A kormányoknak elsősorban azt kell biztosítaniuk, hogy elszigetelt egyedi döntések halmaza helyett lehetőleg szabályozott feltételrendszer érvényesüljön a kooperáció terén is. Előtérbe lép szerepük ott, ahol a kooperációs megállapodások hatása szélesebb a szerződő vállalat szférájánál, és a kormánynak kell elbírálnia a kooperáció iparpolitikai jelentőségét.

A kormányok hathatós segítséget tudnak nyújtani a kooperáció területén felmerülő akadályok leküzdésében és a kooperációs tevékenység bővítése érdekében is. Ilyen akadály például a vámok mechanikus alkalmazása olyan esetekben, amikor a kooperáció keretében a termékek vagy az azok előállításához szükséges félkész termékek többször lépik át az országhatárokat, és a vámok felfüggesztése vagy vámkedvezmények nyújtása útján biztosítható, hogy a kooperáció különböző nemzetek vállalatai között ne hátrányosabb feltételekkel valósuljon meg, mint országon belül. Hasonló intézkedéseket hozhatnak a kormányok más, a kereskedelmi forgalomban fennálló, nem vámjellegű akadályok elhárítására. Az ilyen természetű akadályok közé kell számítani az EGK bizonyos intézkedéseit, például a származási bizonyítványok rendszerének a bevezetését is. Ez azt célozza, hogy csak olyan áruk számára biztosítsa a Közös Piacon belül megállapított vámtarifát, amelyek meghatározott része – igen nagy hányada – az EGK-hoz tartozó országokból származik. Ez a rendelkezés erősen hátráltatja a szocialista és az EGK-hoz tartozó tőkésországok vállalatai közötti kooperációt, mert ez utóbbiak hátrányosabb helyzetbe kerülnek az EGK piacán, ha termékeik a szocialista országok vállalataival tör-

téntő kooperáció alapján készülnek, mintha azokat maguk állítják elő, vagy a kooperációt egy másik közös piaci ország vállalatával valósítják meg. Ez a kérdés nagyon élesen vetődik fel azokkal a Közös Piachoz nem tartozó európai tőkésországokkal kapcsolatban, amelyek úgynevezett társulási szerződést kötnek az EGK-val, mert e szerződésekben is szó van a származási bizonyítványok szerepének hasonló értelmezéséről. Ez még az olyan kooperációk folytatását is veszélyezteti, amelyek eredményesen alakultak ki egyes szocialista és a Közös Piachoz társulni kívánó tőkésországok között.

Az akadályok elhárításán túlmenően azonban a kormányok szerepe aktív is lehet, amennyiben megfelelő preferenciák révén nagymértékben elősegíthetik a kooperációk létrehozását. A preferálás módszerei az egyes országok belső gazdaságirányítási rendszerétől, különösen pedig a külkapcsolatok fejlesztésében alkalmazott preferenciarendszertől függően igen sokfélék lehetnek.

Egyes, nagyobb horderejű együttműködési megállapodások tekintetében a kormányok közvetlen lépéseket is tehetnek a kooperáció megvalósítása érdekében. A szocialista országok esetében erről elsősorban olyan gazdasági műveleteknél lehet szó, amelyekről nagyságrendjük miatt amúgy is kormányszervek döntenek. A gyakorlat azt mutatja, hogy a nyugat-európai országok kormányai is aktívan és konkrétan foglalkoznak egyes különösen nagy együttműködési megállapodások létrehozásának a támogatásával.

A kooperációs megállapodások egyik célja a gazdasági együttműködés pénzügyi problémáinak az áthidalása, különösen hitelek biztosítása. Ez többnyire a pénzpiacon, a bankok közötti kapcsolatok útján valósul meg. A kooperáció nem egy esetben igényel olyan pénzügyi alátámasztást, amellyel összefüggésben ugyancsak komoly szerepet játszhatnak a kormányok, például a hitelbiztosítás terén, új finanszírozási konstrukciók létrehozásában stb.

A kelet–nyugati kapcsolatok kiépítésének újszerű formáját jelentik az ipari, műszaki és gazdasági együttműködési államközi megállapodások. Ezek a két ország közötti nemzetközi munkamegosztáson alapuló együttműködési törekvések realizálásához nyújtanak egyezményes keretet. Elsősorban szervező, ösztönző jellegűek, és azt dokumentálják, hogy a két szerződő fél hatóságai támogatják az országaik vállalatai közötti termelési kapcsolatok kiépítését. E megállapodások jelentőségükben túlnőhetnek a hagyományos kereskedelmi megállapodásokon, vagy kiegészíthetik azokat a termelési kapcsolatok szférájában. Az államközi megállapodások általában a következőket tartalmazzák: az együttműködés célja; az együttműködés fő területeinek megjelölése (például termelési kooperáció, tudományos-műszaki együttműködés stb.); a létrehozandó együttműködési megállapodások bonyolításának módszerei; az együttműködés esetleges állami támogatásának és elősegítésének a lehetőségei (például vámkedvezmény nyújtása a kooperációs szállításokra stb.); az együttműködési szerződésben foglalt ügyletek realizálásának viszonya a kereskedelmi megállapodásokhoz, illetve azok kontingenslistáihoz (például a kooperációs szállítások a megállapított kontingensek felett bonyolíthatók); a megállapodásban foglaltak végrehajtásának szervezeti feltételei.

Hasznos szerepet játszhatnak a kooperációk elősegítésében a külkereskedelmi és más olyan jellegű kamarák, amelyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésével foglalkoznak. Szerepük elsősorban a kontaktusok kiszélesítésének az elősegítésé-

ben állhat, de alkalmasak arra is, hogy a kormányok vagy egyéb intézmények számára a kooperációs tevékenység fejlődését előmozdító javaslatokat dolgozzanak ki.

Fontos szerepet töltenek be a kooperációs kapcsolatok kialakításában és fejlesztésében a multilaterális szervezetek is. Ezek jellegéből következik, hogy közreműködésük a kooperációs kapcsolatok elősegítésében aligha lehet nagyon konkrét, tevékenységük elsősorban a gyakorlati élet általánosítására és a kooperációt elősegítő általános rendszabályok kidolgozására vagy harmonizálására irányulhat. Ebből a szempontból jó példának tekinthető, hogy a hatvanas évek végén, amikor a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokban a kooperáció fogalma felmerült, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában a szocialista országok kezdeményezésére elvi állásfoglalás történt abban, hogy az európai kormányok ezt a tevékenységet támogassák és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődésének fontos tényezőjeként kezeljék.

Mind e bizottságban, mind másutt felmerültek javaslatok olyan nemzetközi fórum, kooperációs központ létesítésére, amely számba venné a kooperáció iránti igényeket és elősegítené a partnerek összekapcsolását. A termelési kooperáció jellegéből következik azonban, hogy ilyen centralizált megoldás aligha járható út, hiszen a kooperációra vonatkozó igények nagyon is különbözők egymástól, és egy központ nehezen tudná közös nevezőre hozni. A multilaterális szervezetek szerepe ezért nem a konkrét kooperációs megállapodások létrehozásában, hanem a kérdés elvi vonatkozásainak feltárásában és sokoldalú megvitatásában állhat. Ez igen hasznos tevékenység lehet, minthogy új jelenségről van szó, a gyakorlat nap mint nap új problémákat vet fel, és a tapasztalatok elemzése, általánosítása igényli a nemzetközi együttműködést. A multilaterális együttműködés elősegítheti a kormányok eszmecseréjét, esetleg együttműködését a kooperációt elősegítő szabályozás összehangolásában is.

J. Stanovnik, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának főtitkára a kelet-nyugati ipari kooperációkról készített tanulmányban* javasolta e szervezet szerepének növelését a szóban forgó területen. Véleménye szerint a többi között intézkedéseket kellene tenni az ipari kooperációs szerződések megkötését elősegítő információk bővítésére és áramlásuk erősítésére. Ez három szinten is lehetséges:

– az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának szervezetét fel lehetne használni az információk terjesztésére és az ipari kooperációs kapcsolatok kialakításának a támogatására;

– rendszeresebbé kellene tenni a kétoldalú információcserét az államközi vegyes bizottságok keretében;

– az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében csatornákat kellene kiépíteni a kelet–nyugati ipari kooperáció támogatása céljából a térség országcsoportjai (az EGK, az EFTA, az OECD és a KGST) közötti információcserére.

MAKROÖKONÓMIAI EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ IPARBAN

A konkrét kooperációs kapcsolatokon túlmenően felmerül az a kérdés, megvannak-e a szélesebb körű, átfogóbb termelési együttműködés feltételei az európai országok között. A világ legtöbb kormánya tudatosan törekszik a komparatív előnyöknek,

* E/ECE/844, 1973. márc. 14.

országa gazdasági adottságainak az optimális kihasználására. Minden ország kormánya többé-kevésbé tudatos vonalvezetést alakított ki a tekintetben, melyek a termelés ama ágai, amelyekben elsősorban törekszik az export fokozására, a termelésnek a nemzetközi munkamegosztásba való megfelelő beillesztésére.

Ezt a felismerést rendkívül tudatossá teszi a tervgazdálkodás rendszere a szocialista országokban. A tőkésországokban is hasonló törekvések érvényesülnek attól függetlenül, hogy ezek milyen formában nyilvánulnak meg és a kormányok milyen módon segítik elő ezek érvényesülését. Felmerül ezért a kérdés: van-e a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok rendszerében létjogosultsága olyan törekvésnek, amely az egyes országok iparfejlesztésének összehangolására, az iparban történő makroökonómiai együttműködés kialakítására irányul. Már a jelenlegi helyzetben is sok érv szól egy ilyen törekvés létjogosultsága mellett, és egy átfogóbb összeurópai együttműködés rendszerében ez még inkább érvényes. A KGST-országok együttműködésében a termelés szakosítása a fő termelési ágakban tervszerűen folyik. Ennek különösen nagy lendületet adott a KGST integrációs programja, amely kijelölte a termelésnek azokat a területeit, ahol a tagországok célul tűzik ki a termelés szakosítását. Ezt a folyamatot segíti elő a KGST-országok hosszú távú tervei kidolgozásának és összehangolásának az előkészítésére kezdett intenzív munka is. Az európai tőkésországokban ugyancsak mind erősebb a törekvés a gazdasági fejlődés hosszabb távú prognózisainak a készítésére. Itt tehát szintén makroökonómiai oldalról közelítik meg a gazdasági fejlődés problémáit.

Napirenden szerepel az EGK közös iparpolitikájának a kialakítása is, bár egyelőre még távol van a megvalósulástól. A közös piaci országok elhatározták, hogy közös iparpolitikát dolgoznak ki, megvan e munka programja, de ennek értelmezése és jellege körül még széles körű, előreláthatólag még hosszú ideig eltartó viták folynak. Az EGK egészét átfogó iparpolitikai koncepció. valamint az annak érdekében működtethető eszközrendszer általános célját úgy fogalmazták meg, hogy segítse elő az ipar közösségi szinten való optimalizálását, nemzetközi viszonylatban is versenyképes ágazati struktúrájának a kialakítását, folyamatos újrarendezését és ezzel összefüggésben a megfelelő műszaki-tudományos fejlődést, összhangban a regionális fejlesztési és környezetvédelmi kívánalmakkal, valamint a társadalmi és szociális követelményekkel.

A. Spinelli, az EGK Bizottságának iparpolitikai kérdésekért felelős tagja 1972 áprilisában egy Velencében rendezett konferencián tartott megnyitó beszédében az EGK iparpolitikájával kapcsolatban a többi között ezeket mondta: „a Közösség pozitív közreműködésére van szükség ahhoz, hogy az európai ipar teljes mértékben integrálódhasson és teljes mértékben ki tudja használni Európa (értsd: Nyugat-Európa – *A Szerző* megj.) új dimenzióit. Európai vállalatok alapítása, a közületi megrendelések piacának szabaddá tétele és az e piacon való tényleges részvétel, a technikai potenciál integrációja – mindezek a feladatok az iparpolitika alapvető törekvései maradnak és ugyanakkor döntő jelentőségűek, ha ki akarjuk használni a kibővült Közösség lehetőségeit."

Az EGK egységes iparpolitikájához vezető úton azonban nem kis akadályok mutatkoznak. Az ipari tőke bizonyos része erősen ellenálla Közös Piac iparpolitikája gondolatának. Aggódva tekintenek egy egységes iparpolitika elé az elmaradottabb körzetek képviselői. A termelés szakosítása lassabban haladt előre, mint ahogy azt a Közös

Piac illetékesei gondolták. Emellett a közös piaci országok iparpolitikai elgondolásaitól függetlenül tovább folytatódott az amerikai tőke behatolása gazdaságukba. Mindezek miatt az EGK keretében folyó ipari integráció terén egyelőre nem történt sokkal több, mint ami a tőkekoncentráció általános folyamatának keretében, az adott világgazdasági viszonyok között Nyugat-Európában az EGK nélkül is megvalósult volna. Nem alakult még ki világosan a Közös Piac szerveinek koncepciója sem az EGK iparpolitikájának a kérdésében. Előtérbe kerültek azonban a pragmatikusabb és kötetlenebb iparfejlesztési koncepciók, amelyek nem kívánnak közvetlenül belenyúlni az ipar strukturális átrendezésébe, a csúcságazatok integrálódásába, hanem inkább csak kereteket kívánnak kidolgozni a Közös Piac iparpolitikája számára.

A KGST-országokban mutatkozó fejlődést, a kérdés napirendre kerülését az EGK-ban, a hosszabb távra szóló prognózisok jelentőségének a felismerését figyelembe véve a korábbinál szilárdabb alap kínálkozik ahhoz, hogy az európai országok összeurópai szinten a makrostruktúra oldaláról kiindulva közelítsék meg az ipari együttműködés lehetőségeit. Ennek keretében napirendre tűzhető a műszaki fejlődés gazdasági aspektusainak közös elemzése, az egyes iparágak műszaki-gazdasági prognózisainak a közös kidolgozása. Az együttműködés vizsgálhatja továbbá azt is, milyen lehetőség van a gazdasági élet fontosabb ágaiban a termelés bizonyos mértékű szakosítására, esetleg egész ágazatok technikai rekonstrukciójának összehangolt végrehajtására stb. A kérdés ilyen megközelítése annak tanulmányozását jelentené, hogy mely országban mutatkoznak az adott termelési ágban a legkedvezőbb lehetőségek a termelés fejlesztésére, és az ezekből kiinduló szakosítás hogyan egyeztethető legjobban össze a részt vevő országok érdekeivel, makrostruktúrájuk fejlesztését célzó törekvéseikkel. E kérdések vizsgálata elősegítené a kormányok iparfejlesztésének harmonizálását, és fokozatosan nagyobb tudatosságot vinne az együttműködésbe.

Különös gondot igényel annak meghatározása, mely iparágak kapjanak prioritást egy ilyen együttműködés keretében. Az együttműködésnek különös jelentősége lehet azokban az ágazatokban, mondhatni a csúcsiparágakban, amelyek leginkább kutatás- és beruházásigényesek, amelyeknél tehát elsősorban merülhet fel az érdekek közössége az erőfeszítések egyesítésében, a termelés megosztásában. Ilyenek például a számítástechnika, az atomipar, a petrolkémia, a távközlés, a gépipar egyes ágazatai, mint például a repülőgépgyártás, az atomerőművekhez szükséges berendezések gyártása, a modern vegyipari gépgyártás, a környezetvédelmi berendezések, űrkutatási eszközök gyártása stb. Emellett az együttműködés fokozatosan kiterjeszthető az ipar egyéb területeire is.

Az a körülmény, hogy ez gazdaságpolitikai, a kormányok szintjén jelentkező feladat, nem zárja ki, sőt feltételezi a gazdálkodó egységek, például tőkés konzorciumok vagy a szocialista országok között egyes területeken szervezett ágazati együttműködési intézmények részvételét az átfogóbb, az adott iparág egészére vagy túlnyomó részére kiterjedő együttműködés lehetőségeinek a kimunkálásában. Itt azonban figyelembe kell venni azt, hogy a szélesebb körű termelési együttműködésből származó előnyök sok esetben nem azonnal, nem közvetlenül és gyakran nem is azoknál a vállalatoknál jelentkeznek, amelyek a megállapodások létrehozásában közreműködtek. A termelési együttműködés hatékonyságát emiatt sem lehet csak rövid távon és csak egy vállalat szempontjából vizsgálni. Ezért elképzelhető, hogy olyan együttműködési konstrukciók kidolgozásában és megvalósításában, amelyekben több válla-

lat érdekelt, hosszabb időre szóló alkalmi egyesülések jöjjenek létre az adott cél elérésére.

Az átfogó termelési együttműködés terén csak fokozatos előrehaladásra lehet számítani. Az első, valószínűleg hosszú évekig tartó szakaszt olyan tanulmányok elkészítése jelenthetné, amelyek felmérik az egyes ágazatok termelésének jelenlegi helyzetét, adottságait és fejlődésének tendenciáit, valamint a várható szükségleteket, és ebből következtetnek az európai szinten megvalósítandó együttműködés lehetőségeire. Az integrációs csoportosulások tapasztalatai is azt bizonyítják, hogy igen jelentős előrehaladás érhető el az ilyen tanulmányok készítésével, ha azokat időről időre átvizsgálják, megismétlik és egyre fejlettebb, átfogóbb formában alakítják ki. A tanulmányok szerepe nemcsak egyszerűen közgazdasági elemzés: alapul szolgálhatnak a kormányoknak vagy az iparág leginkább érdekelt képviselőinek a tanácskozásaihoz.

Az ilyen típusú tanácskozások az országok gazdaságfejlesztésének, különösen iparfejlesztésének bizonyos mértékű harmonizálásához vezethetnek el. Amennyiben például az európai együttműködés sokoldalú intézményrendszerében az említett tanulmányok készítése és időről időre történő megvitatása rendszeressé válna, akkor ez fokozatosan elvezethet az együttműködés, a nemzetközi szakosítás és a kooperáció lehetőségeinek ágazati méretekben történő feltárásáig. E tevékenység eredményeit a kormányok is felhasználhatnák kétoldalú kapcsolataikban, illetve azon vállalatok, ipari egyesülések vagy más gazdálkodó szervek rendelkezésére bocsáthatnák, amelyek érdekeltsége az adott területen különösen jelentős.

Nehéz volna előre felvázolni, melyek volnának egy ilyen folyamat megindulása esetén a termelésnek azok az ágazatai, amelyekben a legkorábban várhatunk eredményt e tevékenységtől. Ha a mezőgazdaságtól eltekintünk, az iparnak elsősorban olyan ágai jöhetnek szóba, amelyekben bizonyos tényezők különösen indokolhatják a termelés szakosításának ágazati szintű megközelítését. Ilyen tényező lehet például

– a termelés koncentrációjának magas foka (alumíniumipar, vaskohászat);

– a szükségletek differenciáltsága, ha a termelés rendkívül széles választékban folyik és ezért a tömeggyártást elsősorban nagymértékű szakosítás és kooperáció teszi lehetővé (golyóscsapágygyártás, kis mennyiségben szükséges vegyipari termékek előállítása stb.);

– egyes termelési ágak rendkívül specializált jellege, ami miatt csak néhány országban vannak lehetőségek a termelés gazdaságos fejlesztésére (atomerőművek berendezései, hajók stb.). Az együttműködés ilyen típusa szintén termelési együttműködésnek tekinthető, de nem azonosítható az ipari kooperációval, mert szélesebb értelemben öleli fel az egyes ágazatokon belüli munkamegosztás problémáit.

Az együttműködés realizálása különböző formákat ölthet. Az egyik a szakosított termékeknek a külkereskedelem hagyományos módszereivel történő kicserélése. A másik az ipari kooperáció, ahol a termelés szakosítása más tényezőkkel is összekapcsolódik, különösen a műszaki fejlesztésben, az értékesítésben való együttműködéssel. A termelési kooperáció még szorosabb együttműködésre vezethet, amikor már nemcsak egyes gazdasági műveletekre terjed ki, hanem a vállalatok tevékenységének egészére vagy túlnyomó részére, és már előtérbe lépnek a közös vállalkozás különböző formái.

Anélkül, hogy a közös vállalkozások problémáit itt részletesen tárgyalnám, utalni kívánok arra, hogy a közös vállalatok létesítésében még nem alakult ki kellő tapasztalat

sem a szocialista, sem a tőkésországok együttműködése során. A szocialista országok létesítettek már közös vállalatokat, de nem nagy számban, a közös vállalatok létesítésének folyamata lényegében kísérleti stádiumban van. A szocialista integráció programja célul tűzi ki a közös vállalatokkal összefüggő közgazdasági, pénzügyi és jogi kérdések tisztázását, hiszen néhány területen megérett a helyzet közös vállalatok létesítésére. A legutóbbi időben napirendre került egyesülések létrehozása néhány olyan ágazatban, amelyben a KGST-országok különösen nagy és dinamikusan fejlődő együttműködés megvalósítására törekednek. Ezek nem egyszerűen közös vállalatok, mert az egyesülésekben részt vevő vállalatok és más gazdasági egységek jogi önállósága megmarad, hanem olyan intézmények, amelyek több vállalat vagy más gazdasági egység összefogásával jönnek létre a fejlesztés közös erővel történő megvalósítása és közvetlen együttműködés megszervezése érdekében. Egyelőre azonban még folyamatban van az egyesülések jellegének, gazdasági és jogi arculatának végső kialakítása, valamint annak meghatározása, hogyan illeszkedhetnek be legcélszerűbben az egyes országok belső gazdaságirányítási rendszerébe.

Nem kisebbek a problémák Nyugat-Európában sem. A nagy tőkés monopóliumok által létrehozott fiókok vagy más formában működő érdekeltségek lényegében nem közös vállalkozások, hanem az adott nagyvállalatok közvetlen érdekeltségei. Ugyanez a helyzet a multinacionális vállalatok esetében. A probléma bonyolultságára vall az, hogy az EGK létrejötte óta napirenden van a Közös Piacon belüli közös vállalatok létesítése, illetve az ehhez szükséges közgazdasági és jogi alapok megteremtése. A Közös Piacon belüli szóhasználat szerint ezek lettek volna az úgynevezett „európai részvénytársaságok". Mindeddig azonban nem tisztázódott, hogyan biztosítható az ilyen vállalatok beépülése az egyes nemzetgazdaságokba, illetve hogyan érhető el, hogy ezek irányítása valóban nemzetközi legyen, ugyanakkor ne sértse az egyes országok szuverenitását.

Mindez nem akarja kétségessé tenni a szocialista és tőkésországoknak, illetve vállalataiknak az együttműködése alapján új közös vállalatok létrehozásának a lehetőségét, csupán arra kívánt rámutatni, hogy a közös vállalatok létrehozása ma még a legbonyolultabb módszer a közös gazdasági célok elérésére. Ebből az is következik, hogy olyan esetekben, amikor az együttműködés csak a gazdasági tevékenység bizonyos részét ölelné fel, az együttműködésre lényegesen egyszerűbb módszerek is kínálkoznak.

A megvizsgált esetek nagyobb részében legegyszerűbbnek az együttműködésben érdekelt vállalatok közötti olyan szerződések kötése bizonyult, amelyek pontosan meghatározzák az együttműködés körét és ezen belül a felek kötelezettségeit, valamint jogait anélkül, hogy a részt vevő vállalatok önállóságát érintenék. Ezekben az esetekben az együttműködés teljes mértékben megvalósítható olyan gazdasági és jogi bonyodalmak nélkül, amelyek egyébként közös vállalat létesítése esetén óhatatlanul felmerülnek.

Mindez nem azt jelenti, hogy egyes esetekben – azokban az országokban, amelyek jogrendszere ezt lehetővé teszi – nem lehetséges és ésszerű közös vállalatok létesítése. Ez olyankor lehet aktuális, amikor valóban az egész gazdasági tevékenység közös megvalósítása célszerű, különösen pedig ott, ahol a közös tevékenységben nem a tőke biztosításának, hanem a vállalat működését döntően befolyásoló műszaki együtt-

működésnek a szempontjai dominálnak. Természetesen ilyen esetekben a székhely szerinti ország jogrendszerének a keretei között kell megtalálni a közös érdekek biztosításának legcélszerűbb jogi formáit.

III. ENERGIAGAZDÁLKODÁS

Az európai országok termelésének rendkívül gyors növekedése, valamint a szerkezetében és technológiájában végbemenő változások jelentősen befolyásolták az európai energiahelyzetet és az országok közötti együttműködést. Az elmúlt két évtized átlagában az európai országok összes energiafogyasztása évente mintegy 5%-kal növekedett, valamivel lassabban, mint a gazdasági tevékenység egésze (5,5%). Különösen gyorsan fejlődtek a leginkább energiaigényes iparágak, mint például a kohászat, valamint a vegyipar, s emellett rendkívül gyorsan nőtt a közlekedés energiaszükséglete. Mindez összhangban van a világtendenciával, amely szerint az energiafelhasználás üteme világméretekben is gyorsul: a világ energiaszükséglete a két világháború között évi 1,5%-kal emelkedett, 1955–1960 között viszont évi átlagban 3,4%-kal, 1960–1965 között 4,8%-kal, 1965–1970 között pedig 5,9%-kal nőtt.*

Az energiaszükséglet növekedésében az európai szocialista országokban nagyobb szerepet játszott az iparnak, a többi között a vaskohászatnak a gyors fejlődése, mint az európai tőkésországokban, ahol a közlekedésnek volt viszonylag nagyobb szerepe és emellett nagyobb a háztartások villamosenergia-fogyasztása.

1958-ig Európában az energiaszükséglet $^3/_4$ részét szénből fedezték, méghozzá $^2/_3$ részben európai forrásból. A Szovjetuniót kivéve az európai szocialista országokban 1958-ban a szén még az energiaszükséglet 90%-át fedezte, Nyugat-Európában viszont csak hozzávetőleg 70%-át.

A hatvanas években a helyzet gyökeresen megváltozott. Az energiaszükséglet növekedése változatlanul gyors maradt, de az új szükségletek zömét már nem szénnel elégítették ki. Évtizedünk elejére Nyugat-Európában a szén az össz-szükségletnek csak 25%-át fedezte, és az energiahordozóknak több mint a felét a Közel-Keletről és Észak-Afrikából származó olaj tette ki.

Hasonló tendencia mutatkozik az európai szocialista országokban is. A Szovjetunióban 1960–1970 között a szén részesedése az energiahordozók felhasználásában 70%-ról 43%-ra csökkent, a többi európai szocialista országban 90%-ról 76%-ra. Bár a széntermelés az európai szocialista országokban Nyugat-Európával ellentétben továbbra is növekszik, az energiaszükséglet növekményének mintegy felét a hatvanas években ezek az országok is – mindenekelőtt szovjet – kőolajból és földgázból fedezték.

Az ötvenes évekig a világ legtöbb országa energiaszükségletének túlnyomó részét saját termelésből elégítette ki. Ez a helyzet az elmúlt negyedszázadban gyökeresen megváltozott, és rendkívül gyors fejlődésnek indult az energiahordozók nemzetközi forgalma. A tüzelőanyagok kereskedelme 1950-ben a világ fogyasztásának mintegy 8%-ával volt egyenlő, 1958-ban viszont már 16%-ra nőtt, és napjainkban a világ energiaszükségletének csaknem 30%-át a nemzetközi kereskedelem útján fedezik.

* Lásd Stanford Research Institute: World Energy, 1972.

Az energetika terén a gazdaság internacionalizálódása tehát óriási ütemben haladt előre.

Európa századunk első három évtizedében nagy szénkivitele következtében energiaexportőr volt. A második világháború után, elsősorban a szénhidrogének szerepének növekedésével bekövetkezett strukturális változás folytán, már behozatalra szorult, a hatvanas évek végén pedig a világ legnagyobb energiaimportőre lett, energiafogyasztásának 43%-át behozatalból fedezte. Ez a változás elsősorban a nyugat-európai országokat érintette, amelyek energiafogyasztásának több mint a fele származott importból; az európai szocialista országok együttes fogyasztásában (a Szovjetuniót kivéve) a más régiókból származó import csak 8%-ot tett ki. A tüzelőanyagkereskedelem az európai szocialista és tőkésországok között fokozódott ugyan, de a hatvanas évek végéig még nem volt jelentősnek tekinthető; a Szovjetuniót kivéve 1967–1969-ben az összes európai energiafogyasztás 3,6%-át tette ki. Az elmúlt két évtizedben két különböző és egymáshoz csak kevéssé kapcsolódó energiarendszer alakult ki földrészünkön: a nyugat-európai, amely jórészt más kontinensekről importált kőolajon alapult, valamint a szocialista országoké (a Szovjetuniót kivéve), amely nagyrészt még szénbázison állt, de fokozatosan összefonódott a Szovjetunió kőolaj- és földgázrendszerével, illetve -szállításaival.

Ha azt kíséreljük meg felmérni, hogyan alakul a század utolsó negyedében Európa energiahelyzete, nem lehet csak az előző huszonöt év tendenciáiból kiindulni, hanem messzemenően figyelembe kell venni az energetika területén mutatkozó és 1973 folyamán robbanásszerűen jelentkező új jelenségeket. Ezeket általában „energiaválság" néven szokták összefoglalni, habár ez a kifejezés távolról sem pontos. Nem általános energiaválságról van ugyanis szó, hanem elsősorban a tőkésországokban kirobbant energiaválságról, amely azonban nemcsak az energiaforrásokkal függ össze, hanem lényegében az imperialista országok azon gazdaságpolitikájának válsága, amelyet a fejlődő országokkal kapcsolatban folytatnak. Kétségtelen azonban, hogy az 1973 folyamán napfényre került problémák csak részben átmeneti jellegűek, nagyobb részt tartós tendenciákat takarnak, amelyekkel a következő években és évtizedekben is számolni kell. Bebizonyosodott: nem voltak reálisak azok a feltételezések, hogy a tőkés gazdaság olcsó, főként a fejlődő országokból származó, korlátlan olaj- és földgázkészletekkel számolhat, rohamosan visszafejlesztheti a széntermelést, és folytathatja mindezek alapján azt a nagyfokú energiapazarlást, amely mindenekelőtt az Egyesült Államokra jellemző, de amelyhez hasonló jelenségek Nyugat-Európában is megmutatkoztak. Mindehhez járul még az a körülmény, hogy a hatvanas években túlzottan derűlátó és ezért irreális nézetek uralkodtak az atomenergia-termelés gyors ütemű növekedéséről.

Az 1973-as közel-keleti háború kapcsán kirobbant energiaválság tehát nemcsak átmeneti zavarokat okozott egyes tőkésországok energiaellátásában, nemcsak átmenetileg vezetett az energiahordozók – mindenekelőtt a nyersolaj – árának az emelkedésére, hanem előtérbe állított több olyan összefüggést, amelyet az energiagazdálkodásban, sőt azon túl az egész gazdasági élet fejlesztésében messzemenően figyelembe kell venni. 1974 folyamán végleg világossá vált, hogy a nyersolaj és ezzel összefüggésben a földgáz árának jelentős emelkedése tartós jelenség, ha az olajár nem éri is el a közel-keleti háború után kialakult spekulációs árak szintjét. Ez lényegében véget vet az olcsó és sok tőkésországban pazarlásra csábító energiagazdálkodásnak. Ennek

kapcsán ugyancsak határozottabban érvényesül az a tendencia, hogy világszerte az ipari beruházások mintegy $^1/_3$-át fordítják az energetikai ágazatok fejlesztésére, és ezenkívül jelentős összegeket költenek az energiafogyasztó berendezésekkel összefüggő beruházásokra is.

Mindezen tényezők eredményeképpen jelentős átértékelés van folyamatban az egyes energiahordozók vonatkozásában. A szénhidrogének felhasználásának növekvő tendenciája várhatóan nem fog változni, de a növekedés lassúbb lesz, mint ahogy azt a hetvenes évek elején különböző prognózisok feltételezték. Lassúbb lesz a szilárd tüzelőanyagok szerepének a visszaszorulása is, és gazdaságossá válik olyan szilárd tüzelőanyagok felhasználása (például olajpala, alacsony fűtőértékű lignitek), amelyek még néhány évvel ezelőtt, az olcsó olaj időszakában, nem voltak gazdaságosak. A világ minden iparilag fejlett körzetében meghonosult az atomenergia felhasználása, és a nyolcvanas évek után sokkal nagyobb súlyt kapnak a nukleáris energia előállításának legkorszerűbb eljárásai, a többi között a tenyészreaktorok felhasználása. A korábbinál nagyobb erővel folyik előreláthatóan új energiafajták feltárása, illetve gazdaságossá tétele, mint a geotermikus energia, a napenergia felhasználása, és ugyancsak fokozódnak az erőfeszítések a tengerekben, a kontinentális talapzaton feltárt olaj- és földgázkészletek kiaknázására.

Az 1973 végén és 1974 elején az energetika terén kialakult jelenségek nagyfokú bizonytalanságérzetet váltottak ki az „energiaválság" által különösen sújtott tőkésországokban, s az olajmonopóliumok manőverei ezt még jelentősen fokozták. Mindennek hatására a korábbinál sokkal nagyobb súlyt kapott az ellátás stabilitása, annak felismerése, hogy az energiaellátás egyensúlyának alapvető kérdése a termelés és az ellátás folyamatossága, az, hogy a bonyolult szállítási rendszereken is hosszú időre folyamatosan meghatározott minőségben érkezzék az energia a fogyasztókörzetekbe.* Európán belül az energiaválság Nyugat-Európát érintette a legérzékenyebben, amely nagymértékben az Európán kívüli jelentős energiaimporttól függött. A stabil ellátás fontossága felismerésének az erejét még fokozta az a körülmény, hogy az európai szocialista országok közötti energetikai kapcsolatok az említett kritikus időszakban is zavartalanul fennálltak, a hosszú lejáratú szerződéseken nyugvó, évekre előre megállapított árakon folyó energetikai együttműködés az európai szocialista országok gazdasági fejlődésének ebben az időszakban is szilárd bázisát alkotta.

Mindezek a körülmények – tehát a más kontinensekről származó energiahordozóktól való függőség csökkentése, az energetikai kapcsolatok stabilizálására irányuló törekvés – érthető módon erőteljesen fokozták Nyugat-Európában az érdeklődést az európai szocialista országokkal való energetikai együttműködés iránt, és a korábbinál is jobban előtérbe állították egy szélesebb körű európai energetikai együttműködés lehetőségeinek a vizsgálatát.

Az Európában fennálló lehetőségeket figyelembe véve és a gazdasági fejlődés által megkövetelt energiaigények rohamos növekedéséből kiindulva nyilvánvaló, hogy a kontinens energiaszükségletei nem fedezhetők csak európai forrásokból. Az energiafronton kialakult helyzet szorosabb nemzetközi együttműködésre készteti az összes európai országot.

A nyugat-európai országok fokozottan igyekeznek energiapolitikájukat össze-

* Lásd *Szőcs Miklós:* Az energiaigények kielégítésének lehetőségeiről. Gazdaság, 1974. 1. sz.

hangolni az EGK keretében és azon túlmenően is. Az EGK a következő években a szén, a földgáz és az atomenergia szerepét kívánja növelni, a kőolaj részesedését viszont a jelenlegi 60%-ról mintegy 40%-ra kívánja leszállítani, ily módon is csökkentve a Közös Piac függőségét. Évtizedünk elején olyan elképzelések uralkodtak, hogy a nyolcvanas évek közepére a villamosenergia-igények felét atomenergiából fogják fedezni. Ez az elképzelés azonban ma már nem látszik reálisnak, mivel 200 000 MW atomerőmű-kapacitás létesítését tenné szükségessé, vagyis az 1973-ban működő és épülőben levő kapacitásnak a hússzorosát. Ha a kitűzött eredeti előirányzat aligha érhető is el, az EGK országainak törekvését világosan mutatja.*

Ugyancsak erőteljes törekvések jelentkeznek a KGST-országok között saját energiarendszerük összehangolására és tartós energetikai kapcsolatok kiépítésére. A KGST-országok együttműködésében az energetikai együttműködés eddig is kiemelkedő szerepet játszott. E térségben jött létre a világ legjelentősebb nemzetközi kőolaj-, földgáz- és villamosenergia-hálózat rendszere. A Szovjetunió 1970-ben mintegy 60 millió tonna olajat és olajterméket szállított az európai KGST-országoknak, nagyobb részét a „Barátság" olajvezetéken; mintegy 5 milliárd kW villamos energiát a „Béke" távvezetéken; 1975-ben pedig mintegy 10 milliárd m^3 földgázt szállít a „Testvériség" gázvezetéken. 1980-ban már valamennyi európai szocialista országban Szovjetunióban gyártott atomerőmű fog működni.** A KGST az 1974 júniusában tartott XXVIII. ülésszakán elhatározta a KGST-országok energiaszükségleteinek a fedezésére irányuló távlati program kidolgozását az 1990-ig terjedő időszakra és ezen belül a KGST-tagállamok egyesített villamosenergia-rendszerének a létrehozását.

Az energiagondok várható növekedése azonban parancsolóan veti fel valamennyi európai ország számára, hogy keresse a szorosabb együttműködés lehetőségeit és útjait összeurópai alapon is. Ebbe beletartozik a szükségletek kielégítése európai forrásokból, a különböző energetikai rendszerek összekapcsolása a kölcsönös kisegítés és a racionálisabb gazdálkodás érdekében, valamint az erők egyesítése a más világrészekből származó energiaforrások tervszerű biztosítására. Mindez hatalmas beruházásokat és hosszú időre előrelátó politikát követel, hiszen az energetikai berendezéseknek, az energiarendszerek összekapcsolásához szükséges infrastruktúrának a kiépítése minimálisan húsz–harminc évre történő tervezést tesz szükségessé.

Az már ma is világosan látható, hogy a Hollandiában, az Északi-tengerben levő gáztelepek, valamint a tenger mélyén (például Anglia és Norvégia partjai mentén) húzódó olajlelőhelyek kiaknázása, továbbá a szovjet földgáz Európába irányuló exportja a hetvenes évek egyik legjelentősebb energetikai együttműködésévé válik. A Szovjetunióból az európai szocialista és tőkésországokba irányuló földgázszállítások volumene eléri majd az évi 30 milliárd köbmétert. Ennek realizálására már építés alatt áll több nyugat-európai ország részvételével a transzeurópai gázfővezeték. Hossza 5000 km, s ennek a Szovjetunión kívüli leghosszabb szakasza Csehszlovákiában épül, mintegy 1100 km hosszúságban. A nyugat-európai országok közül Ausztria évi 4,5, Olaszország 6, a Német Szövetségi Köztársaság több mint 7, Franciaország 2,5 milliárd m^3 gázt kap a vezetéken keresztül. Folyamatban van a Szovjetunió és

* Lásd ugyanott.
** Lásd ugyanott.

Franciaország, valamint Svédország közötti gázvezeték építése, illetve az építés megkezdése.*

A Szovjetunió ázsiai részéről Európába irányuló csővezetéket a „század csővezetékének" nevezik, mert mérföldkőnek tekinthető a szocialista országok együttműködésében és a kelet-nyugati együttműködésben egyaránt.

Ha Európa két részének energiahelyzetét összességében vizsgáljuk, akkor változatlanul fennáll az a helyzet, amely az elmúlt két évtizedet is jellemezte, vagyis Nyugat-Európa növekvő mértékben szoru lenergiaimportra, a Szovjetunió viszont nagy energiaforrásai következtében nemcsak önellátását tudja biztosítani, hanem energiaexportra is képes. A többi európai szocialista ország, így különösen Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság nettó energiaimportőrök maradnak.

Ha a főbb energiahordozókat külön-külön vesszük szemügyre, akkor az európai országok közötti együttműködés lehetőségeit illetően aránylag egyszerűen áttekinthető a helyzet a szén és a nyersolaj terén. A kelet–nyugati forgalomban számottevő szénexportot csak Lengyelország bonyolít le. Nyersolajat – Románia marginális kivitelén kívül – csak a Szovjetunió exportál. Várható, hogy a Nyugat-Európába irányuló szovjet olajexport a következő évtizedekben valamelyest fokozódni fog. Ennek korlátait elsősorban abból a körülményből kiindulva kell vizsgálni, hogy a Szovjetunió legnagyobb olajlelőhelyei az ipari központoktól, főleg Európától távol eső helyeken találhatók, ráadásul olyan területeken, ahol az infrastruktúra kiépítése jelentős többletköltségeket okoz.

Az érdekelt országok igen jelentős közös erőfeszítését igényli a nagy mennyiségű olaj transzkontinentális szállítása az eurázsiai kontinensen belül keletről nyugatra. Olyan mennyiségekről van szó, amelyek gyakorlatilag csak hatalmas csővezetékeken szállíthatók. Ezért a Szovjetunióból Nyugat-Európába áramló olajmennyiség növekedését részben az fogja meghatározni, milyen ütemben építhetők ki a szállítást biztosító nagy olajvezetékek.

Azzal kapcsolatban, hogy az európai országok túlnyomó része olajbehozatalra szorul, felmerülhet az a kérdés is, reális-e és szükséges-e olyan, az egész kontinenst behálózó nemzetközi olajvezeték-rendszer kiépítése, amely biztosíthatná az olaj áramlásának leggazdaságosabb voltát. Annek ellenére, hogy Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa gazdaságának az energiaellátásához kétségtelenül tovább kell fejlődnie az olajszállító vezetékhálózatnak, véleményem szerint egyelőre kevés indok látszik arra – de kevés lehetőség is –, hogy akár az európai kontinens, illetve az eurázsiai földrész belsejéből Nyugat-Európába irányuló olajvezetékek, akár a különböző tengeri kikötőkből Európa belseje felé irányuló vezetékek között olyan összeköttetést építsenek ki, amely lehetővé teszi a keresztszállításokat, az áramlás irányának változását vagy más megfontolások alapján történő összeköttetést. Egy egységes európai olajvezeték-rendszer kiépítésének realitása ellen szól különösen az, hogy az olaj termelése és nemzetközi forgalma a tőkés világban igen erősen monopolizált, a forgalom zöme lényegében néhány nagy, többségében amerikai multinacionális konszern keretében bonyolódik le. A legtöbb nyugat-európai olajvezeték is az ő kezükben van, és a közöttük folyó versengés, az olajpiacon fennálló éles verseny következtében

* Lásd Obcsejevropejszkoje ekonomicseszkoje szotrudnyicsesztvo.

nemigen képzelhető el, hogy a következő egy–két évtizedben egyesíteni lehetne az erőket egy összeurópai olajvezeték-rendszer kiépítésére.

Éppen ezért azzal lehet számolni, hogy az Európát átszelő olajvezetékek száma nőni fog anélkül, hogy belátható időn belül egységes rendszert alkotnának.

A kelet–nyugati együttműködés szempontjából különös figyelmet érdemel a földgáz- és villamosenergia-ellátás terén való együttműködés. Ezért erről a továbbiakban valamivel részletesebben lesz szó.

A szénhidrogének szerepének általános növekedésén belül egyre nagyobb jelentőségűvé válik a földgázkészletek felhasználása. A földgázfelhasználás előtérbe kerülése kezdettől fogva nemzetközi együttműködést igénylő kérdésként merült fel, mivel csak igen kevés ország rendelkezik jelentős – különösen pedig exportálható – földgázkészletekkel. Emellett a földgáz iránt növekvő igények sokkal inkább az európai országok együttműködésére irányították a figyelmet, mert e téren, legalábbis jelenleg, kisebb szerepe van a szükségletek más kontinensről történő fedezésének, mint például a nyersolaj esetében.

Bár a földgázkészletek ésszerű felhasználását célzó európai együttműködés már csaknem két évtizede napirendre került, az akkor ismert gázkészletek alapján nem lehetett azzal számolni, hogy hosszú távon a kontinens saját forrásai jelentős együttműködést tesznek lehetővé. Ebben az időben indultak meg az Észak-Afrikából Európába irányuló gázszállítások, és ekkor történtek az első lépések arra, hogy Venezuelából folyékony állapotban gázt szállítsanak Európába. A hatvanas években a hatalmas hollandiai gázkészletek felfedezésével, majd az északi-tengeri földgázmezők feltárásával újra lehetőség nyílt a szükségletek – legalábbis részben – Európából való fedezésére. Hollandia 1972. évi 58 milliárd m^3 gáztermeléséből 25 milliárd m^3-t exportált Nyugat-Európába. Különösen nagy perspektíva tárult fel azonban annak révén, hogy reálissá váltak gázszállítások a Szovjetunió hatalmas, jórészt közép-ázsiai gázmezőkön feltárt készleteiből. Ezzel kapcsolatban természetesen számolni kell azzal, hogy a Szovjetunió gázkészletei – ezek egyes becslések szerint a világ feltáratlan gázkészletének felét is kitehetik – Európától igen nagy távolságra fekvő ázsiai területeken vannak, ahol az infrastruktúra kiépítése komoly anyagi terheket jelent.

Ma már több nemzetközi vezeték működik Kelet- és Nyugat-Európában, és tisztázódtak a nemzetközi gázvezetékek jogi kérdései. A jelenlegi gazdaságfejlődés arra vall, hogy a következő két évtizeden belül a kontinensen sűrű nemzeti és nemzetközi gázvezeték-hálózat alakul ki. Tekintve, hogy a gázhálózatról való fogyasztás ugyanúgy közszolgáltatásnak tekinthető, mint a villamosenergia- vagy vízszolgáltatás, várhatóan nemzetközi vonatkozásban is új problémák egész sora kerül felszínre a legtöbb európai országban.

Ilyen probléma a teljesítménygazdálkodás nemzetközi egyeztetése. A gázvezetékekkel járó óriási beruházásokra tekintettel minden ország érdekelt a folyamatos gázellátás biztosításában, függetlenül a fogyasztás időszakos változásától. A kihasználási tényező növelése ezért a gázvezetékrendszerbe bekapcsolt összes ország közös érdeke, és közös erőfeszítéseket igényel. Ezek eredményeként kell kiépülnie az egész gázvezetékrendszernek, amelybe szervesen illeszkednek be a vezetékek mellett a föld alatti tárolók, kompresszorállomások. Az egész rendszer eredményes működése feltételezi

a terhelési diagramok egyeztetését és más, a gázszállításokkal összefüggő kérdésekben történő nemzetközi megállapodást.

1970-ben Európa gázfogyasztása mintegy 70 milliárd m^3 volt, ebből hozzávetőleg 4% került exportra. Az eddigi megállapodásokból és a nyilvánosságra került tervekből arra lehet következtetni, hogy ez az arány 1980-ig 8–10%-ra emelkedik, az export- és importforgalom tehát legalább háromszorosára fog nőni. Ennek jelentős része kelet–nyugati irányú lesz, mindenekelőtt a Szovjetunió jelentős földgázszállításai révén. Ilyen irányú szállításokat irányoz elő az az 1974 júniusában kötött rendkívül jelentős megállapodás, amelynek értelmében a Szovjetunió Orenburg térségéből Magyarországra, Csehszlovákiába, a Német Demokratikus Köztársaságba, Lengyelországba és Bulgáriába földgázt szállít, és ennek biztosítására az érintett országok nagy kapacitású csővezetéket építenek nemzetközi összefogással.

A nemzetközi gázszállítások növekvő volumene és a több országot átszelő gázfővezetékek következtében a nemzetközi együttműködés nem egyszerűen csak az exportőrök és importőrök megállapodásaiból fog állni, hanem jóval átfogóbb leszs Nem irreális az a feltételezés, hogy ez az együttműködés végső soron egy egységes európai gázvezetékrendszer kialakításába torkollik. Egyelőre még csak a szerény, kezdeti lépések aktuálisak, de ezeket távolabbi perspektívában nagyobb horderejű és átfogóbb intézkedések követhetik:

– az első lépések közé tartoznak azok a nemzetközi egyezmények, amelyek kiegészítik és minőségileg is magasabb színvonalra emelik a jelenlegi kereskedelmi megállapodásokat a termelés, az elosztás, a szállítási garancia és az általános biztonság problémáinak a szabályozásával;

– nem egy esetben lehetőség kínálkozik két ország között a határok mentén a terhelést kiegyenlítő forgalomra, amely mindkét partner részére előnyöket biztosít. A kisebb átmérőjű és kisebb nyomással működő, kevesebb munkával, alacsonyabb költségek mellett kiépíthető csővezetékek alkalmasak arra, hogy a gázenergiát különböző csúcsidőszakok alkalmával a saját hálózat megterhelése nélkül juttassák el a fogyasztási helyekre, vagy a gáz útját lerövidítve – akár többszöri határátlépéssel is – a legrövidebb utat kövessék a gázkészletek és a fogyasztás helye között. Emellett az ilyen határmenti összeköttetés – attól függően, hogy az érdekelt országok belső gázvezetékrendszere milyen mértékben épült ki – egyúttal összeköti az egyes országok nemzeti gázvezetékrendszerét, és végső soron egy-egy láncszemét képezheti az összefüggő európai gázvezetékrendszernek;

– jelentős tudományos-műszaki együttműködés alakítható ki azokban a kérdésekben, amelyeket a nagy nemzetközi gázvezetékek problémái vetnek fel. Ilyen például a tapasztalatcsere és a kutatás terén működő erők egyesítése a csővezeték-hálózatok létesítésében, a gáz tárolása terén (ideértve a föld alatti gáztárolást), a földgázcseppfolyósításban, a gázvezetékek vezérlésében stb.;

– ezek a kezdeti lépések a nagy gázvezetékek kiépítésével együtt fokozatosan egy egységes európai gázvezetékrendszer kialakítása felé mutatnak. Ez ugyan a távolabbi jövő feladata, de az egységes európai gázvezeték-hálózat koncepciójának részletesebb kidolgozása, az ezzel járó problémák módszeres feltárása már a ma kérdései közé tartozik. Ennek elvégzése hosszú távon jelentős megtakarításokat eredményezhet azokban az óriási beruházásokban, amelyek a következő években a nemzetközi gázvezetékek kiépítésére törekvő európai országokban valósulnak meg. Az összeurópai

gazdasági együttműködés rendszerében célszerű ezért napirendre tűzni az egységes, összeurópai gázvezetékrendszer kiépítését, az érdekelt európai országok együttműködésével munkálkodni e rendszer körvonalainak felvázolásán, majd a megvalósításához vezető lépések meghatározásán;

– az európai országok együttműködhetnek olyan gázvezetékrendszer kiépítésében is, amelyek közel-keleti, iráni és észak-afrikai forrásokból származó gázt juttatnának Európa iparosodó körzeteibe. A korábbi években is felmerültek olyan elképzelések, amelyek szerint ezekből az országokból származó földgázt lehet a Balkán-félszigeten vagy a Szovjetunión keresztül Közép- és Nyugat-Európába eljuttatni. E tervek az európai energiahelyzet kiéleződése következtében ma már jóval közelebb kerültek a realitáshoz, és nyilvánvaló, hogy megvalósításuk sok európai ország együttműködését, közös erőfeszítését igényli;

– a gázvezetékrendszer kiépítése nemcsak energetikai együttműködést igényel. Azok a hatalmas gázvezetékek, amelyek kiépítése szükséges a Szovjetunió földgázszállításainak fokozása, esetleg közel-keleti vagy iráni földgáz Európába történő szállítása és az Európán belüli átfogó gázvezetékrendszer kiépítése szempontjából, széles körű nemzetközi együttműködést igényelnek a gázvezetékek kiépítésével, az ehhez szükséges csövek előállításával és egyéb szükséges felszerelések gyártásával kapcsolatban több ágazatban, például a vaskohászatban, a gépipar néhány speciális területén, az építőiparban. A hatalmas mennyiségű cső gyártásához például új kohóművek, új csőgyárak létesítése szükséges, és fokozni kell a gázvezetékek lefektetéséhez és üzemben tartásához szükséges berendezések, automatikus hegesztőberendezések, emelőberendezések, kompresszorállomások, a vezetékek vezérlését szolgáló automatikai és telemechanikai berendezések stb. gyártását.

A primer energiahordozók kitermelésére és szállítására kiterjedő együttműködés mellett igen komoly figyelmet érdemel az európai országok együttműködése a villamosenergia-gazdálkodásban.

A villamos energia felhasználása Európában az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának a villamosenergia-ellátás hosszú távú perspektíváiról 1972 szeptemberében tartott tanácskozása szerint az elmúlt évtizedekben átlagosan évi 7–8%-kal emelkedett (a szóródás 4,5 és 10% között mozgott). A villamosenergia-felhasználás emelkedése tehát jóval gyorsabb volt, mint az összes energiafelhasználásé, és meghaladta az össztermelés emelkedésének az ütemét is. Azzal kell számolni, hogy a villamosenergia-fogyasztás a továbbiakban is gyorsabban fog nőni, mint a termelés és a nemzeti jövedelem. Ha továbbra is az előbb említett évi 7–8%-os emelkedést vesszük alapul, akkor az összes energiaforrás villamos energiává átalakított része az 1969. évi 24%-ról 1985-re mintegy 35%-ra nő. A villamosenergia-termelés jelentőségének a növekedésével kapcsolatban figyelembe kell venni azt is, hogy a nukleáris energia fokozódó szerepet játszik az energiaigények kielégítésében, és ez is a villamosenergia-termelés növekedésében jelentkezik. A nukleáris energia 1971-ben a villamosenergia-termelésnek mintegy 3%-át fedezte Európában, részesedése 1985-re mintegy 28%-ra emelkedik.* A villamos energia részesedésének növekedése mellett szólnak a termelés gépesítésének és elektrifikálásának, a közlekedés villamosításának a szempontjai, valamint a lakossági igények erőteljes fokozódása a háztartások gépesítése és a

* Lásd EGB Villamos Energia Bizottság, EP/R2. 1973. április.

kultúrigények növekedése következtében. Ugyancsak a villamosenergia-fogyasztás relatív növelésére ösztönöznek a környezetvédelem követelményei, hiszen a környezeti ártalmak leküzdése szempontjából a legtisztább energiafajta a villamos energia. Ez különös súlyt kap azáltal is, hogy a környezetvédelmi előírásoknak megfelelő olajfinomítók önköltsége 15–20%-kal magasabb az átlagosnál. Az említett tényezők hatására egyes számítások szerint 2000-re a villamos energia részesedése az összes energiafogyasztás 45%-ára emelkedhet. Mindez igen erőteljesen veti fel a szorosabb nemzetközi együttműködés szükségességét a villamosenergia-termelés és -elosztás terén. Az atomerőművek lényegesen nagyobb rugalmasságot biztosítanak a hagyományos erőművekkel szemben, de a nagyobb termelőegységek (4000–5000 MW-os atomerőművek építése várható), illetve azok gazdasági előnyei csak az energiarendszerek fokozottabb összehangolása esetén használhatók ki. Számolni kell az erőművek fajlagos termelési költségeinek növekedésével és a villamosenergia-szektorba eszközölt beruházások hét–nyolc évenként történő megkétszereződésével.

A századforduló idején a villamosenergia-gazdálkodást területi elszigeteltség jellemezte. Az erőműveket a nagyobb gyárak vagy városok mellé építették, az egyes termelő, illetve fogyasztó központok lényegében zárt körzetet alkottak. Mivel főleg nemzeti erőművek létesültek, a villamos energia szállítása nem került előtérbe, hanem a tüzelőanyagot szállították aránylag kis távolságokra, hiszen az iparvidékek is elsősorban a szénbányák közelében alakultak ki. A századfordulótól a negyvenes évek elejéig alakultak ki Európában az integrált nemzeti hálózatok, az egész országokra kiterjedő nagyfeszültségű energiarendszerek. Mind nagyobb teljesítményű hőerőműveket építettek, és elterjedtek a vízi erőművek. Előtérbe került az erőművek gazdaságos telepítésének a problémája: előnyös földrajzi vagy egyéb tényezők miatt egy-egy helyre nagyobb teljesítményű erőműveket telepítettek, függetlenítve a nagyobb ipari, illetve kommunális fogyasztóktól. Az erős iparosodás és városiasodás következtében nagy fogyasztói körzetek alakultak ki olyan területeken is, ahol erőművek telepítése nem volt gazdaságos. Ebben az időszakban valósult meg a fejlett európai országok villamosítási programja, amely szerteágazó nemzeti villamoshálózatot igényelt. Az egységes nemzeti energiarendszer lehetővé tette megfelelő erőmű-tartalékok és hálózat kiépítése mellett a fogyasztók ellátását üzemzavar esetén is. A viszonylag kisebb villamosenergia-igények és a szénbányák kihasználása révén a két világháború között az európai országok villamos energia szempontjából lényegében önellátók voltak, és csak kevés kezdeményezés történt nemzetközi villamosenergia-kooperáció kiépítésére. Az első komoly lépésre mintegy négy évtizeddel ezelőtt került sor, amikor összekötötték az alpesi országok vízi energiában gazdag területeit, valamint a Németország nyugati részén elterülő szénmedencék energiaközpontjait.

A második világháború után e téren is döntő változás következett be; a villamosenergia-gazdálkodás mindinkább nemzetközivé vált. Az, hogy a távvezetékek átlépik az országhatárokat, nemcsak néhány szomszédos ország (például Franciaország, Portugália, Spanyolország) együttműködését jellemezte, hanem az országok nagyobb csoportjain belül is megvalósult (a nyugat-európai, az észak-európai, valamint a KGST-országok között). Az eddigi fejlődés azonban már magában hordozza az egész Európára kiterjedő összefüggő villamosenergia-rendszer kialakulásának a csíráját.

Az európai erőművek teljesítőképessége 1970-ben – a Szovjetunió energiarendszere

nélkül – 220 000–230 000 MW-ra volt tehető, és a Szovjetunió kapacitásaival együtt meghaladja a 400 000 MW-ot. Ez túlnyomó többségében hat energetikai közösségben összpontosul, amelyekből négy Nyugat-Európában, kettő Kelet-Európában működik. A nyugat-európaiak:

– a francia–ibériai egyesülés;
– Nagy-Britannia;
– a Nordel (skandináv országok);
– az UCPTE (Union pour la Coordination de la Production et du Transport de l'Electricité) – az eredeti hat közös piaci ország, valamint Ausztria és Svájc.

A két kelet-európai: a KGST-tagállamok egyesített energiarendszere, valamint a Szovjetunió európai energiarendszereinek egyesített része.

A nemzetközi együttműködés szempontjából főleg a három legnagyobb rendszer jöhet számításba. Ezek hozzávetőleges teljesítménye az 1970-es adatok szerint:

– a Szovjetunió európai energiarendszerének egyesített része kb. 100 000 MW;
– az UCPTE 100 000 MW;
– a KGST-országok egyesített energiarendszere 50 000 MW.

A szóban forgó három rendszer tehát mintegy 250 000 MW-os teljesítményt képvisel, hozzávetőleges becslések szerint ez 1980-ra kb. megkétszereződik és 500 000 MW-ot tesz ki.

Az európai szocialista és tőkésországok energiarendszerei között szerves kapcsolat még nem alakult ki, állandóan üzemben levő nagy teljesítményű összeköttetés nem létesült. Kisebb jelentőségű energiacsere viszont már eddig is megvalósult a két rendszer egyes tagállamai között. Ez azonban csak helyi jellegű, úgynevezett „szigetüzem" formában megvalósuló együttműködés, amelynek során az összekapcsolandó két hálózatrészt (országrészt) előbb leválasztják az UCPTE, illetve a KGST energiarendszer-hálózatáról, és utána kötik össze őket egymással. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az egyik ország egy vagy néhány erőműve a saját területén kívül a szomszédos ország meghatározott területét is ellátja villamos energiával. Ilyen energiacsere valósul meg Magyarország és Ausztria, Csehszlovákia és Ausztria között, valamint Jugoszlávia és szomszédai között. Jugoszlávia földrajzi adottságai következtében különleges helyzetben van, mert fokozatosan erősebb energetikai kapcsolatai alakulnak ki egyes szomszédos országok energiarendszerével, mint az ország keleti és nyugati része között. Valószínű, hogy Csehszlovákia és a Német Szövetségi Köztársaság, valamint a Német Demokratikus Köztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság között belátható időn belül távvezeték-összeköttetés létesül. Ennél nagyobb mérvű kapcsolatot, de még mindig nem a rendszerek szoros összekapcsolását jelenti az a körülmény, hogy Nagy-Britannia és a skandináv államok ugyancsak összeköttetésben állnak az UCPTE-rendszerrel.

Az európai országok nemzetközi energiarendszerének teljes kifejlődése, valamint a három nagy európai régió villamosenergia-rendszerének szoros összekapcsolása után a termelőerők általános fejlődése és a villamos energia fogyasztásának a termelésnél gyorsabban növekvő üteme most már az egységes európai villamosenergia-rendszer kiépítésének a kérdését veti fel. Ehhez járul még annak felismerése, hogy minél nagyobb területek villamosenergia-rendszere egyesül, annál nagyobb megtakarítások érhetők el, annál jobban növelhető a villamosenergia-rendszerek biztonsága, annál nagyobb lehetőség van egymás kölcsönös kisegítésére. E kérdés napi-

rendre tűzését lehetővé tették egyrészt azok a tapasztalatok, amelyeket a nyugat-európai tőkésországok és az európai szocialista országok szereztek saját villamosenergia-rendszerük egyesítésével, másrészt az a politikai légkör, amely egyre inkább megengedi ilyen nagy, átfogó európai együttműködés kérdésének a felvetését. A kelet- és nyugat-európai energiarendszerek szerves összekapcsolása azonban csak bizonyos alapvető politikai, műszaki és gazdasági feltételek teljesítése esetén valósulhat meg.

A politikai feltételek az európai biztonsági rendszer megszilárdításával függnek össze. A műszaki kérdések vonatkozásában mindenekelőtt a villamosenergia-igényeknél mutatkozó időbeli eltérésekből kell kiindulni. Az európai országok, illetve gazdasági körzetek nagyobb részében a fogyasztási csúcsidőszakok naponta nem ugyanabban az időpontban jelentkeznek. Az így adódó különbségek kihasználásából származó megtakarítás annál nagyobb, minél távolabbi országok, illetve energiarendszerek működnek együtt. Az időeltolódásból fakadó különbségeket Európában akkor lehet optimálisan kihasználni, ha az együttműködés nemcsak Európa egyik vagy másik felére korlátozódik, hanem egész Európára kiterjed, figyelembe véve például azt, hogy Moszkva és Párizs között az időeltolódás 2 óra. Szélesebb körű együttműködés esetén nincs szükség állandóan a maximális igényeknek megfelelő teljesítmények biztosítására. Az 1970-es adatok alapján az ebből adódó teljesítménymegtakarítás kb. 0,7%-ot tesz ki, és valószínű, hogy ez az érték az együttműködés rendszerének fejlesztésével fokozható. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában végzett becslések szerint a fogyasztási csúcsidőszakok villamosenergia-szükségletének összehangolásával európai szinten mintegy 10%-os megtakarítást lehetne elérni a következő évtizedben esedékes villamosenergia-ipari beruházásoknál.

Az európai szocialista és tőkésországok adottságai következtében lényegesen nagyobb jelentősége van az évszakokkal kapcsolatos energiacsere lehetőségének. A nyugat-európai vízi erőművek az őszi és tavaszi évszakokban jelentős többletenergiát tudnak termelni a Nyugat-Európában jelentkező igényekhez képest, korlátozott energiatárolási lehetőségük miatt azonban a vízmennyiség egy része kihasználatlanul elfolyik. Ezért egy szélesebb körű együttműködés keretében a vízi erőművek teljes kapacitással működhetnének, és a termelt többletenergiát a KGST-országok egyesített villamosenergia-rendszere vehetné fel. Ily módon a vízbő évszakokban a KGST-országokban, ahol a villamos energia zömét hőerőművekben állítják elő és a megtakarított tüzelőanyag könnyebben tárolható, kevesebb tüzelőanyag fogyna. A nyugat-európai energiarendszer a vízben szegény időszakban kaphatná vissza a villamos energiát, főleg éjszakai órákban, amikor a vízi erőműveket alacsony teljesítménnyel járatva feltöltésre kerülhetnének a víztárolók. Az így jelentkező energiaexport a KGST egyesített villamosenergia-rendszere számára is előnyös lenne, mert a hőerőműveket magasabb teljesítménnyel működtetnék és a villamosenergia-termelés jobb hatásfokkal valósulhatna meg.

A villamosenergia-rendszerek közötti kooperáció szerepet játszhat a kölcsönös kisegítésben üzemzavarok esetén is. Ennek volumene nem nagy, de jelentősége nem elhanyagolható, mert lényegesen nagyobb biztonságot jelent az ipar számára és elkerülhetővé teszi a fogyasztói korlátozásokat, az áramkimaradás miatt bekövetkező meghibásodásokat vagy nehezen újraindítható technológiai folyamatok megszakadását.

Az európai szocialista és tőkésországok közötti villamosenergia-kooperáció megvalósításához nem elég az erre irányuló szándék kinyilvánítása. Hosszabb, több éves időszakot igényel az együttműködés összes műszaki előfeltételének a megteremtése. Az egyik ilyen előfeltétel a jelenlegi rendszerek további megerősítése. Ez napirenden szerepel a KGST-országok között, mindenekelőtt a Szovjetunió energiarendszerei és a többi KGST-ország energiarendszerei közötti kooperáció megszilárdításával. Ennek első lépéseként már megkezdődtek a munkálatok a Szovjetuniót és hazánkat összekötő 750 kV-os gerincvezeték építésére. Ez lesz az egyik kiindulópontja az évtized második felében kiépülő 750 kV-os távvezetékrendszernek. Ezt követi a KGST-országok és a Szovjetunió déli energiarendszerének egyesítése előreláthatólag a nyolcvanas évek elején, 1980-ban a KGST-országok egyesített energiarendszere mintegy 100 000 MW-os és a Szovjetunió déli energiarendszere mintegy 60 000 MW-os teljesítményeinek egyesítése, párhuzamos üzemeltetése, amelyhez további szovjet energiaterületek is csatolhatók. Mindez jelentős, legalább 1500 MW, csúcs- és tartalékteljesítmény-megtakarítást eredményezhet az egyesítésben részt vevő államok számára. Hasonló feladat előtt áll a tőkésországok energiarendszere is, amelyet valószínűleg szintén 750 kV-os összeköttetéssel erősítenek meg. Előtérbe került tehát a 450 kV feletti villamosenergia-átvitel, emellett kísérletek folynak egyenáramú összeköttetésekkel is. (Számos ország szakértői azon a véleményen vannak, hogy a 750 kV-os szintet ki kell hagyni, és azonnal 1000 kV körüli összeköttetések megépítését javasolják. Ezzel szemben Skandináviában 750 kV-os hálózat kiépítése mellett döntöttek, mivel az ennél lényegesen magasabb feszültségszintet túlságosan költségesnek találják. Megkezdődtek a kutatások az 1500–2000 kV-os átvitel problémáival kapcsolatban is.)

A kooperáció további műszaki feltételeit az érintett országoknak részben saját hatáskörükben kell biztosítaniuk. Már most olyan távlati terveket kell kidolgozniuk, amelyek a hálózatok kialakításánál figyelembe veszik a transzkontinentális összeköttetés lehetőségét, valamint olyan nagy teljesítményű csomópontok kialakítását, amelyek összekapcsolásával lehetővé válik a két nagy rendszer kooperációja.

A kelet–nyugati energiarendszerek összeköttetésének összes műszaki feltételét csak akkor lehet pontosan megállapítani, ha mind a KGST-országok egyesített villamosenergia-rendszerének keretében, mind a nyugat-európai tőkésországok energiahálózatában létesítendő nagy teljesítményű távvezetékek és alállomások földrajzi elhelyezése és csatlakozási pontjai konkrét tervek alapján már ismertekké válnak. Az összeköttetés feszültségszintjének ismeretében kell kifejleszteni a többi között a 750 kV-os vagy annál nagyobb feszültségnek megfelelő készüléktípusokat.

Csak e műszaki problémák tisztázása után lehet teljes egészében reálisan megítélni a villamosenergia-rendszerek összekapcsolásának feltételeit. Ha abból az előzetes becslésből indulunk ki, amely szerint a kelet- és nyugat-európai energiarendszer összes teljesítménye 1980-ban 500 000 MW körül várható, hozzávetőlegesen azzal számolhatunk, hogy a két rendszer közötti szoros együttműködés révén a beépített teljesítményben 10 000 MW (2%), a ténylegesen szállításra kerülő teljesítményben pedig mintegy 5000 MW takarítható meg. Valószínű az is, hogy az összeköttetés megvalósításának a költségei – még a nagyobb biztonságból adódó előnyöktől eltekintve is – rövid idő alatt megtérülnek.

Az európai villamosenergia-rendszerek összekapcsolása hosszú folyamat, és egé-

szében legkorábban a következő évtizedben valósítható meg. Mivel azonban az európai szocialista és tőkésországok egyaránt hatalmas összegeket felemésztő energetikai beruházásokat hajtanak végre, kézenfekvő, hogy akármilyen távolinak tűnik is az európai országok villamosenergia-rendszerének az összekötése, ennek koncepcióját, körvonalait – ha ezt a politikai körülmények megengedik – célszerű már a közeljövőben felvázolni. Közvetlen célul azt lehet kitűzni, hogy az európai országok viszonylag rövid időn belül hozzálássanak az egységes európai villamosenergia-rendszer koncepciójának a részletes kidolgozásához. Ez maga is több évet vesz igénybe. Joggal számolhatunk azonban azzal, hogy ez a munka már menet közben is hatással lesz az egyes országokban, illetve országcsoportokban a villamosenergia-gazdálkodás fejlesztési irányára. A terv kidolgozása maga is elősegítheti a villamosenergia-rendszerek összekapcsolására, az optimális összeurópai villamosenergia-rendszer kialakítására irányuló hosszabb folyamatot.

Végezetül néhány szót az egyéb energiaforrások felhasználásáról. A vízi energia felhasználásának gazdaságosságát új megvilágításba helyezheti a belvízi hajózás fejlesztésével, valamint az Európában egyre bonyolultabbá váló vízgazdálkodás céljait szolgáló beruházásokkal való kombinálása. Emellett igen nagy figyelmet érdemel az, milyen lehetőséget nyújt a hagyományos energiahordozók ésszerű felhasználása, például a széntermelés lehetőségeinek gazdaságos kihasználása, ideértve a széntermelés és -szállítás technológiájának a korszerűsítését, mindenekelőtt a szén föld alatti elgázosítását. Ésszerű lenne az együttműködést azoknak a berendezéseknek a gyártására is kiterjeszteni, amelyek az energiabázis szélesítéséhez szükségesek, különösen az atomreaktorok építésére.

*

A fentiekben leírtak a következő egy-két évtizedre jelzik az európai országok energetikai együttműködésének a lehetőségeit. Arra rendkívül nehéz válaszolni, hogyan alakul az energiahelyzet Európában az évezred végén, különösen azért, mert a jelenlegi tendenciákat hiba lenne mechanikusan kivetíteni. Kétségtelen, hogy az egész energiagazdálkodást nagymértékben fogja befolyásolni az energiatermelésnek és az energiafelhasználásnak a műszaki fejlődése. Ez maga is az európai országok rendkívül széles körű együttműködését teszi lehetővé és szükségessé. Az atomenergia előállítására szolgáló új módszerek elterjesztése, a villamos meghajtású autók bevezetése, szénhidrogénekből fehérjék előállítása, energiát megtakarító technológiák bevezetése a vaskohászatban (például közvetlen vasredukálás), a színesfémkohászatban, a vegyiparban és a cementgyártásban, általában az energiaigényes termelési folyamatokban az energiagazdálkodás egészen új vonásait állítja előtérbe. A hosszú távú tervezéssel foglalkozó közgazdászoknak és az európai országok energetikai szakembereinek más ágazatok szakértőivel együtt kell törekedniük arra, hogy felmérjék az energetika terén várható változásokat és kidolgozzák az európai országok energiaellátásának és energetikai együttműködésének stratégiai elgondolásait, esetleges alternatíváit.

Ma már nem kétséges, hogy az energiaellátás nemcsak rövid, hanem közép- és hosszú távon is az egész világgazdaság egyik alapvető problémájává válik. Ez nem egyedül a gazdaságilag fejlett országok gondja. Az energiaforrások hiánya, illetve ki

nem használása a fejlődő országok nagy részében is akadályozza az ipar fejlesztését, a természeti kincsek feltárását és kiaknázását.

Kétségtelen, hogy Európa nem tudja saját maga fedezni egész energiaszükségletét, legalábbis az előttünk álló néhány évtizedben. Ez az időszak a többi között azért is kritikus, mert ha a nukleárisenergia-termelés legkorszerűbb módszereinek az alkalmazása esetleg túlnyomó részben biztosítja a későbbi fejlődés energiaszükségletét, ezzel a következő évtizedekben még nem lehet számolni, viszont az egyéb energiahordozók, különösen a szénhidrogének iránti igény változatlanul erősen nő. Európának tehát a kontinensen belül kiépíthető együttműködésén túl energiaellátását más földrészekről is biztosítania kell, mindenekelőtt a fejlődő országokból. E tekintetben jelentős különbség mutatkozik a tőkés- és a szocialista országok helyzete és magatartása között. Bár az európai szocialista országok energiaszükségleteiket nagyobbrészt egymás közötti együttműködésük útján fedezik, fokozatosan kialakul együttműködésük a fejlődő országokkal is. A KGST-országok 1975-ben a közel-keleti és észak-afrikai térségből mintegy 30 millió tonna kőolajat vásárolnak, és ez a behozatal 1980-ra valószínűleg megkétszereződik. Ez a KGST-országok egész energiafelhasználásában mindössze 2%-ot jelent, de ez a hányad országonként eltérő: a Szovjetunió energiamérlegében 0,5%-ot sem ér el, néhány kisebb szocialista ország esetében azonban 1980 körül meghaladja a 10%-ot. A szocialista országok a fejlődő országokkal való kapcsolatokban is mindenekelőtt a kapcsolatok stabilitására kívánják helyezni a hangsúlyt, és arra törekednek, hogy hosszú távú energiaszállítási egyezményeket kössenek.

Fokozódó figyelmet igényel minden egyes országban, de a nemzetközi együttműködésben is az energetika összefüggése a környezetvédelemmel.

Ez nemcsak egyszerűen a hagyományos energiatermelést érinti, ahol a korábbinál nagyobb mértékben kell szennyezést gátló berendezéseket beiktatni, a környezetszennyezést korlátozni. Figyelembe kell venni azt is, hogy – nemcsak nemzetileg, hanem nyilvánvalóan nemzetközileg is összehangolva – több területen a belső égésű motorok használatának korlátozására vagy betiltására kerülhet sor. Ma már nem lehet a villamos meghajtású autó gondolatát egyszerűen a fantázia szülöttjének tekinteni, hanem nagyon is komoly gazdasági problémának, amely igen erősen érintheti a jövő energiagazdálkodását.

Az összeurópai energetikai együttműködés problematikája nem korlátozódik arra, milyen mértékben fedezhetők a kontinens energiaszükségletei európai forrásokból. Legalább ugyanilyen súllyal vetődik fel az a kérdés, hogy milyen politikát és milyen, óriási költségekkel járó erőfeszítést követel az európai országok energetikai együttműködése az ezzel összefüggő infrastruktúra fejlesztésében, az olaj- és gázvezetékek, a villamosenergia-hálózat kiépítésében és összekapcsolásában, hosszabb távon egy egységes európai energiarendszer perspektíváját is szem előtt tartva.

Végül – bár látszólag nem alapvető az energiagazdálkodás szempontjából – nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a viharosan növekvő vegyipar is egyre inkább a szénhidrogének felhasználására épül.

Összefoglalva tehát az állapítható meg, hogy az összeurópai energetikai együttműködésben a három legfontosabb terület:

– a gázellátás terveinek összehangolása és egységes európai gázvezetékrendszer kiépítése;

– a regionálisan egyesített villamosenergia-rendszerek összekapcsolása, hosszabb távlatban az egységes európai távvezetékrendszer kialakítása;
– az energiaszükségletek távlati elemzése, együttműködés az energiatermelés technikai alapjainak kibővítésében, az új energiaforrások kutatásában és alkalmazásában, valamint az energiával való takarékosságra irányuló intézkedésekben.

IV. A MEZŐGAZDASÁG ÉS ÉLELMISZERIPAR

AZ EURÓPAI ÉLELMISZER-GAZDASÁG NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

Az Atlanti-óceántól az Urálig, a sarkkörtől a szubtrópusokig terjedő, sok vonatkozásban eltérő és különbözően fejlett vidékeket felölelő európai mezőgazdaság egységes jellemzése alig lehetséges. Mégis egy Európában bárhol találomra kiválasztott megyényi területről azonnal nyilvánvaló, hogy mezőgazdasága európai. Az európai jelleg azonban nem egyetlenegy sajátosság, hanem különböző tényezők együttese. Az európai országok mezőgazdasági együttműködésének az alapját részben néhány közös európai vonás képezi, részben több, a tömegestől eltérő sajátosság. A legfontosabb közös vonások az európai mezőgazdaság mérsékelt égövi volta és magas fejlettsége.

Az európai mezőgazdaság legfontosabb jellegzetessége, hogy – a peremrészeken található szubtrópusi, illetve sarkköri zónáktól eltekintve – túlnyomórészt a mérsékelt égövi övezetben helyezkedik el. Európában ezért mindazok a mezőgazdasági termékek megtalálhatók, amelyeket a mérsékelt égövben termesztenek, sőt a mediterrániak is. Európa a trópusi termékek kivételével minden mezőgazdasági termék termelésére alkalmas, de a többi kontinensnél éghajlatilag egységesebb terület. A természeti adottságok – domborzat, talajerő, vízgazdálkodás – közepesek. Modern mezőgazdasági termelésre alkalmas, nagy sík területek vannak, jó közepes talajerővel és kedvező vízgazdálkodással. A szintén közepesnek minősíthető éghajlattal együtt mindez kedvező és kiegyensúlyozott alap a mezőgazdaság számára.

Az európai mezőgazdaság viszonylag magasan fejlett. A sűrű népesség intenzív mezőgazdasági művelésre ösztönöz. Az évszázadok óta elvégzett és felhalmozódott melioráció, a nagy állat-, épület-, gép- és berendezésállomány, valamint a termelők szakképzettsége erősen fejlett termelőbázist képvisel. Fejlett a gazdaság infrastruktúrája, a közlekedési és kommunikációs hálózat, széles a mezőgazdaságot termelési eszközökkel ellátó háttér. Európa óriási felvevőpiacot biztosít a mezőgazdaság számára. A fogyasztók koncentrált települése, valamint a városi lakosság nagy súlya dinamikusan fejlődő és igényes piacot jelent a mezőgazdasági termelés számára. A falusi családok nagy részének vannak nem a mezőgazdaságban dolgozó tagjai is, a termelés specializálódása folytán pedig a mezőgazdasági családok az élelmiszerek többségéből már nem önellátók, és ily módon a városi lakosság fogyasztói szokásai széles körben érvényesülnek.

A tradicionális mezőgazdaság szerepe a népesség foglalkoztatásában és a nemzeti termék előállításában egyre kisebb arányú (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

A mezőgazdaság aránya a népességben és a nemzeti termék előállításában Európa főbb országaiban

Ország	Mezőgazdasági keresők az összes keresők százalékában		A mezőgazdaság részesedése a bruttó hazai termék termelésében* (százalékban)	
	1960	1970	1960	1970
Ausztria	23,8	16,1	11	7
Dánia	18,1	12,1	14	8
Egyesült Királyság	4,0	2,8	4	3
Finnország	36,1	25,3	18	12
Franciaország	22,1	14,3	9	6
Görögország	55,7	46,5	22	17
Hollandia	10,7	6,4	11	6
Írország	36,4	26,9	22	14
Jugoszlávia	63,8	53,4	26	19
Német Szövetségi Köztársaság	14,9	9,6	6	3
Olaszország	30,8	21,1	13	9
Spanyolország	42,1	33,7	22	12
Svédország	14,1	9,4	7	4
Bulgária	56,5	42,2	32	23
Csehszlovákia	25,6	15,5	16	11
Lengyelország	48,2	38,4	26	17
Magyarország	39,0	25,4	23	18
Német Demokratikus Köztársaság	17,6	12,4	17	12
Románia	64,5	51,9	33	24
Szovjetunió	42,1	31,9	20	22

Forrás: Production Yearbook 1972. FAO, Róma 1973. 19. old.; Yearbook of National Accounts Statistics 1971. III. köt. United Nations, New York 1973. 49. old.

* A KGST-országokban a nemzeti jövedelem termelésében.

Az élelmiszer-gazdaság azonban nem veszít jelentőségéből, és sok európai országban a nemzetgazdaság legnagyobb ágazata. A szorosan vett mezőgazdasági termelésben dolgozók számának a törvényszerű csökkenésével együtt ugyanis nő az élelmiszeriparban, az élelmiszer-kereskedelemben, az élelmiszer-gazdaságot termelési eszközökkel ellátó iparban és kereskedelemben, valamint a kutató-, tervező- és műszaki-gazdasági apparátusban dolgozók száma. Jól érzékelteti a fejlődésnek ezt az irányát az alábbi példa. Az Egyesült Államokban az élelmiszer-gazdaság belső arányait mindenekelőtt a hagyományos értelemben vett mezőgazdaság viszonylagos súlyának gyors csökkenése jellemzi. Az aktív keresőknek mindössze 4,2%-a – kereken 3 millió fő – dolgozik a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságot elhagyó munkaerő számával azonban legalább azonos nagyságban nő az élelmiszer-gazdaság ipari, szolgáltató, forgalmazási és infrastrukturális szektoraiban dolgozók létszáma. Az Egyesült Államokban mintegy 10 millió keresőt foglalkoztatnak a mezőgazdasági termékeket feldolgozó és forgalmazó ágazatok. Ennél is nagyobb a munkaerő száma a mezőgazdaságot ellátó építő-, gép-, vegyipari és energiagazdasági termelésben, valamint a mezőgazdasági termelési eszközök forgalmazásában. A tágabban értelmezett élelmiszer-gazdaság – tehát a termelési eszközök gyártásától az élelmiszerboltokig terjedő vertikum – az Egyesült Államok összes keresőinek legalább 35%-át foglalja magában.

Nem ilyen nagyságrendű, de hasonló irányú munkaerőmozgás tapasztalható Európában is.

A mezőgazdasági termékek iránti igény világszinten gyorsabb ütemben emelkedik, mint a mezőgazdasági termelésé. Ez a körülmény alapvetően a világ népességének mintegy a felét kitevő fejlődő országok népesedési és gazdasági helyzetével, valamint fejlődésével kapcsolatos. A fejlődő országok $^4/_5$-ében a FAO legújabb becslése* szerint a kereslet gyorsabban nő a termelésnél. Ezenkívül a fejlett tőkésországok között is vannak olyanok, amelyekben az élelmiszer-termelés 1952–1970 közötti átlagos évi növekedése nem érte el a népszaporodás, a fejenkénti jövedelemnövekedés és a fogyasztásrugalmasság alapján becsült keresletnövekedést. Így a termelés, illetve a kereslet évi átlagos növekedése az említett időszakban Japánban 3,2, illetve 3,6% volt, Svédországban 0,5 és 1,0, Svájcban 1,4, illetve 2,0%. Az európai szocialista országok összességében ugyancsak nem lehet a szükségleteket meghaladó mezőgazdasági termelésről beszélni.

A kisebb számú és a népességnek csak kisebb részét kitevő agrárexportőr országok fedezik a világ többi részének élelmiszerimportját. A mezőgazdaságban kialakult munkamegosztás jellemző vonása, hogy a legtöbb exportáló ország mezőgazdasága gyorsabban fejlődik, mint az importálóké. További jellemző vonás az, hogy a mezőgazdaság is leginkább az iparilag fejlett országokban fejlődik. A FAO egyik tanulmányában** vizsgált 32 fejlett ország lakossága 1970-ben a világ népességének alig $^1/_3$-át tette ki, viszont a bruttó belföldi terméknek 83%-át képviselte; mezőgazdasági népessége a világ mezőgazdasági népességének csupán 12%-a, a világ mezőgazdasági termelésének azonban $^2/_3$-át, közel 50 milliárd dollár értékű bruttó mezőgazdasági exportjának ugyancsak $^2/_3$-át adta. A fejlett országok mezőgazdasági kivitelének mintegy $^4/_5$-e a többi fejlett országba irányult. A fejlett országok csoportja csaknem olyan mértékben részesedik a világ mezőgazdasági termeléséből és kereskedelméből, mint az ipari tevékenység vonatkozásában.

Eltérő a helyzet a fejlődő világhoz tartozó agrárexportőr országokban. Mezőgazdaságukat ugyanis általában nem a fejlettség jellemzi, hanem a mezőgazdasághoz képest még elmaradottabb ipar miatt játszik az agrárkivitel viszonylag nagyobb szerepet. Ezek az országok sokszor saját lakosságuk élelmiszer-fogyasztásának a rovására tartják fenn mezőgazdasági kivitelüket. A fejlődő országok mezőgazdasági exportja lassabban fejlődött, mint a fejletteké. Az ötvenes években a fejlődőké átlagosan 3,2%-kal, a fejletteké 5,7%-kal nőtt, a hatvanas években ez az arány 2, illetve 4% volt. 1955–1970 között a fejlődő országok részesedése a világ mezőgazdasági exportjából 46%-ról 34%-ra csökkent.

Az európai földterület elegendő a lakosság élelmiszer-szükségletének magas színvonalú fedezéséhez. Az import egy része nem kompetitív, mert Európában nem termelt mezőgazdasági termékeket érint (kávé, tea, kakaó, déligyümölcs, fűszer, olajosmagvak, textilrost stb.). Ha a gazdaságosság, hatékonyság szempontjai mellőzhetők volnának, a fejlett európai termelőerők a mezőgazdaságban – az említett termékcsoport kivételével – a földrész egész élelmiszer-szükségletét kielégíthetnék. Ennek semmilyen természeti akadálya nincs, csak olyan gazdasági tényezők és meggondo-

* International Agricultural Adjustment. FAO, Róma 1973.

** Agricultural Adjustment in Developed Countries. FAO, Róma 1972. ERC 72/3.

lások szólnak ellene, amelyek a szélesebb körű nemzetközi munkamegosztás révén a szükségletek hatékonyabb fedezését is lehetővé teszik. Az európai országok agrárimportja általában nem haladja meg a fogyasztás 10–15%-át. Az aránylag kis hányadot kitevő mezőgazdasági import alól csak néhány ország jelent kivételt. Ilyen például Anglia, minthogy a politikailag tőle függő területeivel, illetve volt gyarmataival történelmileg hosszú idő alatt olyan munkamegosztást alakított ki, amelynek keretében angol ipari termékek ellenében vásárol ausztráliai, új-zélandi, kanadai gabonát, húst, tejterméket stb. Egy másik jellegzetes kivétel Svájc, fejlődésének alapja a nemzetközi munkamegosztás tudatos mélyítése; igen fejlett élelmiszeripara alakult ki, nagyrészt importált mezőgazdasági nyersanyagbázison. A mezőgazdasági, illetve élelmiszerimport részaránya azokban az országokban jelentős, amelyek tartósan nyitott gazdaságpolitikát folytatnak.

Néhány főbb európai ország agrár-külkereskedelmét az alábbi adatok jellemezték 1971-ben (lásd 3. táblázat).

3. táblázat

Néhány főbb európai agrárimportőr és -exportőr ország 1971-ben

Ország	Mezőgazdasági és élelmiszeripari*		Import/Export (import = 100)
	import	export	
	(millió dollár)		
*Importáló jellegűek***			
Ausztria	457,4	165,0	277
Belgium és Luxemburg	1911,6	1261,4	151
Egyesült Királyság	6110,7	1669,4	366
Finnország	235,0	158,7	148
Német Szövetségi Köztársaság	7143,4	1567,5	455
Norvégia	335,1	110,5	303
Olaszország	3970,2	1420,0	279
Spanyolország	1000,8	830,7	120
Svájc	1010,5	396,4	254
Svédország	743,6	239,8	310
Csehszlovákia	792,0	163,5	484
Lengyelország	728,1	445,0	163
Szovjetunió	2473,5	1652,2	150
*Exportáló jellegűek****			
Dánia	556,8	1290,2	43
Franciaország	3436,8	3774,3	91
Görögország	270,1	349,9	77
Írország	251,7	613,0	41
Hollandia	2272,9	3568,5	63
Magyarország	400,5	590,0	67

Forrás: Trade Yearbook 1972. FAO, Róma 1973. 475. old. adatai alapján számítva.

* Az agrárforgalom tartalma SITC nómenklatúra jelzései szerint: élelmiszerek (0), élvezeti cikkek (1), növényi és állati zsiradék (4), mezőgazdasági eredetű nyersanyagok (22, 29).

** A mezőgazdasági és élelmiszeripari import nagyobb az exportnál.

*** A mezőgazdasági és élelmiszeripari export nagyobb az importnál.

Európában a lakosság döntő többségét, mintegy 80%-át magában foglaló országok élelmiszerimportja nagyobb, mint mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeik kivitele. A határozottan agrárexportőr jellegű országok száma alacsony, 24 európai ország közül csak 9 tartozik ide, Európa népességének alig $^1/_5$-ével.

Az európai országok jelentős importját, amely a világ élelmiszer-gazdasági kereskedelmének mintegy $^2/_3$-át teszi ki, aránylag nem nagy számú ország fedezi. Az európai tőkésországok esetében 1971-ben a statisztika 158 szállító országot, illetve gyarmati, félgyarmati területet sorol fel. Az európai OECD-országok mezőgazdasági és élelmiszeripari importjuknak több mint a felét – 51,9%-át – 8 országból hozták be. Ezek az országok szállításuk nagysága szerint csökkenő sorrendben: az Egyesült Államok, Hollandia, Franciaország, Olaszország, Dánia, Argentína, valamint a Német Szövetségi Köztársaság és Belgium, de az utóbbi kettő nagy szállításainak fedezetét nem saját élelmiszer-gazdaságuk, hanem a hamburgi, illetve antwerpeni kikötőn keresztül beáramló tengerentúli termékek alkotják. Az európai OECD-országok élelmiszer-gazdasági importjuk több mint $^2/_3$-át 14 országból fedezték, az előbbieken kívül Brazíliából, Spanyolországból, Kanadából, Ausztráliából, Írországból és Új-Zélandból. A KGST-országok agrárimportját még kevesebb ország, döntően Magyarország, Románia és Bulgária látja el. Az európai szocialista és tőkésországok importjának döntő részét tehát nem egészen 20 ország fedezi.

Az európai lakosság jelentős része által már elért magas színvonal következtében az egy főre eső élelmiszer-fogyasztás csak kevéssé növekszik, és elsősorban a fogyasztás összetétele változik, az értékesebb élelmiszerek irányában tolódva el. Minthogy a népszaporodás is lassú, az összes fogyasztást is alapjában ugyanez jellemzi.

Európát tehát természeti adottságai és fejlett mezőgazdasági termelőerői széles körű munkamegosztásra kiválóan alkalmassá teszik. A munkamegosztás lehetőségeit és perspektíváit elemezve azonban messzemenően figyelembe kell venni a nyugat-európai mezőgazdaság fejlődésének néhány jellegzetességét, valamint az európai szocialista országok mezőgazdasági fejlődésének alapvető problémáit, továbbá a modern élelmiszer-gazdaság fejlődését jellemző tendenciákat.

A NYUGAT-EURÓPAI ÉLELMISZER-GAZDASÁG PROBLÉMÁI

A mezőgazdaság fejlődése egyre intenzívebb gépesítést, talajerő-utánpótlást, növényvédelmet, öntözést tesz szükségessé, a piac pedig homogén árutömeg előállítását igényli. Mindez egyre nagyobb mezőgazdasági üzemek kialakítását követeli meg. A nyugat-európai agrárpolitika alapja viszont – politikai indítékból – a családi kisgazdaságok rendszerének a fenntartása. Az európai tőkésországokban a termelőerők fejlődése éles ellentétbe kerül az agrárpolitika alapját képező, széleskörűen támogatott családi gazdaságok rendszerével.

A tőkebehatolás a mezőgazdaságba, a mezőgazdaság intenzifikálódása törvényszerű, állandó folyamat, súlypontja azonban a fejlődés folyamán változik. Hosszú ideig a tőke behatolásának, a mezőgazdaság gépesítésének legfőbb területe az állati vonóerő géppel való helyettesítése volt, a ló vagy szarvasmarha helyett a traktor használata. Ebben a szakaszban a mezőgazdasági üzemekben tradicionálisan kialakult munkák rendje még nem változott meg, a gépesítést jórészt végre lehetett hajtani

a kisgazdaságok keretei között. A gépesítés első szakasza fokozta a földterület kihasználását, elsősorban azáltal, hogy az igavonók takarmányozását szolgáló földterület árutermelésre szabadult fel.

A mezőgazdasági munkaerő elvándorlása következtében azonban Nyugat-Európa legfejlettebb területein lényegesen nagyobb munkaerő-megtakarítás vált szükségessé. A következő szakaszban – amelyhez Európa a hatvanas években ért el – ezért a technika már az emberi munkaerőt helyettesíti. Itt már nem egyszerűen az energiaforrás változásáról, a vonóerő gépesítéséről van szó: ez a változás az egész munkát és ezzel annak üzemi kereteit is átalakítja. Egyes munkafolyamatok gépesítése helyett egy-egy termék teljes termelésének komplex gépesítése vált szükségessé az emberi munkaerő számottevő megtakarításához. Ehhez elsősorban az amerikai módszerek szolgáltak például, minthogy Észak-Amerikában kezdettől fogva kevés munkaerőt foglalkoztató gazdálkodási módszert fejlesztettek ki. A gépesítés e második szakaszának megvalósítása azonban Európában szembe kerül a családi gazdaságok kis méretével, amely alig teszi lehetővé a valóban új megoldások alkalmazását. Ez csak egyes területeken vált lehetségessé, így például a baromfi- és sertéstenyésztésben, amely többékevésbé független a földtől és így a családi gazdaságok kis méretétől, valamint a gyümölcs- és zöldségtermesztésben, ahol viszonylag kisebb üzemméretek mellett is lehetséges egyes munkafolyamatok (talajművelés, növényvédelem) gépesítése. A szántóföldi növénytermelésben azonban a nyugat-európai gazdaságok zömének mérete az alapvetően új gazdálkodási módszerek bevezetését nem teszi lehetővé.

A termelőerők fejlődése emiatt ellentétbe kerül a fennálló termelési viszonyokkal, s ez annál súlyosabb, mert a családi gazdaságok támogatása a nyugat-európai országok nagy részében és mindenekelőtt a Közös Piacot alapító tagországokban az agrárpolitika alapvető célja. Sehol sem vonják ugyan kétségbe a kisüzemi gazdálkodás törvényszerű felbomlását, de minden nyugat-európai ország kormánya fél azoktól a feszültségektől, amelyek a tömeges foglalkozás-, lakóhely- és ezzel összefüggő egyéb változásokból adódnának. A nem gazdaságosan termelő kisüzemek fenntartása a kormányok számára kisebb rossznak látszik, mint a mezőgazdaság átalakításának tudatos vállalása és irányítása. A nyugat-európai országok gazdaságpolitikája ezért a drágán termelő kisüzemek költséges támogatására irányul. Ezzel sem képes azonban megakadályozni a munkaerő elvándorlását, csak lassítja a hatékonyabb, nagyobb gazdaságok kialakítását, és fenntartja a termelőerők fejlődése, valamint a társadalmi-gazdasági viszonyok közötti ellentétet.

A családi gazdaságok jövedelmezősége a technikai fejlődésben való megrekedés miatt elmarad a nemzetgazdaságok egyéb ágaitól. Az ebből adódó feszültség felszámolása a nyugat-európai országok agrárpolitikájának egyik központi kérdése. A kiutat vagy magasabb termelői árszint meghatározásában és nagyobb állami támogatásban, vagy a termelés növelésében keresik. A magasabb árszint kialakítását és a nagyobb szubvenció nyújtását a nemzetgazdasági egyensúly fenntartása korlátozza. Ezért aránylag kisebb áldozattal jár a termelésnek az import rovására történő bővítése. Minthogy Nyugat-Európa természeti adottságai következtében bármely mérsékelt égövi termékből akár a teljes szükséglet megtermelésére is képes, az import visszaszorításának nincs szükségszerűen érvényesülő természeti korlátja. Az ebből adódó hatékonyságromlást hozzáírják a mezőgazdaság támogatásának politikai motívumok alapján vállalt, gyakorlatilag számolatlanul kiegyenlített számlájához.

Az agrárkérdésnek a külgazdasági kapcsolatok rovására való megoldása azonban csak ideig-óráig alkalmazható és igen költséges módszer. A termelés növelésének egyik korlátja a teljes önellátás elérése. Minthogy Nyugat-Európában az önellátás máris magas fokú, az önellátás fokozása vagy akár teljessé tétele alapján sem lehet elérni a parasztság bevételének tartós és jelentős növelését. Még a teljes önellátás elérése előtt is érvényesül azonban egy másik korlát: erősen emelkedik az agrártámogatás nemzetgazdasági tehertétele. A teljes önellátás előtt a magas belföldi termelői árak fenntartása jórészt az import korlátozásával még szabályozható, a teljes önellátás esetén azonban ez a lehetőség is megszűnik, az állam kénytelen a belföldi árakat lényegesen magasabb szubvencióval fenntartani és az időnként felhalmozódó feleslegeket a világpiacon exporttámogatással értékesíteni. Mindez azonban lényegesen nagyobb erőforrásokat igényel a nem teljes önellátás esetén alkalmazható megoldással szemben, amikor is az agrártámogatás terhének egy részét a külföldi partnerekre hárítják át.

Az önellátás tendenciáját igen nehéz megítélni. Határozott trend megállapítását megnehezíti az a körülmény, hogy az önellátás a terméseredmények ingadozása miatt változik, s ez az ingadozás elfedi a tartós irányzatot. Megnehezíti a tartós irányzat felismerését az is, hogy az önellátás statisztikai mérésének számos problémája van; nagyon nehéz például a különböző vertikumokra pontosan megállapítani az önellátást.

4. táblázat

A Közös Piac országainak önellátása
(százalék)

Termék	1960–1964 átlag	1968/69	1969/70	1970/71
Búza	96	112	101	98
Rozs		104	98	94
Árpa		107	104	91
Zab	76	96	95	88
Kukorica		55	61	66
Egyéb		30	66	30
Gabona összesen	85	94	91	86
Marhahús	91	89	89	89
Sertéshús	100	99	100	101
Juh- és bárányhús	.	79	76	75
Lóhús	.	45	44	41
Baromfihús	91	98	100	101
Egyéb hús	.	93	92	91
Belsőség	89	85	86	87
Hús összesen	94	93	94	95
Vaj	102	113	107	.
Sajt	99	102	102	.
Tojás	.	102	103	.
Növényi olaj és zsiradék	21	23	25	24
Vágási zsiradék	85	84	81	85
Zöldség*	103	100	99	99
Gyümölcs**	92	87	88	88

Forrás: Agrarstatistik. Statistisches Amt der Europäischen Gemeinschaften, Luxemburg különböző számai.
* Konzervvel együtt.
** Mérsékelt égövi gyümölcsök; konzervvel és gyümölcslével együtt.

Az eredeti hat közös piaci országra vonatkozó adatok alapján tehát megállapítható, hogy a hatvanas évek eleje óta búzából, vajból, sajtból és baromfihúsból kifejezetten emelkedett az önellátás foka, igen nagy, de kissé csökkent az önellátás gyümölcsből, zöldségből, végül kissé emelkedett, de még igen alacsony növényi olajból és zsiradékból. Anglia, Dánia és Írország hús-, tejtermék- és gabona-önellátása 1960/61–1968/69 között emelkedett. Annak ellenére, hogy 1973/74-re a közös piaci tagországokban jelentős marhahúsfeleslegek halmozódtak fel, ezt a körülményt főként konjunkturális okok magyarázzák, és hosszú távra nézve azzal lehet számolni, hogy a közös piaci tagországok továbbra is marhahús-behozatalra szorulnak.

Az összes nyugat-európai ország által széles körben alkalmazott, az önellátás növelésére irányuló politika súlyosan érinti a Nyugat-Európába szállító országokat. E politika mindenekelőtt bizonyos szocialista és fejlődő országokkal, illetve a tengerentúli nagy agrárexportőr országokkal fennálló kapcsolataik fejlődését ássa alá. A nyugat-európai agrárimport csökkenése ugyanis ezeket az országokat – ideértve tehát a szocialista országokat is – Nyugat-Európából történő vásárlásaik korlátozására kényszeríti. Részben olyan országokról van szó, amelyek mezőgazdasági termelése és exportja gazdasági stratégiájuk szerves részét képezi. Kétségtelen, hogy a nyugat-európai országok agrárpolitikája károsan hat az ésszerű nemzetközi munkamegosztás fejlődésére, így a többi között a nyugat-európai tőkésországok kapcsolataira az agrárexportőr szocialista országokkal, mindenekelőtt Magyarországgal, Lengyelországgal, Bulgáriával, valamint Romániával.

Az előzőekben elemzett és a nyugat-európai országok agrárrendszerében kisebb-nagyobb mértékben érvényesülő, a zavartalan munkamegosztás fejlődésére negatívan ható tényezők koncentrált formában, zárt gazdaságpolitikai rendszerré fejlesztve és átfogó bürokratikus mechanizmussá formálva jelentkeznek az EGK magatartásában. A korábban országonként kialakult és a nemzetközi munkamegosztás fejlődését akadályozó rendszabályok itt kollektíven jelentkeznek és kibővülnek. A Közös Piac átvette a nyugat-európai tőkésországok hagyományos mezőgazdasági politikáját, amelynek célja az, hogy a hazai mezőgazdaságot megvédje az olcsóbb külföldi termékek versenyétől. Ennek a célnak a jegyében fogant az EGK-nak a hatvanas évek folyamán kialakított mezőgazdasági rendtartása is, amely garantált árakkal, a belföldi feleslegek felvásárlásával és tárolásával, valamint a bevitt élelmiszerekre kivetett illetékekkel biztosítja a magas belföldi árszintet és ezzel a mezőgazdasági lakosság megfelelő életszínvonalát.

Az ártámogatást központi alapból fedezik, amelyhez a tagországok élelmiszer-importjuk arányában járulnak hozzá. A kiegyenlítő lefölözési illeték, amely a harmadik országokból származó élelmiszerimportot terheli, az adott termék magas belföldi ára és az alacsonyabb világpiaci ár közötti különbséget fedezi. Az árszinteket a szervezet legdrágábban termelő mezőgazdasági országaihoz mérik. A közös agrárpolitika a fogyasztók és az adófizetők terhére kedvez a parasztságnak; a Német Szövetségi Köztársaság és Belgium terhére a franciáknak és a hollandoknak; a kisbirtokkal szemben a nagybirtoknak. A Közös Piac agrárpolitikája a mezőgazdaság fejlesztésének terhét jelentős mértékben a kívülálló országokra hárítja, minthogy saját termelői számára stabil értékesítési lehetőséget biztosít, és kívülről csak az ezt meghaladó mértékben vásárol. A külső országokból történő vásárlásokat a legkedvezőtle-

nebb szállítási időszakokra szorítja, ezért törvényszerűvé válik a szállítások ingadozása.

A külső országok rovására végrehajtott erőteljes mezőgazdasági protekcionizmust különösen veszélyessé teszi az, hogy a mezőgazdaságban felmerülő problémák elmélyülésével egyre több, eredetileg nem is tervezett termék kerül a Közös Piac agrárrendtartásának körébe. Az EGK ma már igen nagy területet átfogó jellege és központi elhelyezkedése a kívülálló partnerek számára nagyrészt megakadályozza vagy legalábbis rendkívül megnehezíti alternatív exportpiacok kialakítását. Az EGK közös vámtarifájának alapelve megjelenik a közös agrárimport-politikában is, amennyiben a nyerstermékimportot preferálják a feldolgozott áruk bevitelével szemben. Ez a gazdasági fejlődés egyik leginkább jövőbe mutató kedvezőtlen tendenciája, amely a feldolgozási vertikumok kifejlesztését akadályozza az exportáló országokban.

Ez a tudatosan kifejlesztett, hatékonyan működő bürokratikus rendszer tartósan befolyásolhatja a kívülálló országokkal való nemzetközi munkamegosztást és a gazdasági kapcsolatok, nem utolsósorban az európai szocialista országokkal fennálló kapcsolatok fejlődését. A Közös Piac agrárrendtartása kétségtelen diszkriminálja a rajta kívül álló országokat. A diszkrimináció egyik fajtája kifejezetten a szocialista országok ellen irányul, amint erre a kereskedelemről szóló fejezetben rámutattam. Bizonyos értelemben diszkriminációnak tekinthető az egész agrárrendtartás, legalábbis nemzetközi fórumokon állandó vita tárgyát képezi az agrárrendtartásnak a harmadik országokat diszkrimináló jellege. Igaz: az EGK képviselői hangoztatják, hogy bilaterálisan hajlandók a kívülálló országokkal az agrártermékek kereskedelmét érintő kérdésekről megállapodni, de az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy az ilyen részleges, speciális megállapodások csak nagyon kevés eredménnyel járnak a partnerek számára.

Az EGK agrárrendtartása különösen azért sújtja a kívülálló országokat, mert a mezőgazdasági import feltételeit egyoldalúan és sűrűn változó intézkedésekkel szabályozza, állandó bizonytalanságot okozva az exportőröknek. A szocialista országok pozícióit tovább ronthatják azok a megállapodások, amelyeket az EGK a vele szerződéses viszonyba kerülő országokkal köt, s amelyek további bizonytalanságot visznek az európai országok között folyó mezőgazdasági kereskedelembe és munkamegosztásba.

Az agrárexportőr országok számára különösen nagy jelentőségű az export biztonsága. Például Magyarország élelmiszer-gazdálkodásának egyes ágazataiban a termelés 40–50%-a kerül kivitelre, és ilyen mértékű exportorientáció el sem képzelhető megfelelő biztonság nélkül. A szocialista országokkal való kapcsolatok jelentős és stabil piacokat nyitottak meg, és ezzel erősen csökkent a magyar agrárexport korábbi egyoldalú nyugati orientációja. Olyan ország, mint Magyarország – de ez vonatkozik például Romániára és Bulgáriára is – erősen érdekelt abban, hogy mindkét fő piacra kellő biztonsággal számíthasson, ezért a külkereskedelem viszonylati alakításában, valamint a termelési struktúra fejlesztésében előtérbe kerülnek a tartós és biztonságosan megvalósítható exportlehetőségeket nyújtó megoldások.

A Közös Piac kereskedelmi partnerei óhatatlanul alternatív megoldások keresésére kényszerülnek fejlesztési struktúrájuk kialakítása során, különösen ha a kibővült EGK agrárpolitikája az eddigi irányban fejlődik tovább. Bár egyelőre még semmilyen ele nincs a változásnak, számolni kell azzal, hogy az EGK, illetve az egyes közös

piaci országok sem vonhatják ki magukat a gazdasági fejlődés törvényszerűségei alól. Számolniuk kell a mezőgazdasági népesség létszámának és ezáltal politikai súlyának a csökkenésével, a termelőerők további fejlődésével s így a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás éleződésével, valamint a közös agrárpolitika terheinek növekedése következtében a hatékonyság csökkenéséből adódó problémákkal, e problémák kiéleződésével a tagországok között, végül azzal, hogy jelenlegi közös agrárpolitikájuk több szempontból is károsan hat külgazdasági kapcsolataikra. Ez felvetheti egy új, racionálisabb alapokon nyugvó agrárkoncepció kidolgozásának szükségességét, amely számol a fenti problémákkal, figyelembe veszi a szélesebb körű nemzetközi együttműködés követelményeit, s az egyoldalú protekcionizmus helyett előtérbe állítja a szélesebb körű nemzetközi együttműködést. Egyelőre azonban ilyen változás még nem érett meg, nincs szó az agrárpolitika gyökeres reformjáról, csak kisebb korrekciók végrehajtásáról, és csak az EGK agrárpolitikája körül folyó viták jelzik a probléma érlelődését.

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOK MEZŐGAZDASÁGÁNAK PROBLÉMÁI

Az európai szocialista országok mezőgazdaságának természeti erőforrásai hasonlóak a kontinens egyéb területeinek adottságaihoz, a talaj és domborzat alig különbözik, az éghajlat azonban lényegesen kedvezőtlenebb, a nyugat-európai klímával összehasonlítva szélsőségesebb, hidegebb, a hideg területek részaránya nagyobb, a szubtrópusoké kisebb. A tenyészidő rövidebb, mint Nyugat- és Dél-Európában. Egészében azonban az európai szocialista országok zónája is ugyanúgy alkalmas minden szántóföldi, kerti és állati termék előállítására, mint a kontinens többi része.

Az importáló jellegű szocialista országok mezőgazdasági termelési adottságai az átlagosnál jóval kedvezőtlenebbek. Az északi fekvés miatt csak rövid tenyészidejű növények termelhetők, a tápanyagszegény, homokos, mocsaras talajok hatalmas területet foglalnak el. A termelőerők fejlettségi szintje a történelmi fejlődés következtében itt alacsonyabb, a népsűrűség kisebb, az agrárszektor aránya viszont nagyobb, mint Nyugat-Európában.

A mezőgazdasági termékek értékesítésének tradicionális iránya Nyugat-Európa volt, a kelet-európai agrárországok között a forgalom elenyésző mennyiséget tett ki. Az export áruválasztéka meglehetősen szűk volt, és csak fokozatosan, a szállítási lehetőségek bővülésével szélesedett.

Az európai szocialista országok agrárproblémái részben történelmi elmaradottságukból, részben a szocialista átalakulás igényei és a korlátozott erőforrások közötti feszültségekből származnak.

A mezőgazdaság szocialista átalakulása a termelőerők gyors fejlődésére nyújtott lehetőséget. A szocialista mezőgazdaságban a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok összhangba kerültek. A szocialista mezőgazdasági nagyüzemek létrehozása felszámolta azokat a korlátokat, amelyek a nyugat-európai mezőgazdaságban egyre inkább akadályozzák a fejlődést. A szocialista országok élelmiszer-gazdaságának termelési bázisa potenciálisan fedezheti az összes mérsékelt égövi élelmiszer iránti igényt. A szocialista országokban a legutóbbi években a növénytermelésben általá-

ban elérték az alapvető szükségletek fedezéséhez szükséges szinvonalat, a termésátlagok lényegében megközelítették Európa többi részének átlagait, egyes kedvezőtlenebb évek azonban még hiányt okoznak. A termelés diverzifikálódott, s ugyanakkor több országban a mezőgazdaság változatlanul fontos szerepet játszik a nemzetközi kereskedelemben. 1971-ben az élelmiszerek és élelmiszeripari anyagok Bulgária összes exportjának 39%-át, Magyarországénak 22, Romániáénak 18%-át tették ki. Az összes import mintegy 15%-át képezték a fenti termékek a Szovjetunió, a Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia esetében.

A szocialista országokban fő feladatnak a termelés mennyiségének növelése mellett a kedvező termelési szerkezet kialakítását és a terméshozamok emelését tartják. Ez azonban jelentős anyagi eszközöket igényel. Az állattenyésztés a biológiai sajátosságok és a még nagyobb eszközigényesség miatt lassabban fejlődik a növénytermelésnél, ezért fejlesztését az összes szocialista országban döntő feladatnak tekintik.

A lakosság élelmiszer-kereslete igen gyorsan, a termelésnél magasabb ütemben emelkedik. A népszaporodás számos országban gyors, a fogyasztás pedig a háború után alacsonyabb szintről indult, mint a nyugat-európai országokban. Az európai szocialista országokban ezért az élelmiszer-kereslet expanzívabb, mint Nyugat-Európában. Az igények gyors növekedését a termelés nem mindig tudja teljes egészében követni, főleg a fejlettebb igényeknek megfelelő élelmiszerek terén, valamint a falusi területek városéhoz hasonló ellátásának a biztosításában.

A szocialista országokra is érvényes az, hogy az exportőr országokban a mezőgazdasági termelés és export gyorsabban nőtt, mint a termelés és az önellátás foka az importőr országokban. Ez utóbbi hozzávetőleges becslések alapján az 5. táblázatban foglaltak szerint alakult.

5. táblázat

Az önellátás foka
(százalék)

Ország	1960	1969
Bulgária	131	204
Csehszlovákia	80	81
Lengyelország	100	101
Magyarország	111	131
Német Demokratikus Köztársaság	78	80
Románia	112	124
Szovjetunió	100	100

A szocialista országok élelmiszer-ellátása döntően a hazai mezőgazdaságon alapul. A szocialista fejlődés első korszakában a nemzetközi munkamegosztást túlnyomórészt az iparban bővítették, a mezőgazdasági termékek területén a külkereskedelem mindenekelőtt a strukturális hiányok, valamint az időjárás által okozott terméskiesések pótlását tekintette fő feladatának. Ilyen körülmények között az importált élelmiszerek kisebb szerepet játszanak a szocialista országok fogyasztásában, mint Nyugat-Európában.

6. táblázat

Az egy főre jutó élelmiszeripari és mezőgazdasági termékimport

Ország	Érték 1970-ben (dollár)
Belgium	182,2
Hollandia	169,9
Dánia	117,7
Egyesült Királyság	108,2
Franciaország	68,4
Olaszország	64,8
Ausztria	58,2
Spanyolország	26,9
Csehszlovákia	56,1
Magyarország	38,9
Jugoszlávia	18,9
Lengyelország	18,6
Szovjetunió	10,4

Forrás: Nemzetközi adatok az élelmiszer-gazdaságról. KSH 1973. 153. old.

A nyugat-európai, illetve a szocialista országok 1 főre jutó élelmiszer-fogyasztása az alaptermékekből nagyon hasonló. Minthogy a 6. táblázat adatai szerint az egy főre jutó élelmiszer-gazdasági import Nyugat-Európában lényegesen magasabb, nyilvánvaló, hogy a fogyasztásban az import részaránya nagyobb, mint a szocialista országokban.

A nemzetközi munkamegosztás a mezőgazdaság és az élelmiszeripar terén egyelőre viszonylag alacsony fokon áll. Az ötvenes években és részben még a hatvanas évek folyamán is érvényesült egyes szocialista országok részéről autarkiás törekvés, amely döntően a sokszor elégtelen saját erőforrásokra támaszkodott, kevésbé véve igénybe a nemzetközi együttműködés lehetőségeit. Ez a magatartás évtizedünkben változóban van. A Szovjetunió széles körű élelmiszerimportot valósít meg, és a többi szocialista ország piacán is egyre gyakrabban jelentkeznek olyan termékek, amelyeket a hazai mezőgazdaság is tudna termelni, de valamilyen oknál fogva előnyösebb importálni. Jelentősen nő a szocialista országok takarmánybehozatala, különösen stabillá vált a fehérjeimport, és a takarmányozás egyre kevésbé marad az időjárás függvénye. Napjainkban ezért mind szélesebben kerül napirendre a nemzetközi munkamegosztás bővítése az élelmiszer-gazdaságban is. A helyzetet befolyásolja továbbá az a körülmény, hogy a szocialista országok eljutottak a fejlődésnek ahhoz a szakaszához, amelyben nemcsak a földterület korlátozott, hanem a munkaerő is. Egyre kevésbé érdemes rossz éghajlatú, gyenge talajú területek kedvezőtlen adottságait munkaerővel és anyagi eszközökkel kiegyenlíteni, sokkal hatékonyabb a termelőerőket más területen felhasználni és bizonyos élelmiszereket importálni. A szocialista országokban agrárprotekcionizmus nem érvényesül, mezőgazdaságuk fejlődésében tehát egészen más természetű gondok állnak előtérben, mint Nyugat-Európában, lényegében az, hogy milyen módon biztosíthatók a megfelelő eszközök a szocialista mezőgazdaság gyors ütemű és arányos fejlődéséhez.

Az Európában kialakítható nemzetközi munkamegosztás lényeges eleme a kedvező adottságokkal rendelkező és modern felszerelésű agrárexportőr szocialista országok

élelmiszer-gazdasági potenciálja. A szocialista nagyüzemek olyan perspektívát biztosítanak a mezőgazdasági termelés fejlesztéséhez, amellyel Nyugat-Európa nem rendelkezik, és amely lehetővé teszi, hogy ésszerűbb munkamegosztás keretében átvegye a kedvezőtlenebb adottságú területek élelmiszer-ellátásának egy részét. A szocialista nagyüzemek lehetőségei az elmúlt időszakban elsősorban az országok belső ellátását voltak hivatottak stabilabb alapokra helyezni, és szerepet játszottak a szocialista országok közötti munkamegosztás fejlődésében. A következő időszakban azonban lehetőség van arra, hogy mindinkább növeljék jelentőségüket a kelet–nyugati kapcsolatok bővülésében, elősegítve, hogy e kapcsolatok messze túlhaladják az eddigi, úgynevezett tradicionális kapcsolatok körét és színvonalát.

A KELET–NYUGATI KAPCSOLATOK ALAKULÁSA A MEZŐGAZDASÁGBAN

Kontinensünkön a „kelet–nyugati" kapcsolatok a mezőgazdaságban hosszú történelmi múltra tekintenek vissza. A jelenlegi szocialista országokból évszázadok óta folyamatosan jelentős mennyiségű mezőgazdasági termék került a nyugatabbra fekvő országokba. A szállítások folyamatosságát a gyakori háborúk csak korlátozták, de sohasem szüntették meg teljesen. Nagy területek városiasodásának élelmiszerbázisát évszázadokig a Duna-medencéből érkező vágómarha és egyéb termékek alkották. A kelet-európai országok egymás közötti agrárkereskedelmének fejletlensége, valamint Nyugat-Európa szívó hatása következtében az exportpiacot egyértelműen a tőlük nyugatra és délnyugatra fekvő országok jelentették. Amikor a szállítás folyamatossága, időtartama és körülményei egyre kevésbé korlátozták a kivitel volumenét és áruösszetételét, a kelet-európai országok mezőgazdasági termelése növekvő mértékben a nyugati piacok szívó hatására fejlődött. A kezdetleges viszonyok között szállított bőr, gyapjú, bor, vágóállat exportja fokozatosan bővült a dunai hajókon szállított gabonával, majd a vasúti hálózat kibővítése után sertéssel, baromfival, húsokkal, tejtermékekkel, tojással, gyümölccsel. Mindez tükrözi a kelet-európai országok fejlődését, valamint a nyugatról származó impulzusok hatását.

Ebben az időszakban a kelet–nyugati kereskedelem egyrészt valóban a földrajzi irányt, másrészt a történelmi fejlődés következtében a gazdasági fejlettségben mutatkozó különbséget jelezte. A második világháború után azonban, amikor a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés útjai szétváltak, a „keleti" és a „nyugati" jelző a két gazdasági rendszer megjelölésévé vált, és kevés köze maradt a földrajzi fekvéshez, a kelet–nyugati kereskedelem alakulására a gazdaságon kívüli erőtényezők nagy befolyása jellemző. A második világháború után jórészt megszűntek a szocialista országok és Nyugat-Európa között a hagyományos agrár-külkereskedelmi kapcsolatok. Jelentős szerepe volt ebben a szocialista országokkal szembeni hidegháborús politikának. A nyugat-európai országok részére a piac szabályozásának is legolcsóbb megoldása volt a szocialista országokból származó import korlátozása vagy leállítása. Mivel az egyes szocialista országok kénytelenek voltak mezőgazdasági exportjukat fenntartani, a nyugat-európai országok könnyen folytathattak a terheket egyoldalúan az exportáló országokra hárító kereskedelempolitikát. Abban az ütemben, ahogyan

a hidegháború alábbhagyott, nőtt az agrártermékek forgalma az európai szocialista és tőkésországok között.

7. táblázat

*Az európai szocialista és tőkésországok agrárkülkereskedelme**
(millió dollár)

Év	A tőkésországok		
	importja a szocialista országokból	*exportja* a szocialista országokba	importtöbblete
1960–1962 (átlag)	576,4	168,3	408,1
1963	705,2	260,1	445,1
1964	577,9	313,9	264,0
1965	707,0	390,7	316,3
1966	802,0	368,1	433,9
1967	883,2	274,1	609,1
1968	1053,7	398,7	655,0
1969	1139,9	417,6	722,3
1970	1143,0	581,0	562,0
1971	1238,8	631,0	607,8

Forrás: Agricultural Trade in Europe. ECE, Genf és New York 1966–1973. évfolyamok alapján.
* 1965-ig a két német állam közötti kereskedelem nélkül, 1966-tól azzal együtt.

A szocialista országokból az európai tőkésországokba irányuló export értéke az elmúlt évtizedben több mint kétszeresére emelkedett, de növekedése erősen hullámzott, mindenekelőtt az EGK agrárpolitikájából származó bizonytalanságok és hullámzások következtében. Emellett számos más probléma is jelentkezett a kelet–nyugati agrárkereskedelemben. Bár Kelet-Európa agrárexportja Nyugat-Európába nagy hagyományokra tekint vissza, a tőkésországok szocialista viszonylatú agrárexportja növekedési ütemében felülmúlta a szocialista országok azonos termékszállítását. Ennek következtében, bár a tőkésországok agrártermékekből származó importtöbblete abszolút értékben emelkedett, relatív értéke jelentősen csökkent: a hatvanas évek elején ez az importtöbblet a tőkésországok szocialista viszonylatú agrárexportjának 240%-a, 1971–1972-ben viszont már csupán a szocialista országokba irányuló exportjuk értékének megfelelő nagyságú volt. További problémát jelent a szocialista országok számára az európai tőkésországokba irányuló agrárexport összetétele. Ebben ugyanis tartósan három termékcsoport játszik döntő szerepet: az élőállat és a hús, a gyümölcs és a zöldség, valamint a gabonafélék. Az 1971. évi kivitelben ezek részaránya a következő volt: 46, 15, illetve 13%. Ez a termékstruktúra a hatvanas évek eleje óta változatlan, s ez azt jelenti, hogy az export túlnyomó része kevéssé feldolgozott vagy éppen nyers mezőgazdasági termék. Az okok itt is az EGK importpolitikájához vezetnek, amely nincs összhangban a gazdasági fejlődésnek ma az élelmiszer-gazdaságot jellemző tendenciájával. A közös piaci országoknak a külső országokkal szemben érvényesített vámpolitikája, amely elsősorban a nyerstermékek behozatalának kedvez és sújtja az élelmiszeripari késztermékek bevitelét, a szocialista országok agrárkivitelét különösen kedvezőtlenül érinti. Jellemző erre, hogy az EGK-országoknak a szocia-

lista országokból származó agrárimportjában az élőállat és hús aránya 1971-ben 47% volt, ugyanakkor e termékcsoport részesedése összes agrárimportjukban mindössze 16%-ot tett ki. Az a törekvés, hogy az európai szocialista és tőkésországok közötti forgalomban elsősorban nyerstermékek szerepeljenek, megakadályozza, de legalábbis megnehezíti olyan intenzív élelmiszer-gazdasági kapcsolatok kialakulását Európa két része között, amelyek megfelelnek a fogyasztási struktúra változásának és az élelmiszer-gazdaság hatékonyságát emelő fejlődési irányának. Egészséges élelmiszer-gazdasági együttműködés, a nemzetközi fejlődés tendenciáit figyelembe vevő munkamegosztás kialakításához a legfontosabb előfeltétel gyökeresen új szemlélet az EGK részéről, a mezőgazdasági együttműködés új, összeurópai alapokon való megközelítése.

AZ ÖSSZEURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS TÁVLATAI A MEZŐGAZDASÁGBAN

Az összeurópai együttműködés távlatainak meghatározásához mindenekelőtt azt kell szemügyre venni, melyek a mezőgazdaság fejlődését és a munkamegosztás alakulását világméretekben jellemző alapvető tendenciák.

a) Egész Európában – mint az iparilag fejlett országokban világszerte – a mezőgazdaság élelmiszer-gazdasággá való átalakulása jellemző. A komplex fejlődés egyik folyamata a mezőgazdaság tradicionális modelljének az átalakulása. E modell jellemzője volt a sok ágazatú, a munkaerő állandó és teljes foglalkoztatására, alacsony kockázat mellett folyó termelésre, a sokféle termék értékesítéséből adódó biztonságra törekvés, a saját termelést részben állattartással „feldolgozó" és saját fogyasztását is jelentős részben fedező ágazatok üzemeltetése. Az átalakulás fő iránya a modern, szakosított üzemek kialakítása, jellemzőjük az egy-egy termék termelésére való szakosodás, speciális fajták, géprendszerek és épületek komplex rendszerének működtetése, magas tőkehányad és viszonylag kevés munkaerő. Mindez a tradicionálisnál hatékonyabb termelést eredményez, de a termelés piaci érzékenysége és ezzel a kockázat is nagyobb.

b) Az élelmiszer-gazdasággá való fejlődés másik folyamata az élelmiszeripar és -kereskedelem szoros kapcsolatának a kialakítása a mezőgazdasággal. Az élelmiszer-kereskedelem hatékonyan közvetíti az átalakuló életmód fogyasztási impulzusait az élelmiszeripar felé. A tömegtermelésre berendezkedő élelmiszeripar ezeket az impulzusokat veszi alapul fejlesztési irányának a meghatározásához. Az ipar hatékony működésének feltétele tömeges, homogén, a feldolgozás követelményeihez pontosan igazodó nyersanyag. A szállítási sebesség növekedése és az olcsóbb tartósító módszerek terjedése lehetővé teszi országos és nemzetközi méretekben is a nyersanyagtermelő bázis kiszélesítését és ezzel az egyenletesebb kapacitáskihasználást. Ezáltal lehetségessé válik nyersanyagok és féltermékek szállítása különböző éghajlatú területekről, valamint a tárolás segítségével a feldolgozási időszak meghosszabbítása és a hatékonyság növelése.

A kereskedelmi formák fejlődése, például a nagy szupermarketek terjedése ugyancsak az élelmiszeriparban feldolgozott termékek keresletét ösztönzi a nyerstermékekkel szemben. Mindezen folyamatokhoz jelentős marketingtevékenység kapcsolódik,

s ez megköveteli a hatékony információáramlást a termelő–feldolgozó–kereskedő–fogyasztó láncban.

c) Figyelembe kell venni a fogyasztás változásának a fő irányait is. A fejlődést egyrészt az jellemzi, hogy emelkedik a fehérjében és vitaminokban gazdag ételek fogyasztásának aránya és csökken a magas kalória- és szénhidráttartalmú ételeké. Ennek megfelelően nőnek az igények a hús, a tojás, a sajt és a gyümölcs iránt, és csökken a gabonafélék, a zsír, a cukor, sőt bizonyos zöldség- és főzelékfélék fogyasztása is. A másik megfigyelhető fő irány azzal a törekvéssel függ össze, hogy csökkenjen és egyszerűbbé váljék a háztartási munka. A konyhai munka megkönnyítésére, csökkentésére és a nők egyéb területeken való foglalkoztatására irányuló törekvés általános tendencia a gazdaságilag fejlett országokban. Ez nagyon erősen szerepet játszott a háztartási munka egyszerűsítésében és az étkeztetés nagyüzemi formáinak a térhódításában. A nagyüzemi étkeztetés is a konyhai munkák egy részének az élelmiszeriparra való áthárítására törekszik előkészített termékek vásárlásával. A fogyasztók szélesebb köre használ előkészített anyagot vagy félkész terméket. A fenti tendenciának megfelelően a legnagyobb a kereslet a gyorsfagyasztott termékek, a készételek vagy teljes ételsorok (konzerválva vagy gyorsfagyasztva), a csecsemőételek, valamint a gyümölcslevek és egyéb italok iránt. Egyes becslések szerint a következő évtizedben a mennyiségi fogyasztás csökkenése mellett több mint kétszeresére emelkedik a gyorsfagyasztott és $^2/_3$-dal az egyéb úton tartósított vagy előkészített konzervek fogyasztása, a nyerstermékeké pedig $^1/_4$-del csökken.

A tartósítás gyors fejlődésének jellemzője különböző technológiák hirtelen, párhuzamos fejlődése, mint például a gyorsfagyasztás, a liofilizálás, a melegtartósítás új formái. Új ételtípusok és élelmiszerek jelennek meg és terjednek el, ha sikerül az előállításukra alkalmas nagyüzemi technológiát kidolgozni.

d) Mindez igen erős impulzust ad a mezőgazdasági nyerstermékek széles körű feldolgozásának. Ehhez járulnak azok az alapvető változások, amelyek a mezőgazdaságban végbemennek, és amelyek – mint erről szó volt – ma már nem az állati vonóerő géppel való pótlására, hanem az emberi tevékenység fokozott gépesítésére irányulnak. A gépesítés, a mezőgazdaság kemizálása, a biológiai újítások, a mezőgazdaság szervezésének modernizálása, a szoros kapcsolatok megteremtése más ágazatokkal elmossák a korábbi határvonalat a mezőgazdasági és egyéb tevékenység között, a mezőgazdaságban egyre több és sokoldalúbb technikát alkalmaznak, és a mezőgazdasági dolgozóknak egyre inkább úrrá kell lenniük a modern technikán.

e) A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma egész Európában csökken. A csökkenés az elmúlt két évtizedben a leginkább iparosodott nyugat-európai országokban évi 3,5%-ot tett ki, hozzávetőleg 1%-ot Dél-Európában és ugyanannyit az európai szocialista országokban.

Nyugat-Európa legtöbb országában 1980-ra az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának becslései szerint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összmunkaerőnek 5%-a alá csökken. Az európai szocialista országok nagyobb részében – Csehszlovákiát és a Német Demokratikus Köztársaságot kivéve – a mezőgazdasági munkaerő aránya ennél lényegesen nagyobb marad, de a csökkenő tendencia ezekben az országokban is érvényesül. Figyelembe kell azt is venni, hogy nőnek a más célból jelentkező igények a mezőgazdaságilag művelhető terület iránt, például erdő-

sítés, zöldövezet létesítése, üdülőövezet kialakítása, valamint városi települések, útépítés, az infrastruktúra egyéb irányú fejlesztése céljából.

f) A mezőgazdaság egyre kevésbé tekinthető a gazdasági élet elszigetelt szektorának. A mezőgazdasági fejlődés egyre inkább integrálódik a gazdaság általános fejlődésével, és ezt messzemenően figyelembe kell venni az agrárpolitika és az azzal összefüggő nemzetközi együttműködés stratégiájában is.

Különösen figyelemre méltó a mezőgazdasági termelés fejlődésének az a legkorszerűbb jellegzetessége, hogy a technika már nem egyszerűen kézi vagy más munkaerőt helyettesít, hanem teljesen új technológiák alapján lényegében komplex agrotechnikai rendszerek kialakításával termel homogén terméktömeget takarmányként, húsipari nyersanyagként történő felhasználás céljára, és ezzel nagymértékben hozzájárul a feldolgozás hatékonyságához. A komplex új mezőgazdasági technológia alkalmazása ma már döntő feltétele az exportpiacokon versenyképes élelmiszeripari termékek előállításának. Különösen fontos, hogy a komplex agrotechnikai rendszerek kidolgozása nagyon kutatásigényes. Nem elhanyagolható az élelmiszeripar és a kereskedelem szoros kapcsolata, amely lehetővé teszi, hogy az élelmiszerek választéka és minősége a fogyasztók igényeinek megfelelően alakuljon. Mindez azt is jelzi, hogy a gazdálkodás jellegének változásával együtt egyre nő a termelésben a tudományos kutatás materializált része, a vetőmagok, műtrágya, tenyészállatok, mezőgazdasági technika stb. beszerzésére fordított költségek aránya, továbbá mind nagyobbak a feldolgozásnak, a csomagolásnak, az elosztásnak és az értékesítésnek a költségei. Ma már a fejlett ipari országokban előállított élelmiszerek értékének mintegy a fele feldolgozási és elosztási költség, s néhány év múlva ez az arány előreláthatólag 60% lesz.

A mezőgazdaságban végbemenő termelési forradalom gyökeresen befolyásolja a mezőgazdaságban kialakult belső és nemzetközi munkamegosztást. A munkamegosztás fejlődésének egyik iránya a mezőgazdasági ágazatok (gabonatermelés, állattenyésztés, kertészeti termelés) különböző ágazatokban való elkülönülése. Másik iránya a vertikumlépcsők (növénytermelés, állattenyésztés, ipari feldolgozás, értékesítés) szakosított vállalati tevékenységgé történő átalakítása. A hatékonyság növekedése mindenekelőtt az élelmiszeripari ágazatban jelentkezik, az élelmiszeripar expanzívabb a mezőgazdaságnál. Az élelmiszeripari nagyüzemek egyenletes leterhelése és az iparág hatékonyságának növelése érdekében bővül a különböző éghajlatú területekről származó nyerstermékek feldolgozása, és egyes országokban az élelmiszeripar növekvő mértékben importbázison fejlődik. A korszerű élelmiszer-gazdaság a munkamegosztás fejlődése során elváló ágazatok és vertikumok hatékonyabban kapcsolódó, új formában való integrálása. Mindez az országokon belül is lezajlik, de kihat a nemzetközi munkamegosztásra is.

A nemzetközi munkamegosztás modellje azonban más tényezők hatására is átalakulóban van. Alapjában megváltozott az a korábbi modell, amelyben mezőgazdasági és ipari országok kereskedtek egymással. A klasszikus munkamegosztás alapján a fejlettebb ipari országok az ipari termelésre koncentráltak, és élelmiszer-ellátásukat az agrárországokból fedezték. Az elmúlt évtizedben azonban jelentősen nőtt az ipari országok mezőgazdaságának a színvonala is. Azokban az országokban, ahol a mezőgazdasági termelés adottságai is kedvezőek, fennmaradt a mezőgazdasági export is. A nemzetközi munkamegosztás növekedését mutatja, hogy ugyanakkor – kevés kivétellel – mezőgazdasági és élelmiszeripari importjuk is nő. Mindennek következtében

az ipari országok ma már mezőgazdasági termékekből is jórészt fedezni tudják szükségleteiket. Igényeik növekedésével fokozódott a belföldi termelés és a hasonló jellegű, fejlett ipari országok egymás közötti forgalma. Ezt mutatja az, hogy a mérsékelt égövi országok egymás közötti forgalma az élelmiszer-gazdasági világkereskedelem legnagyobb és egyik leggyorsabban is növekvő szektora.

Ezt a megállapítást igazolják az alábbi adatok (lásd 8. táblázat).

8. táblázat

Az agrártermékek világkereskedelmének struktúrája és dinamikája az 1967–1969. évek átlagában

Honnan	Hova			
	fejlett tőkésországok	szocialista országok	fejlődő országok	világ összesen *
	milliárd dollár (fob)			
Fejlett tőkésországok	24,6	1,3	5,2	31,2
Szocialista országok	2,4	2,5	0,1	6,0
Fejlődő országok	12,3	1,8	3,1	17,4
Világ összesen	39,3	5,6	9,3	54,6
	megoszlás (%)			
Fejlett tőkésországok	45	2	10	57
Szocialista országok	4	5	2	11
Fejlődő országok	25	3	6	32
Világ összesen	72	10	18	100
	Évi átlagos növekedés 1962–1964 és 1967–1969 között (%)			
Fejlett tőkésországok	5,4	—2,2	4,8	4,8
Szocialista országok	10,0	1,4	9,8	6,4
Fejlődő országok	2,2	4,3	3,8	2,7
Világ összesen	4,7	1,3	4,8	4,3

Forrás: FAO Commodity Review and Outlook 1972–1973. FAO, Róma 1973. 41. old.
* A világkereskedelem ismeretlen rendeltetésű tételei miatt az oszlopok nem mindig adják ki a „Világ összesen"-t.

A FAO 1973-ban publikált adatai szerint a hatvanas években a fejlett tőkésországok egymás közötti élelmiszer-gazdasági külkereskedelme évi 5,4%-kal, a szocialista országok fejlett tőkésországokba irányuló szállításai pedig évi 10%-kal emelkedtek.

A többi viszonylatban a növekedés üteme ennél kisebb volt, kivéve a szocialista országokból a fejlődő országokba irányuló szállításokat, ezek volumene azonban nem volt számottevő.

Jelentős változásokat mutatnak a fejlődő országok, amelyek korábban egy sor termékből a fejlett országok élelmiszer-ellátóinak a szerepét játszották, mára viszont a helyzet megváltozásával, a gazdaságilag fejlett országokból a fejlődőkbe irányuló agrárexport erősen növekvő. Ezt mutatják a 8. táblázat adatai is. A fejlődő országok agrártermelésének elmaradottsága és ugyanakkor az élelmiszerek iránti igények növe-

kedése ma a világ egyik legnagyobb problémáját okozza. Ez összefügg a fejlődő országok általános gazdasági helyzetével, fejlődésük alapproblémáival, és ezért természetes, hogy a csak a mezőgazdaságot érintő „zöld forradalom" nem jutott el a problémák gyökeréig.

Mindezek az átalakulások, valamint a műanyagok elterjedése miatt egyes természetes nyersanyagok iránt a kereslet visszaesése megbontották az élelmiszer-gazdaság nemzetközi munkamegosztásának a klasszikus modelljét anélkül, hogy már világosan kibontakozott volna a nemzetközi munkamegosztás átfogó új rendszere. Az mindenesetre megállapítható, hogy az iparban végbement változásokhoz némileg hasonlóan a munkamegosztás jövője nem a kifejezetten ipari és agrárországok közötti egyoldalú termékáramlás, hanem előtérbe lép a mezőgazdasági termékek kölcsönös forgalma olyan országok között, amelyek egyúttal fejlett iparral is rendelkeznek. Ez nem változtat azon, hogy az európai országok nagyobb része végső soron mezőgazdasági importőr, s csak kisebb részük exportőr, de a kölcsönös és részben kiegyenlítődő szállítások aránya nő. A szállítási technika révén a szállítási távolság is növekszik, s a nagy fogyasztói területektől távolabbra tolódnak az őket ellátó területek, különösen olyan termékek esetében, amelyek termelésében a természeti tényezők speciális szerepet játszanak (például gyümölcsök). A termelési, szállítási és tárolási technika fejlődése ezért sokkal szélesebb sugarú együttműködést tesz lehetővé, s egyúttal sokkal nagyobb lehetőséget nyújt a korábbinál hatékonyabb munkamegosztás kialakítására. Ha még figyelembe vesszük a komplex technológiai rendszerek kialakításával, az élelmiszer-gazdaság iparosodásával, az élelmiszeripar fejlődésével kapcsolatban mondottakat, akkor világos, hogy a hatékonyság keresésének, a nemzetközi munkamegosztás optimalizálásának gyökeresen új forrásai tárulnak fel az európai országok előtt.

A munkamegosztás kialakításánál tehát új módon vehetők figyelembe a hatékonyság szempontjai. Emellett előtérbe kerülnek egyéb megfontolások is, például a környezetvédelem követelményei. A műtrágyák, növényvédőszerek és más vegyszerek tömeges alkalmazása erősen előtérbe állítja az úgynevezett „tiszta" termékek iránti igényt, és megváltoztatja a mezőgazdasági körforgás biológiai egyensúlyát. A környezetvédelem szempontjai befolyásolhatják a mezőgazdasági termelés területi megoszlását is, figyelembe véve a különböző területek eltérő abszorpciós képességét.

Összefoglalva: az élelmiszer-gazdaságban végbemenő technikai és gazdasági folyamatok erőteljesen kihatnak az európai mezőgazdaság változására, és felvetik egy új nemzetközi munkamegosztás felvázolásának, egy új együttműködési stratégia kialakításának a szükségességét.

A fentiekből kiindulva és szem előtt tartva a jellegzetesen eltérő fejlődést Nyugat-Európában, illetve az európai szocialista országokban, célszerű bizonyos következtetéseket levonni arra vonatkozóan, melyek lehetnek a mezőgazdaságban az összeurópai együttműködés fő vonalai, ezt követően pedig, hogy milyen gazdaságpolitika érvényre juttatása és milyen intézkedések megvalósítása segítheti elő az ésszerűbb, hatékonyabb munkamegosztás kialakítását. A munkamegosztás modelljének a kialakításához figyelembe kell venni, hogy a gazdasági kapcsolatok egyre inkább sokoldalúvá válnak.

Ez a folyamat Európában egyelőre nem összeurópai keretekben valósul meg, hanem egyrészt Nyugat-Európa nagy részében, másrészt a szocialista országok körén belül. Ha azonban az összeurópai együttműködés lehetőségeit vizsgáljuk, akkor célszerű azt is multilaterálisan megközelíteni, pontosabban a bilaterális kapcsolatok

fenntartása és fejlesztése mellett multilaterálisan is vizsgálni az agrárszektorban kialakítható munkamegosztás optimalizálását. Ebből a szempontból értékesek azok a – pozitív és negatív – tapasztalatok, amelyeket az országok a KGST-n és a Közös Piacon belüli sokoldalú együttműködés során szereztek. Nyilvánvaló, hogy a sokoldalú alapra helyezendő európai együttműködés nem a regionális integrációkat váltja fel, mégis feltárhatja az egész Európát felölelő nemzetközi munkamegosztás lehetőségeit. Az első következtetés tehát, hogy összeurópai szinten rendszeresen vizsgálni kell az európai mezőgazdaság helyzetét, a mezőgazdaságban lezajló változásokat, és összeurópai méretekben is keresni kell – folyamatos munkával – a mezőgazdasági termékforgalom, az élelmiszer-gazdasági együttműködés optimális megoldását.

A munkamegosztás egyik alapvető követelménye az, hogy tartós alapokon nyugodjék, és ez nem képzelhető el a jelenleginél nagyobb fokú biztonság nélkül. A mezőgazdasági vagy élelmiszeripari termékeket exportáló országoknak a mainál nagyobb biztonságra van szükségük ahhoz, hogy szilárd alapokon fejleszthessék az élelmiszergazdaság azon ágait, amelyeket az európai piacok igényelnek. Ez távolról sem jelenti azt, hogy mindenféle kockázat kiküszöbölhető, hiszen az éghajlati ingadozásoktól kezdve a világpiac egyéb részeinek hatásain túl az élelmiszerpiacok bonyolultságáig sok tényező hord magában bizonytalanságot és teszi szükségessé kockázat vállalását. Annak kockázata azonban nem viselhető el egy tartós alapokon nyugvó munkamegosztás esetén, hogy az abban részt vevő országok egy része egyoldalúan változtassa gazdaságpolitikáját, vagy eleve olyan gazdaságpolitikát kövessen, amely magában hordja, intézményesíti a külkapcsolatok bizonytalanságát. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy meg kell változnia az EGK azon magatartásának, amely ma intézményesíti a bizonytalanságot a nyugat-európai piacokon az oda exportálni kívánó kívülálló országok vonatkozásában. A munkamegosztás fejlesztése a stabilitás fokozását igényli azonban más országok, így a szocialista országok részéről is, különösen a szállítások pontosságát, a termékek minőségét illetően. Az európai méretű munkamegosztás előfeltétele tehát az országok gazdaságpolitikájának és agrárpolitikájának olyan mértékű összehangolása, amely nagyobb állandóságot tesz lehetővé az európai országok gazdasági kapcsolataiban.

Az optimális hatékonyság, termelési struktúra és munkamegosztás kialakítása megköveteli, hogy Európában fokozatosan megszűnjék az a protekcionista rendszer, amely ma az importkorlátozás különböző módszereivel fékezi a racionálisabb munkamegosztás kialakítását. A FAO szerint a legegyszerűbb lenne mindenfajta importkorlátozást lebontani avégett, hogy így a fogyasztói igények szabadabban nyilvánuljanak meg és a fogyasztás arra a szintre emelkedhessen, amely megfelel az országok egy főre eső nemzeti jövedelmének. Nyilvánvaló, hogy ez máról holnapra nem hajtható végre, az importkorlátozások megszüntetése csak hosszabb folyamat eredménye lehet. Döntő jelentőségű azonban ennek egyértelmű elhatározása és az átmenet megfelelő lépcsőinek a kidolgozása. Az önellátásra való törekvés folytatása, a jelenlegi túlzott protekcionizmus fenntartása egyrészt óriási terheket hárít az e politikát folytató országok lakosságára, olyan terheket, amelyek egy ésszerű nemzetközi munkamegosztás esetén nem vagy kisebb mértékben merülnének fel. A protekcionista politika egyébként egy idő múlva saját alapjait is aláássa, mert a mezőgazdasági termelés növekedése, az önellátás arányának a fokozása vagy teljes elérése csökkenti a protekcionizmus megvalósításának a lehetőségét. Mindemellett ez a politika szembekerül a bővülő

nemzetközi munkamegosztással nemcsak abban az értelemben, hogy nem tudja kihasználni a mezőgazdaságban a komparatív előnyöket, hanem abban az értelemben is, hogy aláássa a protekcionista politikát folytató országok exportjának fejlődési lehetőségeit. Ez különösen élesen jelentkezik a szocialista és az EGK-országok kapcsolatában, mert ha nem is pontosan, de nagy vonalakban a szocialista országok exportképességétől és a többi között mezőgazdasági exportjának az alakulásától is függ felvevőképességük, keresletük a nyugat-európai feldolgozó ipar termékei iránt.

Mindez tehát azt tenné szükségessé, hogy a nyugat-európai országokban az élelmiszer-gazdaságban is a gazdasági erőforrások racionális kihasználására törekvő gazdaságpolitika és nyíltabb külkereskedelmi politika valósuljon meg. Egy ilyen politika lenne összhangban a legtöbb nyugat-európai ország általános gazdaságpolitikájával és még inkább az Európa két része közötti gazdasági elzárkózás felszámolásával. Mindez természetesen erősen érinti a nyugat-európai parasztsággal összefüggő szociálpolitikai érdekeket, és már csak ezért sem hajthatók végre hirtelen fordulatok. Nyugat-Európában azonban széles körben érlelődik annak felismerése, hogy a nyugat-európai parasztság megsegítését célszerű elsősorban szociálpolitikai kérdésként kezelni, ideértve az idősebb korosztály szociális támogatását, a fiatalabb korosztály iparba vagy az egyéb nemzetgazdasági szektorokba történő átirányításának az elősegítését, de még a mezőgazdaság ártámogatásának is szociális szempontból történő kezelését. A problémák szociális aspektusból történő megközelítésének előnye, hogy nem deformálja mesterségesen a termelés alakulását, hanem lehetővé teszi a komparatív előnyök és ennek révén a nagyobb hatékonyság érvényesülését.

Az összeurópai együttműködés kibontakozásának további előfeltétele a kölcsönös érdekek figyelembevételéből kiindulva a megfelelő következtetések levonása abból, hogy a mezőgazdaság mindinkább élelmiszer-gazdasággá fejlődik és egyre fokozódik a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozása. Ezért növekvő helyet kell kapnia a feldolgozott élelmiszerek forgalmának kelet–nyugati viszonylatban is. Ez azzal járna, hogy az agrárexportőr szocialista országok nagyobb mértékben tudnák termékeiket feldolgozott állapotban értékesíteni a nyugati piacokon, és ez az összes külkereskedelem lényegesen dinamikusabb fejlődését tenné lehetővé. E tendencia érvényesülésének feltétele ugyanakkor, hogy az agrárexportőr országok messzemenően figyelembe vegyék a fogyasztó országokban kialakult igényeket, piaci szokásokat a termékek minőségét, csomagolását, a szállítás pontosságát illetően. A növekvő élelmiszeripari export jelentőségének fel- és elismerése erőfeszítéseket igényel tehát az exportőr és importőr országokban egyaránt. Ennek a többi között a forgalom stabilizálására kell irányulnia a termékek szélesebb választékát illetően (húsok, húskészítmények, gyümölcs- és zöldségfélék, borok és egyéb minőségi készítmények). Mindezt azért kell aláhúzni, mert az agrártermékek kelet–nyugati forgalma nagymértékben attól függ, hogy a nyugat-európai tőkésországok és különösen a Közös Piac országai agrárproblémáikat a jövőben is a kívülálló országokkal, közöttük az európai szocialista országokkal való forgalom rovására kívánják-e megoldani. A kelet–nyugati forgalom fejlesztését ezért mindenekelőtt az biztosíthatja, ha a nyugat-európai országok fokozatosan megszüntetik protekcionista agrárpolitikájukat és lehetővé teszik az agrárexportőr szocialista országok termékeinek értékesítését szélesebb skálában és magasabb feldolgozottsági fokon.

Ahogyan az európai élelmiszer-gazdasági kapcsolatoknak be kell illeszkedniük a

kibontakozó szélesebb körű összeurópai munkamegosztásba, ugyanúgy figyelembe kell venniük a világban végbemenő munkamegosztás változásait, különös tekintettel a fejlődő országok érdekeire, lehetőséget nyújtva számukra kivitelük bővítésére azokon a területeken, amelyeken tartósan exportőrnek tekinthetők. A szocialista országok erősen érdekeltek abban, hogy agrártermékeket hozzanak be a fejlődő országokból, és helyesnek tartják, ha általában is csökken a protekcionizmus a fejlődő országok kivitelével szemben.

Az összeurópai együttműködés kiegészítő feladata és eredménye lehet a többlethozzájárulás a világméretű problémák rendezéséhez. Az élelmiszeripar modern irányai egyrészt táguló távlatokat nyithatnak a szélesedő ipari kooperációkhoz, másrészt növelhetik az élelmiszer-gazdasági szektor gazdaságos exportrádiuszát, új alternatívák feltárására vezethetnek.

A fenti szempontok érvényesítése új megvilágításba helyezheti a nemzetközi együttműködés lehetőségeit az agrárszektorban. Lehetővé teheti a gazdasági racionalitás érvényesülését és ezzel a munkamegosztás hatékonyságának a fokozását. Ez utóbbi távolról sem csak a mezőgazdaságban jelentkezik, hanem érinti az egész népgazdasági hatékonyságot, különös tekintettel az agrárszektor egyre szélesebb összefonódására a gazdaság egyéb ágaival. A hatékonyság fokozódása Nyugat-Európában elsősorban abban nyilvánulhat meg, hogy csökkennek az agrárprotekcionizmus súlyos terhei, a szocialista országok számára pedig, hogy növekedhet és stabilizálódhat a nyugateurópai mezőgazdasági és élelmiszeripari piac.

Az összeurópai munkamegosztással kapcsolatban célszerű figyelembe venni azt a specifikus körülményt is, hogy az európai szocialista országokban olyan nagyüzemek – állami gazdaságok és szövetkezetek – alakultak ki, amelyek méretei rendkívül alkalmasak a legmodernebb technika meghonosítására. Bárhogyan alakul is Nyugat-Európában az agrárfejlődés, belátható időn belül ilyen üzemméretek kialakulására nem lehet számítani. Azokon a területeken tehát, ahol az üzemméreteknek nagy jelentősége van – és a mezőgazdasági termelés túlnyomó része ilyen –, ez a körülmény olyan előnyt biztosít a szocialista országoknak, amellyel Nyugat-Európa nem rendelkezik. Az összeurópai együttműködés egyik jellegzetességévé válhat az, hogy a nagyüzemek létéből fakadó előnyt az országok együttesen használják ki. Erre például szolgálhat az a megállapodás, amelyet magyar vállalatok amerikai cégekkel kötöttek a kukorica zárt rendszerű termesztésére vonatkozóan (Corn Production System – CPS). Az együttműködés keretében felhasználják az Egyesült Államokban már korábban kifejlesztett kukoricafajtát, agrotechnikát, gépeket, munkaszervezést, szakismereteket, és érvényre juttatják Magyarország egyik legjobb állami gazdaságának nagyüzemi termelésében. Ez a gazdaság kifejlesztette a zárt rendszerű, nagy hozamú kukoricatermesztést, amely az amerikai technológia mellett a magyar szellemi tudás, a céltudatos kísérletezés és fejlesztés, valamint a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit és eredményeit is magában foglalja. A bábolnai tapasztalatok és termelési feltételek (vetőmag, technológia, gépek stb.) más gazdaságoknak is rendelkezésére állnak, és a zárt rendszerű kukoricatermesztés vetésterülete növekvőben van. Emellett egyre inkább terjed a kooperáció alapján a termelési eljárás átadása harmadik országoknak. A CPS-rendszer bevezetése eddig két év átlagában 22%-kal növelte a terméshozamot azokban a gazdaságokban, amelyek ezt átvették, s ez a növekedés évről évre tovább folytatható. Az együttműködés tehát a legfejlettebb technológia átvételét eredményezte olyan területeken, ahol ezt

jól tudták hasznosítani, és ahol a fejlett technológiát a modern szocialista nagyüzemmel kombinálták.

Ha az európai országok közös nevezőre jutnak abban, hogy milyen irányban bővítik együttműködésüket az élelmiszer-gazdaság területén, akkor felmerül a kérdés: milyen módszerek alkalmazása lehet a legeredményesebb.

Első helyre a gazdaságpolitikai koordinálást kell állítani, mindenekelőtt azt, hogy az európai országok ismertessék egymással hosszú távú stratégiájukat annak érdekében, hogy kölcsönösen figyelembe vehessék egymás stratégiáját saját elhatározásaiknál. Az erre vonatkozó tárgyalások, mint általában a gazdaságpolitikai jellegű tárgyalások, először csak információcsere jellegűek lehetnek, de már ez is rendkívüli haszonnal járhat az országok gazdasági stratégiájának véglegesítése szempontjából. Az információáramlás szélesítése, rendszeressé tétele azonban elvezethet egy ennél szélesebb együttműködéshez is, amely már felölelheti a gazdaságpolitika bizonyos egyeztetését, az exportáló országokban a fejlesztést, az importőrökben az igények növekedését illetően. Ennek jelentőségét fokozza az, hogy a termelőerők fejlesztése csak hosszú távon ható tényezők révén valósítható meg, amelyeket komplex módon és dinamikusan kell figyelembe venni.

A kormányok agrárpolitikájának összehangolása emellett áthidalhat rövid távon mutatkozó nehézségeket is, például átmeneti túltermelés esetén. Azért lehet nyugodtan hangsúlyozni az átmeneti jelzőt, mert Európában egyetlen területen sem volt nagyobb túltermelés, olyan helyzet, amikor nem lehetett ésszerűen és elfogadható feltételek mellett levezetni a feleslegeket. Az országok közötti információcserének ezért az eddigieknél lényegesen hatékonyabb megoldások keresésére kell irányulnia. Ez vonatkozhat például a lökésszerű kínálatok levezetésére vagy a szállító, elosztó, tároló és feldolgozó hálózatban jelentkező szűk keresztmetszetek kiküszöbölésére és ennek segítségével az árupályák működésének megkönnyítésére.

A gazdasági együttműködés elvezethet ahhoz, hogy egyes területeken a termelés és elhelyezés biztonsága érdekében hosszú lejáratú megállapodások kötésére kerüljön sor. Ezek nagymértékben fokozhatják a termelés stabilizálását, különösen a nagy beruházást igénylő ágazatokban, valamint a másik oldalról a beszerzés biztonságát az importáló országok számára. Ilyen egyezmények kisebb élelmiszeripari ágazatokra is köthetők, amelyeknél esetleg könnyebben meg lehet találni a résztvevők kölcsönös érdekeltségét. Célszerű azonban, hogy a hosszú lejáratú egyezmények a szóban forgó ágazat egész vertikumát öleljék fel. Ez teszi ugyanis lehetővé azt, hogy a megállapodások elősegítsék a termékek feldolgozására kiterjedő munkamegosztás kialakulását is.

Amíg a gazdasági együttműködésről a konzultációk egyaránt folyhatnak két- és sokoldalúan, addig a hosszú lejáratú egyezmények általában kétoldalúan köthetők. Ez nem zárja ki egyes esetekben sokoldalú áruegyezmények kötését sem. Néhány mezőgazdasági termékre (búza, cukor) egy-egy időszakra sikerült egyezményeket létrehozni. Ezek azonban szerepüket csak addig tudták betölteni, amíg a kereslet és kínálat, a részt vevő országok termelési és fogyasztási arányai viszonylag nem túl széles határok között mozogtak. Nehézségekbe ütközik olyan készletek felhalmozása és finanszírozása, amelyek a nagyobb ingadozások kiküszöbölésére is alkalmasak. Cikkenként eltérő és változó a termelők és fogyasztók szervezettsége. Ellentmondás jelentkezik a nyersanyagok ármozgásának korlátozása és a késztermékek növekvő árai

között. Az egyes, a világgazdaság egyéb folyamataitól elszigetelt áruegyezmények alig életképesek. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a gazdaság stabilitása megkívánja ilyen egyezmények kidolgozását. Feltételezhető, hogy ezek akkor eredményesek, ha sikerül olyan feltételeket kialakítani, amelyek lehetővé teszik a nagyobb, átfogóbb összefüggések figyelembevételét és amelyek elég rugalmasak ahhoz, hogy változó körülmények között is alkalmazni lehessen őket.

Egyes területeken aktuálissá válhat termelési kooperáció kialakítása. Ennek alapját azok az irányelvek alkothatják, amelyekről az ipari kooperáció kapcsán már szó esett, de messzemenően figyelembe kell venni az élelmiszer-gazdaság specifikus jellegét, például a szocialista nagyüzem és a fejlett technológia kombinálásának a lehetőségét. E megállapodások célja a technikai és termelési kapcsolatok hosszabb időre szóló stabilizálása lehet.

Növekvő érdeklődés mutatkozik mind a szocialista, mind a tőkésországokban a tudományos-műszaki együttműködés, a kölcsönös tapasztalatok hasznosítása iránt. Az élelmiszer-gazdaság fejlődésének felgyorsulása, a modern komplex agrotechnikai módszerek kialakítása egész sor új tapasztalatot hozott felszínre Európa összes országában, közös hasznosításuk minden európai ország érdeke. Figyelembe kell venni a tudományos-technikai forradalom óriási szerepét a mezőgazdaságban, valamint azt, hogy a kisebb országok szűk kutatói kapacitása önmagában nem is tud lépést tartani az e téren mutatkozó gyors fejlődéssel. A két- és sokoldalú tudományos-műszaki együttműködés az európai országok között ezért a fejlődés meggyorsításának fontos tényezője.

Az együttműködés bővülése igen nagy erőfeszítéseket követel az exportáló országoktól annak érdekében, hogy maradéktalanul megfeleljenek az importőr országokban jelentkező igényeknek. A nagy verseny és a technikai fejlődés következtében ez távolról sem könnyű feladat. Figyelembe kell venni, hogy az európai agrárexportőr szocialista országok élelmiszeriparának fejlettsége még több vonatkozásban nem érte el a nyugat-európait.

Igen jellemző példák hosszú sora bizonyítja, hogy különlegesen jó zamatú, minőségileg kiváló mezőgazdasági alapanyagokat aránylag alacsony árakon lehet csak értékesíteni a szállítások egyenetlensége, a csomagolás kezdetlegessége, a marketingtevékenység alacsony színvonala következtében. A nemzetközi munkamegosztás bővülése ezért nemcsak az importáló országok számára jelent feladatokat a tekintetben, hogy megnyissák piacaikat, hanem az exportőr országok számára is, hogy megfelelően és gyorsan tudjanak igazodni a piac egyre növekvő igényeihez. Ennek egyik előfeltétele az is, hogy az európai együttműködés keretében is érvényesüljön az a világszerte mutatkozó törekvés, amely a közbeiktatódó ipari és kereskedelmi lépcsők számának csökkenésével szorosabb és közvetlenebb kapcsolat kialakítására irányul a mezőgazdaság és a végső fogyasztók között. A piaci impulzusok növekvő érvényesülése az élelmiszer-gazdaságban az összes európai ország közös érdeke.

*

Összefoglalva megállapítható: bizonyos feltételek megértek ahhoz, hogy a mainál ésszerűbb és átfogóbb munkamegosztás és együttműködés alakulhasson ki az élelmiszer-gazdaságban az európai országok között. E feltételek részben az összeurópai

együttműködés általános problémáival függnek össze, részben Európa különböző részeinek speciális természeti és társadalmi adottságaival. Azért beszélhetünk azonban csak bizonyos feltételekről, mert egyelőre még nem történt fordulat Nyugat-Európa és különösen az EGK erőteljesen protekcionista agrárpolitikájában, amely az élelmiszer-gazdasági együttműködés fő akadályát képezi. A gazdaságilag ésszerű összeurópai együttműködés valóra váltása mindenekelőtt attól függ, milyen mértékben változik meg a nyugat-európai tőkésországok említett politikája.

V. KÖZLEKEDÉS

A közlekedés Európa országai között mindig fontos politikai és gazdasági szerepet játszott. Anélkül, hogy az Európán belüli közlekedés fejlődését nagyon hosszú időre visszanyúlva áttekintenénk, az összeurópai gazdasági együttműködés szempontjából mindenekelőtt azokat a tendenciákat kell figyelembe venni, amelyek az elmúlt negyedszázadban kerültek előtérbe és a közlekedés fejlődésére ma is hatást gyakorolnak, illetve amelyekkel a következő évtizedekben számolni lehet. A második világháború után Európa közlekedésében alapvető változások mentek végbe. Legjellemzőbb vonásuk, hogy a személyek és áruk szállításában egyre fokozódó szerepet kapott a közúti szállítás, és széleskörűen elterjedt az egységrakományok kialakítása, valamint a különböző szállítási módok kombinálása és fokozatos integrálódása. Széles körűvé vált a közlekedésben is az automatizálás és a számítógépek felhasználása.

Az európai országok közlekedését ebben az időszakban a közlekedési ágak teljesítményeinek a növekedése jellemezte. Ez mindenekelőtt a következőkkel függ össze:

– gyors ütemben nőtt az európai országok külkereskedelmi forgalma. Az elmúlt huszonöt évben a külkereskedelmi forgalom kilencszeresére, a teherforgalom teljesítménye árutonnakilométerben (átkm-ben) több mint négyszeresére emelkedett;

– a legtöbb európai országban nő a társadalmi-gazdasági élet mobilitása, a gazdasági tevékenység diverzifikálása, ezzel együtt növekszik az egyes országok gazdasági életében a külkereskedelem szerepe;

– elmélyül a nemzetközi munkamegosztás. Az európai országok egyre több olyan terméket állítanak elő, amelyet korábban saját szükségleteire minden ország maga termelt, és amelyek kölcsönös külkereskedelmi forgalma jelenleg nő;

– erős tendencia mutatkozik a termelés területi decentralizálására. Egyes országokban, például a két német államban, valamint Svájcban ez évszázados hagyományokon alapul, de e tendencia még ezekben az országokban is növekvő mértékben érvényesül, és eleve intenzív közlekedési kapcsolatokat indukál az országon belül. Más országok gazdasági életét, például Magyarországét és Franciaországét, az jellemezte, hogy túlságosan a fővárosba összpontosult a termelés, és a kormány tudatos gazdaságpolitikát folytat a termelés decentralizálása, új üzemek vidékre telepítése, a fejletlenebb körzetek iparosítása érdekében. Sok európai országon belül vannak olyan országrészek vagy körzetek, amelyek gazdaságilag jóval elmaradottabbak az ország fejlettebb vidékeinél, és ugyancsak a kormányok politikájának egyik célja e körzetek gazdasági életének a fellendítése. Ilyen problémák merülnek

fel például Olaszországban, Franciaországban, Angliában (Skócia), Csehszlovákiában (Szlovákia) stb. Mindez jelentős igényeket támasztott az országon belüli közlekedés fejlesztését illetően;

– a technika fejlődése a közlekedés terén „kisebbé tette a világot", közelebb hozta egymáshoz a világrészeket, a világban megszűntek a gazdaságilag elzárt körzetek. Ma technikailag a világ bármely részéről a világ bármely pontjára szállíthatók áruk, és egyre szélesebbé válik az a sáv, amelyen belül a nagy távolságokra történő szállítás gazdaságos. Ezzel – mindenekelőtt a vízi és légi szállítás fejlődésével – magyarázható, hogy nagymértékben megnőtt a kontinensek közötti forgalom;

– a személyforgalom növekedésében a fejlődő nemzetközi gazdasági kapcsolatok mellett a turizmus fejlődése játszotta a döntő szerepet. A nemzetközi turizmus az elmúlt negyedszázadban a gazdagok és vállalkozó szelleműek kiváltságából tömegek mozgalmává, „modern népvándorlássá" vált. Központja mindenekelőtt Európa.

Mindezek a tényezők tartósak, és ezért a közlekedéssel szemben mutatkozó igények további gyors emelkedésére kell számítani. Az Európán belüli áruforgalom növekedése bizonyos hányadban attól is függ, hogy a kelet–nyugati forgalom lassabban vagy gyorsabban fejlődik-e, de a közlekedési teljesítmények iránti igény ettől függetlenül is dinamikusan növekszik. Ugyanakkor a kelet–nyugati forgalom alakulását bizonyos mértékig befolyásolja a közlekedés jövője is. Ha ugyanis a közlekedés olcsóbbá és zavartalanabbá válik, ez önmagában is elősegíti az áruforgalom növekedését.

Az elmúlt negyedszázad döntő változást jelentett a nemzeti közlekedési rendszerek nemzetközivé válásában. A vasutat és a hajózást kivéve a közlekedés többi ága a második világháborúig alapjában a nemzeti rendszereken belül fejlődött, és rendkívül alacsony volt a nemzetközi forgalom, valamint a nemzeti rendszerek nemzetközi összekapcsolásának a foka. Ezekben a közlekedési ágakban a nemzeti rendszerek kapcsolatának megerősödése döntően az elmúlt negyedszázadban következett be, illetve jelenleg is folyik. A tehergépjármű-forgalomban széleskörűen megindult a nemzetközi kamionszállítás, és ma már a határokon áthaladó kamionok megszokott jelenségnek számítanak. Még nagyobb a nemzetközi forgalom a turizmus fejlődése révén elsősorban a személygépkocsi-, de az autóbuszforgalomban is. Növekedett a nemzetközi forgalom jelentősége a belvízi hajózásban, bár itt a fordulat előreláthatólag a következő negyedszázadban következik be. Bizonyos termékek csővezetéken történő szállítása egyre jobban fejlődik, és a csővezetékek nagyobb része ma már átlépi az országhatárokat. Végül igen nagy mértékben vált nemzetközivé a repülés. A kisebb területű országokban a belföldi légi közlekedés elhanyagolható, s a repülés gyakorlatilag a nemzetközi forgalomban játszik számottevő szerepet. (Magyarországon például teljesen beszüntették a belföldi járatokat.) Nyilvánvaló, hogy ez a tendencia a gazdasági élet további internacionalizálódásával és a közlekedés technikai fejlődésével csak fokozódik.

Jelentős eltolódás következett be a különböző közlekedési ágak egymás közötti arányaiban. Ennek legjellemzőbb vonása egyrészt a motorizáció gyors térhódítása, másrészt az, hogy a vasúttal szemben a többi közlekedési ág is teret nyert. A motorizáció fejlődése nemcsak a mobilitás és a kényelem iránti személyes vágyat tükrözi, hanem a fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban az áruelosztás rendszerének a megváltozását is. Bár az említett változások néhány országban a vasúti szállítás

abszolút csökkenésére vezettek, az országok többségében a vasúti szállítás volumene változatlanul nő, de lassúbb ütemben, mint a közlekedés többi ága. Így különösen rohamosan nőtt – a személy- és teherszállításban egyaránt – a gépjárműforgalom. Európában alig van áruszállítás (a termeléstől a kiskereskedelemig) és olyan utazás, akár szórakozással, akár munkával függ össze, amelyhez ne vennének igénybe gépjárművet. A motorizáció nemcsak egy a közlekedés terén végbement sok szerkezeti változás közül: teljesen átalakította az európai közlekedés alapjait, és ezért ennek tükrében kell vizsgálni a többi szerkezeti változást is. A közúti forgalom növekedése nem annyira a meglevő forgalomnak a vasútról történő átterelésből származott, mint inkább abból, hogy a forgalom növekedésének nagyobb részét a közút vette át. Az átlagot messze meghaladó ütemben fokozódott a repülés szerepe. Ugyancsak nőtt a belvízi szállítás jelentősége, és új közlekedési ágként jelentkezett a csővezetéken történő szállítás.

Nehéz pontosan előre jelezni, hogy e tendenciák a következő időszakban folytatódnak-e. Több jel mutat arra, hogy a hetvenes évek végén vagy a nyolcvanas évek elején változhat a vasút szerepe, fokozódhat jelentősége a közlekedés egészén belül. Ez egyrészt azzal függ össze, hogy a közúti forgalom (és egyre növekvő mértékben a légi forgalom is) túlzsúfolttá válik, a városokban, egyes nagy forgalmú utakon és más közlekedési csomópontokon (a repülés esetében egyes nagyvárosok légiterében) olyan telítettség lép fel, amely a további fejlődés fékjévé válhat. A környezetvédelem előtérbe kerülése ugyancsak gátat szab a gépjárműforgalom korlátlan fejlődésének. Ebben az irányban hathat az olajproblémák kiéleződése is. Mindez közrejátszhat abban, hogy az áru- és személyforgalom növekedésének a mainál nagyobb része terelődik vissza a vasútra. Ezzel a tendenciával különösen akkor lehet számolni, ha valóra válnak azok a kibontakozóban levő törekvések, amelyek a vasutak modernizálására, az olcsóbb és gyorsabb szállításra, a személyforgalomban pedig a gyorsaság mellett a nagyobb kényelem biztosítására irányulnak. Emellett előtérbe lépnek a vasút bizonyos specifikus előnyei, így például a gépjárműforgalomhoz viszonyított magas termelékenysége (alacsony munkaerőigénye) és jóval alacsonyabb önköltsége, valamint az, hogy a vasúti pálya bővítéséhez kisebb területre van szükség, mint például a modern utak, autópályák építéséhez.

Az elmúlt negyedszázadban a közlekedés terén az egyik legnagyobb változás a különböző szállítási ágak között bekövetkezett integráció. Korábban kevés kapcsolódás volt az egyes szállítási ágazatok között, ez ma egyre szélesebb körű, és sok jelből látható, hogy ez a tendencia fokozódik.

Növekszik a kombinált szállítások aránya. Így például ritka ma már az olyan szállítás, amelynek valamely fázisában a gépjárművek nem kapnak szerepet. Egyre szélesebben terjed az a technika, amellyel egyik járműtípus saját vagy más járműtípust szállít. Ilyen például kamionok vasúton történő szállítása, személyautók szállítása vasúton és kamionokon, kamionok szállítása hajón vagy kompokon, a vízi szállításban a LASH-rendszer (megrakott belvízi uszályokat szállító óceánjáró teherhajók) stb.

Változott a városi és a városközi szállítás egymáshoz való viszonya. Az egyik jellemző vonás e téren az, hogy rendkívül gyorsan nőtt a városközi forgalom (gyorsvasutak, autó- és autóbuszközlekedés, repülés), de kevésbé tartott lépést ezzel a növekedéssel a városon belüli közlekedési hálózat átbocsátó képessége. A városi és

városközi forgalom ugyanakkor fokozatosan integrálódik. Ez részben azzal függ össze, hogy a városok belterületéről fokozatosan kitiltanak különböző járműtípusokat, a pályaudvarokkal és repülőterekkel történő összeköttetésben pedig új, a mainál hatékonyabb módszereket keresnek.

A rakodólapos szállítás és a konténerrendszer elterjedése önmagában véve is nagy jelentőségű a szállítás racionalizálása szempontjából (megtakarítások a rakodási időben, jobb helykihasználás, áruvédelem stb.). A rakodólapokon és a konténerben történő szállítás döntő jelentősége abban van, hogy elősegíti különböző szállítási ágak kombinálását, például konténerek szállítását vízi úton, vasúton és gépjárművel.

A közlekedési ágak integrációja az elmúlt negyedszázadban indult meg, erőteljesen folyik, és minden bizonnyal folytatódni fog a következő évtizedekben is. Ezért ezzel a közlekedés fejlesztésében és az együttműködés perspektíváinak a felvázolásában is számolni kell. Részben e körülményekkel, részben pedig a szállított mennyiségek gyors növekedésével, valamint a közlekedésben lezajló technikai fejlődéssel függ össze, hogy különös figyelmet igényel a közlekedési végpontok és csomópontok bővítése. Egyre szűkebbé válnak a tengeri kikötők, különösen ha figyelembe vesszük, hogy milyen ütemben nő a konténer- és tankerkikötők jelentősége. Rendkívül gyors fejlesztést igényelnek a vasúti csomópontok is, közöttük azok, amelyeken tömegesen raknak át árut széles nyomtávú vasútról normál nyomtávúra. Igen gyors ütemben válnak szűkké még a legmodernebb repülőterek is, figyelembe véve nemcsak a légiforgalom általános növekedését, hanem az óriásgépek terjedését is. A különböző közlekedési ágak integrálódása még viszonylag új folyamat, emiatt ebből nehéz teljesen megbízható következtetéseket levonni a közlekedés és a közlekedési eszközgyártás fejlesztésére vonatkozóan.

Különösen élesen vetődik fel a gyorsabb előrehaladás szükségessége a szabványosításban. A konténeres és a rakodólapos forgalom fejlődése ezt egyenesen elkerülhetetlenné teszi, és természetesen nemcsak a konténerek vagy rakodólapok szabványosítását igényli, hanem az ezeket szállító közlekedési eszközökét is. Hasonló követelményeket vet fel az átrakodás különböző szállítási ágak között (daruk méretezése stb.). Mindenképpen időszerű tehát – legalább az európai országoknak, de világméretekben is – vizsgálni azt, milyen következtetések adódnak a különféle szállítási ágak integrálódásából a szabványosításban, a járművek gyártása terén és egyéb kapcsolódó területeken.

A szállítás mennyiségi növekedésével együtt fokozatosan előtérbe kerülnek a minőségi követelmények is. E tekintetben a fejlődés lassú. Leegyszerűsítve azt állapíthatjuk meg, hogy az elmúlt időszakban elsősorban a mennyiségi növekedés dominált, csak néhány területen következett be számottevő minőségi változás (például néhány európai expresszvonat megindítása), a minőségi tényezők vonatkozásában inkább csak az igények bontakoztak ki. Ezek azonban elég egyértelműen mutatják, hogy a közlekedésben a jövőben milyen követelmények felmerülése várható. A minőségi követelmények egy része magában a közlekedésben, elsősorban a személyszállításban merül fel, ahol az utazó személyek érthető módon nagyobb kényelmet és részben nagyobb gyorsaságot igényelnek. A vasút versenyképességének a visszaállítása a gépjárműforgalommal szemben ezért nem kis részben attól függ, mennyire tud az autóközlekedésnél gyorsabb és kényelmesebb utazási körülményeket biztosítani.

Hasonlóképpen merül fel a kérdés a belvízi hajózásban, ahol például a szárnyashajó bevezetése eredményeként ez a gyorsaság és kényelem már realitás. Az Európán belüli repülésben a rövid távok miatt a minőségi követelmények nem annyira a repülési idő alatt merülnek fel (sok járaton csak egy hűsítő ital felszolgálására van idő), mint inkább a repülőterek gyorsabb megközelítésére, a repülőtéren töltött idő lerövidítésére és kényelmesebbé tételére vonatkoznak. A teherszállításban felmerülő minőségi követelmények elsősorban a szállítási sebesség fokozására irányulnak, különösen a romlandó áruk, az élőállatok és a primőrök esetében. Ehhez természetesen távolról sem csak a szállítási sebesség fokozására van szükség, hanem a rakodási, rendezési és várakozási idő rövidítésére is.

A közlekedéssel szemben támasztott minőségi követelmények azonban nemcsak azok részéről merülnek fel, akik közlekednek vagy árut szállítanak, hanem a lakosság igen széles rétegei részéről, amelyek hatékonyabb védelmet kívánnak a közlekedés által okozott környezeti ártalmakkal szemben. Ezért a közlekedés minőségének javításához tartozik a kipufogó gázok káros tartalmának csökkentése (ez kihat a belső égésű motorok konstrukciójára is), egyes területeken a belső égésű motorok felváltása villamos meghajtással, a gépjármű-közlekedésben és a repülésben a zajártalmak csökkentése, illetve korlátok szabása, a vasúti közlekedésben a gőzvontatás használatának teljes megszüntetése stb.

A következő évtizedekben ezért joggal számolhatunk azzal, hogy a közlekedési teljesítmény növekedésének párosulnia kell a közlekedés gyorsaságának, kulturáltságának és környezeti szempontból vett „tisztaságának" a fokozódásával. Erre azért is fel kell hívni a figyelmet, mert mindezek a feladatok a közlekedés mai állapota mellett már nem oldhatók meg a nemzeti határokon belül, egy-egy ország által, hanem csak széles körű nemzetközi együttműködés révén.

VASÚTI FORGALOM

Az elmúlt két évtizedben az európai vasutakon a személy- és áruforgalom alakulása eltérő tendenciát mutatott. Az utasforgalomban az emelkedés nem egyértelmű, e téren nagy eltérések jellemzők az európai országok között. A vizsgált európai szocialista és tőkésországok adatai alapján kiderül, hogy az ötvenes évek eleje óta több fejlett ipari országban, így Angliában, Svédországban és a Német Demokratikus Köztársaságban az utaskilométerben mért személyforgalom csökkenő tendenciát mutat. Dániában, Norvégiában, Csehszlovákiában és Lengyelországban megközelítőleg azonos színvonalon mozog. Erős emelkedés mutatkozik viszont a többi között Bulgária, Jugoszlávia, Svájc, Románia, Olaszország, Magyarország, Hollandia, Franciaország és a Szovjetunió esetében. A Német Demokratikus Köztársaságot és Csehszlovákiát kivéve a többi szocialista országban az utasforgalom fejlődése az életszínvonal általános emelkedésével és a motorizáció alacsony fokával függ össze. Néhány magasan fejlett tőkésországban, mint például Svájcban és Franciaországban, az emelkedés fő tényezője a szolgáltatások színvonalának a fokozódása (növekvő sebesség, kényelem, járatsűrűség), valamint az a körülmény, hogy a közutak egyre telítettebbé válnak. Általános jelenség viszont, hogy az átlagos utazási távolság a vasutakon a legtöbb országban emelkedett.

Az áruforgalomban – csupán Angliát és Hollandiát kivéve – az európai kontinens vasútjainál egyértelmű az emelkedő tendencia. Az emelkedés sokkal gyorsabb a szocialista országokban, mint a tőkésállamokban. 1953–1971 között a vasúti teherforgalom km-ben mért teljesítménye Bulgáriában és Romániában négyszeresére, a Szovjetunióban 3,3-szeresére, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Lengyelország esetében 2,4-szeresére, a Német Demokratikus Köztársaságban kétszeresére nőtt. Ugyanezen idő alatt a hasonló mutató értéke a Német Szövetségi Köztársaságban 1,5-szeres, Franciaországban 1,6-szeres, Olaszországban 1,4-szeres, Ausztriában 1,9-szeres növekedést mutatott. Ez nagyrészt a szocialista országok gyorsabb gazdasági fejlődésével és a tőkésországokban a jóval nagyobb közúti konkurrenciával függ össze. Az európai országok túlnyomó részében megfigyelhető a vasutak részesedésének a növekedése a nemzetközi áruforgalomban, valamint az átlagos szállítási távolság emelkedése is.

A vasút jövőbeli szerepét megítélve figyelembe kell venni, hogy még ha az összes áruforgalmon belül lassan csökkenő is a részesedése, napjainkban is az áruforgalom több mint $^3/_4$ része vasúton bonyolódik. Ezért nem kétséges, hogy az áruk nagy tömegben és nagy távolságra történő fuvarozásában megmarad a vasút döntő szerepe. A nemzetközi forgalom súlya különösen a központi fekvésű országok vasútjain számottevő, például a magyar vasutakon is, amelyeken jelentős kelet–nyugati és észak–déli irányú tranzitforgalom bonyolódik le. A magyar vasutak összes áruszállításának a tranzitforgalom jelenleg több mint $^1/_5$-ét alkotja.

Amint már rámutattunk, több körülmény arra utal, hogy évtizedünk végén és a nyolcvanas években a vasút szerepe újra fokozódhat, mindenekelőtt az áruszállításban. Mivel Európában a vasútépítés lényegében befejeződött, a vasút szerepének a növekedése elsősorban nem új vasútvonalak építése, hanem a meglevők korszerűsítése és jobb kihasználása révén valósul meg. A vasút szerepének várható reneszánsza a többi között a következőkkel magyarázható:

– a vasút kapacitása a kocsipark növelésével tovább bővíthető;

– a vasútüzem nagymértékben automatizálható, és ezzel, valamint az önműködő kocsikapcsoló bevezetése révén a szállítás igen biztonságossá tehető;

– csak kis mértékben terheli környezetét, a környezetvédelem szempontjából a legjobban ellenőrizhető és befolyásolható ágazat;

– az utazás sebessége még jelentősen növelhető;

– a fejlett technikát jól alkalmazó vasút az időjárási viszonyoktól függetlenül és a leggazdaságosabban képes hatalmas utas- és árutömegek szállítására.

A személyszállításban a vasút szerepének a növekedése az alábbiakkal függ össze:

– egész Európában tovább fog fejlődni az elővárosi és városkörnyéki forgalom;

– jelentős fejlődés várható a nagyvárosokat összekötő forgalomban;

– az átlagos sebesség jelentősen fokozódni fog, és előreláthatóan eléri az óránkénti 200 km-t (részben hagyományos technikával, részben turbómeghajtású, egy sínű vagy felfüggesztéssel működő vasutakon);

– jelentős erőfeszítések várhatók a vas úti szolgáltatások fokozására (kényelmesebb hálókocsik, nemzetközi expresszvonatok, gépkocsiszállító gyorsvonatok stb.).

A vasúti közlekedés terén a nemzetközi együttműködés nem újkeletű, úgyszólván együtt fejlődött a vasúti közlekedéssel. A bilaterális kapcsolatok mellett rendszeres sokoldalú együttműködés folyik a Vasutak Nemzetközi Uniója, az UIC (Union

Internationale des Chemins de Fer) keretében, amely ma az európai vasutak együttműködésének egyik fő szervezője. Az UIC keretében folyik például a vasúti kocsik összekapcsolásához szükséges műszaki feltételek egyeztetése, a vasutak nemzetközi normáinak és szabványainak a kialakítása, a tagországok vasúti eljárásainak és forgalmi szabályzatainak rendszeres felülvizsgálata. A fenti, összeurópainak nem tekinthető együttműködés mellett kialakult külön a szocialista országok és külön a tőkésországok között is a sokoldalú együttműködés rendszere. Nyugat-Európában 1953 óta ez a CEMT (Közlekedési Miniszterek Európai Konferenciája) keretében bonyolódik. E szervezet igen sok kérdéssel foglalkozik. Ezek között szerepelnek: az infrastruktúra fejlesztésének az összehangolása, különböző közlekedési eszközök üzemeltetésének a problémái, jogi kérdések, különféle nemzetközi szervezetek tevékenységének az összehangolása, szabványosítás. A szervezet elősegíti – külön e célra létrehozott társasággal – a szabványosított vasúti járművek beszerzésének a finanszírozását is. (Megjegyzendő, hogy a CEMT nemcsak vasúti, hanem közúti és egyéb közlekedést érintő kérdésekkel is foglalkozik.)

A szocialista országok vasúti együttműködésének szervezete, az OSZZSD, 1956-ban jött létre. Tevékenysége igen sok területet ölel fel, bár figyelmét zömében a vasúti közlekedésben való együttműködésre összpontosította. Tagjai nemcsak az európai szocialista országok. Megalapításában 12 szocialista ország vett részt, és azóta csatlakozott hozzá Kuba is. Az OSZZSD mellett azonban a KGST megfelelő szervei is egyre fokozottabban foglalkoznak a vasúti közlekedés és fejlesztés összehangolásának különböző problémáival.

A vasúti közlekedés terén az összeurópai együttműködés továbbfejlesztése a már korábban kialakult és jelenleg is fennálló együttműködés szerves folytatását, illetőleg kiszélesítését teszi szükségessé. Az alábbiakban megjelölt és megoldásra váró problémák ezért részben nem teljesen újak, és nem is ölelik fel az összes időszerű, közösen megoldandó kérdést, hanem csak az együttműködés néhány különösen fontos területére mutatnak rá, figyelembe véve a szélesebb összeurópai együttműködés távlatait. Ilyenek:

a személyforgalomban:

– a nemzetközi személyszállító vonatok utazási sebességének jelentős növelése;

– a közvetlen nemzetközi vonatok, illetve összeköttetések számának növelése (átszállás nélküli közvetlen kocsikkal);

– a személygépkocsikat is szállító fekvőhelyes nemzetközi gyorsvonatok közlekedésének a kiterjesztése;

– az utazási kényelemnek és a higiéniai ellátás színvonalának a növelése;

– a korszerű nemzetközi helyfoglalási rendszer általános bevezetése;

az áruforgalomban:

– a transzeurópai áruszállító expresszvonatok (TEE) rendszerének a továbbfejlesztése és ehhez nemzetközi gyorstehervonatok közvetlen csatlakozásának a biztosítása;

– garantált fuvarozási határidők vállalása;

– a konténeres szállítás kiterjesztése a többi között nemzetközi konténerszállító vonatok rendszerének a kialakításával;

– a nemzetközi fuvarozási láncrendszer (vasút–közút–vízi út–városi szállítás) fokozatos kiépítése;

– általánosan érvényesülő, kelet–nyugati viszonylatban is alkalmazható rakodólapos szállítási rendszer alkalmazása, ideértve a többoldalú csere-rakodólapos megállapodásokat is;

az egész vasúti szállítás vonatkozásában:

– a közös határállomások rendszerének kiterjesztése és a határokon való tartózkodás idejének a további csökkentése;

– a hatósági eljárások és kezelések egyszerűsítése;

– a szocialista és tőkésországok vasúti díjszabási rendszerének közelítése;

– a vasúti gördülőállomány és egyéb vasúti berendezések fejlesztésére és egységesítésére irányuló erőfeszítések koordinálása;

– tudományos-műszaki együttműködés a vasutak és tudományos szervezeteik között.

Külön ki szeretnék emelni három olyan kérdést, amelyek mindegyike nagy jelentőségű a vasútüzem fejlesztése és az összeurópai együttműködés bővítése szempontjából.

a) Az európai szocialista és tőkésországokban egyaránt eredményes lépések történtek a nemzetközi forgalomban részt vevő teherkocsipark racionális kihasználására. Kilenc nyugat-európai tőkésország 1963-ban EUROP néven teherkocsiparkot hozott létre, ennek közös állománya 1973-ban mintegy 234 000 kocsi volt. Hét európai szocialista ország 1964-ben hozta létre a Közös Tehervagonparkot (OPW – Obscsij Park Wagonov), és ez 1973-ban mintegy 240 000 teherkocsival rendelkezett. A cél mindkét szervezet megalapításával az üresjáratok csökkentése volt oly módon, hogy a közös tehervagonparkban részt vevő kocsikat nem irányítják üresen vissza a tulajdonos országba, hanem megrakva kerülnek továbbításra az áruk rendeltetési helyének megfelelő és az egyezményben részt vevő országokba; üresen csak az állomány sürgős kiegyenlítéséhez szükséges kocsik futnak. Ez mindkét rendszerben jelentős megtakarításra vezetett. A megnövekedett forgalom lebonyolítása, valamint a hatékony kihasználás kedvező tapasztalatai a kocsiállomány növelésére vezettek. Bizonyos különbségek fennállnak a két rendszer között, például a részesedési arány megállapításának módjában vagy abban, hogy a szocialista országok közös teherkocsiparkjában a pőrekocsik nem vesznek részt, a nyugati poolban viszont igen.

A közös tehervagonparkok pozitív tapasztalatai azt mutatják, hogy a létesítésével elérhető előnyök annál nagyobbak, minél több ország vesz részt benne. Ezért joggal felmerül az a kérdés, nem volna-e célszerű a két kocsipark egyesítésével egy egységes, nagy, közös európai vagonpark létrehozása. Ez tovább fokozhatná a tehervagonok kihasználását, az átlagos kocsiforduló-idő rövidítését, az átlagos raksúly növelését.

A kérdés azonban részletesebb tanulmányozást igényel, figyelembe véve az egységes európai vagonpark létrehozása esetén kialakuló szállítási távolságokat, a felmerülő pénzügyi kérdéseket, a két vagonpark rendszerében és technikai állapotában fennálló különbségeket és mindenekelőtt a részt vevő államok érdekeltségét stb. Ezért kezdetben reálisabb cél a két egyesített vagonpark közötti szorosabb együttműködés kialakítása. Ehhez az vezethet el, ha a már megtett kezdeti lépéseken túl további lépések történnek az OPW és az EUROP közötti kapcsolat bővítésére. Ilyen kezdeti kapcsolatot jelent az a megállapodás, amely szerint az OPW-tagvasutak az EUROP-kocsikat, az EUROP-tagvasutak az OPW-kocsikat bármelyik tagvasútnak átadhatják, akár rakottan, akár üresen; az egymás által használt kocsikért nem köve-

telnek kártalanítást akkor sem, ha a kocsik üresen futnak stb. A jelenlegi laza kapcsolatok bővítése, a két egyesített teherkocsipark tevékenységéről való kölcsönös tájékoztatás kiépítése, állandó kontaktusok fenntartása kölcsönös előnyöket jelenthet mindkét országcsoport számára, és előkészítheti annak reális mérlegelését, milyen keretekben, milyen körülmények között és milyen időpontban lehet napirendre tűzni az egységes európai tehervagonpark létrehozását.

Hasznos együttműködés alakult ki a hűtött áruk vasúton történő szállítására. Az erre alakult társaság, az INTERFRIGO, 21 európai ország vasútját fogja át, olyan országokét, amelyek érdekeltek mezőgazdasági kivitelük megfelelő részének hűtőkocsikban történő szállításában. A hűtött küldemények nemzetközi expressz tehervonatok útján való gyors továbbítása Magyarország számára például azt eredményezi, hogy a Budapesten történt feladás után az áruk hűtővagonokban 17 órán belül Münchenben, 47 órán belül pedig Stockholmban vannak. Ugyancsak meg kellene azt is vizsgálni, milyen keretekben volna ésszerű a hűtővagonok mellett más speciális vagonfajták (tartálykocsik stb.) közös üzemeltetése.

b) Az európai vasutak fejlesztésében nagy lépést jelent az önműködő kapcsolóberendezés alkalmazásának bevezetése a munkaerő-megtakarítás, a baleset-elhárítás és a vasutak automatizálása szempontjából. Az önműködő kapcsolóberendezések felszerelése azonban nagy tőkebefektetést és jelentős gyártási programot igényel, amelyre az európai országok külön-külön nehezen vállalkozhatnának, ezért a nyugat-európai tőkésországok és a KGST-országok egyaránt széles körű együttműködés keretében valósítják meg ezt a programot.

A két program egymással összhangban van az 1985-re tervezett bevezetés időpontját és a műszaki paramétereket illetően is. E tekintetben tehát nem egyszerű kelet-nyugati együttműködés valósul meg, hanem a külön-külön kialakított együttműködés szinkronizálása.

c) Rendkívül jelentősnek ígérkezik a vasutak műszaki fejlesztésére vonatkozó elképzelések összehangolása. A megoldásra váró legfontosabb probléma ugyanis mindenütt a teljesítmény, a vonóerő és a sebesség növelése, a kis súlyú, de nagy teljesítményű hajtómotorok és a könnyebb járművek konstrukciójának a kialakítása. A vontatási rendszerben egyelőre változatlanul uralkodó marad a villamos és Dieselmotoros vontatás, de napirenden van a gázturbinás motorok szerepének vizsgálata, és általánossá válik a 4000–8000 lóerős vontatóegységek használata. Emellett egységesítés szükséges az erőátvitel, a vezérlési rendszer, a segédberendezések, valamint az automatikus vasútbiztosítás terén is.

Mindennek tükrében alapvető feladatként bontakozik ki a vasúti berendezések egységesítése, azonos előírások és szabványok európai méretű alkalmazása és a biztonsági berendezéseknél azonos vagy hasonló szint elérése. Egyetlen országnak vagy országcsoportnak sem jelent előnyt, ha e kérdésekben a műszaki fejlesztési irányok eltérőek. A műszaki fejlődés közvetlen napirenden szereplő, égető kérdései mellett ugyancsak jelentős erőfeszítések történnek több európai országban a maitól gyökeresen eltérő vasúti technika kidolgozására, így például a légpárnás és a mágneses térben mozgó járművek, majd később vasúti rendszerek kifejlesztésére. Az ezzel kapcsolatos kísérletek ma elszigetelten folynak, és a tapasztalatcsere csak szórványos. A közlekedés terén várható nagyarányú műszaki fejlődés, a kutatás és az új beruházások céljára igényelt hatalmas összegek miatt rendkívül időszerű szorosabb

együttműködés kialakítása a kelet- és nyugat-európai vasutak, illetve a járművek és vasúti berendezések gyártásával foglalkozó gépipari intézmények között. Ez hatalmas mértékben meggyorsíthatja a műszaki fejlődést, és jelentős megtakarításokra vezethet mind anyagi, mind szellemi erőforrásokban. Az együttműködés a tapasztalatok rendszeres cseréjével kezdve kiterjedhet kölcsönös kutatási és kísérleti bázisok létesítésére. Ez az együttműködés a közvetlenül jelentkező megtakarításokon túlmenően olyan eredménnyel is járhat, hogy eleve elősegítheti a vasúti rendszerek egyesítését az összes európai vasúton.

KÖZÚTI FORGALOM

Az elmúlt negyedszázadban a világ gazdaságilag fejlett területein a közlekedés egyik fő hordozójává a gépkocsi vált. A világ gépkocsiállományának területi megoszlása többé-kevésbé tükrözi a gazdasági fejlettség színvonalában fennálló különbségeket. A világ személygépkocsiparkja 1971-ben 204 millió volt, ezen kívül 53 millió haszonjárművet (tehergépkocsi, autóbusz, traktor, vontató stb.) használtak. A teljes állomány 80%-a két földrészen összpontosul: Észak-Amerikában (123 millió) és Európában (84 millió). Ha csak a személygépkocsi-állományt vizsgáljuk, ez az arány még magasabb – 85%, amin belül Észak-Amerika 50%-kal, Európa pedig 35%-kal vesz részt.*

A legnagyobb fokú motorizáció Észak-Amerikában következett be, ahol a növekedés 1950 óta már viszonylag lassú ütemű. Európában azonban a gépkocsiállomány nagyon erőteljesen és egyre gyorsuló mértékben emelkedik. A világ gépkocsiparkjának évi átlagos növekedése 1950–1955 között 5,1 millió, 1955–1960 között 6,3 millió, 1960–1965 között 11,6 millió, 1965–1970 között 15,1 millió darab volt. E növekedés tekintélyes része Európára jutott.

A legjellemzőbb változás a személyautó-állomány gyors emelkedése Nyugat-Európában. 1950-ben az 1000 főre jutó személygépkocsik száma Nyugat-Európában 7–46 között mozgott (az Egyesült Államokban ekkor 261 volt), 1970-ben viszont igen sok európai fejlett tőkésországban meghaladta a 200-at, például Belgium, Franciaország, Német Szövetségi Köztársaság, Svájc, Svédország, Anglia esetében (az Egyesült Államokban ugyanakkor 448 volt).

Az európai szocialista országokban a fejlődés jóval később indult meg. Bár az állomány emelkedése most rendkívül gyors, meghaladja az évi 20%-ot, a lakosság számához viszonyított személygépkocsi-állomány a szocialista országokban jóval alacsonyabb a nyugat-európainál. A legnagyobb az autósűrűség a Német Demokratikus Köztársaságban és Csehszlovákiában, de ott sem éri el 1000 főre a 100-at, Lengyelországban, Bulgáriában és Magyarországon pedig csak 20–40 között mozog.

A személyszállítás Európában gyors ütemben tolódott át a közutakra. Nyugat-Európában a személyszállítás túlnyomó része (80–90%-ig) közúton bonyolódik le. Ez az arány a szocialista országokban alacsonyabb, de növekvő tendenciát mutat. Így Magyarországon 1955-ben a közúti közlekedés a közhasználatú személyszállítás teljesítményében (utaskilométerben mérve) mindössze 16%-kal részesedett, 1972-

* Lásd Statistical Yearbook 1972. United Nations, New York 1973. 419. old.

re viszont ez az arány 36%-ra emelkedett. A teherszállításban a közúti közlekedés aránya az európai fejlett tőkésországokban is alacsonyabb, mint a személyszállításban – a Német Szövetségi Köztársaságban és Hollandiában 26, Franciaországban 37, Angliában 77% az átkm teljesítmény alapján –, a szocialista országok esetében ez az arány 5–50%-ig terjed. E téren a legújabb tendencia a nagy befogadóképességű és raksúlyú kamionok megjelenése, elsősorban a *nemzetközi* áruszállításban.

A közelmúltban megfigyelt és a jelenleg is érvényesülő tendenciákat alapul véve az várható, hogy Európában a motorizáció némiképp lelassul ugyan, de a jövőben is folytatódik.

Az üzemanyagköltségek emelkedése, a környezetvédelmi előírások szigorítása, valamint a közúti közlekedés túlzsúfoltsága ellenére hosszú távon Nyugat-Európában továbbra is számolni kell a személyautó-állomány további emelkedésével, és még aránylag messzinek tűnik az az időpont, amikor telítettségről, az autóállomány lényegesen lassúbb növekedéséről lehet beszélni. Még inkább érvényes ez az európai szocialista országokra, amelyekben a motorizálás üteme jelentősen meggyorsult, s ahol az említett korlátozó tényezők kevésbé érvényesülnek. Ez mindenekelőtt az életszínvonal emelkedésével függ össze. Emellett egyre erősödnek az olyan törekvések, amelyek az ipari termelés decentralizálása, a nagyvárosokba történő túlzott tömörülés meggátlása következtében egyre szélesebb körben teszik szükségessé járművek – tekintélyes részben személyautó – igénybevételét a lakás és a munkahely között. Mindemellett a szocialista országok közlekedéspolitikájában rendkívül tudatosan érvényesül a tömegközlekedési hálózatnak a fejlesztése. Ez különösen megfigyelhető a Szovjetunióban, ahol a nagy távolságok miatt sokkal kisebb a szerepe a távolsági személyautóforgalomnak, mint a többi szocialista országban. Mindennek következtében elvileg elképzelhető, hogy a szocialista országokban a személyautó-állomány nem fogja utolérni a nyugat-európai országokét, és végső soron más arányok alakulnak ki a személyautó és a tömegközlekedési eszközök használata között. Az, hogy ez bekövetkezik-e, sok, ma még nehezen áttekinthető tényezőtől függ, és semmiképpen nem tekinthető a következő évtized problémájának.

Ugyancsak számolni lehet a teherautó-állomány és a különböző egyéb speciális haszonjárművek, mindenekelőtt az autóbuszok számának a további emelkedésével. Sok ország tapasztalata, a többi között Magyarországé is azt mutatja, hogy a vasút fő profiljává egyre inkább a tömegáru gyors és olcsó szállítása válik, ezért ésszerű a kevéssé kihasznált szárnyvonalak megszüntetése és ezek személyforgalmának autóbuszokkal, teherforgalmának teherautókkal történő lebonyolítása.

A közlekedés elmúlt negyedszázadban bekövetkezett fejlődésének egyik jellemző vonása Európában a gépjárműforgalom nemzetközivé válása. A második világháború előtt viszonylag alacsony volt a személyautók nemzetközi forgalma, s még ritkább jelenség volt a határokon átmenő teherautó. A második világháború után azonban a turizmus fejlődése, később pedig a nemzetközi teherforgalom növekedése olyan méreteket öltött, hogy a közutakon a forgalom ugyanolyan méretekben nemzetközivé vált, mint korábban a vasutakon. Ez széles körű nemzetközi együttműködésre vezetett az európai országok között. Ennek fontos fóruma az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága, amely kiemelkedő munkát végzett a közúti forgalom nemzetközi szabályozásában. Ezt a tevékenységet egészítették ki a kétoldalú megállapodások és más, nem kormányközi nemzetközi szervezetek közreműködése is.

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében megerősödött nemzetközi szabályozás mindenekelőtt a következőkre irányult:

a) A közúti közlekedés jelzésrendszerének egységesítése. 1949-ben befejeződött a közúti közlekedési világegyezménynek, benne egyben az útjelzésekre vonatkozó jegyzőkönyvnek a kidolgozása. Az egyezményt több európai megállapodással egészítették ki, és ezért ma elmondható, hogy az összes kontinens közül Európában valósult meg a legjelentősebb előrehaladás a jelzésrendszerek egységesítésében. 1968-ban új világegyezményt írtak alá a forgalmi szabályokról és jelzésekről, s ezt az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében európai megállapodások kidolgozása és elfogadása követte.

b) Az útvonalak fejlesztésének összehangolása. E tevékenység eredményeként született meg Európában az „E" jelzésű nemzetközi útvonalrendszer, a KGST-országok között a „T" jelzésű (tranzit-) utak hálózata. Ez részben orientációt ad az utazóknak a legésszerűbb nemzetközi útvonalak használatát illetően, részben hat a fejlesztés összehangolására. Ez utóbbi arra irányul, hogy az országok egyrészt egymással koordináltan fejlesszék a határaikhoz vezető utakat, másrészt közelítsék az útrendszer fejlesztése során az utakra vonatkozó normákat, illetve az utakhoz kapcsolódó berendezések színvonalát.

c) A biztonság fokozása. Ez részben összefügg a jelzések egységesítésével, de ezen túlmenően más közlekedésbiztonsági előírások egységes kialakítását is célozza. Emellett a közúti közlekedés biztonságát szolgálja az a tevékenység, amely a gépjárművek bizonyos berendezéseinek szabványosítására vonatkozik. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében eddig 25 ilyen szabványt fogadtak el. Az elfogadott szabványok értelmében az egyes országok „E" jellel látják el az európai megegyezésben szereplő előírásoknak megfelelő alkatrészeket. E tevékenység fő célja a biztonság fokozása, s hatása egyre fontosabbá válik a gépjárművek gyártása szempontjából is, mert a gépjárműveket gyártó vállalatoknak mind szélesebb körben kell figyelembe venniük a szóban forgó előírásokat.

d) A határokon történő átkelés egyszerűsítése. A gépjárműforgalom rohamos fejlődése következtében a határokon bekövetkezett torlódás egész sor, a határátlépést megkönnyítő és meggyorsító rendszabály bevezetését váltotta ki. Ezt szolgálja a TIR-Carnet egyezmény (TIR–Transport International Routier). Ennek célja, hogy a szabályosan leplombált rakományt szállító és az egyezmény előírásainak megfelelő okmányokkal rendelkező teherautók vámvizsgálat nélkül haladhassanak át a tranzitországokon. Egyszerűsíti a határátlépést és a nemzetközi forgalmat az a megegyezés, hogy az országok többsége kölcsönösen elismeri az európai országokban kiállított gépkocsivezetői jogosítványokat. Ugyancsak jelentős az Európában bevezetett „zöldkártyarendszer", amelynek alapján a legtöbb európai államban kölcsönösen elismerik az egymás országaiban kötött biztosítást.

A széles körű európai együttműködés a közúti forgalom terén földrészünkön nélkülözhetetlen feltétele volt a motorizáció gyors fejlődésének.

A gépjármű-közlekedésben eddig elért és a továbbiakban is tartósnak ígérkező fejlődés egyre fokozódó problémákat okoz az európai országok többségében a belső közlekedésben is, a nemzetközi forgalomban is, különösen a nem közhasználatú forgalomban. Ennek magyarázata mindenekelőtt a nemzetközi turizmus gyors fejlődésében rejlik. A személygépkocsik tulajdonosai növekvő mértékben használják

fel kocsijukat arra, hogy szabadságukat külföldön töltsék és megismerkedjenek más országokkal. Emellett rohamosan fejlődik a nemzetközi forgalomban is az autóbuszon történő utazás. A közutak hálózata és az infrastruktúra közúti közlekedéssel összefüggő rendszere kevés kivételtől eltekintve nem tud lépést tartani a közúti közlekedés gyors fejlődésével, s ez a körülmény növekvő feszültséget teremt több vonatkozásban is. Ezek máris mutatkoznak, és néhány közülük kétségtelenül fokozódni fog. Ezt minden európai országnak reálisan kell számításba vennie, és sok vonatkozásban kell az európai országoknak emiatt is szélesíteniük nemzetközi együttműködésüket a közúti közlekedés terén. Az utak telítettsége, a határátkelésnél felmerülő torlódás – különösen a hétvégeken és a szabadságokkal kapcsolatos utazások idején – sok körzetben és sok útvonalon olyan szintet ér el, amely úgyszólván lehetetlenné teszi a személygépkocsi használatával járó előnyök érvényesülését. Emiatt a közutak egy részén egyre csökken a kényelemérzet, a gyorsaság, mind nehezebb elérni a városok bizonyos pontjait, és egyes nagyvárosok belterületén már lassan megoldhatatlanná válik a parkírozás.

Bár az autóközlekedés zsúfoltságából adódó problémák ma még nem egyformák a különböző európai országokban, illetve azok különböző körzeteiben, a problémák jellege nagyon is hasonló mindenütt, és csak idő kérdése, hogy mely országokban vagy városokban jelentkezik előbb vagy később. Ez a körülmény magában is széles körű nemzetközi együttműködést indokol. Emellett szól azonban még az is, hogy a növekvő nemzetközi forgalom következtében az egyes országokban vagy városokban felmerülő problémák érintik az oda látogató külföldieket, kölcsönösen érdekeltté téve az összes európai országot e problémák megoldásában.

A következőkben – a teljességre való törekvés igénye nélkül – néhány olyan kérdést emelek ki, amelyekre Európában különösen célszerű a figyelmet összpontosítani a nemzetközi együttműködés e területének fejlesztése során.

a) Európa túlnyomó részében lényegében befejeződött a közúti hálózat kiépítése, és ezért autósztrádák építésétől eltekintve ritkán kerül sor új utak építésére. A közúti forgalom mennyiségi növekedése azonban mégis első helyre állítja az útépítést. Ez részben a meglevő utak korszerűsítését igényli (ideértve a lakott területek elkerülését célzó nyomvonal-korrekciókat is), a nagy forgalmú útvonalakon pedig külön autópályák építését az áteresztő képesség és a sebesség fokozása, valamint a biztonság érdekében. (Az 1000 km²-re jutó országutak hossza 1970-ben a legtöbb európai országban 300–400 km volt, és csak néhány országban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Spanyolországban, Svájcban stb. mutatkozott számottevő emelkedés.)

Az útépítés módszerei és anyagai tekintetében nem mutatkozik lényeges változás: elsősorban a ma ismert technológia továbbfejlesztése, jobb minőségű anyagok szélesebb körű alkalmazása várható. A döntő kérdés az autópályák új vonalvezetése, a forgalmi csomópontok kialakítása, valamint az utakkal kapcsolatos forgalmi és üzemi létesítmények hálózatának a gyors fejlesztése. Az általános gazdasági fejlettség színvonalával függ össze, hogy néhány nyugat-európai ország (Svájc, Olaszország, Ausztria, Franciaország, Belgium) e tekintetben jelentős lépéseket tett az elmúlt évtizedben. Ugyancsak számottevő erőfeszítések történtek ebben a vonatkozásban az európai szocialista országokban is, bár az autóutak építésében jelentős az elmaradás, és a következő időszak ezt a kérdést a korábbinál parancsolóbban veti fel.

Az autóutak építését a jövőben célszerű nemzetközileg, mégpedig összeurópai

keretekben összehangolni. Ennek előkészítése érdekében mindenekelőtt átfogóan meg kell vizsgálni, melyek Európában a fő közlekedési áramlások, milyen irányban várható az autóközlekedés növekedése, melyek az úthálózattal szemben felmerülő potenciális igények. E tekintetben különös figyelmet igényelnek azok az országok, amelyekben a gépjárműállomány jelentős növekedése a következő évek során várható. A nemzetközi forgalom növekedésére való tekintettel előtérbe kerül nemzetközi, illetve nemzetközileg is összehangolt autópályák építése, mindenekelőtt kelet–nyugati irányban. Olasz részről például nagy érdeklődést mutatnak egy olyan nemzetközi autópálya iránt, amely Milánóból Kelet-Európába irányulna, mégpedig két irányban, az egyik ága Moszkva, a másik Isztambul felé. Az új autópálya kilenc országon haladna át, összesen 3400 km hosszúságban.*

b) A nemzetközi útvonalak összehangolt építése mellett az eddiginél jóval szélesebb körű nemzetközi tapasztalatcsere látszik szükségesnek a gépkocsi-közlekedéssel összefüggő infrastruktúra fejlesztésében. Ez nemcsak a fő közlekedési útvonalak kisegítő berendezéseinek összehangolására vonatkozik, hanem magában foglalja a városi és a városok körüli közlekedés fejlesztését is. A városok kikerülése és a városokból kivezető utak rendszere, a környezeti előírások biztosítása, parkolóhelyek létesítése, a belváros forgalmának a szabályozása mind olyan kérdés, amely egyformán foglalkoztatja azokat, akik Európa nagyvárosainak a közlekedéséért felelősek.

c) A növekvő közúti teherforgalom egész sor olyan problémát vet fel, amely hasonlóképpen jelentkezik a legtöbb országban, és ugyancsak sokoldalú, európai szintű rendezést igényel. Mindenekelőtt a nagy kamionok forgalmáról van szó. Ezek egyrészt nagymértékben fékezik a személyforgalom zavartalanságát – kivéve a különösen nagy átbocsátó képességű autópályákon –, másrészt a nagy tengelynyomású gépjárművek forgalma erősen rongálja az utakat, és rendkívüli problémákat vet fel az utak karbantartása szempontjából. E kérdések rendezése minden európai országban napirenden van. A szabályozások azonban rendkívül eltérőek. Egyes országok például megtiltják a kamionok forgalmát ünnepnapokon, a szombati napokon, és ilyenkor a határállomások előtt óriási torlódás keletkezik. A legtöbb ország illetékekkel szabályozza a nagy tengelynyomású teherautók forgalmát. Előfordulnak tilalmak vagy mennyiségi korlátozások is, ezek azt szabályozzák, hány ilyen teherautó haladhat át egy éven belül. E tárgyban egyelőre kétoldalú megállapodások jöttek létre. Célszerűnek látszik azonban a kamionok forgalmát európai szinten egységesen szabályozni. Ehhez az európai országoknak meg kell egyezniük bizonyos olyan közlekedéspolitikai irányelvekben, amelyek meghatározzák, hogy milyen szerepet szánnak az államok az egész közlekedésen belül a kamionforgalomnak, s ez szolgálhat a kamionforgalom egységes szabályozásának alapjául. Ez növelné a forgalom biztonságát, meghatározott irányba terelhetné a kamionforgalmat, és csökkentené az országok között e kérdés rendezetlensége miatt adódó vitákat.

d) További figyelmet érdemel a gyorsabb határátlépés biztosítása, ami egyrészt a határátkelőhelyek kapacitásának a bővítését, másrészt az adminisztratív eljárások minimálisra történő csökkentését igényli. (Lásd az idegenforgalommal kapcsolatban tett javaslatokat.)

e) Tovább kell folytatni azt a már eddig is eredményesnek bizonyult tevékenységet,

* Lásd Il Globo, 1973. márc. 22.

amely a közlekedés biztonságának a fokozását szolgálja nemzetközi megállapodások révén. Ennek legátfogóbb megközelítése volna egy olyan balesetmegelőzési program kidolgozása, amelyben az európai országok megegyezhetnének, és összehangolt intézkedéseket tehetnének a forgalomban mutatkozó tapasztalatok figyelembevételével.

Különösen nagy figyelmet igényelnek a baleseti okként jelentkező emberi tényezők. Felderítésükre, illetve kiküszöbölésükre az országok külön-külön tesznek ma is intézkedéseket, és egyes országcsoportok részben egyeztetik is ezeket. Érettnek látszik azonban a helyzet e probléma összeurópai alapon történő rendezésére. Az a körülmény, hogy az országok kölcsönösen érvényesnek ismerik el a hatóságaik által kiadott gépkocsivezetői jogosítványokat, nemzetközi megegyezést tenne szükségessé arra, hogy a gépkocsivezetők csak alapos kiképzés és közösen kialakított megfelelő vizsgakövetelmények teljesítése után kaphassanak jogosítványt. Emellett minden nemzet érdeke, hogy kölcsönösen gondot fordítson a nemzetközi forgalomban részt vevő hivatásos gépkocsivezetők kiképzésére, illetve továbbképzésére. Ha az európai országok egységes követelményeket léptetnének életbe a gépkocsivezetők képzésére, vizsgáztatására és a hivatásos gépkocsivezetők szakmai továbbképzésére, az minden bizonnyal jelentősen hozzájárulna a közlekedés biztonságának a fokozásához.

f) A gépjármű-közlekedés fejlődése alapvető változást idézett elő a várostervezés koncepcióiban. A városok utcáinak túlzsúfoltsága éles ellentétbe került azzal a követelménnyel, hogy a közúti szállítás és áruelosztás gyors és rugalmas legyen. A városi területek fejlesztését ma már távolról sem csak a földhasználat és az építési előírások szemszögéből tervezik, hanem messzemenően figyelembe veszik azt, hogy milyen lehetőségek adódnak a közúti közlekedés fejlesztésére. Egyre határozottabb szerepet játszik a hozzáférhetőség, a parkolási lehetőség, a különböző szállítási módozatok közötti kapcsolódás. Európa különböző nagyvárosai hasonló problémákkal küzdenek, és eltérő adottságaik ellenére alapjában hasonló megoldásokat alkalmaznak. A nagyvárosokon belül a földalatti vasút kiépítése áll előtérben, a külvárosokban pedig a különálló lakótelepüléseket becsatlakoztató rendszerek kifejlesztése.

A városok fejlesztésében és a közúti közlekedésben felmerülő beruházások óriási költségeire való tekintettel az eddiginél szélesebb körű és szervezettebb, sokoldalúbb tapasztalatcsere hasznos lehet minden abban részt vevő fél számára. Ezért célszerűnek látszik a városi és a városközi közlekedés tapasztalatainak cseréjére irányuló átfogó és rendszeres együttműködés kialakítása az európai országok, illetve nagyvárosok között.

VÍZI UTAK

Az elmúlt két évtizedben Európában jelentősen fellendült a belvízi hajózás. Az ötvenes évek elején a Rajnán például még 119 millió tonna árut szállítottak, ez a mennyiség 1971-ben 265 millió tonnára emelkedett (ez $^1/_4$-e a Közös Piac mintegy 90 000 km hosszú vasútvonalain szállított árumennyiségnek). Abszolút színvonalában jóval kisebb, de ütemében gyorsabb fejlődés ment végbe Európa második legnagyobb nemzetközi vízi útján, a Dunán, amelyen jelenleg évente több mint 55 millió tonna árut szállítanak. A leghosszabb belföldi hajózható víziúthálózattal rendelkező

Szovjetunióban a belvízi közelekedés átkm-teljesítménye 1960–1971 között 1,8-szeresére nőtt.

A vízi szállítás előnye a viszonylag alacsony vontatási költségben, a vízi járművek nagy egységkapacitásában, az alacsony létszámszükségletben és a beruházások hosszú élettartamában rejlik. További előnyeinek a jelentősége a következő években erősen fokozódni fog: aránylag kevéssé szennyezi a környezetet, és a legkedvezőbb szállítási mód az energiafogyasztás szempontjából nézve. Ugyanakkor bizonyos hátrányai is vannak, például a vízi úton történő szállítás lassúbb, télen rövid időre megszűnik, és erősen függ a vízállás alakulásától.

A belvízi hajózás általában nem versenytársa a vasúti és közúti szállításnak, fejlődése azonban még jelenlegi formájában is számottevő. 1950–1970 között az európai vízi utakon történő szállítások volumene (átkm-ben) 3,3-szeresére emelkedett.

Európában a belvízi szállítás a legnagyobb jelentőségű a Szovjetunióban (1971-ben 184 millió átkm), a Német Szövetségi Köztársaságban (45 millió átkm), Hollandiában (30 millió átkm) és Franciaországban (14 millió átkm). A többi európai országban a vízi szállítás volumene ebben az időszakban nem közelítette meg a 10 millió átkm-t.

A következő években minden bizonnyal számolni lehet azzal, hogy a vízi szállítás gazdaságossága következtében és a többi szállítási ágazat tehermentesítése céljából a belvízi szállítás Európában tovább fog fejlődni. Nehéz azonban előre látni a várható fejlődés ütemét, mert az átlagosnál bonyolultabb megítélni a vízi szállítás gazdaságosságát. Ezt egyrészt befolyásolja, hogy mennyivel olcsóbb más szállítási módozatoknál és milyen módon tehermentesíti a többi szállítási ágat. A tapasztalat azt mutatja, hogy még fejlett közúti és vasúti hálózattal rendelkező nyugat-európai tőkésországokban is, mint Belgium, Hollandia, Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, erősen fejlődik a belvízi szállítás. Hasonló irányzat mutatkozik egyes európai szocialista országokban (például a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Lengyelországban), s ugyancsak gyorsan nő az Egyesült Államok belvízi hajózása is.

A belvízi szállítás fejlődése azonban nem egyszerűen a meglevő vízi utak jobb kihasználásától függ, hanem korszerűsítésüktől, illetve új, korszerű vízi utak megépítésétől is. Ezek gazdaságosságának a megítélésében azonban már a szállításon túlmenő tényezőket is figyelembe kell venni. A vízi utak egyik előnye, hogy tervszerű komplex vízgazdálkodást tesznek lehetővé, és ezáltal hozzájárulhatnak az ipar vízszükségletének a kielégítéséhez, a városok vízgazdálkodásának a kiegyensúlyozásához. Egyes körzetekben a vízi utak kiépítése számottevően hozzájárul nagy mezőgazdasági területek öntözéséhez és az árvízvédelemhez. Jelentős tényezőt alkotnak energiagazdálkodási szempontból egyrészt közvetlenül azáltal, hogy a vízlépcsők építése vízi energia kihasználását teszi lehetővé, másrészt közvetve, egyes energiahordozók, például a szén és az olaj olcsó fuvarozása révén, végül a hőerőművek hűtővízszükségletének a jobb kielégítésével. A korszerű vízi utak kiépítése pozitív hatást gyakorolhat a környezetre is, például üdülőkörzetek kialakítására. Végül a vízi utaknak „feltáró" funkciójuk is van, mert jelentősen hozzájárulhatnak egyes körzetek gazdasági fejlődéséhez, új üzemek gazdaságos telepítéséhez, a gazdasági tevékenység új áramlatainak a kialakításához.

Mindez azt mutatja, hogy a vízi utak kiépítésének a gazdaságosságát nem lehet kizárólag a közlekedés szempontjából megítélni, hanem számításba kell venni összes

gazdasági előnyüket, mindenekelőtt a vízgazdálkodás, az energetika és esetleg az öntözés terén, valamint az említett közvetett hatásokat a környezetre és új gazdasági körzetek kialakítására. Ezért bonyolult és átfogó gazdasági számításokat igényel az, hogy a vízi utak építésének költségeiből mennyit tudnak magukra vállalni az említett ágazatok, és milyen hányadot kell a közlekedésnek viselnie. Csak ennek ismeretében lehet megítélni a vízi utak versenyképességét.

A vízi utak hálózatának fejlesztése során figyelembe kell venni a hajózási technika fejlődését. A személyhajózásban ez részben a kényelem fokozását szolgálja, a folyami utasszállításban a sebesség növelését (például a légpárnás hajókkal), a környezetvédelem szempontjából pedig előtérbe kerül a villamos motorral meghajtott hajók alkalmazása. A teherszállításban a technika fejlődése a vontatás gazdaságosságának a fokozására irányul, részben a tolóhajók és nagyobb teljesítményű motorok alkalmazásával.

A vízi szállítás jellegénél fogva elsősorban bizonyos nagy tömegű árufajták szállítására alkalmas, mint például homok, kő, szén, gabona, takarmány, kőolaj, műtrágya. Ez azonban nem zárja ki értékesebb késztermék gazdaságos szállításának a lehetőségét, különösen a vízi szállítás technikai fejlődése esetén. Az önjáró hajóknak és különösen a konténerek használatának az elterjedése igen kedvező feltételeket teremtett a vízi és a közúti szállítás koordinációjára. Ez ugyanis lényegesen csökkentheti a vízi szállítás legköltségesebb tényezőjének, az átrakásnak a szerepét. Együttvéve tehát a technika fejlődése nagy perspektívát nyújt a gazdaságos vízi szállítás fejlesztésére.

Az európai víziúthálózat fejlődésében kiemelkedő jelentőségű az Európa két nagy folyója, a Duna és a Rajna közötti összeköttetés megteremtése a Rajna–Majna–Duna-csatorna kiépítése révén. E terv alapján 3500 km hosszúságú, nagy hatékonyságú vízi út alakul ki, amely összeköti a Rajna és a Duna térségeit, az Északi- és a Fekete-tengert. Az összeköttetés értékét nagymértékben emeli az 1972-ben üzembe helyezett vaskapui erőmű, amely megoldotta az Alduna biztonságosabb hajózását. A 677 km hosszú Rajna–Majna–Duna-csatorna nemcsak hatékony kapcsolatot hoz létre a két térség között, hanem az európai szocialista és tőkésországok vízi útjai közötti kapcsolatnak is gerincét alkotja.

Ez egyúttal előtérbe állítja azt a követelményt is, hogy mind a szocialista, mind a tőkésországok vízi útjai egységes koncepció alapján épüljenek ki, amely lehetővé teszi a szabad hajózást, meghatározott nagyságú hajótípusok gazdaságos alkalmazását, és alapját jelentheti annak a további fejlődésnek, amely később egy egységes európai víziútrendszer kialakítására vezethet. A Duna és a Rajna összekötése különösen jelentős a tenger nélküli országok, így Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország számára. A Duna és Rajna összeköttetésének a megteremtése bizonyos szempontból felértékeli Közép-Európát, mert erősen csökkenti e körzet abból adódó hátrányát, hogy nincs vagy csak egy oldalon van összeköttetése a tengerrel – állapította meg E. Frühbauer a Die Zukunft című osztrák lap 1973. szeptemberi számában.

A vízi út jelentőségének a helyes megítéléséhez azt is figyelembe kell venni, hogy az nemcsak a közvetlen vízi út mellett fekvő országok áruforgalmát érinti, hanem jelentősége túlnő azon.

Az Északi-tenger és a Fekete-tenger, a Rotterdam és Szulina közötti hajóforgalom feltételeinek a létrehozása Európa igen sok országát érinti. Közvetlenül érinti a Rajna,

illetve a Duna partja mentén fekvő kilenc országot (Hollandia, Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Szovjetunió), továbbá négy olyan országot (Belgium, Franciaország, Luxemburg, Svájc), amelynek vízi összeköttetése van a Rajnával. Közvetve azonban még ezen túlmenően több olyan országot is érinthet még, amelyeknek ugyan nincs közvetlen összeköttetésük vízi úton a Dunával vagy a Rajnával, de kihasználhatják a fokozódó jelentőségű nagy transzeurópai vízi út előnyeit.

A Rajna–Majna–Duna összefüggő víziútrendszer hozzájárulhat az érintett országok energiaellátásának a javításához is. 1969-ben a már eddig megépült szakaszokon 47 vízi erőmű működött, 2–3 milliárd kWóra teljesítménnyel. Emellett nem hanyagolható el a komplexum vízgazdálkodási jelentősége, mert a víztárolók segítségével stabilizálja a talajvízszintet, továbbá jelentősen hozzájárul a mezőgazdaság és az ipar vízszükségletének a kielégítéséhez.

Elegendő röviden áttekintenünk, hogy melyek azok a meglevő és részben gyorsan fejlődő ipari központok, amelyeket közvetlenül érint az új nagy európai víziútrendszer kialakítása:

– a legnagyobb európai összefüggő iparvidék, a Ruhr-vidék;
– Nürnberg, Mainz és Frankfurt körzete;
– közvetve vízi úton kapcsolódik az említett területekhez Stuttgart ipari körzete és a franciaországi lorraine-i iparvidék, valamint a Rajna nagy kikötőinek körzete (Mannheim, Ludwigshafen, Karlsruhe);
– Strasbourg, Basel;
– Ausztriában Linznek és környékének az iparvidéke, valamint Alsó-Ausztria sok kisebb ipari körzete;
– Csehszlovákiában Pozsony és Komárom körzete;
– Magyarországon Győr, Komárom, Dunaújváros és mindenekelőtt a magyar ipar jelentős részét képviselő Budapest;
– Jugoszláviában Belgrád környéke;
– Románia és Jugoszlávia szempontjából egyaránt jelentős a vaskapui erőmű körzete;
– Románia néhány fő közlekedési útjának a dunai kikötőket érintő körzete (Ghiurghiu, Brăila, Galaţi);
– Bulgáriában Szvisztov és Rusze ipari körzete;
– a Duna szovjet területet érintő szakaszán Réni és Izmail, a szovjet érc, szén és egyéb tömegáruk átrakodási pontja.

A fenti körzetek nagy része példa arra is, hogy a közlekedés, az energiatermelés és a vízgazdálkodás tényezőit nem lehet elválasztani, mert azok egymásra kölcsönösen ható és egymást erősítő tényezőként jelennek meg. A vízi út ily módon igen nagy szerepet játszik egész körzetek gazdasági fejlesztésében.

A Duna és a Rajna összeköttetésével kínálkozó új lehetőségek egész sor további új elképzelést váltottak ki. Így például a KGST-országok igen komolyan mérlegelik erőfeszítéseik egyesítését egy olyan nagy kikötő létrehozására a Duna torkolatvidékén, amely lehetővé tenné, hogy nagy tengeri hajókról is közvetlenül rakhassanak át folyami hajókra a mait sokszorosan meghaladó mennyiségben ömlesztett és darabárukat, valamint konténereket.

Azt, hogy az új vízi út megteremtése után hogyan alakul majd a forgalom, több

tényező befolyásolja. A legfontosabb ezek közül a szocialista országok gazdasági fejlődésének az üteme, amely előreláthatóan a következő időszakban is meghaladja a nyugat-európai országokét. A szállítandó áruk mennyiségét befolyásolja a forgalom áruszerkezete is, mindenekelőtt az, milyen mértékben növekszik a tömegáruk szállítása elsősorban a szocialista országokból Nyugat-Európába. A vízi út megnyitása a forgalom általános emelkedésén túl bizonyos szívó hatást is fog gyakorolni az eddig más útvonalon lebonyolított forgalomra. A legnehezebb azt megítélni, milyen impulzust fog kapni *a külkereskedelem* a Duna és a Rajna összekötése révén. Nyilvánvaló, hogy igen sok vonatkozásban gazdaságosabbá válhatnak a korábban a nagy távolság, a szárazföldi szállítás magasabb költségei következtében hasznot nem hozó kereskedelmi megoldások. Ez különösen a szocialista országok tengeren túlról történő behozatalának és a nyugat-európai országok szocialista relációjú importjának a fokozását eredményezheti. A vízi út megnyitása után tehát közelebbi tanulmányozást igényel az, hogy ennek milyen forgalomátterelő és forgalomösztönző hatása érvényesül majd a következő évtizedekben.

A Duna és a Rajna összekötése igen sok olyan műszaki és gazdasági problémát vet fel, amelyek egységes, az érintett országok által közös erővel történő rendezése feltétele a vízi út gazdaságos kihasználásának. Ebből a szempontból a legfontosabb a hajózási viszonyok javítása a Dunán. Jelenleg ugyanis a német, osztrák, csehszlovák, magyar és jugoszláv Duna-szakaszok egyes részein a legkisebb hajózási vízszint esetén a hajózási viszonyok kedvezőtlenebbek, mint a megépülő Rajna–Majna–Duna-csatornán. Ez az említett országokban megköveteli a folyamszabályozási munkák gyorsítását és sok szakaszon további vízlépcsők építését. A vízi út optimális kihasználhatóságának elsőrendű feltétele, hogy átbocsátó képessége minden szakaszon elérje a csatlakozó vízi utakét. Ennek jellemzője, hogy állandóan közlekedhessenek rajta 1000–1500 tonna hordképességű, 75–85 méter hosszú, 10–11 méter szélességű, 2,30–2,50 méter merülésű hajók. Ennek felelnek meg az úgynevezett „EUROPA"-hajók méretei, amelyek az egységes Rajna–Majna–Duna vízút-rendszer típushajóinak tekinthetők. Az említett problémák megoldására született meg a közelmúltban Magyarország és Csehszlovákia között egy nagy jelentőségű döntés a Gabcsikovó–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer kiépítéséről. Eszerint – előreláthatólag a következő tervidőszakban – magyar–csehszlovák együttműködéssel megkezdik a munkát. Pozsony alatt 60 millió m^3-es tárolóba vezetik a Duna vizét, majd innen 17 km hosszú csatornát építenek, amely később nemzetközi hajózóút lesz. Gabcsikovónál épül az első vízlépcső, amelynek a hajózsilipen és az árapasztó berendezésen kívül vízi erőműve is lesz. A tervezett 9 turbina 700 MW áramot termel, amelynek felét Magyarország hasznosítja. Ugyancsak vízlépcső épül Visegrád és Nagymaros között. A vízlépcsőrendszer magyar oldalon 40 000, Csehszlovákiában 20 000 hektárnyi területnek nyújt teljes árvízvédelmet. Mint látható, a vízlépcsőrendszer mind a nemzetközi belvízi közlekedés, mind számos más probléma megoldásához jelent majd hasznos hozzájárulást.

A Rajna–Majna–Duna-csatorna megnyitása felveti annak szükségességét, hogy az egész vízi úton egységes hajózási szabályzatot alakítsanak ki és alkalmazzanak (egységesítés a hajózási térképek, a radarkészülékek alkalmazása, a hidrometeorológiai információk rendszere terén stb.). Jelenleg a Dunán és a Rajnán eltérő szabályok érvényesülnek. A Duna menti államok a Duna Bizottságban, a Rajnán történő hajó-

zásban érdekelt államok a Rajna Bizottságban összpontosították eddig a közlekedés szabályozására irányuló tevékenységüket, de a kettő egymástól függetlenül működik. Emellett a csatornaszakaszra vonatkozóan jelenleg a Német Szövetségi Köztársaság jogszabályait alkalmazzák, minthogy a csatorna egésze az ország területén fekszik. Az európai közlekedés zavartalansága, a Duna, Majna és Rajna egységes transzeurópai vízi útként való optimális felhasználása mindenekelőtt azt igényli, hogy az egész transzkontinentális vízi utat – tehát a három folyót összekötő csatornát is – nemzetközi vízi úttá nyilvánítsák. Ez lehetővé tenné, hogy a vízi utat minden ország nemzetközileg biztosított, egyenlő feltételek mellett vegye igénybe. E cél elérésére a legcélszerűbbnek az látszik, hogy az érdekelt országok az egész vízi útra kiterjedő nemzetközi megállapodást kössenek. Az egyezményt a Duna és Rajna menti államok nemzetközi konferencián dolgozhatnák ki. Az egyezmény feladata az volna, hogy meghatározza a víziútrendszeren történő nemzetközi közlekedes jogi helyzetét és szabályait. A jelenleg érvényes nemzetközi joggyakorlat szellemében tartalmaznia kellene:

– a kereskedelmi hajózás szabadságát bármely ország lobogója alatt közlekedő hajó számára;

– a parti államok szuverenitását a területükön fekvő szakasz felett;

– a folyamigazgatási jog kizárólagos biztosítását a parti államok részére;

– a vízgazdálkodás alapvető szabályait a vízközösségi jogelv alapján a más parti államok érdekét érintő vízhasználat tekintetében (vízkivétel, duzzasztás, vízszennyezés).

A Rajna–Majna–Duna-csatorna mint a legnagyobb európai transzkontinentális vízi út jelenti egy átfogó európai víziútrendszer kialakításának a gerincét, amelyhez további összeköttetések csatlakoztathatók. Ennek egyes elemei kibontakozóban vannak, mások egyelőre csak távlati elképzelések. Csak példaszerűen emelek ki néhány olyan vízi utat, amelyek kiépítése napirenden van vagy legalábbis komoly formában felmerült az érdekelt országok között:

– Hollandiában az Amszterdamot a Rajnával összekötő csatornát kiszélesítették, és más munkálatok is folynak a Rajna torkolatvidékén;

– Belgium víziútrendszerét bővítik az Antwerpen–Brüsszel–Charleroi tengelyben. Antwerpen is vízi összeköttetésbe kerül a Rajnával;

– Franciaországban a Meuse csatornázását követően koncentrálják az erőket a Rajna szabályozására Strasbourg felett;

– a Német Szövetségi Köztársaságban befejezték a Weser, a Majna, a Mosel és a Neckar szabályozását;

– tovább folyik a Rajna mélyítése és az Elba csatornázása;

– vizsgálják a Rhône és a Rajna összekötésének a lehetőségét, amely vízi úton történő szállítást biztosítana a Földközi-tenger térsége és a Rajna-vidék között;

– vizsgálják a Duna, az Odera és az Elba összekapcsolásának lehetőségét is;

– ugyancsak komoly tanulmányok folynak a Dnyeper, Visztula, Odera összekötését illetően;

– vizsgálatok folynak arra vonatkozóan, hogy mennyiben gazdaságos Budapest alatt a Duna és a Tisza összekötése, tekintettel a Szovjetunióból a Duna irányába történő jelentős, Magyarországra irányuló és Magyarországon át tranzitált áruszállításokra;

– jugoszláv és görög szakértők elkészítették a Dunát Szalonikivel összekötő Balkán-csatorna tervét, amely 650 km hosszú csatorna építésével a Rajna–Majna–Duna-csatornához kapcsolódva mintegy 1000 km-re rövidítené le a hajóutat az Északi-tenger, valamint a Földközi-tenger keleti medencéje között.

Ma még nem lehet reálisan felbecsülni azt, milyen ütemben építhető ki az egységes európai víziútrendszer. Az ütemtől függetlenül azonban mindinkább időszerűvé válik az átfogó, egységes víziúthálózat koncepciójának a felvázolása az összes érdekelt európai ország álláspontjának figyelembevételével. Az e koncepció megalapozását szolgáló tanulmányok készítése is csak igen széles körű nemzetközi együttműködés útján valósítható meg. Mindez egész sor új szempontot nyújthat a tervezett vízi utak gazdaságosságának és a fejlődés irányának a megítéléséhez.

A belvízi hajózásban tehát a nemzetközi együttműködés legfontosabb feladata a Duna és a Rajna összekötésének a figyelembevételével egy egységes európai víziútrendszer koncepciójának a kidolgozása. Emellett azonban a nemzetközi együttműködés fejlesztése a vízi közlekedésben más vonatkozásban is időszerű. Mindenekelőtt az alábbi problémák igényelnek a mainál szélesebb körű nemzetközi együttműködést az érintett európai országok között:

– a folyók szabályozása;
– a jeges árvizek elhárítása;
– a hajózási feltételek javítása;
– a vízigények felmérése nemzetközi együttműködéssel készített távlati vízmérleg alapján;
– a vízszennyeződés elleni védekezés;
– egész Európára vonatkozó, egységes és a többi közlekedési ággal összehangolt szabályozás kidolgozása a vízi közlekedésben több területen, például a veszélyes áruk fuvarozására;
– a vízi közlekedésben alkalmazott új technika összehangolt fejlesztése és ennek kapcsán a vízi járművek, valamint a vízi közlekedést kiszolgáló és ahhoz csatlakozó infrastruktúra szabványosítása.

LÉGI FORGALOM

A világ légi közlekedése az elmúlt negyedszázadban hatalmas ütemben fejlődött. Amíg az európai polgári repülés által a nemzetközi járatokon szállított utasok száma az ötvenes évek kezdetén 12,5 millió fő volt, addig 1971-ben már több mint 41 millió főt tett ki. A fejlődésben a nagyarányú műszaki fejlődés játszotta a döntő szerepet. Ez összefüggött a többi között a második világháború alatti és utáni katonai technikával is, de hozzájárultak a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások, a gazdasági kapcsolatok bővülése és az idegenforgalom növekedése is. A technikai fejlődés nemcsak a repülés kapacitását növelte, hanem elősegítette a sebesség emelését, a biztonság és a kényelem fokozását, mindez pedig lehetővé tette a szállítási költségek és a tarifák csökkentését is. Ugyancsak jelentősen nőtt az európai polgári repülés által lebonyolított teherforgalom.

A modern repülés technikai követelményei már egy sor vonatkozásban széles körű nemzetközi együttműködés megvalósítását teszik szükségessé. Ilyenek például a

különböző repülőtéri és irányítási előírások, az üzemanyag-ellátással kapcsolatos szabványok, a nyelvhasználat egységesítése és az utóbbi években a helyfoglalásban való fokozott együttműködés.

A technika fejlődésében nincs megállás, és ezért napjainkban is tanúi vagyunk annak, hogy egyre gyorsabb és egyre több utast szállító gépek jelennek meg a színen. A repülés sűrűsége és különösen az óriási repülőgépek forgalomba állítása lehet az egyik tényező abban, hogy a kapacitáskihasználás csökkent, Észak-Amerikában már 50% alá esett, és Európában is csökkenő tendenciát mutat.

Bár a következő években a szakmai előrebecslések szerint a légi forgalom évi 11–13%-os növekedése várható, a légitársaságok közötti konkurrencia egyre nő. Ez is hozzájárul a kapacitások nem kellő kihasználásához és a legtöbb tőkés nemzetközi légitársaság rentabilitásának a csökkenéséhez. Mindennél figyelembe kell venni, hogy a nagy és modern gépek beállítása révén rendkívül megnőtt a repülés tőkeszükséglete.

Egyelőre Európában a helyzetet a forgalom növekedése és a repülőhálózat sűrűbbé válása mellett a növekvő konkurrencia és a kapacitások nem mindig ésszerű kihasználása jellemzi. A nemzetközi együttműködés szélesítése tehát elsősorban e kapacitások jobb kihasználása, az üzemeltetési költségek csökkentése, a rentabilitás fokozása, a nagy beruházási és fejlesztési költségek megosztása végett látszik ésszerűnek. Azok a törekvések, amelyek a kapacitások jobb kihasználása céljából nagyobb légitársaságok összevonására irányultak, általában nem jártak eredménnyel. Egyelőre ezért kevés alap van annak feltételezésére, hogy a légi forgalomban átfogó, a mainál lényegesen szélesebb körű együttműködés alakulhat ki, legalábbis a belátható jövőben. Az együttműködés lehetőségeinek a vizsgálata ezért azt mutatja, hogy egyelőre kisebb jelentőségű lépések tehetők. Ilyenek például:

– a leszállóhelyek közös használata (karbantartás, árukezelés stb. kölcsönös elszámolás alapján);

– cserealkatrészek poolja annak érdekében, hogy ne kelljen minden légitársaságnak külön cserealkatrész-raktárt fenntartania;

– nagy befogadóképességű repülőgépek kölcsönös kihasználása, például olyan egyezmények keretében, amikor az egyik légitársaság a repülőgép-kapacitás egy részét különböző útvonalakra más légitársaságoknak adja át;

– a nagy értékű és kényes áruk légi szállítása;

– kölcsönös kiképzési bázisok létrehozása;

– oktatási segédanyagok egységesítése és kölcsönös cseréje;

– együttműködés a légi forgalommal összefüggő infrastrukturális beruházásokban (például idegenforgalmi létesítmények stb.).

Összefoglalva megállapítható, hogy a légi forgalomban további gyors fejlődésre ehet számítani egész Európában, de a közeljövőben ezen a területen aligha nyílik ehetőség számottevően kibővülő nemzetközi együttműködésre.

CSŐVEZETÉKES SZÁLLÍTÁS

A szállítás szakosodásának egyik jellegzetes iránya a csővezetéken történő szállítás, amelyben már nem lehet megkülönböztetni a jármű és az infrastruktúra kategóriáit.

A csővezetékes szállítás mindenekelőtt a kőolaj, másodsorban a földgáz és végül újabban bizonyos vegyi termékek (benzin, etilén stb.) szállítására szolgál.

A csővezetékek nagyobb mértékű fejlesztése Európában az ötvenes évek végén kezdődött. Létesítésükben az az alapvető meggondolás játszott szerepet, hogy gazdaságosabb a kőolajat központi feldolgozó üzemekbe továbbítani és onnan a késztermékeket gépjárművel szétszállítani, mint a finomítást a kikötőkben elvégezni és a késztermékek elosztását nagyobb rádiuszban megvalósítani.

A csővezetékes szállítás nagy része ezért a kőolaj szállítására irányul. Különösen gyors volt a fejlődés a Szovjetunióban, ahol 1960–1970 között a csővezetékes szállítás teljesítménye átkm-ben több mint ötszörösére növekedett, a kőolajvezetékek hossza pedig 17 300 km-ről 41 000 km-re nőtt. Hasonló méretű, bár volumenében sokkal kisebb volt a fejlődés Franciaországban, és más országokban sem volt szokatlan a 2–3-szoros növekedés. A hatvanas években a csővezetéken szállított kőolaj mennyisége átlagban évi 10%-kal nőtt. Az olajvezetékek a Szovjetuniót kivéve főként a tengeri kikötőkből irányulnak a nagy fogyasztó körzetekben létesített olajfinomítókhoz, és többnyire a nagy olajfinomító társaságok tulajdonában vannak. A legjelentősebb kivétel ez alól a Barátság kőolajvezeték, amely a Szovjetunióból szállít olajat az európai szocialista országokba. E vezeték működésének első évében, 1964-ben, 8,3 millió tonna kőolajat továbbított, 1975-ben, a vezeték második vonalának lefektetése után viszont már mintegy 50 millió tonna kőolaj érkezik rajta a szocialista országokba.*

Az utóbbi években fokozódott a nemzetközi gázvezetékek szerepe. Nyugat-Európában nemzetközi vezetékek elsősorban Hollandiából indulnak Belgiumba, Franciaországba, illetve a Német Szövetségi Köztársaságba. Igen nagy jelentőségűek lesznek azok a gázvezetékek, amelyek a Szovjetunióból szállítanak gázt Közép- és Nyugat-Európába.

A petrolkémia fejlődésével előtérbe kerül a petrolkémiai alapanyagok csővezetéken való szállítása is, amelyek termelése csak a kisebb országok szükségletét jóval meghaladó optimális kapacitások mellett gazdaságos. Ezért a kisebb országok részvételével széles körű nemzetközi együttműködés alakul ki a többi között alapanyagok és félkész termékek cseréjére. Ezeknek az alapanyagoknak és félkész termékeknek egy részét előreláthatóan ugyancsak csővezetéken szállítva cserélik ki. Ma még a petrolkémiai termékek szállítását szolgáló vezetékek zömmel egy-egy országon belül épülnek, és csak az utóbbi években kezdődött meg néhány nemzetközi vonal kiépítése. A petrolkémia rohamos fejlődésével és az egyre növekvő kapacitások kiépítésével párhuzamosan azonban felvethető egy átfogóbb együttműködés gondolata, amely részben a petrolkémiai kapacitások összehangolt kiépítésén alapul, és amellyel együtt járhat a petrolkémiai termékek vezetékhálózatának az összehangolt kiépítése. Ez nem vezet valamiféle zárt európai rendszer kialakulására, de a petrolkémiai ipar fejlesztésének és a termékek szállításának európai szintű optimalizálása kétségtelenül olyan megtakarítási lehetőségeket tárhat fel, amelyek a külön-külön elhatározott fejlesztések révén vagy két-két ország vállalatainak a megállapodásával nem érhetők el.

Összefoglalva tehát számítani kell a csővezetékes szállítás további fejlődésére.

* Lásd *B. Gorizontov:* Szocialisztyicseszkaja intyegracija transzporta. Voproszi Ekonomiki, 1973. 9. sz.

Európai szintű nemzetközi összehangolás elsősorban a gázvezetékek, másodsorban pedig a petrolkémiai termékek szállításával kapcsolatban jöhet szóba.

AZ ÖSSZEURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS LEHETSÉGES IRÁNYAI A KÖZLEKEDÉSBEN

Míg a XIX. században gyakori jelenség volt, hogy a vasútvonalak véget értek a határokon, ma már nem képzelhető el sem egy ország, sem egy országcsoport szempontjából, hogy közlekedési hálózatát Európa többi részétől elszigetelve fejlessze. Számos példa bizonyítja, hogy az előrelátás hiánya vagy a nem megfelelő nemzetközi együttműködés igen jelentős többletköltséget okozott esetleg évtizedekkel a szóban forgó közlekedési hálózatok kifejlesztése után.

A közlekedés fejlődésében kibontakozó, jelenleg is érvényesülő és a következő évtizedekben várható tendenciák arra vallanak, hogy a közlekedés az európai országok gazdasági együttműködésének mindenképpen egyik elsőrendű területe. Az egyes közlekedési ágakban felmerülő kérdéseken túlmenően egyre inkább szükségessé válik az európai országok közlekedéspolitikájának átfogó összehangolása is. A különböző közlekedési ágak integrálódása, az arányok változása az egyes ágak között, a felmerülő minőségi követelmények egész sor olyan kérdést vetnek fel, amelyeket önmagukban nem lehet eredményesen megítélni és ahol az egyes részterületek fejlesztési elképzeléseinek külön-külön történő kialakítása vagy akár azok elszigetelten megvalósuló nemzetközi összehangolása nem feltétlenül biztosítja az európai országok közlekedésének optimálisan összehangolt fejlesztését.

Ma minden európai országban érvényesül közlekedésfejlesztési koncepció. Ezek összehangolására történnek erőfeszítések az európai szocialista és tőkésországok között is. Hiányzik azonban – néhány kétoldalú konzultációtól eltekintve – az a tevékenység, amely *összeurópai szinten* irányulna a közlekedéspolitika átfogó és sokoldalú egyeztetésére. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának a tevékenysége sem a nagy közlekedéspolitikai kérdések összehangolására irányul, hanem igen fontos, de jellegükben mégis részletkérdések megoldására. Ezért azokon a kézenfekvő együttműködési lehetőségeken túlmenően, amelyek az egyes közlekedési ágakban adódnak, egyre parancsolóbban merül fel annak szükségessége, hogy az európai országok bizonyos mértékig összehangolják egész közlekedéspolitikájukat, közlekedési rendszerük fejlesztését, és ennek révén már a fejlesztés tervezése során is messzemenően figyelembe vehessék a kontinens többi országában kialakult szempontokat, a szélesebb körű nemzetközi együttműködés lehetőségeit és perspektíváit. Az együttműködésnek ez a megközelítése önmagában még nem oldja meg egyszer s mindenkorra a közlekedés minden ágában felmerülő rengeteg problémát. Nehéz is volna előre látni minden olyan kérdést, amely szabályozást igényel a következő években, de a közlekedés fejlesztésének átfogó koncepciója s így a nemzetközi együttműködés koncepciója is felvázolható, és később ennek keretébe illeszthetők be a felvetődő részletkérdések.

A közlekedés fejlesztése terén való együttműködés különös jelentőségét aláhúzza, hogy az azzal kapcsolatos beruházások zömmel infrastrukturális jellegűek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy igen tőkeigényes ágazat fejlesztéséről van szó, a szükséges

beruházások hatalmas összeget tesznek ki, és emellett hosszú évekig tart előkészítésük és megvalósításuk. Az előrelátás hiányából, a nem megfelelő nemzetközi egyeztetésből adódó következmények tehát emiatt sokkal nehezebben korrigálhatók, mint a gazdasági élet legtöbb területén. Az EGK számításai* szerint a tagállamokban a közlekedéssel kapcsolatos költségek a nemzeti jövedelem 4–7% közötti részét emésztik fel, az új beruházásoknak pedig átlagban 15%-át teszik ki. Nem kisebb súlyú a kérdés hordereje Európa többi országában sem, ideértve a szocialista országokat is.

A közlekedés terén megvalósítandó összeurópai együttműködésnek két fő iránya határozható meg:

– az egyik a közlekedési szabályzatok összehangolására irányul, a többi között a forgalom meggyorsítása, a határátlépés idejének a rövidítése céljából. Emellett figyelembe kell vennie a környezet fokozott védelméből, valamint a biztonság követelményeiből adódó problémákat is, tekintettel arra, hogy Európában 1971-ben több mint 110 000 ember halt meg közlekedési baleset következtében. A nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos eljárások egyszerűsítése, egységesítése, elektronikus feldolgozásra alkalmassá tétele maga is meggyorsíthatja a nemzetközi forgalmat, amint ezt például a légi közlekedés tapasztalatai is bizonyítják;

– az együttműködés másik ága a közlekedéssel kapcsolatos beruházásokkal összefüggő együttműködésre vonatkozik. Ez részben az infrastruktúra összehangolt fejlesztését igényli, részben a közlekedési eszközökbe fektetett beruházásokat. Ez utóbbiaknál figyelembe kell venni, hogy azok csak akkor térülnek meg, ha a közlekedési eszközök maximálisan kihasználhatók. Ez különösen a specializált közlekedési eszközöknél és a velük kapcsolatos berendezéseknél igényel figyelmet.

A közlekedés gazdaságosságának a megítélése, a leggazdaságosabb fejlesztési módok kialakítása a közlekedés területén különösen nehéz. Ennek az az oka, hogy e téren rendkívül eltérőek az egyes európai országokban alkalmazott módszerek, sőt a felfogások is. Minden egyes országban külön-külön is rendkívüli nehézségeket okoz, hogy gazdaságilag helyesen ítéljék meg a különböző közlekedési ágak versenyképességének a problémáit. Elsősorban a közúti közlekedés gazdaságosságát nehéz megítélni, figyelembe véve, hogy a legtöbb európai országban az állam építi az utakat, és rendkívül különböző az a mód, ahogyan az útépítéssel kapcsolatos költségeket az utat igénybe vevőkre terheli. Ez legvilágosabban ott érvényesül, ahol – például az olasz autósztrádákon – az üzemanyag adóját terhelik meg az útépítés költségeivel. Egyes országokban az útépítés költségeinek jelentős részét eleve az állam viseli, és nem közvetlenül az utat felhasználókra hárítja át, hanem a költségvetés közvetítésével a társadalom egészére. Hasonló problémák merülnek fel a vízi utakkal és a repülőterekkel kapcsolatban is. Természetesen még nehezebb az összehasonlítás nemzetközi viszonylatban. Annak érdekében azonban, hogy a közlekedés fejlesztéséhez a jelenleginél jóval megbízhatóbb gazdasági támpontok álljanak rendelkezésre, mégpedig mind az országok belső fejlesztését, mind az optimális nemzetközi együttműködés kialakítását illetően, elsősorban azt kell célul kitűzni, hogy az európai országok egységes módszer kialakítására törekedjenek a közlekedés gazdaságosságának megítélésében. Ez nem sokkal kisebb feladat, mintha azt vetnék fel, hogy Európa országai

* Lásd Development of the Common Transport Policy. Brüsszel 1971.

törekedjenek egységes árrendszer kiépítésére. Mégsem lehet erről a célkitűzésről lemondani, ha valóban megvan a készség az európai országok között a nemzetközi közlekedési együttműködés bővítésére, mert a közlekedéssel összefüggő közgazdasági kérdések tisztázása nélkül nehezen található meg az európai közlekedés fejlesztésének optimális megoldása.

A nemzetközi együttműködés fontos területe a közlekedéssel összefüggő kutatásban kialakítandó együttműködés. Figyelembe kell venni, hogy a technikai fejlődés alapvető változásokat hoz a közlekedés területén is. Elég utalni a számítógépek felhasználására, amelyek óriási lépésekkel viszik előre a közlekedés racionális szervezését. Ugyancsak gyökeres változást jelent a közlekedés technikájában a multimodell-rendszerek bevezetése, illetve ezek kombinálása a számítógépek felhasználásával. Az említettek a közlekedés egész rendszerét érintik, s mellettük még hosszan sorolhatnánk azokat a technikai változásokat, amelyek a közlekedés egy-egy ágát vagy egy-egy mozzanatát befolyásolják. Az európai országok erejének, tudásának egyesítése a közlekedés fejlesztése érdekében ezért kétségtelenül minden európai ország érdeke.

Az együttműködés jelenleg összeurópai alapon bizonyos kérdésekben az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében folyik, de emellett erőteljes ütemben fejlődik külön a nyugat-európai és külön a KGST-országok között. Talán még inkább, mint bármely más ágazatban, időszerű a közlekedés területén is annak tüzetes megvizsgálása, melyek azok a területek, ahol törekedni kell az Európa két részében folyó munka szorosabb összhangjának megteremtésére, illetve távlatilag arra is, hogy a nemzetközi együttműködés egyre nagyobb része összeurópai alapon kerüljön kidolgozásra.

VI. HÍRKÖZLÉS

A modern gazdasági élet és különösen a bővülő nemzetközi kapcsolatok egyik legjellemzőbb vonása a hírközlés viharos ütemű fejlődése. Ez maga is igen nagy impulzust jelentett a gazdasági kapcsolatok fejlődésére, ugyanakkor a nemzetközi kapcsolatok bővülésére irányuló törekvés visszahat a hírközlés eszközeinek és technikájának további fejlesztésére, figyelembe véve, hogy a kommunikáció egyre inkább tömegméretekben bontakozik ki, és nő a kommunikáció gyorsasága iránti igény is. Mindez szembetűnően bontakozik ki Európában, és összefügg az európai országok gazdasági együttműködésével is.

A postai és távközlési tevékenység eleve együtt jár a nemzetközi együttműködéssel. Ez a terület abban különbözik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyéb ágaitól, hogy itt maga az alaptevékenység sem folytatható széles körű nemzetközi együttműködés nélkül. A hírközlés terén az európai gazdasági együttműködés rendszerével összefüggésben ezért nem általában a nemzetközi kapcsolatok bővítésének szükségszerűségét vagy lehetőségét célszerű vizsgálni, hanem azt, hogy e kapcsolatok egyre bővülő rendszerén belül melyek azok a területek, ahol külön is figyelmet érdemel az európai országok együttműködése. Előre kell bocsátani, hogy éppen a hírközlés erősen nemzetközi jellege következtében az együttműködés világméretekben fejlődik és szerveződik, és a regionális kapcsolatok másodrendű szerepet játszanak. Ennek elle-

nére célszerű megvizsgálni, melyek azok a területek a posta és a távközlés különböző ágazataiban, ahol ésszerű lehet a világméretű együttműködés keretében szorosabb kapcsolatokra törekedni az európai országok között. A kérdés nemcsak azért igényel figyelmet, mert az európai együttműködés rendszere szükségszerűen nagyobb igényeket támaszt az európai országok közötti hírközlés fejlesztése iránt, hanem azért is, mert a hírközlési kapcsolatok céltudatos fejlesztése az európai országok között maga is közrejátszhat az európai gazdasági együttműködés egész fejlődési folyamatának a gyorsulásában.

A POSTAI FORGALOM

A legrégebbi múltra a postai forgalom tekint vissza, és növekedése ma is az internacionalizálódás fontos tényezője. Csupán 1966–1971 között Európában igen kevés ország kivételével mindenütt emelkedett a külföldről érkezett és oda továbbított levélpostai küldemények együttes száma. A leggyorsabb a növekedés a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és Jugoszlávia esetében volt, évi átlagban közel 35, 10, illetve 6%. Lassú, évi átlagban 1% körüli növekedést figyelhettünk meg Hollandia, Norvégia és Svájc esetében, a legtöbb európai országban pedig, például Ausztriában, Belgiumban, Dániában, Finnországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Magyarországon, Olaszországban, Angliában stb. a növekedés évi átlagos értéke az elmúlt öt évben 3–5% között váltakozott.*

A postai forgalom volumenének jelentős növekedése következtében napjainkban a postai tevékenység gyökeres változásokon megy keresztül. A hagyományos postai módszerek, mindenekelőtt a posta kézi feldolgozása helyhiány, munkaerőhiány és a manuális feldolgozás által igényelt időmennyiség miatt már nem oldható meg. Ezért a posta munkájában egy sor változás van folyamatban a postai tevékenység új módszereivel, a tömegszerűség követelményeinek megfelelő gépesítéssel, automatizálással összefüggésben. Ezek a változások azonban éppen a posta erősen nemzetközi jellege miatt csak nemzetközileg összehangoltan és az országok szoros együttműködésével valósíthatók meg eredményesen. A változások a posta mindkét ágára, vagyis a felvételi és a feldolgozási szolgálatra egyaránt vonatkoznak, és a két területen történő fejlődés szorosan összefügg egymással.

A postai küldemények felvételénél a fő kérdés a küldemények olyan módon történő egységesítése, hogy lehetővé váljék gépi úton, automatikus módszerekkel történő feldolgozásuk. Ez a folyamat megindult, de mivel eredményesen csak világméretekben valósítható meg, az Egyetemes Posta Egyesület (Union Postale Universelle – UPU) szervezi. Célja az, hogy a küldeményeket egységesítsék alakjuk, méretük szempontjából, egységes eljárásokat alakítsanak ki a címzettek nevének és címének a feltüntetésére, irányítószámok alkalmazására, a postai nyomtatványok és kísérő dokumentumok egységesítésére vonatkozóan abból a célból, hogy ez lehetővé tegye a feldolgozás gépesítését, a többi között például a gépi leolvasó automatákkal történő szortírozást. Az európai országok együttműködése érdekében mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy ez a természeténél fogva lassú folyamat meggyorsuljon és egész Európában végbemenjen. A szabványok és normák kialakítását, illetve egységesítését

* Lásd Statistical Yearbook 1972. United Nations, New York 1973. 495. old.

azokon a területeken, illetve azokban az országokban is célul kell kitűzni, ahol a posta feldolgozásának teljes gépesítése még nem megoldott, annak érdekében, hogy a postai küldemények a későbbiekben alkalmasak legyenek a feldolgozás gépesítésére és automatizálására.

A postai tevékenység fejlődésének másik fő iránya a feldolgozás gépesítése. E tekintetben az első lépés a különböző postai küldemények feldolgozására alkalmazott gépek egységesítése, illetve normáinak egységes kialakítása. Ez azért szükséges, mert csak ilyen fejlődés lehet összhangban a küldemények egységesítésének a folyamatával. A postai gépek és feldolgozási rendszerek egységesítésével kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy – különösen kisebb országok számára – nem gazdaságos az ilyen gépi rendszerek önálló gyártása. Ezért a postai feldolgozó tevékenység fejlődésének egyik kulcskérdése a feldolgozás során alkalmazott gépek és géprendszerek fejlesztésének és gyártásának az összehangolása. Ez lehetővé teszi a megfelelő tömeggyártást, az egységes normák és műszaki paraméterek kialakítását, és megkönnyíti a gépek karbantartását, javítását, alkatrészellátását. Itt az eszközök és gépek igen széles skálájáról van szó, ideértve a többi között az értékcikket árusító és a pénzváltó automatákat, az automata levélmérlegeket, a csőposta berendezéseket, a konténereket, a csomagok továbbítását és irányítását megkönnyítő szállítószalagokat, az osztályozó berendezéseket, az anyagmozgatást végző különböző gépeket és fokozatosan az egész postai feldolgozás automatizálását vezérlő elektronikus rendszereket.

Az európai országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a postai forgalom túlnyomó része az európai kontinensen belül, valamint az Egyesült Államokkal folyik. Ebből is következik, hogy a szorosabb együttműködésben elsősorban az európai országok érdekeltek. Az európai országok együttműködésének jelentőségét azért is alá kell húzni, mert a posta szférájában az egységesítést és a szabványosítást részben külön végzi a Postai- és Távközlési Együttműködési Szervezet (OSZSZ), valamint a KGST Postai és Távközlési Állandó Bizottsága, amelynek tagjai a szocialista országok, illetve a Postai és Távközlési Igazgatások Európai Értekezlete (CEPT – Conférence Européenne des Postes et Télécommunications), amely a nyugat-európai tőkésországok és Jugoszlávia részvételével alakult meg. Annak érdekében, hogy az említett folyamat összeurópai keretekben, egységesen bontakozhassék ki, mindenekelőtt a két szervezet szorosabb együttműködése szükséges. Ezt azért is alá kell húzni, mert külön az európai országok postai együttműködésével foglalkozó nemzetközi szervezet nincs, és ezért az összeurópai együttműködést csak az segítheti elő, ha a világméretű együttműködés keretén belül szorosabb szálak fűzik össze a nyugat-európai, illetve a szocialista országok postai kérdésekkel foglalkozó szervezeteit.

*

A nemzetközi kapcsolatok bővítése különösen nagy igényeket támaszt a távközléssel szemben. Ezek az igények nemcsak a szolgáltatások gyorsítására vonatkoznak, hanem a nemzeti rendszerek egymáshoz való kapcsolhatóságára, a berendezések állandó adaptálására a nemzetközi követelményekhez, valamint az egyes országokon belül is megfelelő sűrűség biztosítására a távbeszélő, távíró- és telexforgalomban. Ez utóbbit azért kell hangsúlyozni, mert ez nemcsak az országok általános gazdasági, műszaki

színvonalával függ össze, hanem a gazdasági kapcsolatok, a nemzetközi kereskedelem bővítésével is. Ezért az európai országok gazdasági kapcsolatai szempontjából különös figyelmet érdemel az együttműködés a távközlés különböző területein.

TÁVBESZÉLÉS

A nemzetközi hírközlés legdinamikusabban fejlődő ága a távbeszélő-forgalom. Magyarországon a nemzetközi távbeszélő-forgalomban az ötvenes években a beszélgetések száma átlagosan évi 5%-kal, időtartamuk 12%-kal, a hatvanas években viszont a beszélgetések száma évi átlagban már 20%-kal, időtartamuk 27%-kal emelkedett.

Az európai tőkés- és szocialista országok távbeszélő-ellátottsága, illetve távbeszélő-hálózatuk automatizáltságának a foka ma még rendkívül eltérő. 1971-ben a 100 lakosra számított beszélőhelyek átlaga világszinten 7,8 volt. A nyugat-európai országok ellátottsága ennél jóval kedvezőbb volt, például Ausztriában 21, a Német Szövetségi Köztársaságban 25, Olaszországban 19 volt ez az érték. A hasonló mutató 1971-ben Csehszlovákiában 15, a Német Demokratikus Köztársaságban 13, Lengyelországban és Bulgáriában 6, Magyarországon 8 volt.* Kisebb az eltérés a távbeszélő-hálózat automatizáltságának fokában, tehát abban, hogy a központok hány százaléka automatikus, illetve kézi kapcsolású. Ezt jelzi például, hogy az automatizáltság foka Ausztriában 1971 végén 99 volt, a Német Szövetségi Köztársaságban 100, Olaszországban 100, Franciaországban 82, a Német Demokratikus Köztársaságban 100, Csehszlovákiában 95, Lengyelországban 86, Magyarországon 80. Nagy viszont az eltérés a távhívórendszer kiépítésében. Több európai tőkésországban a távhívórendszer teljesen kiépült, vagyis minden állomásról közvetlen tárcsázással hívható az ország minden állomása. A szocialista országokban ez a fejlődés az elmúlt években indult meg, mindenekelőtt a szocialista országok fővárosai között, és ez fokozatosan fejlődik tovább a vidéket illetően.

A távbeszélő-kapcsolatok az európai szocialista és tőkésországok között a következő évtizedben elsősorban olyan mértékben fognak fejlődni, amilyen ütemben fejlődik a szocialista országok telefonhálózata összességében és azon belül a távhívórendszer kiépítése. A szocialista országok többsége erőteljes intézkedéseket tett a fejlesztésre, s ezért számolni lehet a telefonforgalom további erőteljes bővülésével. Emellett azonban nagy jelentősége van annak is, hogy az európai országok között szélesebb körű együttműködés alakuljon ki a telefonközpontok rendszerének fejlesztésében. A forgótárcsás központok helyére egyre több országban Crossbar-rendszerű központok kerülnek, amelyek megfelelően biztosítják az automatizálást és a távhívást. Ugyanakkor egyes nyugat-európai országokban, valamint a Szovjetunióban – részben szovjet–francia együttműködés alapján – kifejlesztés alatt állnak a kvázi-elektronikus központok, az Egyesült Államokban pedig a teljesen elektronikus rendszerű központok. Az európai országok távbeszélő kapcsolatai szempontjából rendkívül fontos, hogy a fejlesztés alatt álló központok paraméterei csatlakozhassanak a már

* Lásd Statistical Yearbook 1972. 505. old.

meglevő hálózati rendszerhez. A távbeszélő-hálózat fejlesztésében ezért különös jelentősége van az európai országok közötti tudományos-műszaki együttműködés bővítésének.

TÁVÍRÓ- ÉS TELEXFORGALOM

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok nélkülözhetetlen segédeszköze a távíró- és a telexforgalom. Európában a nemzetközi távíróforgalom az elmúlt évtizedben a szocialista országok egy részében emelkedett, a tőkésországokban általában magas színvonalon állt, illetve lassú csökkenést mutatott. Az európai szocialista és tőkésországok fejlettségi szintjének összehasonlítása azt mutatja, hogy nincs számottevő különbség a technikai és adatátviteli igények megvalósításában, a távíró- és telexellátottságban, valamint az ezt szolgáló technikai bázisban. Az európai országok együttműködése mindenekelőtt megfelelő távíró-berendezések gyártását célozhatja az érdekelt országok, illetve vállalatok széles körű szakosodása és kooperációja útján.

RÁDIÓZÁS

A rádiózás terén kiemelkedő fontosságú lehet az európai országok szorosabb együttműködése a frekvenciafelhasználás egységes és összefüggő rendezésében. A rádióhullámok az összeköttetés létrehozására szükséges igényeken kívül olyan területekre is eljutnak, ahol feleslegesek. A nem kívánt besugárzás ily módon csökkenti az amúgy is szűkös frekvenciafelhasználási lehetőségeket, mert zavarja, egyes esetekben lehetetlenné teszi más rádiók működését. A rádióadók számának növekedése különösen Európán belül ma már rendkívüli módon kiélezte a frekvenciafelhasználás problémáit. A rádiófrekvencia szabályozásával világméretekben a Nemzetközi Távközlési Egyesület (Union Internationale des Télécommunications – UIT), illetve azon belül a Nemzetközi Frekvencia-nyilvántartó Bizottság (IFRB – International Frequencies Registration Board) foglalkozik. Az említett szervek tevékenységének azonban két súlyos fogyatékossága van. Az egyik, hogy az új rádióadók számára történő frekvenciakijelölés csak kölcsönös engedmények árán lehetséges, és az eddigi eredmények a legtöbb esetben távolról sem közelítik meg a nemzetközileg optimális megoldásokat. A másik, hogy az UIT keretében folyó frekvenciaelosztás során még nem alakult ki szorosabb kapcsolat az európai országok között holott a kölcsönös zavarás lehetősége közöttük a legnagyobb. Célszerűnek látszik ezért, hogy az európai országok közösen törekedjenek a frekvenciák felosztásának európai rendezésére. Ez rendkívül megjavítaná a rádiózás minőségét Európában, és csökkenthetné azokat a konfliktusokat, amelyek jelenleg az országok között egymás rádióadóinak a zavarásából adódnak. Külön európai szervezet ma nem foglalkozik ezzel a kérdéssel. A frekvenciák felosztásának európai rendszere elképzelhető volna akár a világszervezet (IFRB) mellett működő európai regionális szervezet kialakításával, akár a szocialista, illetve az európai tőkésországok távközlési szervezetei szorosabb együttműködése útján.

A távközlés fejlődésénél különös figyelmet igényel a legkorszerűbb összeköttetési rendszerek, a műholdak közvetítésével működő úgynevezett űrtávközlési rendszerek felhasználása. Az európai országok együttműködési lehetőségeinek a feltárása során figyelembe kell venni, hogy jelenleg két olyan nemzetközi szervezet van, amelynek célja mesterséges holdakkal nagy távolságra történő információátvitel.

Az INTERSZPUTNYIK Nemzetközi Űrtávközlési Szervezetet 9 szocialista ország alapította meg, és 1975-től kezdi meg kereskedelmi jellegű üzemelését. A rendszer kezdetben a Szovjetunió távközlési műholdjait veszi igénybe, később saját kozmikus létesítmények üzemeltetésére tér át. A tagországok földi állomásain keresztül távközlési kapcsolat létesíthető Európa és Ázsia országainak többségével, amennyiben azok a rendszerhez csatlakoznak és megfelelő földi állomást létesítenek. A tagországok számának növekedésével sor kerülhet a rendszer ellátási területének a bővítésére is. Az INTERSZPUTNYIK rádióközvetítések, fekete-fehér és színes tévéműsorok továbbítására, valamint távíró- és távbeszélő-kapcsolatok fenntartására lesz alkalmas.

Az INTELSAT nemzetközi távközlési konzorcium alapító egyezményét 1964-ben írta alá 14 tőkésország távközlési társasága, de 1973-ban a rendszernek már 78 tagja volt.

Az első geostacionárius mesterséges holdat 1965 elején helyezték üzembe az Atlanti-óceán fölött, és ma a rendszernek már 4 műholdja működik. Újabb műholdgenerációk kifejlesztésével, illetve elhelyezésével az Atlanti-, az Indiai- és a Csendes-óceán fölött nagy átviteli kapacitású, az egész világot átfogó távközlési rendszert hoztak létre, ami igen nagy számú rádió- és tévéadás továbbítására, valamint távíró- és telefon-összeköttetés megvalósítására alkalmas.

Kézenfekvő, hogy a világ távközlési rendszerének fejlődésével összefüggésben felmerül a kérdés: milyen kapcsolat hozható létre a két űrtávközlési rendszer között, és célszerű-e külön európai együttműködést kialakítani a műhold segítségével történő távközlés fejlesztésére.

Az INTERSZPUTNYIK és INTELSAT közötti kapcsolat alapvetően nem technikai problémáktól, hanem politikai elhatározástól függ. Ennek lehetőségét mutatja az a megállapodás, amelyet a Szovjetunió és az Egyesült Államok kötött televízióműsor-cserére és távbeszélő forgalmuk fejlesztésére.

A két rendszer közötti együttműködés, pontosabban a két rendszerbe való kölcsönös bekapcsolódás elvileg tehát lehetséges. Az áthidalandó műszaki problémáknál figyelembe kell venni, hogy az INTELSAT-rendszerhez tartozó földi állomásoknál a többi között nagyméretű, 20–30 méter átmérőjű antennára és igen alacsony hőmérsékleten hűtött széles sávú előerősítőre van szükség. Az INTERSZPUTNYIK-rendszerben a mesterséges hold nagyobb adóteljesítményű, és lehetővé teszi, hogy a földi állomások antennája kisebb (12 méter), az előerősítő pedig kevésbé alacsony hőmérsékletű legyen, ami lényeges költségmegtakarítást jelent. Egy földi állomás azonban egyidejűleg csak egyetlen mesterséges holddal és egyetlen rendszerben tud összeköttetést tartani, tehát a másik távközlési rendszerhez történő kapcsolódáshoz külön földi állomás létesítése szükséges.

A műholdas távközlési rendszer új fejezetet nyit mindenekelőtt a távoli országokkal és más földrészekkel való kapcsolat létrehozásában. Nem jelölték azonban még ki

az egységes paramétereket, a megfelelő frekvenciasávokat, s ezért mindenképpen célszerűnek látszik az e téren elkezdődött nemzetközi egyeztetés gyorsítása. Erre azért is szükség van, mert a műholdas rádió-, illetve televíziós közvetítés egy sor politikai, gazdasági és jogi kérdést is felvet, s ugyanakkor kezdeti stádiumban van a műholdas távközlés nemzetközi normáinak kialakítása. Ha például Spanyolországban közvetítenek az úgynevezett direkt sugárzású műholddal egy bikaviadalt, ez ott és egész Európában élvezetes eseménynek számít, ha azonban a műholdon keresztül eljut például Indiába, ott vallási okokból visszatetszést szülne és politikai bonyodalmakra is vezethet. Ahol nem szórakoztató, hanem politikai tartalmú műsorról van szó, a politikai vonatkozások még élesebben merülnek fel. A műholdakon keresztül közvetített politikai adások esetében például megfelelő garanciák rendszerét kell kidolgozni arra vonatkozóan, hogy a műholdak ne váljanak más országok politikáját sértő adások közvetítésének eszközeivé. Nem tisztázottak ezenkívül például az olyan kérdések, hogy a műholdas közvetítés szempontjából mi tekinthető országhatárnak, tisztázatlanok a szerzői jog kérdései, a műsordíjak fizetési rendszere stb. A műszaki fejlődés tehát belátható időn belül biztosítja azt, hogy a távközlés, azon belül a rádió és tévé műsorszórása behálózza az egész világot, és ezért a műszaki fejlődést követnie kell a vele összefüggő politikai, jogi és gazdasági kérdések nemzetközi rendezésének. Ez csak a két rendszer szoros együttműködésével valósítható meg.

Jóllehet a műholdas távközlési rendszerek teljes értékű üzemeltetése csak az évtized végére várható, az európai gazdasági együttműködés keretében már most is célul tűzhető ki egymás közötti kapcsolatuk megvalósítása. Ennek nagy jelentősége volna a távbeszélő-, távíró- és telexforgalom fejlesztésében is. Ehhez a berendezések kölcsönös építése mellett szükséges a műszaki paraméterek egységesítése, a frekvenciák felosztása, a műholdak Föld körüli pályán történő összehangolt elhelyezése. Egyelőre kérdésesnek tűnik, hogy célszerű-e külön európai műholdas rendszer kialakítása (elsősorban a távbeszélő-forgalom fejlesztésére). Igaz ugyan, hogy egy olyan műholdnak, amelynek célja az európai távbeszélő-forgalom elősegítése volna, kisebb területet kellene beszórnia, és ezért alacsonyabb pozícióban volna elhelyezhető, mint az INTELSAT vagy az INTERSZPUTNYIK műholdjai, de politikai és gazdasági szempontból egyaránt megkérdőjelezhető, hogy célszerű-e a két kiépülő rendszer mellett egy harmadik létrehozására is törekedni. Más szóval: nem kell-e egy harmadik rendszer építése helyett inkább a meglevő rendszerek fokozott összehangolását célul kitűzni.

Elősegíthetné viszont az összeurópai együttműködést, ha az európai országok létrehoznának egy összeurópai kutatási programot, amely egyesítené erőfeszítéseiket egyes, a műholdrendszerekkel összefüggő problémák megoldására. Ilyenek lehetnek például a meteorológiai kutatások, a hullámterjedés kutatása a többi között geológiai célokra, magasabb frekvenciasávok kutatása stb. Ez annál is inkább indokolt, mert az európai országok geofizikai adottságai hasonlóak, a kontinensen nagyjából azonos meteorológiai jelenségek zajlanak le, és ezért elvileg adottak az európai országokat kölcsönösen érdeklő közös kérdések kutatásának a feltételei.

A hírközlés alapvetően nemzetközi jellege következtében igen korán indult meg nemzetközi szervezeteinek a fejlődése. A Nemzetközi Távközlési Egyesület 1865-ben, az Egyetemes Posta Egyesület pedig 1874-ben alakult. Céljuk kezdettől fogva a forgalom zavartalanságát biztosító egységes szabályok kialakítása, és az említett szervezetek – ideértve az UIT keretében szervezett különböző bizottságokat – nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a nemzetközi hírközlés fejlesztésében. Mindkét szervezet világszervezet, és ezért nem vagy csak kevéssé foglalkozik külön az egyes régiókban, például Európában folyó együttműködés kérdéseivel. Emellett tevékenységükben nemcsak a különböző országok és országcsoportok eltérő gazdasági érdekei tükröződnek, hanem katonai, hadiipari szempontok, valamint a nagy nemzetközi monopóliumok üzleti érdekei is.

A világméretekben szervezett sokoldalú együttműködés mellett kibontakozott az együttműködés Európa két részében is. Az 1959-ben alakult CEPT feladata nagyjából azonos a két említett világszervezet feladatkörével (a postai és távközlési szolgálat egységesítése és javítása, tapasztalatcserék szervezése stb.). A szocialista országok által 1957-ben alakított Postai és Távközlési Együttműködési Szervezet (OSZSZ) feladatköre ugyancsak hasonló a két nagy világszervezetéhez. 1971 óta a KGST keretében is helyet kaptak a postai, távközlési együttműködés kérdései, különösen a távközlési hálózat fejlesztése, a tagországok tudományos-műszaki együttműködése, a KGST-tagállamok normáinak, szabványainak a kialakítása, a postai gépesítés és automatizálás elősegítése céljából. Az OSZSZ elsősorban a postai és távközlési forgalom koordinálásával foglalkozik, a KGST Postai és Távközlési Állandó Bizottsága pedig mindenekelőtt a hírközlő rendszerek egységesítése, a berendezések fejlesztése és a gyártás oldaláról közelíti meg a tagállamok együttműködését.

Annak következtében, hogy a hírközlés fejlődése univerzális és hogy ennek megfelelően az ezzel foglalkozó világszervezetek viszonylag széles körű tevékenységet folytatnak, nem célszerű a már említett és szorosabb összeurópai együttműködést igénylő kérdések tárgyalására külön európai szervezeteket létrehozni. Szervezeti lépésekre azonban mégis szükség lehet azért, hogy az említett kérdések megfelelő figyelmet kapjanak és az európai országok együttműködése szorosabbá válhasson. Ennek szervezeti megoldására részben az kínálkozik, hogy a postai és távközlési világszervezeteken belül kialakuljanak a módszerek az európai országokat közelebbről érintő kérdések megfelelő kimunkálására (például európai regionális konferenciák összehívása, szorosabb együttműködés az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságával). Ilyen módon megteremthetők az európai országok szorosabb együttműködésének a szervezeti előfeltételei anélkül, hogy ez az együttműködés kiszakadna a hírközlés terén folyó világméretű együttműködésből.

VII. TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS

A BŐVÜLŐ NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS

A gazdasági fejlődés egyik döntő tényezője az iparosodott országokban a legmodernebb technika kifejlesztése és széles körű alkalmazása. A tudomány korunkban termelőerővé vált. A tudomány termelőerővé válásának, a tudomány és a termelés kapcsolatának egyik alapvető összefüggését az mutatja, hogy milyen ütemben gyorsult meg a tudományos felfedezések gyakorlati alkalmazása. Ez a fényképezésnél 112 évet, a telefonnál 56 évet, a rádiónál 36 évet vett igénybe, a televíziónál 12 évre, a radarnál 15, az atombombánál 6, a tranzisztornál és a lézernél 5 évre csökkent. Egyre emelkedik a szakemberek képzettségének a foka. Az évszázad első felében sok iparágban a munkások mindössze 5–10%-ának volt középfokú képzettsége, ma a munkások 30–50%-ánál követelik meg azt. A felsőfokú képzettségű szakemberek iránti szükséglet a termelés igen sok ágában ma már a foglalkoztatott munkaerő 25–30%-át is eléri. Az országok és országcsoportok helye a nemzetközi munkamegosztásban nagymértékben a tudomány és a technika fejlődésétől és a tudományos-műszaki vívmányok hatékony alkalmazásától függ. Az európai országok gyors gazdasági fejlődésének egyik legfontosabb tényezője a technikai haladás. A növekedés tényezőivel foglalkozó tudósok Európában ma már több mint 50%-ot írnak a technikai fejlődés javára. Azt, hogy a tudomány és a technika terén növekvő mértékben van szükség nemzetközi együttműködésre, mindenekelőtt e tényező szerepének fokozódása váltotta ki. Ehhez járult az, hogy a kutatás a technika legtöbb ágában rendkívül drágává vált, valamint az a körülmény, hogy a környezetvédelem oldaláról is erős impulzusok mutatkoznak a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés fokozására. A tudomány és a technika fejlődésének sajátos jellemzője az, hogy egyetlen ország, még a legnagyobbak sem valósíthatják meg annak autark fejlesztését, ha nem akarnak lemaradni a nemzetközi versenyben. Természetesen ez még fokozottabban érvényes a kis országokra. A kisebb és közepes nagyságú országok csak akkor tudnak eredményesen részt venni a tudományos-technikai forradalomban, ha megfelelően szelektálnak, azokat a területeket részesítik előnyben a tudomány és a technika fejlesztésében, amelyek leginkább megfelelnek szakosított termelési ágaiknak vagy már korábban megszerzett tudományos tapasztalataiknak. Mindez az utóbbi évtizedekben rendkívül erővel állította előtérbe a nemzetközi kapcsolatok bővítését a tudományos kutatás és a technikai fejlesztés területén, mert csak a specializáció és az azon nyugvó kooperáció révén ellensúlyozhatók az anyagi eszközök és szellemi erők terén fennálló korlátok. Ezek a korlátok annak ellenére jelentősek, hogy a fejlett országok mindegyikében gyors ütemben nőnek a kutatásra fordított anyagi eszközök. Az európai szocialista országokban több mint 4 millió ember dolgozik a tudományos kutatás területén, ebből 1,3 millió tudós és kutató. A KGST-országok az utóbbi években nemzeti jövedelmük mintegy 2–4%-át fordítják kutatásra és fejlesztésre. E ráfordítások a nemzeti jövedelem több mint 4%-át teszik ki a Szovjetunióban, 3,2% Cseh-

szlovákiában, Magyarországon 2,8%, a Német Demokratikus Köztársaságban 2,4%, Lengyelországban 2,3%, Bulgáriában 2,5%.*

Különösen erőteljes a tudományos kutatás fejlődése a Szovjetunióban. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a szovjet tudomány eredményei az utolsó másfél-két évtizedben például a következő területeken: az űrkutatásban; a matematikában a számelmélet, a függvényanalízis, a valószínűségszámítás terén; az elemi részecskék fizikájával kapcsolatban, a világ első atomerőművének és atommeghajtású hajójának megépítésében, egy új tudományos irányzat, a kvantumelektronika létrehozásában; a nagy távolságú villamosenergia-átvitelben, valamint a villamos energia és hőenergia termelésének komplex megvalósításában stb.

A fejlett tőkésországokban az elmúlt két évtizedben óriási összegeket fordítottak kutatásra és fejlesztésre. A tőkés világban 1960-ban összesen mintegy 20–22 milliárd dollárt, 1970-ben 44–47 milliárd dollárt fordítottak e célokra. A második világháború utáni időszakban a kutatási-fejlesztési kiadások 7–10 évenként megkétszereződtek. A fejlett tőkésországok közötti erőviszonyokat e téren az alábbi adatok jellemezték (lásd 9. táblázat).

9. táblázat

A kutatás-fejlesztés néhány összefoglaló adata egyes tőkésországokban 1967-ben

Ország	A kutatás-fejlesztési kiadások				A kutatás-fejlesztéssel foglalkozók száma	
	értéke (millió dollár)	részesedése a GNP százalékában	egy főre számítva (dollár)	egy kutatás-fejlesztésben dolgozóra számítva (1000 dollár)	összesen (1000 fő)	10 000 főre számítva
Ausztria	57	0,5	7,8	24,3	2,4	3,2
Belgium	182	0,9	19,0	20,2	9,0	3,4
Egyesült Államok	23 800	3,0	120,0	47,6	500,0	25
Egyesült Királyság	2 473	2,3	45,2	38,0	65,0	12,0
Finnország	61	0,7	13,1	28,9	2,1	4,5
Franciaország	2 369	2,2	47,8	46,7	50,7	10,2
Hollandia	514	2,3	40,8	32,7	15,7	12,5
Japán	1 674	1,5	16,7	13,0	128,9	12,8
Német Szövetségi Köztársaság	2 310	1,9	40,0	36,6	63,1	10,9
Olaszország	447	0,7	8,5	22,7	19,7	3,8
Svájc	306	1,9	50,9	29,1	10,5	17,3
Svédország	327	1,8	41,6	49,8	6,6	8,3

Forrás: Statistics on Research and Experimental Development Activities 1967. UNESCO, Párizs 1970. 17., 25–27., 38–39., 59. old.

Bár az adatok csupán egy évre vonatkoznak, megközelítőleg reálisan mutatják be a fejlett tőkésországok helyzetét a kutatás-fejlesztés terén.

A legáltalánosabb jellemzésre alkalmas mutató, a bruttó nemzeti termék százalékában kifejezett kutatás-fejlesztési hányad terén a tőkésországok közül a vezető szerepet

* Lásd *G. K. Szkrjabin:* Vzaimopomoscs v nauke. Novoje Vremja, 1974. 13. sz.

az Egyesült Államok töltötte be (a GNP 3%-os kutatás-fejlesztési arányával), őt megközelítette e téren Anglia, Franciaország és Hollandia (!) a GNP 2% feletti kutatás-fejlesztési arányával, majd a Német Szövetségi Köztársaság, Svájc, Svédország és Japán következett a GNP 1–2% közötti kutatási hányadával. A többi fejlett tőkésország a bruttó nemzeti termék 1% alatti hányadát fordította e célokra 1967-ben.

A technikai fejlődés követelményei egyre nagyobb összeget igényelnek kutatásra és gyakorlati kísérletekre. Ma már a kutatásba és a kutatásigényes iparágakba történő befektetéseket a leggyorsabban megtérülő befektetések közé számítják. A befektetések meghatározása szempontjából azonban figyelembe kell venni, hogy a kutatásra szánt összegeket sokszorosan meghaladják azok, amelyek a kutatási eredményeknek a termelésben történő felhasználásához szükségesek. A kutatás-fejlesztési kiadások és a gyakorlati alkalmazáshoz szükséges kiadások aránya eléri az 1 : 10-et. Ezt az arányt annál kevésbé lehet figyelmen kívül hagyni, mert a gazdasági növekedés alakulását sokkal inkább az befolyásolja, hogy milyen ütemben és mértékben történik meg a kutatási eredmények, új felfedezések ipari alkalmazása, mint az új felfedezések száma. Ezzel függ össze egyébként az, hogy a technikai színvonalban fennálló különbségek nem elsősorban a kevésbé fejlett technikával rendelkező országok kutatási tevékenységének meggyorsítása, hanem a kutatási eredmények növekvő nemzetközi kereskedelme révén egyenlítődnek ki.

A tudományos tevékenység nemzetközi jellege a tudomány fejlődésének belső követelménye, s ezért mindinkább előtérbe lép a nemzetközi munkamegosztás a tudományban és a technikában is. A gazdaságban végbemenő szakosodás ugyancsak bizonyos specializációra ösztönzi a tudományt, hiszen minden ország azokon a területeken érdekelt a tudományos fejlődés meggyorsításában, amelyekre termelésének fejlesztésében koncentrált. Az összefüggés azonban fordítva is fennáll. A tudomány fejlődésében elért eredmények erős impulzust adnak gyakorlati felhasználásukra, az országok gazdasági pozícióinak megerősítésére, a nemzetközi munkamegosztás elmélyítésére. Egyre nagyobb szerepet játszanak az úgynevezett tudományigényes iparágak, a többi között a félvezetőgyártás, a számítástechnikai ipar, az automatikus eszközök gyártása, az olefinkémia stb. Emellett több hagyományosnak tekinthető iparágban azok a termékcsoportok törnek előre, amelyekben a műszaki haladás különösen gyors és amelyek innovációs tevékenysége fejlett (szerszámgépipar, híradástechnika, műszeripar, vegyipari gépgyártás). A gazdaságban és a tudományban megvalósuló nemzetközi együttműködés ezért egyre inkább egymásba kapcsolódó és részben egymást erősítő folyamatnak tekinthető.

A tudomány fejlődésében két ellentétes irányú tendencia figyelhető meg: az első a differenciálódás, vagyis a tudományos tevékenység egyre több, de ugyanakkor egyre szűkebb szakterületre történő felosztása, a második a tudományos tevékenység integrálódása elsősorban a komplex, különösen a tudományok határterületein értékes eredményeket hozó kérdések megoldását illetően. A tudományos-technikai forradalom révén napirendre került számos komplex tudományos probléma, megoldásukban közvetve vagy közvetlenül minden ország érdekelt. Ilyenek például a világűr meghódítása, az óceánok erőforrásainak a feltárása, meteorológiai világszolgálat létesítése, a környezetvédelem és a természeti kincsek ésszerű felhasználása, a világélelmezés problémái, a különböző járványok, betegségek leküzdése stb. E problémák és

még sok száz hasonló probléma kutatása és megoldása gazdasági, tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt túlnő egy, akár a legfejlettebbek közé tartozó ország lehetőségein is. Ezeken a területeken a kutatás eredményességének alapvető feltétele a széles körű nemzetközi együttműködés.

A tudomány eredményeinek nemzetközivé válása a gazdasági életben többféleképpen jelentkezik. Egyik kimutatható megjelenési formája az, hogy a korszerű technikát hordozó berendezések kereskedelme gyorsabb ütemben nő, mint a világkereskedelem általában. A nemzetközi kereskedelem nagysága például az elmúlt másfél évtized alatt évi 7%-kal nőtt, a gépek és közlekedési eszközök forgalma ugyanakkor évente közel 12%-kal emelkedett, és részesedésük a világforgalomban az 1955. évi 18%-ról a hatvanas évek végére majdnem 30%-ra nőtt.

A gépek és közlekedési eszközök forgalmán belül is dinamikusabban emelkedett az úgynevezett kutatásigényes termékek (repülőgépipari, elektrotechnikai, elektronikai, műszeripari, atomenergetikai stb. termékek) forgalma. A technikai fejlődés jelentős változásokat idézett elő a világgazdasági kapcsolatok irányában és szerkezetében, továbbá döntő szerepet játszott bővülésükben. A kutatási tevékenység viharos fejlődése, a modern termékek gyártásának és forgalmának a gyors növekedése a fejlett tőkésországokban nagyfokú tőkekoncentrációval jár. A legújabb gépfajták, berendezések termelése és exportja az országok egy kis csoportjának, illetve egyes monopóliumainak kezében koncentrálódik. A legnagyobb sikereket azok a cégek érik el, amelyek konkurrenseiket a tudomány és a technika terén előzik meg. Az Egyesült Államok monopóliumai ebből a szempontból jelentősen megelőzték Nyugat-Európát, mert volumenben és választékban egyaránt előnyben vannak az új termékek kifejlesztése, termelése és exportja terén. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának számításai szerint 140 iparágban a kibocsátott új áruk 60%-át az amerikai monopóliumok szolgáltatják. Az a körülmény, hogy a modern termelés egyre nagyobb tudományos és műszaki erők koncentrációját követeli meg, elősegítette a tőkekoncentráció folyamatát, a nagy monopóliumok hatalmának további megerősödését és ugyanakkor az államkapitalizmus fejlődését is. Az Egyesült Államokban 1966-ban 300 mammutvállalatban koncentrálódott a tudományos kutatás és fejlesztés volumenének 91%-a, ezen belül a 20 legnagyobb vállalatban 50%-a. Különösen nagyfokú anyagi és szellemi koncentrációt igényelnek a legmodernebb iparágak, mint például a nukleáris ipar, a rakétaipar és az űrkutatás, a repülőgépgyártás, az elektronika és a vegyipar korszerű ágai.

Az általános és széles körű technikai fejlődésből, a modern technika terjedéséből azonban mégis az következik, hogy végső soron nem marad egyetlen ország vagy nemzetközi társaság monopóliuma, hanem, ha egyenlőtlenül is, de fokozatosan elterjed. Ezért bizonyos új termékekben a specializáció foka egy idő után csökken abban az értelemben, hogy egyre több ország, illetve vállalat vesz részt előállításukban és exportjukban. Például mind több európai országban gyártanak számítógépeket, polimerkémiai termékeket, automatizálási eszközöket stb. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában végzett elemzések azt mutatják, hogy ez a tendencia jellegzetesen érvényesül Európában.

A tudományos-technikai forradalom további jellemzője, hogy eredményei nemzetközileg nemcsak termékek formájában, hanem közvetlenül és széleskörűen cserélnek gazdát. Korábban a modern technika nemzetközi forgalma elsősorban a segítségével

gyártott termékekkel való kereskedelemben és emellett esetleg külföldi szakemberek igénybevételében nyilvánult meg, az utóbbi évtizedekben viszont rohamosan nőtt a tudományos és technikai eredmények közvetlen forgalma, mindenekelőtt a licenckereskedelem útján. Ennek rendszere sokban eltér a szokásos árukereskedelemtől:

– a licenc eladója maga is érdekelt az új technológia alkalmazásában, mert az ellenérték nagyobb része a gyártási sorozat nagyságától függ;

– a licencvásárlók sok esetben kizárólagos jogot kapnak a termék előállítására (világméretekben vagy egyes területekre vonatkozóan), s ez erősíti piaci pozícióikat;

– kikerülhetők a késztermékekkel kapcsolatos vám- és adózási nehézségek.

A licenckereskedelem erőteljesen növekszik. A tőkés világ licencforgalma 1971-ben meghaladta a 2,5 milliárd dollárt, és a licencek alapján történő termelés értéke évi 60–90 milliárd dollár között mozog. Az Egyesült Államok és Anglia kivételével a többi tőkésország elsősorban licencimportáló, különösen vonatkozik ez a Német Szövetségi Köztársaságra, Japánra, Franciaországra és Olaszországra.

Kizárólag licencek vásárlásával – ha az nem párosul jelentős saját erőfeszítésekkel – a műszaki lemaradás természetesen nem hozható be teljesen. A tapasztalat azt mutatja, hogy a legnagyobb licencvásárlók – például Japán és a Német Szövetségi Köztársaság – fejlesztették leggyorsabb ütemben saját kutatóbázisaikat is. Legújabban ennek alapján egyre nő nemcsak saját kutató- és technikai bázisuk, hanem licencexportjuk is, különösen azokon a területeken, ahol a modern technika alapján gyártott késztermékek eladása nehézségekbe ütközik.

A nemzetközi tudományos-műszaki együttműködésben különböző tendenciák érvényesülnek, s ezek szintéziséből adódik az együttműködés ma kialakult rendszere:

a) A leginkább elavuló tendencia a műszaki fejlesztés saját erőből történő biztosítása.

b) A másik, az utóbbi negyedszázadban erőteljesen kibontakozó törekvés az, hogy késztermékek vagy szabadalmak formájában adják át a termelők a kutatásban és technikában elért eredményeiket, illetve a másutt elért műszaki eredmények megvásárlásával és adaptálásával takarítsák meg a kutatással és fejlesztéssel kapcsolatos költségeket.

c) A tudományos és műszaki fejlődés internacionalizálódásának felismerése egyre szélesebb körű nemzetközi együttműködésre vezet a kutatásban és a fejlesztésben. Ennek fő célja a hatékonyság fokozása, a felesleges párhuzamosságok elkerülése.

Az európai országok tudományos-műszaki együttműködése ma több irányban és módon fejlődik:

– az európai integrációs csoportosulásokon belül két- és sokoldalúan;

– kétoldalú keretekben az európai szocialista és tőkésországok között;

– világméretekben és összeurópai keretek között.

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOK TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉSE

Az európai szocialista országok egymás közötti tudományos együttműködése a szocialista világrendszer létrejötte óta fennáll és fejlődik. Széles körű együttműködés alakult ki az összes szocialista ország között bilaterális alapon. Az együttműködés

keretei egyre bővülnek és az elmúlt évtizedben erősen decentralizálódtak. A közvetlen kapcsolatok kiterjedt láncolata alakult ki a szocialista országok különböző tudományos kutató és egyéb intézményei között. A kormányok közötti megállapodások általában csak az együttműködés fejlődésének a kereteit határozzák meg, maga az együttműködés közvetlenül az érdekelt intézmények között realizálódik.

Emellett a KGST keretében annak megalakulása óta kialakult az országok multilaterális alapon nyugvó együttműködése is. Ez részben a KGST ágazati állandó bizottságaiban folyik, ahol a termelési együttműködéshez szervesen kapcsolódva történik a tudományos-műszaki problémák megvitatása és a nemzetközi együttműködés keretében történő megoldása. A bizottságok folyamatosan szervezik a legkorszerűbb tapasztalatok cseréjét, a vegyiparban, a mezőgazdaságban, a kőolaj- és gáziparban és még igen sok más területen például szakértői brigádok látogatják rendszeresen a KGST-országok üzemeit, a legmodernebb technika eredményeinek felhasználását, a legprogresszívebb tapasztalatok elterjesztését szolgálva. Ez a tevékenység ma már a KGST-országok tudományos és gazdasági életének szerves részévé vált, és egyre hatékonyabban szolgálja az erők egyesítése révén az összes érdekelt ország műszaki haladását.

A KGST-országok integrációjának Komplex Programja ezen túlmenő célokat is kitűzött. Mindenekelőtt megjelölte azokat a legfontosabb átfogó kérdéseket, amelyekre a KGST-országok erőfeszítéseiket összpontosítják, és meghatározza az együttműködés új, korszerűbb módszereit, ideértve az együttműködést szolgáló intézményrendszer fejlesztésének az irányát is. Az együttműködést a KGST keretében a Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottság irányítja, amelyben az országok tudománypolitikáját irányító vezetők vesznek részt.

A Komplex Program megjelölte azt a 18 problémát, amelyet a KGST-országok tudományos-műszaki együttműködésük középpontjába helyeznek. Ezek a részt vevő országok távlati gazdaságfejlesztése szempontjából fontos alapkutatásokra, valamint az alkalmazott jellegű tudományos kutatások közül elsősorban a gyártásszakosítási és kooperációs tevékenység során felmerülő legalapvetőbb problémákra vonatkoznak. A jelentősebb témák a következők: biofizikai kutatások; a mezőgazdasági kultúrák szelekciója, nagy terméshozamú és hibrid fajták létrehozása; természetvédelmi intézkedések kidolgozása; a termelési folyamatok gépesítése, villamosítása és automatizálása a mező- és erdőgazdaságban; új műanyagok és szintetikus gyanták szintézise, előállításuk új technológiai folyamatainak a kidolgozása; új ipari katalizátorok kidolgozása; a fémek korrózió elleni védelme; új félvezető anyagok és nagy tisztaságú fémek létrehozása; a fémmegmunkáló gépek programvezérlési rendszereinek a létrehozása; új számítástechnikai eszközök kidolgozása és a számítástechnika népgazdasági alkalmazása; műszerek, automatizálási eszközök és berendezések létrehozása a tudományos kutatásokhoz; kutatások az irányításszervezés, a kibernetika és az operációkutatás terén; az atomenergia ipari méretű alkalmazása. Ezek mellett az egyes ágazatokon belül külön is kijelölik a KGST-országok együttműködése keretében megoldandó legfontosabb problémákat.

A kiemelt témákra vonatkozó együttműködés biztosítására a KGST-országok eddig mintegy 40 sokoldalú egyezményt írtak alá. Ezek keretében 1973 közepéig 34 koordinációs központot, 8 koordinációs tanácsot, 3 nemzetközi tudományos kutató kollektívát, 2 nemzetközi tudományos-termelési egyesülést és 3 közös laboratóriumot

hoztak létre. Az együttműködés új szervezeti formái közül leginkább elterjedtek a koordinációs központok. Ezekben ma már több mint 500 tudományos kutató és tervező-szerkesztő szervezet vesz részt. E központok bázisa általában az a nemzeti tudományos kutatóintézet, amely a legfejlettebb szakemberállománnyal, a legnagyobb technikai bázissal rendelkezik, és köréje tömörülnek más KGST-országok tudományos erői. A központok feladata elsősorban az együttműködésben érdekelt KGST-országok kutatásainak összehangolása a rendelkezésre álló tudományos-műszaki potenciál leghatékonyabb kihasználása végett. Az önálló elszámolású tudományos-termelési egyesülések olyan területeken alakulnak, ahol a kutatások koordinálását célszerű összekapcsolni az azokkal összefüggő berendezések, termékek gyártásának megszervezésével. Ilyen szervezet például az Interatom-instrument, amely a nukleáris műszerek gyártását koordinálja, valamint az Interetalon Iroda, amelynek célja a tudományos kutatáshoz szükséges nagy pontosságú egyedi mérőműszerek kifejlesztése, illetve gyártásának koordinációja. A nemzetközi kutatóintézeteket a KGST-országok olyan területeken hozzák létre, ahol a helyzet erre tudományos és gazdasági szempontból egyaránt megérett.

A tudományos együttműködés közép- és hosszú távon folyik. Előkészítés alatt áll a KGST-országok 1976–1980-ra szóló tudománypolitikai irányelveiről a kölcsönös konzultáció, az együttműködésben előtérbe helyezendő területek kijelölése. Ezen túlmenően igen széles körű munka indult meg a legfontosabb területeken a tudományos-műszaki fejlesztésre vonatkozó, hosszabb távra szóló prognózisok kialakítására, illetve e prognózisokkal kapcsolatban kölcsönös konzultációk folytatására. E tevékenység egyik célja, hogy alapul szolgáljon a KGST-országok hosszú távra szóló népgazdasági terveinek kidolgozásához és koordinálásához. Az említett munkák alapján várható, hogy a következő években a KGST keretében jelentős előrehaladás érhető el a tudományos tevékenység összehangolása, valamint a rendelkezésre álló szellemi és anyagi kapacitás ésszerűbb kihasználása terén.

AZ EURÓPAI TŐKÉSORSZÁGOK TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉSE

Nyugat-Európában különös figyelmet érdemel az EGK-hoz tartozó országok tudományos-műszaki együttműködése. Noha ez az egyes intézmények szempontjából általában sikeres volt, tudománypolitikai szempontból a hatvanas évek végéig „ad hoc" jellegű maradt. Az EGK-n belül tapasztalható folyamat lassúságának egyik fő oka az volt, hogy a különböző nyugat-európai tömörülések, mint például az Európai Szén- és Acélközösség vagy az EURATOM egymástól függetlenül állapodtak meg az ilyen jellegű együttműködésben. A hetvenes évek elején ez a helyzet jelentősen megváltozott. 1972-ben az EGK határozatot hozott a közös tudományos és műszaki kutatásról és fejlesztésről az EGK-ban. Ez a többi között kimondja, hogy meg kell egyezni közös tudományos kutatási és technológiai fejlesztési politika kialakításában; el kell érni a tagállamok tudományos-műszaki fejlesztési politikájának az összehangolását: intézkedik a pénzügyi forrásokat illetően; előírja, hogy meg kell állapodni azokban a kutatás-fejlesztési tevékenységekben, amelyeket az EGK szintjén kell megvalósítani; kimondja, hogy biztosítani kell e kérdésekről a megfelelő információcserét

a tagállamok között; felszólítja a tagállamokat, hogy a különlegesen fontos esetekben együttesen lépjenek fel a nemzetközi tudományos-műszaki szervezetekben stb.

Különösen érdekes az a megállapodás, amelyet 1971 végén az EGK-tagállamok kezdeményezésére 19 nyugat-európai ország írt alá Brüsszelben. Megállapodtak abban, hogy néhány fontos technológiai fejlesztési tevékenységet közösen fognak végezni. Például létre kívánják hozni egy európai adattovábbító hálózat kísérleti modelljét, amely egy későbbi időpontban megvalósítandó kooperáló hálózat kialakításához készítené elő az utat. Tanulmányt készítenek a rádióhullámok terjedéséről, különös tekintettel arra, hogyan lehet javítani a levegő hullámvezető képességét. A kohászat területén megállapodtak két lényeges kutatási programban. A környezetszennyeződés elleni védelem területén is kialakították a közösen megoldandó feladatokat, ezek: annak vizsgálata, hogyan lehet az atmoszférából a káros kénvegyületeket eltávolítani; olyan rendszer létrehozása, amely a vizekben levő organikus mikroszennyeződéseket deríti fel, végül pedig a szennyvízlerakódás jellemzésére kialakított módszerek szabványosítása. Megkezdték egy európai középtávú meteorológiai előrejelző központ létrehozását, amelyet néhány éven belül szándékoznak teljesen kiépíteni. Végül megállapodtak a számítógépprogramokkal kapcsolatos európai információs központ létrehozásában is.

1973 elején az EGK Miniszteri Tanácsa 4 évre szóló kutatási programot fogadott el, az ehhez szükséges anyagi fedezet biztosításával együtt.

A nyugat-európai tudományos-műszaki együttműködés ennél szélesebb nemzetközi keretek között is folyik, mégpedig a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezeten, az OECD-n belül. Az OECD már régóta foglalkozik az egyes ágazatok fejlesztési problémáival, s ezen belül a technika és kutatás fejlesztésének a koordinálásával. Az utóbbi időkben észrevehetően jobban koncentrál a tudománypolitika kérdéseire, figyelembe véve a gazdasági növekedés okozta új problémákat, valamint a társadalmi szükségletek jobb kielégítésének az igényét. Ezek a követelmények a tudománypolitika szorosabb integrációját teszik szükségessé az egész gazdaság- és társadalompolitikával. Ma már érezhető, hogy túlhaladott az a szemlélet, amely szerint a tudománypolitika az egyes kormányok politikájának különálló és elszigetelhető eleme, és egyre inkább érvényesül az a nézet, amely szerint szoros visszacsatolás szükséges a technikai lehetőségek és a társadalmi célok között.

A fentiekre való tekintettel az OECD a hetvenes években számol azzal, hogy a gazdasági növekedés önmagában már nem kielégítő cél, és az eddiginél hatékonyabb beavatkozásra van szükség a társadalmi feszültségek csökkentése, az igények kielégítése érdekében. Az OECD arra törekszik, hogy a nemzeti és nemzetközi gazdasági szervezetek politikájuk megvalósítása során jobban számba vegyék a tudományos és technikai tényezőket. Ennek alapján el kívánják mélyíteni az OECD eddig is végzett munkáját az innovációra, annak gazdasági indítékaira, valamint tudományos-technikai összetevőire és a kutatásokra vonatkozólag. Külön gondot fordítanak arra, hogy világosabbá tegyék a gazdaságpolitika és a technikai fejlődés közötti szoros összefüggést és kölcsönhatásokat. Javasolják a tagországok kormányainak, hogy műszaki fejlesztési politikájukat olyan területekre irányítsák, amelyek alkalmasak arra, hogy hozzájáruljanak a jelenlegi infrastrukturális problémák megoldásához és a környezetvédelem kérdéseinek rendezéséhez, tehát jellegükből fakadóan eléggé köz-

vetlen módon kapcsolják össze a technológiai fejlődést a társadalmi jellegű problémákkal.

Az OECD ma már felveti azt a problémát is, hogy folytassanak kutatásokat egyrészt a túlzott szakosodásra, másrészt a kereslet és kínálat közötti hiányos kapcsolatokra vonatkozóan, valamint azokról a módozatokról, amelyekkel nagyobb rugalmasságot lehetne bevinni az oktatási folyamatba, hogy az egyetemi végzettségű szakemberek más tevékenységre való átállási képességét fokozhassák. Nagyobb erőket kívánnak fordítani az alapkutatási tevékenységre is. E téren igyekeznek szélesebb körben megszervezni a nemzetközi együttműködést, beleértve a legfontosabb területekre vonatkozó közös tervezést is. Feladatként tűzik ki a multinacionális vállalatok alapos tanulmányozását, különös tekintettel ezek kutatási programjaira, továbbá arra a hatásra, amelyet ezek a vállalatok az egyes országokban kialakuló technikai fejlesztésre gyakorolnak. Végül az OECD ajánlja, hogy a tagországok kormányai hatékonyabban avatkozzanak be a tudományos-műszaki fejlesztés folyamatába és szükség szerint hozzanak létre a kormányok mellett dolgozó (miniszteri szintű) szervezetet e kérdések felelős intézésére.

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ÉS TŐKÉSORSZÁGOK KÉTOLDALÚ TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉSE

Az összeurópai együttműködés céljainak és módszereinek kialakítása szempontjából messzemenően figyelembe kell venni azokat a tendenciákat és megindult folyamatokat, amelyek egyrészt a szocialista, másrészt a tőkésországok között Európában máris kialakultak a tudományos-műszaki együttműködés bővítésére. Számításba kell venni emellett az európai szocialista és tőkésországok között eddig részben kétoldalúan, részben a multilaterális szervezetekben kialakult kapcsolatokat.

Ma már általános az érdeklődés a tudományos-műszaki együttműködés bővítése iránt. A nyugat-európai tőkésországok mindenekelőtt akkor érdekeltek abban, hogy technika szállítása révén hozzájáruljanak a szocialista országok technikai fejlődésének a meggyorsulásához, ha ennek révén nagyobb piachoz jutnak termékeik eladására. Ezt a felismerést egyre inkább igazolják a gyakorlati tapasztalatok. A korábbi években erős vonakodás mutatkozott sok nyugat-európai vállalkozás részéről modern technikai eljárások átadására, amit az a félelem motivált, hogy ezzel a technikát átadó vállalatok maguknak teremtenek konkurrenciát. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a szocialista országok technikai fejlődése visszafordíthatatlan és megállíthatatlan folyamat, nem függ egyes nyugat-európai vállalatok magatartásától, továbbá a technikai színvonalukat gyorsabban fejlesztő gazdaságok növekvő piacot jelentenek Nyugat-Európának, végül pedig ésszerűbb megállapodások érhetők el a modern termékek elhelyezését, a piac felosztását illetően is.

Az európai szocialista és tőkésországok között a tudományos-műszaki kapcsolatok jelenleg elsősorban bilaterálisan fejlődnek, kereteiket az egyre szaporodó kétoldalú államközi megállapodások biztosítják. Ezek jellege különböző. Léteznek kifejezetten tudományos-műszaki együttműködési egyezmények és azok alapján időről időre készülő, az együttműködés kereteit megszabó munkatervek. Más esetekben a tudományos-műszaki együttműködési megállapodások kulturális egyezmények vagy ipari

kooperációra vonatkozó együttműködési megállapodások részei. Olyan esetekkel is találkozunk, hogy egy-egy ágazatban állapodnak meg tudományos-műszaki együttműködésben. Mindezek természetesen csak az államközi kereteket biztosítják, mert a gyakorlati együttműködés – néhány kiemelt, államilag szervezett programon túlmenően – általában a gazdálkodó egységek vagy tudományos intézmények, esetleg kiemelkedő tudósok és szakértők közvetlen kapcsolataiban realizálódik.

A kétoldalú együttműködés leggyakoribb formái:

- küldöttségek kölcsönös látogatása;
- tudományos-műszaki információ- és dokumentációcsere;
- diákok és oktatók cseréje;
- tudósok és szakemberek kölcsönös fogadása tudományos kutatóintézetekben és termelőüzemekben;
- rendszeres kapcsolatok kiépítése az egyetemek, a tudományos intézetek és a kutatással foglalkozó különböző intézmények között;
- licencszerződések;
- a műszaki együttműködést is magukban foglaló kooperációs szerződések stb.

Ma már közel százra tehető azoknak a kétoldalú műszaki-tudományos együttműködési megállapodásoknak a száma, amelyeket az európai szocialista és tőkésországok egymással kötöttek. Úttörő jellegű volt az 1966-ban aláírt szovjet–francia megállapodás, amelynek alapján magas szintű szovjet–francia vegyesbizottság szervezi a két ország együttműködését. Igen széleskörűen használták ki az együttműködés lehetséges különböző formáit, például előadók cseréjét, kétoldalú szimpozionok szervezését, a műszaki dokumentációcserét. Emellett a bizottság keretében folyamatosan megállapodnak azokban a kiemelt kérdésekben is, amelyekben egyesítik a két ország erőfeszítéseit különböző műszaki-tudományos problémák megoldására. Ilyen problémák a többi között az óceánok kincseinek felhasználása, a biológia, genetika és gyógyászat különböző kérdései, a mezőgazdasági termelés egyes technikai problémái, kőolajlelőhelyek kutatása és fúrása, vízszabályozás és öntözési kérdések, a kozmikus térség tudományos problémáinak a kutatása, a szovjet Lunohod holdjármű francia műszerekkel való felszerelése stb. Ugyancsak nagy horderejű az európai országok együttműködésének perspektívája szempontjából is a Szovjetunió és az Egyesült Államok között 1972 májusában aláírt kormányközi egyezmény. Ez a megállapodás széles lehetőségeket nyit a két ország tudósai és szakemberei előtt a legfontosabb tudományos és műszaki problémák közös erőfeszítéssel történő megoldására. Az egyezmény az együttműködést igen sokrétű formában irányozza elő, a tudósok, szakemberek cseréjén kezdve a kölcsönös tájékoztatáson és dokumentációcserén át a közös kutatásokig, valamint különböző tudományos-műszaki tervek együttes kidolgozásáig és megvalósításáig. Ezt az egyezményt kiegészítik a több konkrét területen megvalósítandó együttműködésről szóló külön megállapodások, mint például a kozmikus térség békés célú kutatásáról és felhasználásáról, a környezetvédelemről, az egészségügy és orvostudomány területén való együttműködésről szóló egyezmények.

A Szovjetuniónak kormányközi egyezményei vannak a kétoldalú tudományos-műszaki és gazdasági kapcsolatokra vonatkozóan a többi között Franciaországgal, Olaszországgal, Finnországgal, Ausztriával, Angliával, Svédországgal, Belgiummal, Hollandiával és Kanadával.

Hasonló, bár szerényebb eredményeket nyújtó megállapodások jöttek létre a többi szocialista ország és sok európai tőkésország között. Magyarország például tudományos-műszaki egyezményt kötött Olaszországgal, Franciaországgal, Angliával és Ausztriával. Ezek az egyezmények egyrészt információcserét biztosítanak a két ország különböző szervezetei között, másrészt meghatározzák az ösztöndíjasok kiküldésének és fogadásának különböző feltételeit.

Az államközi megállapodások mellett egyre nagyobb szerepe lehet egyes nagy nyugat-európai konszernek és a szocialista országok illetékes szervei között kialakuló tudományos-műszaki együttműködésnek. Az utóbbi években a Szovjetunió több ilyen megállapodást kötött, és az ezekkel kapcsolatos kezdeti tapasztalatok általában pozitívak. Ilyen jellegű például az a keretegyezmény, amelyet a magyar Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) kötött a Siemens-konszernnel. Az OMFB célja a magyar ipari potenciál további műszaki, technológiai fejlesztése és a műszaki együttműködés keretében a kölcsönös szállítások előmozdítása. A Siemens célja, hogy magyarországi üzleti forgalmát a tudományos-műszaki együttműködés és ipari kooperáció útján emelje. Mindkét fél egyetértett abban, hogy e célok elérésére a hosszú lejáratú műszaki-gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés alkalmas.

Az együttműködés felölelheti a tudományos-műszaki együttműködés összehangolását a termelésben kialakítandó munkamegosztással. Az együttműködés fő területei:

- számítástechnika;
- erősáramú és elektronikai berendezések;
- híradástechnika;
- irányítástechnika;
- orvosi műszeripari berendezések;
- háztartási készülékek stb.

Az együttműködés formái:

- együttműködés vagy munkamegosztás komplex berendezések tervezésében és kivitelezésében;
- együttműködés a feladatok munkamegosztás útján való megoldására különböző eljárások, technológiák, a rendszertervezés bevezetésében és alkalmazásában;
- termelési együttműködés, amelyen az utángyártás különböző formái, a know-how átadása és esetleg a gyártási folyamatok időben való kölcsönös egyeztetése alapján történő koordinálása értendő;
- dokumentációk, információk és szakemberek cseréje.

A fenti célok elérése végett rendszeres tanácskozásokra kerül sor. Az egyik fél szakértői közreműködnek a másik fél üzemében külön szerződések alapján. Emellett kölcsönös tájékoztatást adnak a felek a közös érdekű témákra vonatkozó fejlesztési tervekről és folyamatban levő fejlesztésekről.

Lényegesek a Magyar Tudományos Akadémia nemzetközi kapcsolatai is, amit a többi között az is jelez, hogy 1971 folyamán szervezésében 36 nemzetközi jellegű rendezvényre került sor, s ezeken több mint 5000 külföldi szakember vett részt. A Magyar Tudományos Akadémiának közvetlen együttműködésre irányuló szerződései vannak a többi szocialista ország tudományos akadémiájával, továbbá több fejlett tőkésország megfelelő szervezeteivel. Ezekben a szerződésekben meghatározták az együttműködés témáit, továbbá a tudósok és az ösztöndíjcsere lehetőségeit.

Meg kell még említeni azt a tevékenységet is, amelyet társadalmi szervek, elsősor-

ban a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ), illetőleg annak egyes tagegyesületei végeznek a széles körű nemzetközi műszaki tapasztalatcsere érdekében. Ezek az egyesületek szorosan együttműködnek a szocialista országok hasonló jellegű szervezeteivel, de kiterjedt kapcsolataik vannak a különböző fejlett tőkésországok társszervezeteivel is. A MTESZ tagegyesületei és különböző bizottságai évente mintegy 50–60 nemzetközi jellegű konferenciát, szimpoziont, kollokviumot tartanak. Tevékenységüknek lényeges része az is, hogy a magyar szakemberek tájékoztatása céljából rendszeresen szerveznek Magyarországon úgynevezett nemzetközi műszaki-tudományos napokat. Ezek az adott ország szakemberei által tartott előadásokból és az azokhoz kapcsolódó kiállításokból állnak.

A SOKOLDALÚ TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS FÓRUMAI

A nyugat-európai országok számára sok értékes tapasztalatot nyújthat a KGST keretében szervezett műszaki és kutatási együttműködés. A KGST-országok számára viszont figyelemre méltó lehet az a mód, ahogyan Nyugat-Európában – különösen vállalati síkon és az EGK keretében – szervezik a tudományos és műszaki kapcsolatokat. Mindezen túlmenően azonban figyelmet érdemel a két rendszerhez tartozó európai országok közvetlen sokoldalú együttműködése.

A sokoldalú együttműködés legátfogóbb nagy nemzetközi szervezete az UNESCO. 1972 júliusában tartott tanácskozásán meghatározták a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés fő területeit és legfontosabb elvi jelentőségű feladatait.

Az együttműködés fő területeiként a következőket jelölték meg:

– sokoldalú és szervezett együttműködés az alapkutatásban (elméleti és alkalmazott matematika és kibernetika, magfizika, szilárdtestfizika, számítástechnikai alaptudományok, makromolekuláris fizika és kémia, molekuláris biológia, oceanográfia, meteorológia, szeizmológia);

– együttműködés az alkalmazott kutatások területén (a korszerű társadalom szociális szükségletei, orvosi és egészségügyi kutatás, szállítási és távközlési rendszerek, ökológia és környezetvédelem, a béke, a konfliktusok és a leszerelés kérdéseivel kapcsolatos kutatás);

– együttműködés a tudományos és műszaki szolgáltatásokban (tudományos-műszaki információ és dokumentáció, technológia cseréje).

Az UNESCO kidolgozta az európai tudományos-műszaki együttműködés főbb feladatait is. Ezek a következők:

– az országok hasznosítsák az eddiginél jobban a tudományos együttműködésben a nemzetközi kongresszusokat és konferenciákat, a nemzeti és nemzetközi szakmai tudományos egyesületeket, a nemzeti vezető tudományos szervek közötti kapcsolatokat és a tudományos kutatásban érdekelt oktatási intézmények közvetlen kapcsolatait. Célszerű, hogy a nemzetközi célokat figyelembe véve fejlesszék a nemzetközi együttműködésre vonatkozó stratégiájukat és dolgozzák ki a tudománypolitikai kutatás európai programjának kezdeti módszereit;

– jelenleg a tudománypolitika legfontosabb kérdése a tervezés és természetesen ennek továbbfejlesztése, a nemzeti célok alapján készülő tervek nemzetközi összehangolása. Különösen fontos feladat a prioritások meghatározása, valamint az ezek-

hez szükséges feltételek megállapítása a kutató és fejlesztő munkában. Nagy gondot kell fordítani a hosszú távú tervezés módszereinek kialakítására ezen a területen is. E feladatok megoldására mielőbb szakosított találkozókat kell szervezni, amelyeken össze lehet vetni az alkalmazott tervezési módszereket, ki lehet cserélni a közép- és hosszú távú fejlesztési tervezésről megjelent anyagokat, és meg lehet állapodni bizonyos közös elvekben is e kérdés további megoldására vonatkozóan;

– a tudománypolitika irányításában elsőbbséget kell biztosítani a nemzeti kutatási és fejlesztési rendszer integrált irányításának, az egyetemeken, a kutatóintézetekben folyó kutatás szervezésének és irányításának, valamint a kutatás és fejlesztés eredményei alkalmazási lehetőségével kapcsolatos kérdéseknek;

– az európai államok tudománypolitikával foglalkozó szerveinek, továbbá a nemzetközi szervezeteknek sürgős feladata, hogy ösztönözzék a társadalmi-gazdasági fejlődés tanulmányozását és fokozzák a módszertani kutatásokat a tudományos-műszaki előrejelzés területén;

– végül ki kell alakítani a nemzeti kutatás-fejlesztési tevékenység összehasonlító statisztikai mutatóit, össze kell gyűjteni a tudománypolitika kérdéseire vonatkozó szervezési és tematikai statisztikai adatokat, és módszertani tanulmányokat kell készíteni a kölcsönös információrendszer kidolgozására vonatkozóan.

Az UNESCO keretében tehát megindult egy folyamat, hogy a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés terén felmerülő feladatok tengeréből kiválasszák és kikristályosítsák azokat, amelyeket célszerű speciálisan előtérbe helyezni az európai országok együttműködésében.

Érdemes áttekinteni a multilaterális együttműködés regionális összeurópai kormányközi fórumának, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának a szerepét ebben a vonatkozásban.

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében már hosszú idő óta tudományos-műszaki együttműködés valósul meg ágazati szinten. Ez elsősorban információcserére irányul. Az ágazati kérdések mellett több komplex téma tudományos-műszaki feldolgozása is folyik (például: az energetika és a vízellátás komplex problémái, az automatizálás kérdései, a levegő és a vizek szennyeződésével összefüggő problémák).

A szervezet tanulmányok készítésével, tanulmányutak, szimpozionok segítségével megbízható és teljes áttekintést adott egyes ágazatok Európában végbemenő műszaki fejlődéséről. 1969 óta az általa kiemelt, prioritást élvező négy terület egyike a tudományos-műszaki együttműködés. Külön kormánytanácsadói bizottság jött létre, amelynek feladatai közé tartozik a többi között a technika átadásának az elősegítése, illetve az ezzel kapcsolatos problémák feldolgozása, típusegyezmény kidolgozása az országok közötti kétoldalú tudományos-műszaki egyezményekre, a tudományos-műszaki együttműködés metodikájának a kialakítása.

Emellett az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében az európai országok célul tűzték ki a technikai fejlődés prognosztizálását a gazdasági élet egyes fontosabb területein. Ez az országok közös erőfeszítései révén a technikai fejlődés irányainak felvázolására irányul, hogy azokat az országok figyelembe vehessék közép- és hosszú távú terveik elkészítése során. A szervezet egyik legfontosabb feladatává válhat a tudományos-műszaki fejlődés hosszú távú prognózisainak az elkészítése és ebből kiindulva az együttműködés új lehetőségeinek a feltárása.

A multilaterális együttműködésben jelentős szerepet játszanak az említett kormány-

közi szervezeteken túl azok a nem kormányközi tudományos-műszaki egyesületek, nemzetközi társaságok, amelyek több tízezer szakembert egyesítenek magukban. Egy részük kifejezetten nemzetközi tudományos vagy műszaki egyesület, amelyekben a résztvevők többnyire nem országaikat képviselik, hanem egyes intézmények képviseletében vagy saját egyéni minőségükben vesznek részt. Emellett igen sok nemzeti tudományos társaság működik, amelyek ugyancsak gyakran rendeznek nemzetközi tanácskozásokat, hívnak meg külföldi előadókat, elősegítve a tudományos-műszaki élet legkiemelkedőbb képviselőinek rendszeres kapcsolatát. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt mutatták, hogy ezek a személyes kontaktusok olyan esetekben is fennálltak és hasznosnak bizonyultak a résztvevők számára, amikor a kormányok közötti együttműködés, sokszor még az érintkezés is lehetetlen volt. Nyilvánvaló, hogy a jobb megértés kialakításában, a tudományos-műszaki életben igen nagy jelentőségű személyes kapcsolatok további ápolásában a kormányok mellett a társadalmi szerveknek, a nemzeti és nemzetközi társaságoknak és egyesületeknek, a jobb kapcsolatokat kereső szakembereknek is óriási szerepük van, amely még hasznosabban bontakozhat ki az európai biztonságnak és együttműködésnek a kapcsolatokat akadályozó fékek és korlátok lebontását elősegítő, az ilyen kapcsolatok további szélesítésére ösztönző légkörében.

AZ ÖSSZEURÓPAI TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS LEHETSÉGES IRÁNYELVEI

A technikai haladás meggyorsítása nemcsak nemzeti keretekben vált a gazdasági fejlesztés stratégiájának szerves részévé, hanem nemzetközi méretekben is. A gazdasági integrációra irányuló törekvések ezért Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt felölelik a tudományos-műszaki együttműködést. A szocialista országok integrációjában ez központi helyet foglal el. Ez még a szervezeti formákból is kitűnik, mert a KGST intézményrendszerében a Tervezési és Együttműködési Bizottságon kívül a Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottság kapott kiemelt helyet a KGST többi állandó bizottsága között. A KGST-tagországok kormányai közvetlenül is fontos szerepet töltenek be a két- és sokoldalú tudományos-műszaki együttműködés irányításában, s emellett széles körben figyelembe veszik az ebből adódó követelményeket a tervek összehangolása, a szakosítás programjainak a kidolgozása során az integráció folyamatának úgyszólván összes mozzanatában.

Az OECD tevékenysége bizonyítja, hogy növekvő szerepet kap a tudományos-műszaki együttműködés a nyugat-európai országok kapcsolataiban is. Az EGK programja ugyancsak célul tűzte ki a tagországok tudományos-műszaki együttműködésének a meggyorsítását. Az ezt szolgáló eszközök azonban nagyrészt közvetettek, mert elsősorban a piacra ható erők révén törekednek a gyorsabb műszaki fejlődés elősegítésére.

A műszaki fejlődés meggyorsítását célzó programok és intézkedések minden különbözőségük ellenére joggal tekinthetők az integrációs törekvések elválaszthatatlan részének. Nem minden vonatkozásban tisztázott azonban az, hogyan egyeztethetők össze az integrációs törekvések a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok bővítésére irányuló erőfeszítésekkel, az összeurópai együttműködéssel. Az a kérdés tehát

e téren is fennáll, hogy a további fejlődésben melyik tendencia fog dominálni: az-e, amely kizárólag az integráció keretén belül kívánja a tudományos-műszaki együttműködést fejleszteni, vagy az, amely az integráción belül folyó együttműködés további fejlesztése mellett összhangot akar teremteni világ- és európai méretekben is a fejlesztés fő irányait illetően, keresve az optimális együttműködés lehetőségeit összeurópai, sőt annál szélesebb méretekben is.

A KGST-országok elvileg az utóbbi felfogás alapján állnak. Kevésbé világos a nyugat-európai országok állásfoglalása. Emellett az előrehaladást nehezíti az is, hogy még nagyon kevéssé alakultak ki az intenzívebb tudományos-műszaki együttműködés olyan hatékony módszerei, amelyek valóban a legalkalmasabbak lennének szélesebb körű összeurópai együttműködés megvalósítására.

Sok európai szocialista és tőkésország törekszik a tudományos-műszaki együttműködés fejlesztésére. Ezért hasznos lenne mindenekelőtt azokat az általános szempontokat kialakítani, amelyek ezt az együttműködést vezérelhetnék. Az látszik célszerűnek, hogy az európai országok kormányai elsősorban a követendő irányelvekben jussanak egyetértésre, mert ezek adhatnak alapot az együttműködés fejlesztésére vezető konkrét lépések kialakításához. Emellett célszerű előtérbe állítani az együttműködést néhány olyan területen, amelyek katalizátor szerepet játszhatnak az európai országok tudományos-műszaki együttműködésében, vagy megalapozhatják annak hosszabb távon való fejlesztését.

a) Törekedni kell arra, hogy az összeurópai együttműködésben minél több európai ország tevékenyen vegyen részt, attól függetlenül, hogy kis vagy nagy országokról van-e szó. A tudomány fejlődése és a műszaki haladás azonban egyetemes, és ezért értelmetlen dolog volna valamiféle európai autarkiára törekedni. Eleve célszerű az együttműködés olyan formáit kialakítani, amelyekben megfelelő helyet kaphatnak az Egyesült Államok, Japán és más tengerentúli országok is. Ez távolról sem jelentene lemondást arról, hogy bizonyos kérdésekben az európai országokat az együttműködés szorosabb szálai fogják össze. Több területen azonban ésszerű lehet az Európában rendelkezésre álló tudományos és műszaki erők egyesítése annak érdekében is, hogy az európai országok eredményesen vehessék fel a versenyt az Egyesült Államokkal és Japánnal, különösen azokon a területeken, ahol az Egyesült Államok fölénye Nyugat-Európával szemben erős és egyre inkább veszélyezteti a nyugat-európai ipar pozícióit. Ilyen területek lehetnek például: az elektronika, a repülőgépgyártás, a nehézgépgyártás egyes területei, egyes vegyipari ágak stb. A szorosabb összeurópai együttműködés emellett ott is ésszerű, ahol azt a földrajzi körülmények is indokolják (például az energetikai rendszerrel, a vízgazdálkodással, a közlekedési hálózattal kapcsolatos kutatások esetében).

b) A tudományos-műszaki együttműködésben megvalósítandó szakosításnak és kooperációnak szoros összhangban kell fejlődnie azokkal az irányzatokkal, amelyek a gazdasági együttműködésben érvényesülnek vagy érvényesítendők az európai országok között. Ennek a felfogásnak megfelelően az együttműködésnek nemcsak a kutatások összehangolására kell kiterjednie, hanem gazdasági együttműködésre is a kutatási eredmények alkalmazása és elterjesztése tekintetében. Általános jelenség, hogy a kutatási eredmények egyre drágábban alkalmazhatók a termelésben. Ezért az együttműködésben is növekvő jelentőséget kapnak azok a problémák, amelyek az új technikának nem a felfedezésével, hanem gyakorlati és gazdaságos alkalmazásával,

a modern tömeggyártással függnek össze. A komplex termelési rendszerek alkalmazásában való együttműködés lehet az európai országok közötti gazdasági kapcsolatok egyik fő iránya.

c) A kormányok mind aktívabb szerepet vállalnak az egyes országokon belül is a kiemelten kezelendő tudományos kutatási témák meghatározásában. Ezzel összhangban az európai országok kormányaira vár az is, hogy közreműködjenek annak meghatározásában, minek biztosítsanak elsőbbséget a tudomány és a kutatás terén folyó nemzetközi együttműködésben. Ésszerűen kell meghatározni a kormányok, valamint a különböző tudományos és kutatóintézetek szerepét. A kormányok konkrét döntéseire csak olyan horderejű kérdésekben kerüljön sor, amelyek valóban nemzetgazdasági jelentőségűek vagy katalizátornak tekinthetők az egész technikai haladás szempontjából. Másrészt azonban a kormányok szoros együttműködésére van szükség azoknak a feltételeknek az összehangolt kialakítása érdekében, amelyek elősegítik a tudományos-műszaki együttműködés elmélyítését, a közvetlen és intenzív kapcsolatok kialakítását az együttműködést megvalósító intézmények vagy személyek között. A kormányok ilyen jellegű tevékenységének példájaként megemlíthető, hogy a műszaki együttműködést elősegítheti a műszaki-szellemi ismeretek adásvételénél a vámmentesség biztosítása.

d) Az együttműködés módszereiben továbbra is kombinálni kell a két- és sokoldalú kapcsolatokat, valamint a kormányközi kapcsolatok mellett az érintett intézmények és személyek közvetlen kapcsolatainak a rendszerét. A bilaterális kapcsolatokban célszerű típusegyezményeket kialakítani és olyan gyakorlatot folytatni, amelynek révén fokozatosan kialakulnak az együttműködés egész Európában egységes normái. Számolni kell emellett azzal az általános tendenciával, hogy egyre inkább fokozódik a multilaterális kapcsolatok szerepe. Ebből a szempontból elsősorban azoknak az összeurópai intézményeknek a jelentősége nőhet, amelyek alkalmasak arra, hogy fórumot biztosítsanak az együttműködés szempontjából legfontosabb műszaki és tudományos kérdések megvitatására, valamint az együttműködésben követendő prioritások gondos meghatározására. Ez utóbbi alapján kerülhet azután sor konkrét közös programok kidolgozására.

e) Az európai országok tudományos-műszaki együttműködésének fejlesztésében a hangsúlyt nem annyira a meglevő technika átadására kell helyezni, mint inkább a technika továbbfejlesztésére, az új technika kialakítására irányuló közös erőfeszítésekre. A prioritások meghatározása során különös figyelmet célszerű fordítani a komplex vagy több ágazatot érintő kérdésekre (például az energiaellátás komplex megközelítése, biofizikai kutatások, állategészségügyi problémák, növényegészségügyi problémák és a növényvédőszerek hatása, korrózióvédelem, környezetvédelemmel kapcsolatos kérdések).

Nagy jelentőségű a modern tudományos rendszerek felhasználásának vizsgálata a tudomány különböző ágaiban és a gazdasági életben. Ezt a célt szolgálja a Bécsben nemrég a Szovjetunió és az Egyesült Államok kezdeményezésére létrehozott Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet is.

f) Az európai országoknak tudományos-műszaki együttműködésük során különös figyelmet kell fordítaniuk a fejlődő országok problémáira. Vizsgálniuk kell, melyek azok a kérdések, ahol jobb együttműködésük révén hatékonyabb segítséget nyújt-

hatnak a fejlődő országokban a tudomány tapasztalatainak az elterjesztésére, felhasználására, a műszaki haladás meggyorsítására.

g) Az együttműködés két- és sokoldalú csatornákon történő kombinált fejlesztése rendkívül időszerűvé teszi a tudományos-műszaki együttműködés módszereinek a fejlesztését és intézményrendszerének a kialakítását. E téren nincs helye uniformizálásnak, mert a kutatást igénylő területek jellege rendkívül különböző, és csak a módszerek és intézmények változatos skálája felelhet meg a gyakorlatban felmerülő sokrétű követelményeknek. A módszerek tekintetében különösen fontos szerepet játszhat a műszaki fejlődés közös prognosztizálása, az információáramlás javítása, a műszaki fejlesztésre irányuló politika összehangolása, valamint a közös kutatás és fejlesztés megszervezése. Az intézményrendszert illetően az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az együttműködés intézményeinek legfejlettebb formája, a közös kutatóintézetek létesítése, egyelőre csak kevés területen érlelődött meg. Ilyennek bizonyult a hatalmas anyagi és szellemi erők összpontosítását követelő atomkutatás, amelyben a KGST-országok Dubnában létrehozott közös intézménye és a nyugat-európai országok genfi kutatóbázisa, a Nukleáris Kutatások Európai Tanácsa (Conseil Européen pour Recherches Nucléaires – CERN) jelentik a legismertebb példákat. Az ennél lazább, de a jelenleginél mégis távolabbra jutó kontaktusok létesítésére elsősorban az egyes országcsoportokon belül már kialakult és eredményesnek bizonyult tapasztalatok használhatók fel. Ilyeneknek tekinthetők például a KGST keretében létrehozott nemzetközi kutató kollektívák és különböző olyan tudományos tanácsok, amelyek a nemzeti bázisok feladása nélkül biztosítják az azok között kiépülő folyamatos kapcsolatot. Ezekben fontos szerepet vállalhatnak azok az intézmények, amelyek a tudomány vagy technika valamelyik területén kiemelkedő helyet foglalnak el és ezzel megfelelő bázisként tudnak szolgálni, egy adott terület együttműködésének centrumává válhatnak.

h) Az együttműködés során nem szabad szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy eredményre csak olyan rugalmas formák alkalmazása vezethet, amelyek alkalmazkodni tudnak a tudomány és a technika fejlődése során felmerülő új követelményekhez, valamint ahhoz, hogy az egyes országok vagy intézmények érdekeltsége az együttműködésben nem feltétlenül egyforma és idővel változhat.

i) Az európai országok közötti tudományos-műszaki együttműködés hosszabb távon történő fejlesztése szempontjából különös figyelmet igényelnek az oktatás, szakképzés és továbbképzés terén tehető lépések. Ezek nagymértékben elősegíthetik az európai országok együttműködését, a jobb kölcsönös megértést. Az erőfeszítések részben a tankönyvek összehangolására irányulhatnak, részben arra, hogy nagyobb figyelmet kapjon az oktatásban a nemzetközi együttműködés oktatásának a fejlesztése. Különös súllyal esik azonban latba a felsőfokú képzés terén való együttműködés, figyelembe véve a tudomány és a technika terén végbemenő specializációt, valamint a technikai fejlődés rendkívül gyors ütemét. A jelenleginél jóval szélesebb körű együttműködés lenne megvalósítható a felsőszintű szakemberképzésben. Ezt mindenekelőtt a főiskolák és egyetemek között megvalósuló ösztöndíjas- és tanárcsere bővítése szolgálhatná. 1970-ben Európában a főiskolai és egyetemi hallgatók száma több mint 9 millió volt, de közülük csak mintegy 60 000 tanult másutt, mint saját hazájában. A külföldön folyó felsőfokú képzésnek természetesen vannak ésszerű határai. Az a körülmény azonban, hogy ma az egyetemi hallgatók kevesebb mint 1%-a

tanul külföldön, arra vall, hogy a külföldön történő képzés előnyei távolról sincsenek kihasználva. Ezek az előnyök mindenekelőtt abban rejlenek, hogy a hallgatók ki tudják használni a főiskolai képzésben kialakult nagyfokú specializációt, és ezen az úton a hallgatók növekvő számának lehetne biztosítani, hogy tanulmányaikat ott végezzék, ahol a szóban forgó tudományág művelése a legmagasabb színvonalon áll. Emellett a külföldön történő főiskolai tanulás hozzájárul a hallgatók látókörének a bővüléséhez, idegen nyelvek elsajátításához, és elsősorban a külföldön végzett hallgatók vehetők potenciálisan számításba akár tudományos, akár gyakorlati téren a nemzetközi együttműködés előmozdítására. Ezért a külföldi képzést olyan befektetésnek lehet tekinteni, amely sokszorosan hozza meg gyümölcsét a későbbi évek folyamán. Hasonló és talán még egyszerűbben megoldható problémákat vet fel az egyetemen végzettek posztgraduális továbbképzése külföldön. Ennek előnye az, hogy nem az alapvető ismereteket kell tanítani, hanem az oktatás azokra az ismeretekre összpontosulhat, amelyekben különösen kiemelkedő helyet foglalnak el egyes egyetemek, főiskolák, kutatóintézetek vagy más, a képzés szempontjából szerepet játszó intézmények.

Az oktatási kapcsolatok bővítését nagymértékben elősegíthetné egy olyan megállapodás az európai országok között, amely kölcsönösen biztosítaná a közép- és felsőfokú iskolai végzettség elismerését. Ma ugyanis a tanárok, kutatók és tanulók nemzetközi cseréjének egyik legnagyobb akadálya, hogy a különböző tudományos diplomák, a tudományos fokozatok nem egyenértékűek. Csak sokoldalú nemzetközi együttműködés és megállapodás útján lehet olyan rendszert kialakítani, amely rögzíti a különböző diplomák és fokozatok egységes egyenértékrendszerét. Ilyen megállapodást legcélszerűbb összeurópai alapon létrehozni. Az európai országok együttműködésének, egymás jobb megismerésének és megértésének, a jövő Európájának egyik záloga lehet az, ha nő az olyan magasan képzett emberek száma, akik valóban európai látókörrel rendelkeznek, jól ismerik más országok tudományos eredményeit, hétköznapi életét, jó kapcsolatokkal rendelkeznek a határokon túli kollégáikkal is.

VIII. VALUTÁRIS ÉS PÉNZÜGYI PROBLÉMÁK

Az európai országok szélesedő gazdasági együttműködése felveti a valutáris és pénzügyi kapcsolatok problémáit. Megfelelő, az európai szocialista és tőkésországok számára egyaránt elfogadható pénzügyi mozgásformák kialakítása nélkül aligha képzelhető el a gazdasági együttműködés erőteljes fejlesztése.

Miközben évről évre szélesedik Európa két része között a nemzetközi gazdasági együttműködés, mindenekelőtt a külkereskedelem, a valutáris téren mutatkozó jelenségek alakulása nem mindig volt ezzel összhangban (kivételt alkotnak a hitelkapcsolatok, amelyek többé-kevésbé a kereskedelmi és termelési kapcsolatok bővülésével összhangban változtak). A nemzetközi pénzügyi rendszer a fejlett tőkés- és a KGST-országok körében egyaránt mindenekelőtt az illető országcsoportokon belül fejlődik, s egyelőre nem mutatkozik előrehaladás a kérdés univerzális megoldása irányában. A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok egyéb irányú dinamikusabb fejlődése, illetve az annak lehetőségét megalapozó új megállapodások növekvő mértékben jelzik, hogy ellentmondás van egyrészt a szocialista és tőkés monetáris rendszerek elkülönültsége,

másrészt a két rendszerhez tartozó országok közötti kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatok bővülése között.

Ennek az ellentmondásnak a feloldását ma mindenekelőtt a tőkés monetáris rendszer válsága és az ezzel összefüggő bizonytalanság gátolja.

A Bretton Woods-i valutáris rendszer bukása nyomán, amikor is megszűnt az amerikai dollár kulcsvaluta jellege és még a központi bankok számára is felfüggesztették a dollár aranyra való átválthatóságát, amikor a korábbi, viszonylag stabil valutaárfolyamok helyett a valuták lebegtetése vált gyakorlattá, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban nagymértékben fokozódtak a bizonytalanság és a labilitás elemei. A fejlett tőkésországokban részben a monetáris rendszer problémái, részben az ezekkel párhuzamosan kibontakozó energiaválság hatására korábban nem tapasztalt mértékű és az egész tőkés világra kiterjedő infláció tapasztalható. A tőkés valuták fokozódó elértéktelenedésének folyamatával, a valuták árfolyamváltozásával járó növekvő kockázat a nemzetközi gazdasági együttműködés fejlesztésében nagy szerepet játszó hitelek kamatait erőteljesen megemelte. A tőkésállamokban jelentkező gazdasági nehézségek kiváltották a kereskedelmi, devizális jellegű és főleg a hitelnyújtásokra kiterjedő korlátozások felújulását.

Ezek a jelenségek az európai szocialista és fejlett tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődését is fékezik. Nem annyira a folyó külkereskedelem finanszírozásában okoznak problémákat, sokkal inkább a tartós, hosszú távú gazdasági együttműködési koncepciók és konstrukciók megvalósítását nehezítik meg. A valutáris és hitelszférában jelentkező rendellenességek ugyanis zavarják, sőt bizonyos esetekben lehetetlenné teszik a hosszabb távra szóló kalkulációt, továbbá olyan kockázati elemeket és bizonytalanságot visznek e kapcsolatokba, amelyek megingatják a hosszabb távú együttműködés pénzügyi alapjait.

Ma már általánosan elismert a tőkés világban, hogy a nemzetközi tőkés monetáris rendszer átfogó reformra szorul. Az erre vonatkozó elképzelések végleges formában még nem alakultak ki. A tőkésországokban kibontakozó gazdasági problémák – az infláció, az energiaválság, a gazdasági visszaesés veszélye – azonban mindinkább sürgetik a kérdés megoldását.

Ezzel kapcsolatban a tőkésországok képviselői között egyelőre széles körű vita folyik. Arra lehet számítani, hogy a legközelebbi időszakban, a nézetek, illetve érdekek egyeztetése idején fennmarad a jelenlegi állapot és az ezzel járó valutáris bizonytalanság. Hogy később hogyan alakul a helyzet, az csak részben függ attól, milyen irányban halad előre a tőkés rendszeren belül a fenti kérdések megoldása. Összefügg ugyanis azzal is, hogy a rendezés csak a tőkés valutarendszert érinti-e, vagy pedig belátható időn belül kialakulnak a világ monetáris rendszere egész világgazdaságra kiterjedő, átfogó rendezésének a körvonalai.

Miközben a tőkés világot a tőkés monetáris rendszer válsága sújtja, a KGST-országok regionális valutarendszere ilyen problémáktól mentesen fejlődik. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy az európai szocialista országok nemzeti jövedelme, ipari termelése töretlenül és a tőkésállamokat meghaladó ütemben fejlődik és ugyancsak egyenletesen növekszik a KGST-n belüli kereskedelmi forgalom is. Emellett ezekben az országokban nincs infláció. A szocialista országok integrációja keretében fejlődő monetáris rendszer nagy érdeme, hogy nagymértékben mentesíteni tudja a KGST-országok egymás közötti gazdasági kapcsolatait a tőkés monetáris rendszer labilitásá-

nak, válságának a következményeitől, s ezáltal pénzügyi oldalról is elősegíti gazdasági fejlődésük stabilitását.

Másrészt viszont a KGST-országok valutáris rendszere is fejlődőben van. E rendszer továbbfejlesztése is a szocialista gazdasági integráció egyik alapvető problémája. A további fejlődés irányának meghatározásánál a KGST-országok valutáris és pénzügyi rendszerével szemben az alábbi követelmények kerülnek előtérbe:

– hatékonyabban ösztönözzön a Komplex Programban foglalt és a tervek koordinálása során kitűzött feladatok megvalósítására;

– segítse elő a kapcsolatok rugalmasabb, az élet körülményeihez jobban igazodó alakulását;

– segítse elő az egymás közötti kapcsolatok fejlesztése mellett a kapcsolódást a tőkés világ monetáris rendszeréhez.

A KGST-országok az utóbbi években már jelentős előrelépést tettek regionális jellegű pénzügyi rendszerük megszilárdításában és továbbfejlesztésében. Az integráció programja ebben a vonatkozásban több, szakaszosan megvalósítandó célt tűz ki. A jelenlegi cél a KGST-országok egymás közötti, belső regionális elszámolásaiban a multilateralizmus megerősítése, a transzferábilis rubel szerepének fokozása, a multilaterális elszámolás kiteljesedése. Ahogyan ezt sikerül megvalósítani, kerülhet sor fokozatosan a transzferábilis rubelben történő elszámolás körének a kiszélesítésére, más érdekelt országok bekapcsolódására. Ezt követő cél lehet a konvertibilitás elérése, előbb szűkebb, majd tágabb értelemben. Ekkor tehát a KGST-országok közös valutája, a transzferábilis rubel átváltható lesz a konvertibilis valutákra. Nyilvánvaló, hogy ennek eléréséhez a KGST-országoknak még hosszú utat kell megtenniük termelésük hatékonyságának fokozása és egymás közötti belső elszámolási rendszerük tökéletesítése terén. Az utóbbi szakaszokra való áttérés követelményeire azonban a szocialista országoknak fel kell készülniük, ezért a Komplex Program olyan átmeneti intézkedések életbe léptetését irányozza elő, amelyek – bizonyos szűk keretek között – már a kezdeti időszakban is szerepet juttatnak a konvertibilis devizák felhasználásának.

Mindez arra utal, hogy a KGST-országok részéről megvan a készség és a törekvés a kölcsönös kereskedelem, a valutáris és a hitelkapcsolatok fejlesztésére. A fejlett tőkésállamokkal való kapcsolatok fejlesztésére irányuló törekvések realizálása azonban jelenleg nagymértékben a tőkés monetáris rendszer problémáinak megoldási módjától függ. A szétesett, válságjelenségekkel és inflációval küzdő nemzetközi tőkés monetáris rendszer ugyanis aligha lehet alkalmas bármiféle szorosabb és hosszabb távú együttműködés optimális fejlesztésére az európai szocialista országok és a fejlett tőkésországok között.

A monetáris problémáknak ma egyik legfontosabb jellemzője az, hogy egyre nehezebben oldhatók meg elszigetelten, a világ egyik vagy másik részében. Ezért a KGST-országok monetáris rendszerének a fejlődése és különösen a további fejlődési szakaszokra történő áttérése, vagyis a konvertibilitás bevezetése sem csak ezen országok belső fejlődésével függ össze, hanem annak is függvénye, hogyan fejlődik tovább a tőkés világ monetáris rendszere. A továbbfejlődést megkönnyítené és időben is valószínűleg előbbre hozná, ha a tőkés világ monetáris rendszerének újrarendezésekor megfelelően figyelembe vennék a szocialista országok szempontjait. A konvertibilitás-

ra való áttérést viszont késleltetné az, ha a monetáris rendszer fejlődésében a különböző régiók izolálódása menne végbe.

A monetáris rendszer, a pénzügyi és hitelkapcsolatok problémái jellegüknél fogva nem kizárólag, sőt nem is elsősorban európai kérdések, de ugyanakkor nem is különíthetők el az európai országok együttműködésének a problémáitól. A monetáris rendszer kérdései európai alapon nem oldhatók meg, és nem választhatók el a világ monetáris rendszerének problémáitól. Emellett külön is megvizsgálandók azok a lehetőségek, amelyek kifejezetten az európai országok vonatkozásában segíthetik elő a pénzügyi kapcsolatok fejlődését, illetve pénzügyi eszközökkel is alátámaszthatják az összeurópai gazdasági együttműködés kibontakozását. A monetáris rendszer problémái nem azonosak a tőkés valutarendszer problémáival sem. A világgazdasági kapcsolatok intenzívebbé válása, a világgazdaság különböző részeinek fokozódó kölcsönös függése, a szocialista világrendszer megerősödése és a gyarmati rendszer szétesése, a fejlődő országok problémái egyaránt egy olyan *világméretű* monetáris rendszer kialakítását teszik előbb-utóbb szükségessé, amely figyelembe veszi a világ minden országának és régiójának az érdekeit.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a fejlődő országok erősen érdekeltek abban, hogyan fejlődik tovább a világ pénzügyi rendszere. A volt gyarmatok politikai függetlenségük elnyerése után gazdaságilag változatlanul függő helyzetben maradtak a vezető tőkésországoktól, a tőkés világpiactól. Gazdasági fejlődésük kulcskérdése ezért a politikai függetlenségen túl gazdasági függetlenségük kivívása és megszilárdítása. Pénzügyi rendszerük azonban ezer szállal kapcsolódik a tőkés valutarendszerhez, s ez is nagymértékben fokozza függőségüket a legfejlettebb tőkésországoktól. Egyrészt ezért, másrészt mivel messzemenően érdekeltek megfelelő hitelforrások feltárásában gazdasági fejlődésük meggyorsítása céljából és érdekeltek a hitelezés olyan módszereinek kialakításában, amelyek függetlenségüket erősítik, érthető, hogy a fejlődő országok is hallatják szavukat azzal kapcsolatban, hogyan fejlődjék tovább a világ monetáris rendszere.

Nem közömbös ez a kérdés a szocialista országok számára sem. A KGST-országok külkereskedelmi forgalmuk mintegy $^1/_3$-át a nem szocialista országokkal, a vezető tőkésállamok valutáiban bonyolítják le. A nemzetközi tőkés monetáris rendszer megrázkódtatásai, az ismétlődő árfolyamváltozások, a kalkulációs biztonság megszűnése, az érvényesülő vagy kilátásba helyezett devizakorlátozások, a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminatív kereskedelmi és pénzügyi korlátozások nem kis mértékben zavarják a KGST-országok gazdasági kapcsolatait a világ többi részével. Ezért számukra nem közömbös, hogy meddig húzódik el a tőkés monetáris rendszer válsága, mikor és milyen módon kerül sor egy stabilabb nemzetközi pénzügyi rendszer megteremtésére.

Mindebből kiindulva az összeurópai együttműködés gondolatának az felel meg, ha a monetáris rendszer reformját nem azonosítjuk a tőkés monetáris rendszer reformjával, hanem az európai országok hosszabb távlatban együttműködnek a nemzetközi pénzügyi rendszer *világméretű* reformja lehetőségeinek a vizsgálatában.

Célszerű volna, ha minél előbb nemzetközi megegyezés születne egy ilyen rendszer kidolgozására és megkezdődhetnének az erre irányuló bonyolult munkálatok. Erre a legalkalmasabb fórum elsősorban valamilyen világszervezet lehet. A Nemzetközi Valuta Alap aligha, mert nem öleli fel a világ összes országát és régióját. Elképzel-

hető, hogy az említett határozatot az ENSZ közgyűlésén hozzák, arra való tekintettel, hogy óriási politikai és gazdasági horderejű, az egész világgazdaságot nagymértékben érintő kérdésről van szó.

Még abban az esetben is, ha ez a határozat vagy az érdekelt országok között más formában megvalósuló megegyezés belátható időn belül létrejönne, nyilvánvalóan több év fog eltelni az új monetáris rendszer mechanizmusának és intézményrendszerének a kidolgozásáig, és ezen túlmenően még bizonyos idő szükséges életbe léptetéséig, illetve az új szervezet létrehozásáig.

Felmerül a kérdés, hogy milyen, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat és a többi között a kelet–nyugati kapcsolatokat is elősegítő megállapodás képzelhető el addig is, amíg egy átfogó monetáris reform életbe léphet. Ennek megítélése során elsősorban a reális, megindult folyamatokat kell számításba venni.

Ezek közül kiemelkednek a tőkés monetáris rendszer reformjára irányuló törekvések, amelyekről a Nemzetközi Valuta Alap keretében folynak a tárgyalások. Számításba kell venni a fejlődő országok igényeit, amelyek részben a UNCTAD keretében, részben a Nemzetközi Valuta Alapban törekednek saját szempontjaik érvényesítésére. Az EGK országai is lépéseket tesznek egy valutaunió létrehozására, előreláthető, hogy pénzügyi rendszerüket közelítik egymáshoz, még akkor is, ha e folyamat végső kimenetele egyelőre homályos. Ugyancsak számítani kell arra, hogy a KGST-országok előrehaladást érnek el pénzügyi rendszerük hatékonyságának a fokozásában, az egymás közötti elszámolások sokoldalúvá fejlesztésében és bizonyos mértékig a konvertibilitás kialakításában is.

Jelenleg az európai szocialista és tőkésországok közötti elszámolás nagyobbrészt konvertibilis devizákban bonyolódik le, bár sok relációban még kétoldalú kliringelszámolás áll fenn. Megjegyzendő, hogy azokban a viszonylatokban is, ahol az elszámolás konvertibilis devizákban történik, az európai tőkésországok kormányai nemegyszer tesznek államközi síkon lépéseket annak érdekében, hogy elősegítsék a kereskedelmi forgalom kétoldalú kiegyensúlyozását, különösen ha behozataluk számottevően meghaladja exportjukat. Alapjában véve mégis megállapítható, hogy a kelet–nyugati kapcsolatokban az elszámolás rendszere nem okoz különös problémákat azokon a jelenségeken túlmenően, amelyek általában a nemzetközi tőkés monetáris rendszer jelenlegi labilis állapotából adódnak.

A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok erősítésében leginkább a hitelpolitika kaphat az eddiginél aktívabb szerepet. A kereskedelmi és részben termelési kapcsolatok fejlődésével együtt jár a hitelezési tevékenység fokozódása is. Bár a hitelverseny következtében nem voltak egységesek a különböző bankok és egyéb hitelintézetek feltételei, az európai országok pénzintézetei már hosszabb idő óta nem alkalmaznak diszkriminációt az európai szocialista országokkal szemben. A hitelezés tekintetében a fő kérdés az, hogy jelenlegi formái, módszerei és feltételei mennyiben állnak összhangban azokkal a nagyobb és átfogó gazdasági műveletekkel, amelyek a kelet–nyugati kapcsolatok vonatkozásában már kialakultak vagy kibontakozóban vannak. Különösen fejletlen még az infrastrukturális beruházásokban megvalósuló együttműködés hosszú lejáratú hitelezése, valamint több ország vállalatai közös tevékenységének finanszírozása.

Ebből a szempontból a jövőben növekvő szerepet kaphatnak a multilaterális pénzügyi intézmények, közöttük a KGST-országok Nemzetközi Beruházási Bankja, amely-

nek speciális feladata a nemzetközi együttműködést elősegítő objektumok finanszírozása. Ugyanígy a közös piaci országok által létrehozott Európai Beruházási Bank (European Investment Bank) is kiterjeszthetné a jövőben tevékenységét az összeurópai jellegű gazdasági feladatok finanszírozására.

Amennyiben sikerül megteremteni a megfelelő előfeltételeket a jelenleginél szélesebb körű, *összeurópai* gazdasági együttműködéshez és kialakul az együttműködés új, átfogó rendszere, ésszerű lehet külön pénzintézet, például egy összeurópai jellegű beruházási bank létrehozása is. Ennek hitelezési tevékenysége elsősorban azoknak az objektumoknak a finanszírozására irányulhatna, amelyeknek különösen fontos, esetleg katalizátor szerepük van az európai gazdasági együttműködés fejlődésében, a többi között olyan objektumok finanszírozásában, amelyek megvalósításában több szocialista, illetve tőkésország gazdasági egységei vesznek részt.

IX. KÖRNYEZETVÉDELEM

A KÖRNYEZETVÉDELEM PROBLÉMÁINAK JELENTKEZÉSE ÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSE

Az utóbbi évtizedek gyors iparosítása, az ipari és mezőgazdasági termelésben, valamint az energetika és a közlekedés terén bekövetkezett technikai fejlődés következtében a gazdasági növekedés természeti és szociális következményei új megvilágításba kerültek. Ezek a következmények, amelyeket általában a környezet védelmével összefüggő problémakörbe sorolnak, egyrészt az emberi körülmények, másrészt a természeti kincsekkel való gazdálkodás problémáit ölelik fel, igen sok új elemet tartalmaznak, ami miatt a problémák ma már lényegesen átfogóbb és mélyebb megközelítést követelnek.

A műszaki fejlődés és a termelés gyors növekedése az utolsó évtizedekben az egész világon a környezet nagyfokú szennyeződésére vezetett. A közlekedés, az ipar, az erőművek évről évre szennyezik a légkört, a folyók vizét és a tengereket. Pusztulnak az erdők: a Föld erdőkészleteinek már $^2/_3$ része megsemmisült.

Az iparosítás fejlődése az elmúlt évtizedekben rendkívül nagymértékű változásokat hozott a Föld légkörében: növekedett a széndioxid-tartalom, fokozódott a szén és az olaj egyéb égéstermékeinek a mennyisége, megnövekedett a légkör portartalma. Az ipar erősen szennyezi a vizeket is. A szennyvíz tömegének a növekedését és a káros hatások fokozódását nem követte megfelelő ütemben szennyvíztisztító berendezések üzembe helyezése, s emiatt a növekvő szennyvízmennyiség, valamint az állandóan fokozódó vízigények következtében a vízháztartásban kialakult egyensúly kezd megbomlani. Egyes modern ipari eljárásokkal – mindenekelőtt az atomipar és a vegyipar – olyan anyagokat hoztak létre, amelyekből már egészen kis mennyiségek jelenléte is ártalmas az élő szervezetre. Nehezen megoldható problémát okoz az ipari üzemek által keltett, a környezetet rendkívül zavaró zaj. A nagyüzemi gazdálkodással együtt járó gépesítés csökkenti ugyan a fizikai igénybevételt, de növeli az idegrendszer terhelését és a balesetveszélyt, fokozza a levegő szennyeződését. Az ipar nem kellően átgondolt fejlesztése következtében ma már az is bizonyítható, hogy nem a jó gazda

gondosságával bánt az emberiség a Földön rendelkezésre álló ipari nyersanyagokkal, és ennek folytán ezen a téren is bonyolult problémák bontakoznak ki.

A mezőgazdasági termelés az utóbbi évtizedekben a fejlett országokban ipari jellegűvé alakult át. A kémiai szerek nagyarányú térhódítása, a műtrágyák alkalmazása, a növényvédőszerek nem kellően átgondolt alkalmazása a mezőgazdasági területek biológiai egyensúlyának a megbomlásával járhat. E szerek egy része (például a műtrágya) a terméshozamok jelentős növelése mellett fokozta a természetes tavak, víztárolók, egyes vízfolyások biológiai egyensúlya megbomlásának a veszélyét. Más csoportja – a növényvédő- és gyomirtószerek egy része – közvetlenül veszélyes az emberre és állatra egyaránt. Ehhez járul még a gépesítés is, amely a mezőgazdaságban új ártalmak forrása lehet, mert növeli a balesetveszélyt, fokozza az emberi idegrendszer terhelését, szennyezi a földet, és fokozza a talaj erózióját is.

A városok és települések gyors fejlődése a társadalmi és gazdasági viszonyokra gyakorolt pozitív hatása mellett számos vonatkozásban kedvezőtlenül, sőt károsan befolyásolja az emberi környezetet. Az urbanizáció következményei láthatóan megnyilvánulnak a levegő, a folyóvizek és a talaj szennyeződésében, nagy volumenű és különböző összetételű hulladék és szemét képződésében, a zajártalmak fokozódásában. Ezek az ártalmak gyomor-, szív-, ér- és idegrendszeri elváltozásokat, légzőszervi és más megbetegedéseket okoznak. Ide tartoznak még azok a problémák is, amelyek a civilizációval együtt járnak, például a mosószerek, kozmetikai cikkek növekvő mértékű használata, amely még tovább szennyezi a városi vizeket és nehezíti a felgyülemlő szemét megsemmisítését.

Az utóbbi időben egyre nagyobb jelentőségűek azok az ártalmak, amelyek forrása a közlekedés és a szállítás. A nagyvárosokban a levegőszennyeződést jórészt a gépkocsik kipufogó gázai okozzák, amelyek ólomvegyületeket és egyéb mérgező hatású adalékanyagokat tartalmaznak. A vizek tisztaságára a tengereken és a folyókon az olajszállító tartályhajók balesetei, a tartályhajók mosásából eredő szennyvizek jelentik a fő veszélyt, de a gépkocsi-közlekedés is szennyezi a vizeket, mivel az utakról a csapadék a benzint és olajat végeredményben a talajvízbe vagy a felszíni vizekbe juttatja. Az utakon és az utak mellett szennyeződést okoz a jégmentesítő anyagok (sózás) és vegyszerek használata. Ugyancsak jelentős környezeti ártalmat okoz a közlekedési eszközök zaja. A közterületeken fellépő zaj nem csupán azokat érinti, akik az utcán tartózkodnak, hanem behatol az épületekbe, a lakásokba is. Különösen intenzív a repülés zaja, amely egyre nagyobb körzetekben vált ki alig leküzdhető problémákat.

Egyes természeti források ötven-hetven éven belül kimerüléssel fenyegetnek. Kétségtelen, hogy az emberiség gazdasági tevékenysége gyorsabb ütemben fejlődik, mint a természeti források megújulásának az üteme. A mezőgazdasági művelésre alkalmas összes talaj 70, az erdők szaporulatának 5, a folyók édesvizének 10, a tengerek ipari célokat szolgáló halállományának mintegy 70%-át használják ma már fel. Az ember gyorsan fokozódó szükségletei kielégítésére egyre gátlástalanabbul érvényesítette főleg ásványi energiahordozó igényét, s jelenleg már többet von el a környezetétől, mint amennyi a fennálló egyensúly megbontásának veszélye nélkül lehetséges volna.

Az iparosodás, a városiasodás hátrányos következményeinek a felismerése nem új. A káros kísérőjelenségek kezdettől fogva aggodalmat váltottak ki, és részben azt eredményezték, hogy bizonyos mértékig szabályozzák e folyamatok alakulását, törekedve a kedvezőtlen mellékhatások csökkentésére. A környezetvédelem mint új, átfogó foga-

lom mégis viszonylag nemrég került be a köztudatba, és szinte évek alatt rendkívül felfigyeltek rá a tudósok, a kormányok és a gazdasági körök egyaránt. Ennek oka az, hogy az előrehaladó iparosodással, az urbanizációval, a technika fejlődésével együtt járó változások nemcsak óriási méreteket öltő mennyiségi, hanem minőségi változások is, mégpedig kétféle értelemben: egyrészt olyan nagyságrendeket érnek el, amelyek minőségileg is megváltoztatják a probléma jellegét és súlyát, másrészt olyan összefüggéseket tárnak fel, amelyek korábbi, kisebb mértékű jelentkezésük idején még rejtve maradtak. Ezért ma már általánosan elismert, hogy a környezetvédelmet nem lehet egy ágazatnak tekinteni, hanem csak összefüggő kölcsönhatások olyan rendszerének, amely az emberi, gazdasági és társadalmi tevékenység úgyszólván minden ágát átfogja.

A probléma megítélése, a szükséges gazdasági és politikai következtetések levonása során különös gondot kell fordítani arra, hogy a környezetvédelem problémái *a világ különböző régióiban eltérő módon és mértékben jelentkeznek.* Az ipari termelés a világ egyes területein rendkívüli mértékben koncentrálódott, óriási különbségek mutatkoznak a fejlett és fejlődő országok között, de az azonos fejlettségi színvonalú országok között, sőt az egyes országokon belül is hatalmasak a különbségek e téren. A környezetre ártalmas hatások mindenekelőtt Európa Észak-Amerika és Japán nagy ipari agglomerációiban jelentkeznek, ugyanakkor nem szigetelődnek el, hanem elsősorban a vízen és a levegőn keresztül távoli területekre is eljutnak. A Ruhr-vidék szennyeződése Svédországban is megjelenik; Európa és Amerika növekvő autóközlekedéséből a levegőbe jutó, majd lecsapódó ólommennyiség erőteljes ütemben növekszik még Grönlandon is; a szennyezett folyók sok országot szelnek át; a fel nem oldódó és káros hatású vegyszereket tartalmazó élelmiszerek exportja világméretűvé vált; a tengerek olaj- és egyéb szennyeződése ugyancsak világméretekben jelentkezik. A környezetvédelem problémái új megvilágításba helyeztek számos technikai kérdést, előtérbe állítottak eddig kevésbé élesen felvetődött szociális problémákat, meggyorsították több tudományág fejlődését. Emellett azonban alapvető problémát vetettek fel társadalmi-gazdasági téren is. Előtérbe kerültek olyan nézetek, amelyek szerint a környezet fokozódó szennyeződése, a Föld kincseinek gyorsuló kiaknázása és a gyors népszaporulat következtében a gazdasági növekedés aláássa saját fejlődésének alapjait, és belátható időn belül olyan korlátokba ütközik, amelyek nem egyszerűen megállítják a gazdasági fejlődést, hanem egy bizonyos ponton túl – de mindenesetre még évszázadunkban – a gazdasági tevékenység visszaesésére, végső soron világméretű gazdasági katasztrófára vezetnek. Ezeknek az elméleteknek a legjellegzetesebb megnyilvánulása „A növekedés határai" című tanulmány, amelyet a Római Klub adott ki 1972-ben.

A tanulmány érdemei közé tartozik, hogy a környezetvédelem kérdéseit átfogóan és hosszú távra elemzi. Megállapításai ugyanakkor a legszélsőségesebb nézetnek tekinthetők, mindenekelőtt a gazdasági fejlődés abszolút korlátainak felállításával és a gazdasági katasztrófa megjövendölésével. Hasonló pesszimista kicsengésű S. Mansholtnak, az EGK Bizottsága volt elnökének 1972. márciusi memoranduma. Szélesebb körben terjedtek el olyan, ezekhez képest kevésbé túlzó nézetek, amelyek szerint a környezetvédelemmel összefüggő kérdések új megvilágításba helyezik a gazdasági növekedés problémáit. E nézetek egyik neves képviselője J. K. Galbraith* is. Álláspontja

* Lásd *J. K. Galbraith:* Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.

szerint a gazdasági növekedést káros következményei miatt fékezni kell, ha az emberiség egészségesebb és civilizáltabb világban akar élni. Figyelembe veszi, hogy a társadalmi termelés növelése önmagában nem feltétlenül gyarapítja a jólétet, sőt csorbíthatja is, hiszen a növekedési ráta önmagában nem ad semmi tájékoztatást a termelés összetételéről. Különösen nem mutatja az infrastruktúra fejlődését, amely összefügg a művelődéssel, a társadalmi jóléttel, a közegészségüggyel, a közlekedés fejlettségével és nem utolsósorban a környezet állapotával. A társadalmi termelés állandó növekedése Galbraith szerint a magánfogyasztás bőségét a közfogyasztás szegénységével párosítja. Ezért a tőkés rendszer betegségét főképpen a túlzott gazdasági növekedés, a mind nagyobb termelés fetisizálásában látja. Elvileg mégsem ellenzi a gazdasági fejlődést, csak azt a folyamatot tartja károsnak, amely nem előzi meg a rohamosan súlyosbodó környezeti ártalmakat. Ezért a növekedésben viszonylag kevesebb súlyt helyezne a magánfogyasztás és többet a közösségi fogyasztás fokozására. Számol azzal, hogy ennek elérése a tőkés rendszerben rendkívül nehéz, mert maguk a tőkések, a társadalom legbefolyásosabb és legnagyobb gazdasági erővel rendelkező elemei elsősorban a magánfogyasztás növekedésében érdekeltek. A környezetvédelem kérdéseinek széles összefüggésekben történő felmerülése, a Római Klub elemzése és drámaian megfogalmazott felhívása máris nagy vitákat váltott ki, és előrelátható, hogy a következő években ezek az eddiginél is jóval szélesebb mederben fognak folyni. Mindez máris egy sor új elemet hozott – és zavart vitt – a különböző növekedési elméletek képviselőinek a vitáiba. Nem tekintem feladatomnak azt, hogy e vitákkal részletesen foglalkozzam. Csupán utalok arra, hogy tanúságuk szerint a Római Klub tanulmánya számos alapvető tényezőt nem vett figyelembe a jövő távlatainak megítélése során.

A Föld nyersanyagkincseinek kimerülésével kapcsolatban a tanulmány nem számolt kellőképpen azzal, hogy a kémiának az utóbbi évtizedekben tapasztalt viharos fejlődése alapján sokféle nyersanyagot műanyagokkal lehet majd helyettesíteni. Figyelmen kívül maradt az is, hogy a modern technikai rendszerek bolygónk természeti kincseinek egyre nagyobb mélységben és egyre biztosabban történő megismerését és feltárását teszik lehetővé. Megvan a lehetőség egyre több anyag visszajuttatására a természetes körforgásba. Sikerrel biztató erőfeszítések folynak a molekulák egyesítésére és új anyagok előállítására. A tanulmány módszerének helyességét az is kétségessé teszi, hogy a tapasztalatok szerint a környezet szennyeződésének eddigi folyamatai megállíthatók, sőt sok esetben megfordíthatók. Azok az eredmények, amelyeket a világ több részén elértek, például a híres londoni köd megszüntetése azáltal, hogy a széntüzelésről gáz- és olajtüzelésre álltak át, arra vallanak, hogy a növekedő környezetszennyeződést meg lehet állítani. Az elmúlt évtizedben csökkent a Ruhr-vidék korábbi poremissziója. Jelentős eredményeket értek el a levegő és a vizek tisztaságának a fokozása terén a Szovjetunióban is. A magas népszaporulatot ugyancsak nem lehet a fejlődés abszolút korlátjának tekinteni, figyelembe véve, hogy a FAO-ban készült becslések szerint a modern mezőgazdasági technika elterjedése már ma is 3,5 milliárd ember helyett 10 milliárd ember élelmezését tenné lehetővé.

A tudomány és technika pozitív szerepének lebecsülése mellett a nagy vitát kiváltott tanulmány szerzőinek egy további alapvető szemléleti korlátjára is rá kell mutatni. A környezetvédelem komplex problematikáját ők kizárólag a tőkés rendszer viszonyai között, a tőkés társadalom lehetőségei szempontjából vizsgálják. Emellett vizsgálatukat a növekedés anyagi alapjaira szűkítik le, ezáltal szabva meg annak végső határát,

s egyidejűleg teljesen figyelmen kívül hagyják a szociális tényezők valóságban mindinkább növekvő szerepét, amelyek pedig mind a tőkés renden belül, mind azon kívül létező realitások. Szemléletüknek ez az egyoldalúsága annál inkább feltűnő, mert végül saját célkitűzésükkel is ellentmondásba kerülnek, amikor olyan elképzelésnek adnak hangot, amely szükségesnek tartja lényegében a világgazdasági folyamatok tervszerű befolyásolását (beleértve a természeti kincsek tervszerű kiaknázását és elosztását is), ami a tőkés rendszer viszonyai között már nem képzelhető el. Ezért ahhoz a felfogáshoz, hogy a környezetvédelem problémáinak a megoldása, az élet minőségének a javítása csak a termelés ütemének fékezésével oldható meg, hozzá kell tenni, hogy mindez a tőkés termelési módra vonatkozik. Több polgári tudós* azóta maga is vitatja, hogy a termelés fékezése, sőt végső soron a növekedés megállítása lehetne a továbbfejlődés egyetlen alternatívája, mások a kérdés tanulmányozása során a mai tőkés rendszer bizonyos kritikájához jutottak el, végül teljes joggal vitatják ezt a felfogást a fejlődő országok s nem utolsósorban a szocialista országok képviselői.

A probléma azért is szorosan összefügg a társadalmi rendszerrel, mert a környezetvédelem kialakítása össztársadalmi érdek, a környezetvédelem károsodását viszont az egyéni és vállalati érdekek által befolyásolt cselekvés hozza létre. Ez az ellentét a tőkés termelési módban antagonisztikus, a szocialista termelési módban, a tervgazdálkodás keretei között feloldható, nem antagonisztikus.

A környezetvédelem és a növekedés összefüggései ugyanis másképpen merülnek fel a szocialista tervgazdálkodás körülményei között, mint a kapitalizmusban. Ha abból indulunk ki, hogy az ember és környezete közötti kölcsönhatás fenntartása, a széles értelemben vett környezetvédelem nemcsak műszaki-gazdasági jellegű részintézkedések sorozatát követeli meg, hanem a természeti kincsekkel való tervszerű gazdálkodást országos és nemzetközi méretekben, akkor kétségtelen, hogy erre elsősorban a szocialista tervgazdálkodás alkalmas. A szocialista tervgazdálkodás, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapul, képes egyedül átfogóan megoldani a természeti kincsek tervszerű felhasználását, a gazdasági növekedés problémáinak olyan megközelítését, amely nem egyes tőkések vagy tőkés csoportok, hanem az egész társadalom érdekeiből indul ki. Mindez akkor is igaz, ha távolról sem állíthatjuk azt, hogy a szocializmus a kérdést már megoldotta volna, hiszen a szocialista országokban csakúgy, mint gazdasági közösségükben, a KGST-ben is nemrég merült fel átfogóan és széles összefüggésében a környezetvédelem.

A környezetvédelem legfontosabb feladatairól, azok fontossági sorrendjéről kiterjedt viták folynak mind nemzetközi, mind országos fórumokon.

A környezetvédelem problémáinak a meghatározása és a tennivalók rendszerbe foglalása szempontjából fontos állomásnak tekinthető az ENSZ 1972. évi stockholmi környezetvédelmi konferenciája, amely az egész problémakört a nemzetek közötti széles körű együttműködés szempontjából vizsgálta. E konferencia megállapításainak az értékét azonban erősen csökkentette két körülmény. Az egyik, hogy a konferencia munkájában a Német Demokratikus Köztársaság és a vele szemben alkalmazott diszkrimináció miatt a vele szolidáris többi szocialista ország nem vett részt, aminek foly-

* Lásd *K. Borchardt:* Wo liegen nun die Grenzen des Wachstums? Handelsblatt, 1973. 9. sz.; Genügend Energie für alle Zukunft. Nobelpreisträger Dennis Gabor modifiziert in Lindau düstere Prognosen. Die Welt, 1973. júl. 9.

tán a szocialista országokban kialakult nézetek, az ott elért tudományos eredmények nem tükröződnek a konferencia vitáiban és határozataiban. A másik, hogy a konferencia előkészítése és részben munkája során is túlzottan a fejlett tőkésországok problémái kerültek előtérbe. Ennek egyik oka az volt, hogy a környezetszennyeződés problémái mindenekelőtt ezekben az országokban merülnek fel. A konferencia vitái azonban élesen rávilágítottak arra, hogy a kérdés sok vonatkozásban és egészen más jelleggel a fejlődő országokat is érinti. A környezeti problémának a fejlődő országokra gyakorolt hatása azonban a konferencián nem tükröződött megfelelő módon.

Mindeme fogyatékosságai ellenére a konferencia megállapításai figyelemre méltók az egész problémakör meghatározása és a tennivalók körvonalainak kialakítása szempontjából. A konferenciát előkészítő munka során egy akcióprogramot is kidolgoztak, amely jelzi a környezetvédelemmel összefüggő fő problémákat. Az akcióprogram elvei a következők voltak:

– ma az ember az összefüggések, kapcsolatok bonyolult rendszerének közvetítésével lép kölcsönhatásba a természeti környezettel. Ez a rendszer átfogja az egész Földet, a rendszerben fellépő okok és következményeik tér–idő dimenziói pedig sem a hagyományos földrajzi, sem az ország-, sem az intézményhatárokat nem tisztelik. Az ember jóléte, sőt léte nagymértékben a kapcsolatok e rendszerének egészséges egyensúlyától függ;

– a tudomány és technika által kínált lehetőségeket kiaknázva az emberiség elenyésző kisebbsége páratlan gazdagságot halmozott fel, soha nem tapasztalt jólétet ért el. E tevékenység azonban számottevő természeti, gazdasági és társadalmi egyensúlyzavarokat is eredményezett, és nemcsak az életfeltételek javításának, de rombolásuknak a képessége is megsokszorozódott;

– minthogy az ember jóléte, illetve léte tevékenységének függvénye, tisztán kell látni tevékenysége várható következményeit, s ezek feltérképezéséhez emiatt az eddigieknél sokkal jobb módszerekre és eszközökre van szükség;

– a népesség növekedése, valamint az ember mind intenzívebbé váló termelő tevékenysége egyre növekvő nyomást gyakorol az erőforrásokra, és kockára teszi az emberiség jövőjét;

– az emberek fizikai egymásrautaltsága gazdasági és társadalmi egymásrautaltságukra vezet. Ez a világ erőforrásainak igazságosabb hasznosítását, a termelőkapacitások arányosabb fejlesztését, a „harmadik világ" gyorsabb fejlődését, a tudomány és ipar tényezőinek az átcsoportosítását teszi szükségessé. Ez helyi, regionális és világméretű együttműködést és az érdekeltek széles körű bevonására épülő döntéshozatalt igényel;

– a fejlődő országok – túl azon, hogy olyan környezeti problémákkal is meg kell birkózniuk, mint a fejletteknek – szembe kényszerülnek nézni a szegénységből, az elmaradottságból, a rossz vágányon haladó fejlesztésből fakadó környezeti problémákkal is. Ez utóbbiakon csakis a környezetvédelem szempontjait is figyelembe vevő országos tervezéssel és a nemzetközi támogatás fokozásával lehet segíteni;

– mindezek miatt szükség van a társadalmi magatartás és értékszemlélet, valamint az intézmények felülvizsgálatára. A végcél: az ember és a természeti környezet olyan kölcsönhatása, amely lehetővé teszi az ember legmagasabb rendű képességeinek teljes kibontakozását.

A környezetvédelmi politikában két alapvető közelítési mód van: az egyik a környe-

zetvédelem érdekében történő szabályozás, a másik a gazdasági és pénzügyi ösztönzés. Az első kategória ott kerül előtérbe, ahol a környezetvédelmi vagy társadalmi megfontolások következtében valamilyen tevékenységet teljes mértékben meg kell tiltani, illetve meghatározott keretek közé kell szorítani. Hosszú távon azonban több eredménnyel kecsegtet az ezzel kombinált gazdasági ösztönzés, amely arra irányul, hogy a termelési struktúra fejlesztése, az új üzemek telepítése, az új technológia kiválasztása, illetve a régi modernizálása során, a termékek konstrukciójának meghatározásakor már eleve megfelelően figyelembe vegyék a környezetvédelem követelményeit. Alá kell húzni, hogy a két közelítési mód nem zárja ki egymást, sőt előrelátható, hogy a probléma megoldása éppen a kettő kombinációja.

A második megközelítési móddal összefüggésben vár megoldásra az a probléma is, hogy miképpen lehet a környezetvédelem általános társadalmi költségeit a környezetet szennyező üzemekre terhelni, milyen elszámolási és árrendszer mellett lehet biztosítani az ilyen általános jellegű költségek fedezetét. Ez az árrendszer fejlesztésének fontos problémája abban az értelemben, hogy helyes arányokban kell tükröznie és a termelőkhöz, illetve a fogyasztókhoz közvetítenie a környezet fokozódó veszélyeztetettségének elhárításából adódó költségeket.

A környezetvédelem problémáinak a megoldásával egyre több országban az állam foglalkozik, és az országok törvényhozása is növekvő figyelmet fordít erre. Az egyes országokban egyelőre igen eltérő a környezetvédelemmel kapcsolatos tevékenység irányításának megoldása. Bizonyos iparilag fejlett országokban külön minisztériumokat hoztak létre, másutt kormánybizottságokat neveztek ki a környezetvédelemmel kapcsolatos feladatok összehangolására. Az államigazgatás szempontjából a probléma mind bonyolultabb koordinációs kérdéseket vet fel, minthogy igen sok állami szervet és intézményt érint, emellett a felmerülő problémák megoldása jelentős anyagi erőforrásokat igényel, és ezért e kérdés megfelelő súllyal történő kezelését mindenütt nehéz beilleszteni az államigazgatás kialakult rendszerébe.

NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS A KÖRNYEZET VÉDELMÉBEN

A környezeti problémák megoldása elsősorban és alapvetően minden ország saját belső ügye. A környezeti ártalmak azonban nem tisztelik az országhatárokat, legnagyobb részük nemcsak egy országot érint, és ezért a környezetvédelem elkerülhetetlenül nemzetközi jellegű intézkedéseket is kíván. Ma már egyetlen ország sem képes kizárólag belső intézkedésekkel biztosítani lakossága számára az egészséges környezetet, és különösen képtelenek erre a kisebb és közepes nagyságú európai országok. A nemzetközi együttműködés szerepe e téren ma nem az, hogy kiegészítse az országos programokat, hanem alapvető feltétele a környezetre ható emberi tevékenység eredményes fejlődésének.

Az iparilag fejlett országokban az intézkedések jelentős része a már bekövetkezett károsodás megszüntetésére irányul, arra, hogy helyreállítsa az ember és környezete között megbomlott kölcsönhatást. E problémák is kívánnak nemzetközi jellegű intézkedéseket, de ezek a helyreállító jellegű intézkedések zömükben mégis az országokon belül valósulnak meg, és elsősorban nemzeti jellegűek. Az intézkedések másik csoportja megelőző jellegű, valamilyen jövőben fellépő veszély elhárítását célozza. Ezek jelle-

gükben elsősorban vagy legalábbis sokkal nagyobb mértékben igényelnek nemzetközileg összehangolt cselekvést. Az ilyen preventív elhatározásoknál különösen elvárható az egyes országok kormányaitól, hogy tájékoztassák az érdekelt kormányokat, illetve egyesítsék erőiket a közösen jelentkező problémák közös, nemzetközi együttműködés útján történő megoldására.

A kérdés nemzetközi vonatkozásai rendkívül különbözők, kétféle értelemben is. Egyrészt különbözők abban, hogy a szükséges intézkedések nemzeti vagy nemzetközi jellegűek-e. Másrészt különbözők a problémák abban a vonatkozásban is, hogy milyen régiókat érintenek. A nemzetközileg időszerű problémák egyik része csak az egymással határos vagy egymáshoz közel fekvő országokat érinti, más részük egészen nagy régiókat, például Európát, végül a problémák egy további része a teendők világméretű összehangolását igényli.

Az alábbiakban röviden annak felvázolására törekszem, melyek általában a környezetvédelem terén időszerű nemzetközi együttműködés fő vonalai. Ennek alapján lehet majd rögzíteni azt, melyek azok a nemzetközi együttműködést igénylő kérdések, amelyeket elsősorban az összeurópai együttműködés keretében kell megoldani.

Az ember és környezete kölcsönhatásával összefüggő problémakör meghatározását illetően még nem kristályosodott ki – valószínűleg a kérdés újszerűsége miatt –, hol vannak pontosan a témakör határai. Ennek részletes elemzése nélkül is megállapítható, hogy a problémakör szélesebb értelmezése két fő kérdéscsoportra oszlik: az egyik az emberi környezet védelme, a másik a természeti kincsekkel való ésszerű gazdálkodás.

A két kérdéscsoport között ugyan szoros az összefüggés, alapvető problémáik mégis különböznek. Ehelyütt a természeti kincsekkel való ésszerűbb gazdálkodás kérdéseinek kifejtésére nincs mód. Ez ugyanis egyrészt a természeti kincsekkel való gazdálkodás világméretű problémáit veti fel, s ezek taglalása nem ennek a tanulmánynak a feladata, másrészt olyan technikai kérdések felé is elágaznak, mint például a különböző anyagok helyettesítése, a nukleáris energia békés célokra történő felhasználása stb., amelyek részletei ugyancsak meghaladják e könyv kereteit. Ezért a továbbiak elsősorban azt ölelik fel, melyek a környezetvédelemben a nemzetközi együttműködés kialakulóban levő legfőbb irányai.

Az együttműködés első és a jelenlegi szakaszban talán legfontosabb területe a tapasztalatcsere. Az egyenlőtlen ipari fejlődés következtében az emberi környezettel összefüggő problémák sem egyenletesen oszlanak meg a világ különböző régiói között. Ezért mód van arra, hogy az iparilag legfejlettebb és a környezeti problémákkal legkorábban szembekerülő országok tapasztalatait hasznosítsák azok az államok, amelyek később jutnak az ipari fejlettség hasonló szintjére. A tapasztalatcsere nemzetközi kibővítése mellett szól az is, hogy a környezetvédelem minden országban új probléma, mindenütt aránylag kevés az ezzel kapcsolatos tapasztalat, kevés az e téren megfelelő áttekintéssel rendelkező szakember is. A két- és sokoldalú keretekben folyó tapasztalatcsere kialakítása minden ország közös érdeke, annak ellenére, hogy a környezetvédelem a különböző országokban és régiókban sok vonatkozásban más és más kérdéseket vet fel.

A nemzetközi együttműködésbe beletartozik a környezet állapotára, a környezeti ártalmak alakulására vonatkozó információcsere is. Ez egyelőre valóban csak információcsere lehet, de később elvezethet egy összefüggő információrendszer kialakításá-

hoz is. Az információcsere keretében két- és sokoldalúan, egységes normák, közösen kialakított rend és nemzetközileg vállalt kötelezettségek alapján biztosítható a környezet állapotára és szennyeződésére vonatkozó információk továbbítása az összes érdekelt ország részére. Ennek a meteorológiához hasonló nemzetközi tevékenységgé kell válnia (a levegőszennyeződésre vonatkozó információrendszer előbb-utóbb mindenhol a meteorológiai előrejelzés rendszerébe is bekapcsolódik). E rendszer kialakítása lehetővé teszi, hogy az érdekelt országok megfelelően tájékozódjanak a környezet állapotáról és szennyeződésének alakulásáról, lehetővé teszi az összehasonlítást a nemzeti keretekben mutatkozó jelenségek és a más országokban lezajló folyamatok között, valamint a nemzetközi kihatással járó változások időben vagy legalábbis az eddiginél jóval korábban történő figyelembevételét. Bizonyos nemzetközi információáramlás megkezdődött már a vizek szennyeződése tekintetében, bár ez még nem átfogó, nemzetközileg nem kötelező és nem egységes. A levegőszennyeződés tekintetében nemzeti ellenőrző rendszerek alakultak ki vagy vannak kialakulóban, s a nemzetközi információcsere ebben a vonatkozásban még rendkívül kezdetleges. Felmerülhet a nemzetközi információrendszer megvalósítása a mezőgazdaságban használt kémiai anyagok vonatkozásában (például a DDT használatát illetően már bizonyos kölcsönös információs kötelezettség áll fenn egyes országok között), bizonyos zajártalmak (például különböző repülőgéptípusok vagy folyami hajótípusok által okozott zaj) tekintetében stb.

A környezetszennyeződés elleni fellépés, illetve a szennyeződés megfelelő keretek közé szorítása ugyan mindenekelőtt nemzeti keretekben, vagyis a szennyeződés keletkezésének helyszínén történik, de a szennyeződés elleni küzdelem több vonatkozásban is kíván nemzetközi együttműködést. A nemzetközi együttműködés részben arra irányul, hogy a kormányok belső környezetvédelmi normáik kidolgozása során számításba vegyék a nemzetközi előírásokat, de részben az ezen túlmenő együttműködés is időszerű lehet. Az alábbiak néhány ebből a szempontból fontos területre hívják fel a figyelmet.

a) A mezőgazdasági termelés különböző fázisaiban többféle, főleg vegyi szennyeződés keletkezik. Különösen a növényvédő- és gyomirtószerek között vannak olyanok, amelyek maradványai a növények feldolgozásánál sem tűnnek el, és káros hatások származnak bizonyos adalékanyagok állattenyésztésben történő alkalmazásából. A problémák egyik jellegzetessége az, hogy e termékek káros hatása csak igen hosszú idő után mutatható ki. Az emberi szervezetbe bekerülő vegyi anyagoknak csak egy része távozik a szervezetből, másik részüknek a mennyisége a szervezetben az ezeket az anyagokat tartalmazó növényi vagy állati termékek fogyasztásával fokozatosan nő, és csak évek, esetleg évtizedek múlva éri el a szervezet számára kifejezetten kritikus mennyiséget. Az emberi szervezetben mérgező anyagok felhalmozódásával kell számolni. Ma még az sem teljesen tisztázott, hogy az utóbbi években bevezetett gyomirtó- és növényvédőszerek, illetve a növekedést serkentő hormontartalmú anyagok milyen hatást gyakorolnak az emberi szervezetre. A szükségessé váló nemzetközi együttműködés ezek vonatkozásában felöleli a tapasztalatcserét, az információszolgáltatást az e téren tapasztalható jelenségekről, valamint a normák egységesítését, esetleg bizonyos szerek használatának a betiltását. A nemzetközi együttműködés végső soron elvezethet nemzetközi egyezmények kötéséig is, amelyek a mezőgazdaságban alkalmazott vegyszerek felhasználását szabályozzák, illetve a szabályozást a folyama-

tosan szerzett tapasztalatoknak megfelelően időről időre korrigálják. Bár egyelőre a helyzet erre még nem érett meg, a nemzetközi kereskedelemben már világosan jelentkeznek e probléma következményei, elsősorban oly módon, hogy egyes országok kifejezetten tiltják bizonyos vegyi anyagokat tartalmazó élelmiszerek importját. Emellett jelentős árkülönbség kezd kialakulni a vegyi anyagokat tartalmazó, illetve nem tartalmazó, úgynevezett „tiszta" élelmiszerek között. Japán például a magyar baromfit mintegy 20%-kal drágábban veszi a kialakult átlagos árszínvonalnál – azért, mert a magyar szállítók garantálni tudják, hogy a baromfik tápanyagában nem voltak az emberre káros vegyi anyagok.

b) Az ipari fejlődés és az urbanizáció következtében egyre több régióban bomlik meg a korábban természetesnek tekintett vízháztartás, ér véget a vizek öntisztulásának folyamata. A szennyvizek mennyiségének növekedését és káros hatásuk fokozódását nem követte megfelelő ütemben a szennyvíztisztító berendezések létesítése vagy bővítése. A tisztítás fő eszköze a legtöbb országban még ma is az ipari szennyvizek tiszta vízzel való felhígítása. Ezek elvezetése azonban a folyómedrek mind nagyobb részét veszi igénybe. A vízszennyeződés a legtöbb kontinensen nemzetközi probléma, különösen Európában, ahol a folyók sok országot szelnek át, magukkal hordva az ipari termelés káros melléktermékeit.

Részben ettől eltérő módon jelentkezik a tengerek és óceánok tisztaságának a kérdése. Rohamosan nőtt annak a veszélye, hogy a tenger élővilága is kipusztul, különösen a tengerbe került olaj- és kőolajtermékek felhalmozódása következtében. Ez jelentős befolyást gyakorolt a tenger halállományára. A kérdés nemzetközi vonatkozásai azért is különlegesek, mert a tengeri flóra és fauna szabályozása, ideértve az óceánok és tengerek tisztításának a problémáját is, nem tartozik az egyes országok törvényhozásának vagy igazgatásának a hatáskörébe. Most, a problémát felismervén, joggal várható el az országoktól a tengerek és óceánok vizének tisztaságával összefüggő nemzetközi normák kialakítása, megállapodások kötése.

c) A legveszélyesebb, világviszonylatban is a legtöbb problémát okozó környezeti ártalom a levegőszennyeződés. A nagyvárosokban és az ipari települések körzetében keletkező füstköd növekvő károsodást okoz a szóban forgó körzetekben, és esetenként katasztrófára is vezet (az 1952. évi londoni füstköd 4000 halálesettel járt).

Rohamosan növeli a levegő szennyeződését a közlekedés, mindenekelőtt a hallatlanul gyors ütemben bővülő közúti forgalom. A kibocsátott füstgáz ólomtartalma például – különösen a magas oktánszámú benzint felhasználó, magas fordulatszámú motorok elterjedése következtében – már igen sok körzetben érte el az ember számára veszélyesnek tartott határt. E probléma sem küzdhető le nemzeti keretek között, hanem messzemenő nemzetközi együttműködést igényel a normák, közlekedési szabályok, engedélyezett autótípusok egyeztetése vonatkozásában. Az iparban a levegőszennyeződés iparáganként történő mélyreható elemzésével célszerű megállapítani és nemzetközileg is egyeztetni a megengedhető szennyeződés felső határát.

d) Károsan hat az emberek idegrendszerére a növekvő zajszint, részben az ipari üzemeknek, részben a közlekedésnek a növekvő zaja (különösen a repülésé). Ezért napirendre kerül a zajszint korlátozása, amelyet nagymértékben megkönnyíthet az, ha nemzetközileg egyeztetett normákon alapul és összehangolt tevékenységre vezet a különösen nagy zajt okozó berendezések, járművek konstrukciójának, valamint az épületek hangszigetelésének a fejlesztésében. Ezzel szorosan összefüggnek az urbani-

zációval járó környezeti ártalmak, amelyek elsősorban idegrendszeri, de ezenkívül gyomor-, szív-, ér- és légzésszervi megbetegedéseket is okoznak. Ezért a városok, települések környezetvédelmének egyik fő feladata a lakosság egészségének megóvása végett csökkenteni az üzemek, a közlekedés, az építkezések zaj- és vibrációs ártalmait.

e) A szennyeződés egyre növekvő forrása a szilárd hulladék mennyiségének a növekedése. Erre kevés adat áll rendelkezésre. Az azonban bizonyossággal megállapítható, hogy a szilárd hulladékanyagok mennyiségének a növekedése meghaladja a gazdasági fejlődés ütemét. A gazdasági tevékenységgel bizonyos arányú hulladék keletkezik, amely szétszórva vagy összegyűjtve a földbe, esetleg a vízbe kerül. Egyes termékeknél hosszú évek tapasztalata mutatja a hulladék keletkezésének aránylag stabil arányát (például az ócskavas vagy a különböző színesfémek esetében). A civilizációval együtt jár a mosószerek, kozmetikai cikkek fokozódó mértékű használata, amely a városi vizek szennyezése mellett ugyancsak növeli a keletkező szemét mennyiségét. A hulladékmennyiség gyors növekedésének az egyik tényezője a termékek csomagolásában végbemenő technikai fejlődés. Az a körülmény például, hogy világszerte terjed a tej, tejtermékek, egyes élelmiszerek és italok üvegben történő árusítása helyett műanyag-csomagolásban való forgalomba hozataluk, arra vezet, hogy amíg az üvegek nagy részét visszacserélték, újra felhasználták, és hulladékként a földbe vagy a vízbe csak az eltörött üvegek – tehát mindössze a csomagolóanyagok bizonyos hányada – kerültek, addig a műanyag-csomagolás elterjedése kényelmesebb ugyan a felhasználóknak, de eredményeképpen a csomagolásra felhasznált műanyag teljes mennyisége növeli a földbe visszakerülő és meg nem semmisülő szilárd hulladékok tömegét.

Még kevésbé bontakozott ki az, hogy milyen módon előzhető meg a szilárd hulladék mennyiségének a rohamos emelkedése. Egyelőre csak a probléma felismerése vált többé-kevésbé általánossá az iparilag fejlett országokban. Folyamatban van olyan részintézkedések kidolgozása, amelyek a hulladékanyagok megsemmisítését eredményezik (például bizonyos idő után szétbomló műanyagtasakok). A nemzetközi együttműködés körvonalai e tekintetben még nem bontakoztak ki, de kétségtelen, hogy a tapasztalatcserén túlmenően – elsősorban a vízszennyeződés és a mezőgazdaságban mutatkozó szennyeződés problémáival összefüggésben – ennek is napirendre kell kerülnie.

f) A környezetvédelem problémái közé lehet sorolni végül a nukleáris energia békés célú felhasználásának terjedésével kapcsolatos intézkedéseket. Itt elsősorban a radioaktív izotópok széles körű alkalmazásával összefüggő sugárbiztonsági intézkedésekre és a nukleáris szennyeződés mértékének a csökkentésére kell a figyelmet fordítani.

A környezetvédelem szempontjai sok vonatkozásban hatnak ki a termelésre és – mindenekelőtt a külkereskedelem révén – a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra. A környezetszennyeződés meggátlását biztosító berendezések – például lég- és víztisztító berendezések – alkalmazása önmagában is drágítja a termelés folyamatát. A környezetvédelem egyes esetekben a technológia ennél gyökeresebb megváltoztatását is szükségessé teszi (mint például a széntüzelésről kevésbé ártalmas égéstermékkel járó tüzelési módra való áttérés).

Mivel azonban a környezetvédelemre vonatkozó szabályozás nemzetközileg rendkívül eltérő, és a környezet veszélyeztetettségének mérve, emiatt pedig védelmének intenzitása is különböző, e költségek nem egyformán jelentkeznek a különböző országokban. A legfejlettebb országokban a környezetvédelmi szabályozásra nyilván más

államokhoz képest előbb kerül sor. Emellett figyelembe kell venni, hogy a felhasznált édesvíz vagy a tiszta levegő korábban általában nem volt költségtényező, és mindazokban az országokban, ahol nem szigorúak a víz vagy a levegő szennyeződését korlátozó, illetve a víz- és levegőtisztítást elrendelő előírások, a szennyeződésből adódó terhek még ma sem hárulnak az adott vállalatra, nem jelentkeznek termékeik önköltségében. A környezet védelmére szánt költségeket ezért a gazdálkodó egységek általában nem vették figyelembe, mert azok tekintélyes része a költségvetésből került finanszírozásra. Megjegyzendő: az a körülmény, hogy a szennyeződés költségei nem ott jelentkeznek, ahol a szennyeződés történik, nemzetközi vonatkozásban is érvényes. Így például gyakori eset, hogy a folyók vizét az egyik országban levő üzemek szennyezik, és az a másik országban okoz károkat, illetve igényel a víztisztítással összefüggő intézkedéseket.

Abban az ütemben, ahogyan a környezetvédelem szabályozásában az egyes országok előrelépnek, várható változás abban a vonatkozásban is, hogy a környezetvédelem költségei azokat a termelési folyamatokat, vállalatokat és gazdasági egységeket terhelik, amelyeknél a szennyeződés keletkezik. E téren – különösen, ha nem megfelelő ütemben halad előre a környezetvédelem nemzetközileg egységes elveken nyugvó szabályozása – várható, hogy a költségek eltérő alakulása következtében problémák merülnek fel, mert drágább lesz azoknak a vállalatoknak a termelése, amelyek megfelelő összeget fordítanak a szennyeződés elhárítására, mint azoké, amelyek erre nem költenek (bármilyen ok eredményezi ez utóbbit, például a belső szabályozásban történő előrehaladás késedelme). Ez új módon megjelenő árkérdéseket is felvet, minthogy a termelési költségek növekedését a termelők igyekezni fognak a vásárlókra áthárítani. Ezért különböző viták, érdekellentétek várhatók abban a vonatkozásban, hogy a környezetvédelemből adódó többletköltségek milyen arányban kerüljenek megosztásra a termelők és a fogyasztók, az exportőrök és importőrök között. Az említett kérdések természetesen nemcsak a folyó termelés kapcsán merülnek fel, hanem még inkább új beruházásokkal, valamint a meglevő üzemek rekonstrukciójával kapcsolatban.

Még ennél is messzebbmenő következményekkel jár azonban a termelés számára az, hogy egy sor késztermékét a környezetvédelem szempontjait is figyelembe véve ítélnek majd meg mind a belső piacon, mind a nemzetközi forgalomban. A környezetvédelem szempontjából „tiszta termékek" fogalma egyre inkább polgárjogot kap, és ezért a termékek árában csakúgy, mint a nemzetközi forgalmat szabályozó egyéb rendelkezésekben ez a kritérium növekvő szerepet játszik. Ez vonatkozik például a gépjárművekre: a kipufogó gázok szabályozásában fennálló különbségek már hatnak az autópiacra. Vonatkozik különböző mezőgazdasági termékek forgalmára, amelyek árát egyre nagyobb mértékben befolyásolja az, hogy tartalmaznak-e az emberi szervezetre káros vegyi anyagokat; a csomagolóanyagok használatára, előnyösen megkülönböztetve azokat, amelyek felhasználásuk után megsemmisülnek vagy könnyen megsemmisíthetők stb. Számolni kell tehát azzal, hogy a nemzetközi kereskedelemben az áruk ilyen módon történő kategorizálása növekvő szerepet fog kapni. Mansholtnak a környezetvédelem gazdasági összefüggésével foglalkozó, korábban említett dokumentuma világosan beszél erről, sőt ezen túlmenően arra is utal, hogy a különbség az úgynevezett tiszta és nem tiszta termékek között nemcsak árban mutatkozik meg, hanem odáig is elvezethet, hogy egyes országok megtilthatják a nem tiszta termékek behozatalát.

A dokumentum egyébként a CR termékek fogalmát használja (clean and recycling). Ez az elnevezés arra utal, hogy nemcsak a termék tiszta (vagyis használata nem jár szennyezéssel), hanem a termelési folyamatban keletkező hulladékok vagy szennyezőanyagok sem kerülnek ki a termelés körforgásából, hanem újra felhasználásra kerülnek. Ezért ez a körülmény egyre növekvő jelentőségűvé válik a nemzetközi kereskedelmet szabályozó tényezők között.

A termelés mennyisége és gazdaságossága mellett tehát a technológiában is figyelmet kap a környezeti ártalom kérdése, és előnybe kerülnek az úgynevezett zárt technológiai ciklusú rendszerek, amelyek teljes egészében vagy zömmel hasznosítani tudják a keletkező szennyezőanyagokat. Az egyes országok igényeitől és belső előírásaitól függően hasonlóképpen előnyhöz jutnak a „tiszta termékek". Az újfajta igényeknek és előírásoknak rendkívül nagy hatásuk lehet a többi között az autógyártásra. Előtérbe kerülnek újra az alacsonyabb fordulatszámú és ennek révén alacsonyabb oktánszámú benzint igénylő robbanómotorok, megfelelő körülmények között újra nagyobb szerepet kapnak a Diesel-motorok és a távolabbi jövőben az elektromos meghajtású járművek.

Ugyancsak a termelésre – és ennek révén a nemzetközi kereskedelemre is – kiható probléma az, milyen lehetőségek vannak a beruházási javak tartósságának fokozására. Ez ugyanis a vásárló érdekén túlmenő kérdés, és a környezet problémáival kétféle módon is összefügg. A beruházási javak fokozott tartóssága egyrészt kisebb elhasználódással és így kevesebb hulladékanyag keletkezésével jár, másrészt a fémekben, fában, egyéb anyagokban való megtakarítás révén hozzájárul a természeti kincsekkel való ésszerű gazdálkodáshoz. Hasonló problémák merülnek fel a mezőgazdasági termelésben is a technológiai folyamatoknál, a talajjavítási eszközöknél, a kártevők elleni harcban, és ennek hatásai megnyilvánulnak a mezőgazdasági termelés egészében, valamint a mezőgazdasági és élelmezési cikkek forgalmában.

Mindezek olyan szempontok, amelyeket messzemenően figyelembe kell venni mindenekelőtt a termelés fejlesztésében, mégpedig a technológia kiválasztásában is, a termék konstrukciójában is. Az e téren bekövetkező változások kétségtelenül hatnak a nemzetközi kereskedelemre is, egyrészt, mert az említett új szempontok is befolyásolják a termékek áramlását, másrészt, mert a piacokért folyó versenyben annak is szerepe lesz, hogy a környezetvédelem szempontjainak mielőbbi érvényesítéséért folyó versenyben az egyes gazdasági egységek milyen pozíciót harcolnak ki maguknak.

A kérdésnek még egy termelési vonatkozását érdemes megemlíteni. A probléma olyan széleskörűen és növekvő ütemben jelenik meg a fejlett országok gazdasági életében, hogy a technika és az ipar új ágává válik a környezeti ártalmak mérését szolgáló berendezések és rendszerek kiépítése, valamint olyan berendezések előállítása, amelyek ezeket az ártalmakat megszüntethetik. Ez az ipar érthető módon elsősorban az Egyesült Államokban fejlődött ki, ahol ma is az egyik legdinamikusabban fejlődő iparág, de fokozatosan kibontakozik más országokban is.

Az előzőekben már említettem olyan problémákat, amelyek nemcsak technikai, hanem egyúttal közgazdasági természetűek is. A környezetvédelem közgazdasági problémái azonban még átfogóbban is felmerülnek. Erre annál is inkább fel kell hívni a figyelmet, mert a probléma közgazdasági vonatkozásai még nagyon feldolgozatlanok. A környezetvédelem egyes vonatkozásai (a víz- és levegőszennyeződés, a mezőgazdaság kemizálása stb.) nem újak. Az a körülmény azonban, hogy ma már e kérdé-

sek nemcsak elszigetelten vannak napirenden, hanem a környezetvédelem átfogó keretében, az a körülmény, hogy az ökológia gyorsan fejlődő tudományággá vált, hogy megindult a különböző tudományágak egymásra hatása ebben a vonatkozásban, alapvetően új jelenség. Ez a magyarázata annak, hogy a kérdés átfogó közgazdasági összefüggéseit a szakemberek eddig nem tárták fel megnyugtatóan. Az e téren megoldásra váró kérdések közül csak néhányat említek meg az alábbiakban.

Már szó volt arról az összefüggésről, amely a környezetvédelem és a gazdasági növekedés között fennáll. Elméletileg sem feltárt azonban, milyen módon befolyásolja *a környezet védelme* érdekében szükséges akciók sorozata *a gazdasági növekedés ütemét*. Ez még szélesebb összefüggésben annak vizsgálatára vezet, hogyan értelmezendő az „élet minőségének" a fogalma, melyek az életszínvonal emelkedésének azok a tényezői, amelyek nem vagy nem egyenesen függnek össze az anyagi javak termelésének bővülésével.

Közelebbi vizsgálatot és meghatározást igényel az, milyen ütemben nő a környezet szennyeződése, és mikor éri el azt a fokot, amelyen a környezet már nem tudja a növekvő szennyeződést megszüntetni, más szóval *mennyi az adott környezet teherbíró képessége*. Ez nyilvánvalóan különböző nemcsak országonként és azon belül régiónként, hanem a különböző fajta szennyeződések tekintetében is. Az erősen iparosodott vidékeken ma már túllépték a „szennyeződéssel való telítettség" határát, vagyis az önregenerálás megszűnt, és hatványozottan nőnek a szennyeződés különböző káros hatásai. Külön probléma, hogy az e téren mutatkozó különbségek milyen következtetésre vezetnek a többi között a nemzetközi gazdasági együttműködés szempontjából.

A kérdés globális közgazdasági megközelítéséhez tartozik az a már korábban jelzett probléma, hogy milyen ütemben folytatható *a természeti kincsek kiaknázása*, mutatkoznak-e, és ha igen, mely vonatkozásokban olyan szempontok, amelyeknek már a közeljövőben befolyásolniuk kell a gazdálkodást egyes természeti erőforrásokkal.

W. Beckerman cikkében* utal arra, hogy a felmerülő közgazdasági problémák e téren is hasonlóak azokhoz, *amelyek általában a termelőerők felhasználásával kapcsolatosak*. Az egyik kérdés e tekintetben az, ami a gazdasági fejlődésnél általában is felvetődik, hogy mi az optimális arány a mai felhasználás és a jövőbeli fejlődés érdekében végzendő beruházás között. Az új elem, hogy az utóbbi kategóriában a környezet védelmét szolgáló tényezőket is az eddiginél jobban figyelembe kell venni. Ez a megközelítés azért érdemel figyelmet, mert a mai és holnapi felhasználás arányának megosztása a helyesebben feltett kérdés, nem pedig az, hogy a környezetvédelem érdekében fel kell-e áldozni a gazdasági növekedést. A másik kérdés az a környezetvédelem speciális vonatkozásaiból adódó probléma, hogy a környezet nem egyesek – egyének vagy vállalatok – tulajdona vagy akár közületeké, hanem a legtöbb vonatkozásban személytelen. Ezért nem alakult ki olyan ármechanizmus, amely a környezetet szennyező üzemeket arra szorítaná, hogy kompenzálják a környezetre ható ártalmakat. Beckerman hivatkozik A. Pigoura, aki ötven évvel ezelőtt fejtette ki először azt, hogy vizsgálni kellene, milyen kárt okoznak a környezetnek a szennyező üzemek, és annak megfelelő arányban viseljék a vállalatok a társadalmi költségeket. Ezt az elvet igyekeznek érvényesíteni a nyugati-európai országok az OECD keretében készülő tanulmányok alapján.

* Environmental Policy: the Contribution of Economics. OECD Observer, 1972. 60. sz.

Közgazdaságilag is rendkívül fontos a környezet teherbíró képességének, *a még eltűrhető szennyezés* határának a megállapítása.

A szocialista országokban különös súlyt kell helyezni annak részletesebb kidolgozására, hogy melyek *a szocialista tervgazdálkodásnak azok a vonásai, amelyeket erősíteni kell* a környezet védelmének hathatósabb biztosítása végett. A környezetvédelem problémáinak előretörése is kiélezi azt a problémát, hogy milyen mértékű a szocializmus fölénye ezen a téren, milyen módon tudja optimálisan kihasználni azt az előnyt, amelyet a termelési eszközök társadalmi tulajdona és az ezen alapuló tervgazdálkodás jelent. Ez különösen érvényes abban az összefüggésben, hogy a szocialista államnak nagyobb felelősséget kell vállalnia az ország lakosságának egészségéért, az életszínvonal javulásáért, a környezet alakulásából adódó társadalmi problémákért, és ezért még kevésbé tekintheti gazdátlan jószágnak az ország levegőjét, vizeit, erdeit, egész természeti világát, mint a tőkésállamok. A környezetvédelem kérdései különösen nagy követelményt támasztanak a tervgazdálkodás azon alapvető vonásával szemben, hogy a gazdasági kérdéseket hosszú távon és komplex módon oldja meg, hiszen alig van olyan kérdés, amely ennyire hosszú távú és ennyire komplex megközelítést igényel. Ezért a marxista közgazdaságtudomány fejlesztésében az eddiginél jóval nagyobb figyelmet kell szentelni az ember és környezete közötti harmónia kérdésének.

Még egy általános, a közgazdaságin túlmenő összefüggésre kell rámutatni a környezetvédelemmel kapcsolatban. A háborúk megszüntetése, a fegyverkezési hajsza megállítása, az általános és teljes leszerelés óriási lépést jelentene az emberi környezet védelme tekintetében is. A háborúk maguk is nagymértékben szennyezik a környezetet. A fegyverkezés több vonatkozásban is (a nukleáris fegyverek kikísérletezése, atombombák elvesztése, mérgező hadianyagok szivárgása) nem kis mértékben növeli Földünk szennyezettségét. A környezetvédelemhez szükséges hatalmas összegek felszabadítása szempontjából is óriási jelentősége volna a fegyverkezési hajsza megállításának, a leszerelés megindulásának. Eggyel több vonása ez az emberiség fejlődése és a fegyverkezési hajsza megszüntetése között fennálló összefüggésnek.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS IDŐSZERŰ PROBLÉMÁI EURÓPÁBAN

A környezetvédelem problémáinak a jellege, az e téren kibontakozó széles körű nemzetközi együttműködés következtében indokolt megvizsgálni, mely vonatkozásokban időszerű az együttműködést az európai országok között összeurópai alapon kifejleszteni. Kontinensünk országainak már említett történelmi, gazdasági, geográfiai és egyéb sajátosságaik folytán a környezetvédelemben is igen sok a közös problémájuk annak ellenére, hogy egyes európai országokon belül is jelentős ipari gócok alakultak ki és számottevő különbségek mutatkoznak az egyes országokon belül is az ember és környezete viszonyában. Ezért az, hogy a környezetvédelem szempontjából az európai országok együttműködnek-e, illetve hogy milyen módon és milyen mértékben működnek együtt, nemcsak politikai elhatározás kérdése, hanem gazdasági, társadalmi kényszerűség is, és minden európai országnak szembe kell vele néznie. Külön alá kell húzni, hogy az együttműködésnek mindenekelőtt az európai országok kormányai között kell kialakulnia, mert ezek a környezetvédelem problémáival is egyre nagyobb felelősséggel foglalkoznak.

A környezetvédelem, illetve környezetszennyeződés időszerű problémái, megjelenésük súlyossága rendkívül különbözőek országonként, és függnek földrajzi, demográfiai, gazdasági, valamint szociális tényezőktől is. Bizonyos szennyeződési problémák Európában közösnek tekinthetők. A kontinens viszonylag nagy népsűrűsége, iparosodása és urbanizációja Európa egyre több részén vezetett a talajerő, az erdők, az édesvíz kimerülésére. Az intenzív mezőgazdaság, a gyártási hulladékanyagok és más szennyeződések, valamint bizonyos mérgező vegyi anyagok elterjedése, az ember természetromboló tevékenységének más formái végső soron a tudományos-technikai fejlődés olyan következményei, amelyek megelőzhetők. Az európai országok földrajzi közelsége különösen hangsúlyozza e problémák nemzetközi jellegét, mivel a természeti környezet romlása az egyik országban kihat az azzal szomszédos országokra is.

Külön nehézségeket okoz annak meghatározása, melyek azok a kérdések, amelyekben az együttműködést nemcsak világszinten, hanem európai keretekben is ésszerű megszervezni. A környezetvédelem szempontjából kiépítendő tapasztalatcsere, a környezet állapotára és a környezeti ártalmakra vonatkozó információrendszer kiépítése, a termeléssel és a külkereskedelemmel összefüggő környezeti kérdések, a környezetvédelemmel összefüggő közgazdasági problémák nem speciálisan európaiak. Ezek tekintetében kézenfekvő, hogy az európai országok részt vegyenek a kibontakozó világméretű együttműködésben, folytatva emellett erőfeszítéseiket e kérdéseknek a regionális integrációk keretén belül való megoldása érdekében. Mindemellett célszerű nagyobb figyelmet szentelni az összeurópai együttműködésnek anélkül, hogy az ellentétbe kerülne a világméretű vagy a regionális integrációk keretében folyó munkálatokkal. Az egymáshoz közel fekvő, részben hasonló problémákkal küzdő országok természetesen elsősorban egymás tapasztalatait fogják figyelemmel kísérni és kevésbé a más földrészeken fellépő problémákat. A környezetvédelmi információrendszerek kiépítésében az európai országokat mindenekelőtt saját kontinensük helyzete érdekli. A közgazdasági, különösen a termelésben és a külkereskedelemben jelentkező problémáknak ugyancsak meg kell kapniuk azt a figyelmet, amelyet a kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésének a szempontjai megkívánnak.

Emellett azonban néhány környezetvédelmi probléma esetében célszerű mindenekelőtt az összeurópai együttműködést előtérbe állítani. Az első ezek közül *a vizek* szennyeződése és ezen túlmenően is a vízháztartás egyensúlyának a biztosítása. Példának elég megemlíteni, hogy Magyarország felszíni vízkészletének csupán 4%-át adják hazai eredetű vízfolyások, 96%-a a határokon túlról, Ausztriából, Csehszlovákiából, a Szovjetunióból, Romániából és Jugoszláviából érkezik Magyarországra. Ezek többé-kevésbé szennyezetten érkeznek területünkre, ugyanakkor a víz jelentős részét megfelelő minőségben kell Magyarországról tovább bocsátani. Hasonló problémák merülnek fel a Tisza egyes mellékfolyóin, ezeken ugyancsak jelentős mennyiségű szennyeződés érkezik Magyarországra. Ebben a térségben a szomszédos országokkal való együttműködés Magyarország számára rendkívül fontos, még akkor is, ha esetleg a szóban forgó országok erre kevesebb súlyt helyeznek. Hasonló kérdések azonban Európa összes számottevő folyójánál felmerülnek. A Duna és a Rajna összekötése e problémát ebben a vonatkozásban is tovább fogja bonyolítani, a többi között a dunai forgalom várható megnövekedése következtében.

A feladat nem kizárólag a vizek szennyeződésének elkerülése, hanem komplexebb ennél. Bizonyos mértékig összefügg a vízgazdálkodás szélesebb problémáival is, mivel

a vízmennyiségek megoszlása és különösen annak egyoldalú szabályozása szintén befolyásolja az egyes országok vízgazdálkodása révén a környezet alakulását. Az azonos vízgyűjtő területhez tartozó országok között egyre sokrétűbbé válik a méltányos vízkészletmegosztás alapelvének a betartásán kívül a vizek minőségvédelmét szolgáló együttműködés kialakítása és szabályozása. Ezért célszerű nemzetközi megállapodások alapján szabályozni a külföldről érkező vízhozamok megkívánt mennyiségét és minőségét, továbbá megfelelő előrejelzési rendszert kialakítani az esetleg mégis előforduló szennyeződés káros hatásának a leküzdése céljából. A kétoldalú megállapodások mellett több kérdésben célszerű az európai országok sokoldalú együttműködésére törekedni. Különösen jelentős lehet a közös vízgyűjtőmedencéhez tartozó országok egymás közötti multilaterális együttműködése.

Bizonyos multilaterális tevékenység kialakulóban van az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében. Lazább formában a szervezet már 1955 óta foglalkozott vízügyi problémákkal, de ezek 1967 óta külön bizottsághoz tartoznak. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága kezdetben a vízszennyeződés elleni intézkedéseket koordinálta, 1961 óta tevékenysége kibővült a vízkészlet-gazdálkodás egyes általános kérdéseivel. A megváltozott helyzetben azonban az említett két vonalon folyó tevékenység egyesítésére és állandó jellegének a biztosítására volna szükség. A víz minőségének kérdése egyre sokrétűbben kapcsolódik ugyanis a rendelkezésre álló vízmennyiség problémájához, mivel sok esetben a nemzetközi vízgyűjtő területeken fekvő országok közötti méltányos vízkészletelosztás hiányában nem biztosított a vízfolyások öntisztulásához szükséges vízhozam.

Ha egy fokkal kevésbé közvetlenül is, de hasonló problémák mutatkoznak *a levegő* szennyeződése terén. Itt egyrészt azokról a levegőszennyező anyagokról van szó, amelyeket a nagy iparvidékek bocsátanak ki és amelyek bizonyos hányada más európai országokban csapódik le. A levegő szennyeződésének fontos tényezője másrészt a közlekedés, ez ugyancsak európai méretekben igényel közös vagy legalábbis összehangolt megoldást, különösen a közlekedésben bevezetendő normák egységesítését és a motorizálás fejlesztésében követendő irányok összehangolását.

Sok európai ország problémája a regionális együttműködés kialakítása. A szomszédos vagy egymáshoz közel fekvő országok között számos olyan környezeti probléma merül fel, amelyeket legésszerűbben regionális alapokon lehet megoldani. Például az európai országok határai mentén igen sok, a történelem különböző időszakai folyamán kialakult olyan terület létezik, ahol az emberek egy részét családi kötelékek is összekapcsolják, ahol hasonló a mezőgazdasági művelés jellege és ahol az ipari üzemek közötti együttműködés is jóval gazdaságosabb lehet, mint az országon belül távolabb fekvő üzemekkel. A határok két oldalán levő területek fejlesztésének összehangolása környezetvédelmi szempontból is kézenfekvő, attól függetlenül, hogy a szóban forgó ország melyik társadalmi rendszerhez, esetleg melyik gazdasági csoportosuláshoz tartozik. Az egyes földrajzilag és természetileg egységesnek tekinthető régiók klímájának az alakulása nagymértékben a régiókon belüli fejlődéstől függ. A regionális klíma problémái, valamint az adott régióban a kedvező klíma megőrzése vagy az elrontott klimatikai viszonyok megjavítása ugyancsak nagyrészt a régión belüli erőfeszítések összehangolását követeli meg.

A fenti, kifejezetten a környezetvédelemmel kapcsolatos kérdésekben történő együttműködés mellett közvetve ugyancsak nagy jelentőségű a környezetvédelem szempont-

jából a tudományos kutatás és műszaki fejlesztés területén fejlődő együttműködés. E kérdést a könyv egy másik fejezetében tárgyalom, itt csak azért említem meg, mert az új technológiák kialakításában, új termékek bevezetésében, a kutatásban, fejlesztésben és az erre irányuló együttműködésben kétségtelenül minden eddiginél nagyobb szerepet fognak kapni a környezetvédelem szempontjai is.

Annak ellenére, hogy jó néhány környezetvédelmi probléma európai méretekben jelentkezik és mindenekelőtt összeurópai együttműködés kibontakozását igényelné, ehhez a szervezeti bázis még nem szilárdult meg. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága ugyan a környezetvédelmet tevékenységének négy fő kiemelt területe közé sorolta, de ennek gyakorlati kibontakozása még a jövő feladata.

A környezettel összefüggő bizonyos tevékenység folyik az európai regionális gazdasági csoportosulások keretében.

Az OECD már huzamosabb ideje foglalkozik környezetvédelmi kérdésekkel. 1970 júliusában létrehoztak egy környezetvédelmi bizottságot, ennek feladata az emberi környezet megőrzésével, illetőleg javításával összefüggő problémák vizsgálata; a tagországokban a környezeti kérdésekkel kapcsolatban javasolt és foganatosított intézkedések áttekintése, tekintettel azok gazdasági és kereskedelmi vonatkozásaira; a környezetvédelmi vizsgálatok eredményeinek a hasznosítása a szervezet gazdaságpolitikai és társadalomfejlesztési tevékenységének egészében.

Az EGK különböző szervei 1971-ben kezdtek behatóbban foglalkozni környezeti problémákkal. Az 1972-ben összeállított program lényegében felöleli a környezeti problémakör egészét, és összefoglalja a szennyezés csökkentésére, illetőleg a természetes környezet védelmére irányuló szükséges intézkedéseket. Emellett összehangolja azokat a nemzeti intézkedéseket az EGK szintjén, amelyeket az egyes tagországok kívánnak a probléma megoldására végrehajtani. A program szerint magát a Közösséget is képessé kell tenni arra, hogy aktívan részt vegyen a nemzetközi szervezetek ilyen irányú tevékenységében. A program erősen támaszkodik az OECD által kidolgozott különböző anyagokra. Egy pontja külön kiemeli a „közös érdekeltségű" területeket az EGK-n belül, így a Rajna problémáját, a tengerpartoknak és a határmenti területek szennyeződésének a kérdését. A program részletes, a Közösségen belüli teendőket fázisonként meghatározó akciótervet is tartalmaz. Jellemző erre a programra, hogy meg sem említi: a környezetvédelemben kapcsolatra vagy együttműködésre volna szükség Európa többi részével, csak az EGK-t és az azzal szerződésben levő országokat tekinti Európának.

A KGST keretében viszonylag nemrégen kezdtek el átfogóan foglalkozni a környezetfejlesztés programjával. A szocialista gazdasági integráció Komplex Programja már tartalmaz előírásokat egyes kérdések tudományos feldolgozására. A KGST XXVI. és XXVII. ülésszaka igen nagy súlyt helyzett az e téren való tudományos és gyakorlati együttműködés meggyorsítására. A KGST keretében kibontakozó program a kérdés mindkét oldalát felöleli, vagyis a környezet védelmét és javítását, valamint a természeti kincsek ésszerű felhasználása terén való együttműködés kiszélesítését is magában foglalja. Ennek kapcsán aláhúzza

– a káros anyagoknak a környezetben megengedhető maximális nagyságára vonatkozó normák, valamint a környezet állapotának az értékelésére alkalmas kritériumok egyeztetését;

– intézkedések előkészítését az e téren kibővítendő tudományos-műszaki tájékoztatás és káderképzés céljából;
– tapasztalatcsere szervezését;
– a környezetvédelemmel összefüggő berendezések és mérési eszközök gyártásának a kooperációját;
– a légkör és vízkészletek védelmében való együttműködést;
– a különböző szennyezők által az ember, az állatok és a növények genetikájára gyakorolt hatás tanulmányozását, valamint az ilyen hatások elleni küzdelem módszereinek a vizsgálatát;
– annak kutatását, milyen hatással van az emberi tevékenység a klímára, a bioszférában a gazdasági tevékenység következtében végbemenő várható változások prognosztizálását;
– az emberi társadalom és a környezet közötti társadalmi-gazdasági kölcsönhatás elméleti kérdéseinek a kidolgozását, ideértve a szervezési, jogi aspektusokat is.

A környezetvédelem problémáinak átfogó módon és rendkívüli erővel történő felmerülése fokozta az e kérdésekkel való törődést a világ összes fejlett és közepesen fejlett országában, s megindította a nemzetközi együttműködés folyamatát is. Ez az együttműködés már bizonyos múltra tekinthet vissza Nyugat-Európában és az európai szocialista országok közösségén belül, emellett az ENSZ égisze alatt világméretekben is kibontakozóban van. Fejlődik a tudományos világban való együttműködés is. Az összeurópai együttműködés kialakulása e tekintetben még késik. A helyzet azonban megérett a mainál lényegesen szélesebb körű európai együttműködés kialakítására. Ennek politikai akadályai fokozatosan elhárulnak, s ezért az összeurópai együttműködés kibővülése a környezetvédelemben a legközelebbi jövő időszerű feladatai közé tartozik.

X. A KELET-NYUGATI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK NÉHÁNY JOGI PROBLÉMÁJA

A szocialista és tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődésével előtérbe kerültek ezek jogi vonatkozásai is. A jogi problémák két körülményre vezethetők vissza. Az egyik a tőkés és a szocialista társadalom eltérő gazdasági rendszeréből adódik. Ez a problémák objektív része. A gyakorlatban azonban ennél nagyobb jelentőségűek a szubjektív tényezőkből eredő problémák. Gyökerük az, hogy a tőkésországokban – és különösen azokban, amelyek gazdasági kapcsolatai kevésbé fejlődtek ki a szocialista országokkal – megalapozatlan feltételezések és következtetések terjedtek el arról, hogy az eltérő gazdasági és jogi rendszer következtében a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése nem nyugszik szilárd jogi alapokon és e téren sok tekintetben jogbizonytalanság uralkodik.

Azt, hogy a felmerült problémák sorában nem elsősorban objektív tényezők – tehát a két társadalmi és gazdasági rendszer különbségei – játszanak akadályozó szerepet, mindenekelőtt a megélénkült kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok bizonyítják. A megélénkülés nem következett volna be, ha jogi téren a helyzetet bizonytalanság jellemezné. Mindez távolról sem jelenti azt, hogy ne adódnának jogi téren is tennivalók a gazdasági kapcsolatok gyorsabb és zavartalanabb fejlődésének elősegítésére. Ezek azon-

ban nem elsősorban a két társadalmi és gazdasági rendszer különbözőségéből adódnak, hanem mindenekelőtt abból a tényből, hogy a mai napig is kevés sikerrel jártak azok a törekvések, amelyek célja a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra irányadó egységes normarendszer létrehozása. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi alapjainak a megszilárdítása, egységesítése lényegében a társadalmi rendszerektől függetlenül is napirenden van. Az előrehaladás e téren elősegíti a gazdasági kapcsolatok minden irányú fejlődését, ideértve a tőkés- és a szocialista országok közötti kapcsolatok fejlődését is.

A tényleges problémák helyes megközelítésének és megoldásuk elősegítésének első feltétele az, hogy azok a jogi problémák kerülhessenek előtérbe, amelyek megoldása valóban elősegíti a gazdasági kapcsolatok fejlődését. Az alábbiakban ezek két csoportjára térünk ki: a külgazdasági szerződések kötésével és a választott bíráskodással, illetve a gazdasági kapcsolatokban felmerülő viták eldöntésével kapcsolatos jogi problémákra.

A KÜLGAZDASÁGI SZERZŐDÉSKÖTÉSEK GYAKORLATA

A szerződéskötéssel kapcsolatos problémák nem elsősorban a kelet–nyugati kereskedelemmel függnek össze, minthogy ezek a problémák a világ minden részén, az országok gazdasági és társadalmi rendszerétől függetlenül is megtalálhatók. Ebben a vonatkozásban is figyelembe kell venni a következőket:

– nincs az egész világra érvényes nemzetközi kereskedelmi jog;

– a kereskedők (vállalatok) elsősorban saját országuk jogrendszerét és szokásait ismerik, ezért eleve óvakodnak más országok jogának az alkalmazásától;

– a kereskedők (vállalatok) nagy része nem tudatosan alkalmazza a jogot, hanem a kialakult szokásoknak megfelelően kereskedik, illetve végzi azokat a kereskedelmi műveleteket, amelyeknek jogi vonatkozásai és következményei is vannak (eladás, reklamáció, csere, javítási kötelezettség stb.).

A nemzetközi ügyletekben felmerülő jogbizonytalanság megszüntetése általában úgy történik, hogy a szerződésben kiválasztják egy ország jogrendjét, és ezt veszik alapul az egyes szerződéses feltételek értelmezése szempontjából. Ez a jog adja meg a szerződés jogi hátterét, kereteit, és az általa biztosított kereteken belül a felek szabadon állapítják meg a szerződés feltételeit, természetesen azzal, hogy a szerződés szabadon megállapított része a kikötött jog kötelező szabályaival nem lehet ellentétes. A felek a szerződés megkötésekor tehát *az akarati autonómia elve szerint* járnak el. Azt azonban az egyes országok jogrendszere különbözőképpen szabályozza, hogy kereskedőik (vállalataik) – saját országuk jogán kívül – milyen keretek között ismerhetik el irányadónak más ország jogrendszerét. A felek akarati autonómiája korlátlan, ha bármely ország jogát kiköthetik, és korlátozott, ha az állami vállalatokra vagy bármely vállalatra csak bizonyos országok, esetleg csak az ügyletben részt vevő országok joga köthető ki. A kérdésben jelentős különbségek vannak a szocialista országok és a legtöbb tőkésország szabályozása között:

– vannak olyan tőkésállamok, amelyek nem biztosítják vállalataiknak az akarati autonómia lehetőségét, hanem csak saját jogrendszerük alkalmazását. Ilyen megkötés egyetlen szocialista országban sem érvényesül;

– a tőkésállamok többsége a magánvállalatok számára engedélyezi a szabad jogválasztást, állami vállalataiknak viszont nem mindig teszik lehetővé, hogy akarati autonómiájukkal éljenek. Ugyanakkor a szocialista országok vállalataik teljes körére lehetővé teszik a szabad jogválasztást;

– a szocialista országok többsége biztosítja a korlátlan akarati autonómia elvének érvényesítését, tehát nemcsak a jogügyletben részt vevő felek jogának, hanem bármely állam jogának a kikötését engedélyezi. Például a magyar jogrendszer értelmében bármely magyar vállalat bármely állam jogát kikötheti, tehát az akarati autonómia korlátlanul érvényesül. Tőkésvállalatokkal való kapcsolatokban leginkább a svájci, francia, nyugatnémet, osztrák jogot kötik ki, mert ezek nagyon jól kidolgozottak, illetve széles körű, általánosan ismert joggyakorlattal is rendelkeznek. Igen ritka a magyar jog kikötése. Ennek egyik oka az, hogy a magyar jog kevésbé részletesen kidolgozott és kevesebb megoldást nyújt a nemzetközi kereskedelemben felmerülő különféle változatokra, de bizonyítja a magyar vállalatok rugalmasságát is e téren. Az idegen joggyakorlat azonban nem befolyásolja károsan a magyar külkereskedelmet.

Az előbbiekből tehát egyértelműen kitűnik, hogy az alkalmazott jog kiválasztását, a szerződéskötésnél érvényesülő szabadságot illetően a szocialista országokban nem adódnak tennivalók.

Az akarati autonómia csak abban az esetben erősíti a jogbiztonságot, ha a felek élnek vele, azaz kikötik valamelyik ország jogát. Ha ezt elmulasztják, továbbra is vitás marad, milyen ország joga irányadó a szerződés egyes elemeinek érvényesítésénél. Ez különösen olyan ügyletek esetében okoz nehézségeket, amelyeknél a szerződés aprólékos, részletes kidolgozása akadályozná az üzlet gyors megkötését. Ilyen esetekben nem kötik ki kifejezetten valamelyik ország jogát, hanem az országok igyekeznek a szóban forgó területeken olyan nemzetközi egyezményeket kötni, amelyek direktív normaként szabályozzák a kereskedelem feltételeit.

Már a múlt század vége óta érvényesülnek olyan jogegységesítési törekvések, amelyek fő célja a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó nemzetközi jogszabályozások eltéréseiből adódó nehézségek kiküszöbölése. Ilyen jellegű tevékenységet folytatnak különböző kormányközi szervezetek (az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága vagy maga az ENSZ), integrációs vagy más regionális kormányközi szervezetek (az EGK, a KGST, a NORDEC), valamint nem kormányközi szervezetek is (a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara – Chambre de Commerce Internationale, a Nemzetközi Jogi Intézet – Institute of International Law).

A jogegységesítési törekvések alábbi módszerei alakultak ki:

– törekvés azonos tartalmú belső törvényhozás elfogadására (például a skandináv országok között az adásvétel egységes szabályozására létrehozott egyezmény). Ez eredményes lehet olyan országok között, amelyek gazdasági rendszere azonos és jogrendszere sem mutat nagy eltéréseket, de kevéssé járható út a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokban;

– államok közötti nemzetközi egyezmények létrehozása (EGK);

– az általános kereskedelmi feltételek egységesítése. Ez a szerződések tartalmát egységesíti ama keretek között, amelyeket a különböző jogrendszerek lehetővé tesznek vállalataik számára. Ennek a módszernek az az előnye, hogy gyorsabban vezet gyakorlati eredményre, bár korlátokat jelent a különböző jogok eltérő diszpozitivi-

tása. Az előző két esetben az államok közötti megállapodásról van szó, az általános feltételek egységesítésénél viszont az államok csak a szabályozás kereteit alakítják ki nem kötelező jelleggel, és belső jogszabályozásuktól függően nyújtanak lehetőséget vállalataiknak azok elfogadására, illetve alkalmazására.

Az európai szocialista országok tevékenyen kiveszik részüket a kereskedelmi jog egységesítésére irányuló munkából. Ennek egy része az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében folyik. E munka célja olyan általános feltételek kidolgozása, amelyek speciálisan is figyelembe veszik a kelet–nyugati kereskedelem jellegzetességeit, és olyan normarendszert alkotnak, amely csak abban az esetben jelenti a szerződés jogi alapját, ha a felek alkalmazását kikötik. E tevékenység végső célja az, hogy meggyorsítsa a szerződéskötést, és elősegítse a gyakorlatban felmerülő bizonytalanságok kiküszöbölését. Az eddig kidolgozott típusfeltételekre a többi között például szolgálhatnak a következők:

- Általános Feltételek üzemek és gépek exportjára;
- Általános Feltételek üzemek és gépek szerelésére;
- Kiegészítő Feltételek üzemek és gépek külföldi szerelésének vezetésére;
- Általános Feltételek fogyasztási cikkek és más, sorozatgyártású tartós gépipari cikkek exportjára és importjára.

Hasznos és ugyancsak a kereskedelmi gyakorlat egyszerűsítését célzó munkát folytatnak egyes nem kormányközi szervezetek is. Így például a párizsi székhellyel működő Nemzetközi Kereskedelmi Kamara kidolgozta és állandóan tökéletesíti az általánosan használt kereskedelmi szakkifejezések egységes értelmezését (Incoterms).

A jogegységesítési törekvések részben univerzálisak, részben regionális jellegűek. Ezek együtt és külön-külön is nagy jelentőségűek, hiszen a jogbiztonság fokozásával elősegítik a gazdasági kapcsolatok fejlődését. A regionális egységesítés bizonyos szempontból kedvezőbb, hiszen földrajzilag és gazdaságilag egymáshoz közelebb álló államok jogáról van szó, s ez gyorsabb eredménnyel kecsegtet. A regionális egységesítés ugyanakkor elősegítheti a világméretekben folyó jogegységesítési munkát is, de csak akkor, ha kifejezetten számol a más régiókban mutatkozó törekvésekkel, és így megfelelően illeszkedik be az egyetemes jogegységesítésre irányuló törekvésekbe.

Az európai regionális jogegységesítésnek különös jelentősége van nemcsak azért, mert nagy kereskedő nemzeteket érint, hanem mert hatása messzire ér, széles körben jelentkezik, és így alapul szolgálhat a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok kapcsolatainak világméretekben történő rendezéséhez is. Emellett Európán belül tanúi lehetünk egyrészt a KGST, másrészt a Közös Piac keretében folyó erőfeszítéseknek a jogrendszerek közelítése és egységesítése terén.

Az európai szocialista országok a KGST keretében széles körű jogegységesítési munkát folytatnak. Ennek egyik példája az 1968-ban elfogadott Általános Szállítási Feltételek. Ez általában irányadó a KGST-országok egymás közötti kereskedelmére azzal, hogy a még jelentkező hézagokat a bilaterális egyezmények, illetve az eladó ország joga töltik ki. Emellett a KGST-országok között érvényben vannak általános feltételek a gépek és berendezések szállításával kapcsolatos szerelésre és műszaki szakszolgálatra, valamint a szervizzel összefüggő szolgáltatásokra (gépek üzembe helyezése, garanciális karbantartása és javítása stb.).

Az EGK már megalakulása óta ugyancsak nagy súlyt fektetett a jogegységesítésre.

Az 1964-ben Hágában kidolgozott „Egységes törvény a nemzetközi kereskedelemre" tulajdonképpen ugyanazt tartalmazza, mint a KGST-országok részére az Általános Szállítási Feltételek. Ezt ugyan nemcsak az EGK-országok írták alá, de többségükben a Közös Piac országai ratifikálták vagy fogják ratifikálni. Az erről szóló egyezmény előkészítése külön kormányközi szervezet, az UNIDROIT keretei között történt azzal a céllal, hogy egységes törvényt alkossanak a világkereskedelemre. Ezzel szemben az előkészítést csak az európai fejlett tőkésállamok végezték, és abban sem a fejlődő, sem a szocialista országok nem vehettek részt, még az Egyesült Államok is csak a tervezetet megvitató diplomáciai konferencián kapcsolódott be a munkába. Így ez csupán a Közös Piac regionális jogrendszerének az alapjává vált. Természetesen ez hatást gyakorol a nemzetközi kereskedelemben kialakuló joggyakorlatra, különös tekintettel a kibővült EGK intenzív külkereskedelmére. Ilyen módon egy univerzális célkitűzés válik a Közös Piac keretében regionálissá ezáltal, hogy a Közös Piac országai alkalmazzák a szóban forgó munka eredményét.

Az észak-európai államok ugyancsak tettek lépéseket a jogegységesítés terén, egységes jogot fogadtak el az adás-vételre vonatkozóan.

Világméretű jogegyesítés mindenekelőtt az ENSZ keretében folyik, ahol magyar javaslatra létrehozták az UNCITRAL-t (United Nations Commission on International Trade Law – ENSZ Nemzetközi Kereskedelemjogi Bizottsága). Ennek célja a nemzetközi kereskedelemben érvényesülő jogi szabályozás és joggyakorlat világméretekben történő egységesítése. A munka univerzális jellege lehetőséget nyújt a különböző társadalmi rendszerű és a különböző fejlettségi szinten levő országok érdekeinek az összeegyeztetésére.

Összefoglalva: a kereskedelemben alkalmazott szerződéskötést illetően két fő probléma vár megoldásra. Az első: eltérő az egyes államok szabályozása abban, milyen mértékben engedik meg vállalataik számára idegen jog kikötését. Ebből a szempontból a szocialista országok gyakorlata a nemzetközi kereskedelem fejlesztése irányában hat. A második: a különböző országok között eredményes jogegységesítési törekvés érvényesül. Itt jelenleg párhuzamosan halad a munka az egyes integrálódó gazdasági régiókon belül, valamint összeurópai és világméretekben is. Ebből a szempontból a legfontosabb annak biztosítása, hogy a szűkebb körben és a világméretekben folyó jogegységesítés összhangban legyen egymással, illetve hogy a különböző jogegységesítési törekvések elősegítsék a kelet–nyugati kereskedelem fejlődését.

A VÁLASZTOTT BÍRÁSKODÁS PROBLÉMÁI

A másik figyelmet érdemlő kérdés a gazdasági kapcsolatokban felmerülő viták eldöntésének rendszere, mindenekelőtt a választott bíráskodás problémái. Ebben a vonatkozásban még inkább lehet találkozni a kérdés tendenciózus beállításával. Tőkésországok képviselői gyakran állítják ezt rendezetlen kérdésnek, mégpedig a szocialista országok hibájából rendezetlennek, mintha a nyugati vállalatok ki lennének téve annak a veszélynek, hogy a szocialista országok hatóságai vagy bírósági szervei egyoldalú döntéseket hoznak viták esetében a nyugati vállalatok rovására, jogbizonytalanságot teremtve ezáltal a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokban. A kérdés ilyen

beállítása – mint látni fogjuk – minden alapot nélkülöz, bár e tekintetben is sok még a megoldásra váró probléma.

A nemzetközi kereskedelmi választott bíráskodással kapcsolatban abból kell kiindulni, hogy a szuverén államok kifejezetten fenntartják maguknak a bíráskodás jogát a fennhatóságuk alá tartozó természetes és jogi személyek cselekedeteit, illetve a területükön történt eseményeket vagy kötött szerződéseket illetően. Ugyanakkor azonban a nemzetközi kereskedelemben felmerülő vitás kérdéseket a felek békés úton igyekeznek rendezni. A kérdést azonban az egyes országok másként közelítik meg:

– a legmerevebb gyakorlat szerint az állam saját hatáskörében kívánja elbírálni a vitákat, kötelezővé teszi a saját szerveihez történő folyamodást, és csak az ezen fórumok által hozott döntést ismeri el;

– vannak államok, amelyek eltűrik külföldi bíróságok vagy választott bíróságok igénybevételét;

– végül a legmesszebbmenő gyakorlat az, amikor nemcsak engedélyezik külföldi bíróságok vagy választott bíróságok igénybevételét, hanem jogsegélyt is adnak azok ítéletének a végrehajtásához.

Az államok magatartásában a különbségek tehát abban vannak, hogyan viszonyulnak a külföldi bíróságok vagy választott bíróságok ítéletéhez.

A tőkésországok fejlettségi szintjük emelkedésével általában egyre liberálisabban közelítik meg az említett problémát, de még a legliberálisabbak sem jutottak el odáig, hogy állami vállalataiknak lehetővé tennék külföldi választott bíróság kikötését. (Az angol vállalatoknak például jogukban áll külföldi választott bíróságot kikötni, de az állam fenntartja a jogot arra, hogy saját belátása szerint vagy a felek kérésére magához vonja az ügyet saját hatáskörében történő elbírálásra.) A szocialista országok jogrendszere semmilyen módon nem korlátozza a vállalatokat, hogy a nemzetközi kereskedelmi ügyletekből származó jogvitájukat külföldi választott bíróság elé vigyék. Ezért is nehezen érthető a tőkésországokban megnyilvánuló álláspont, amely szerint a szocialista országok vállalataival kötött szerződések nincsenek jogilag biztonságban. Ennek cáfolatául szolgálhat például az a tény is, hogy a magyar vállalatok 1972 végén 230 nyugati vállalattal álltak jogvitában, s ezek túlnyomó részében nem Magyarországon működő választott bíróságok illetékesek a döntésre. A jogvitáknak ez a száma a forgalom volumenéhez képest csekélynek mondható, s bizonyítja a szerződési lehetőségek jó felhasználását, kielégítő funkcionálását. Egyben mutatja a magyar vállalatok rugalmas alkalmazkodását is a piaci viszonyok tekintetében.

A szocialista országok a konkrét esettől függően általában igénybe veszik mind az ad hoc, mind az intézményes választott bíróságot. Gyakran kerül sor a párizsi Nemzetközi Kereskedelmi Kamara szabályzata szerint megalakított választott bíróság igénybevételére. Ennek előnye az ad hoc választott bíróságokkal szemben az, hogy választott bíráskodásra vonatkozó szabályzata biztosítani képes az eljárás *gyors* lebonyolítását. Mind nagyobb bizalmat élveznek a szocialista országok kamarái, közöttük a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett működő döntőbizottságok is. Magyar vállalatok a tőzsdecikkeknél gyakran igénybe veszik a tőzsdebíróságok szolgálatait. Bár a nemzetközi kereskedelemben ritkán fordul elő külföldi bíróságok joghatóságának a kikötése, a magyar jogrendszer ezt a kikötést is jogosnak ismeri el, sőt jogsegélyt is nyújt a külföldi bíróságok ítéletének a végrehajtásához, amennyiben az ítéletet hozó bíróság országával viszonossági megállapodás áll fenn.

A kép teljességéhez hozzátartoznak még a választott bíráskodással kapcsolatos olyan nemzetközi egyezmények, amelyek célja ugyancsak a nemzetközi jogbiztonság megszilárdítása. Ilyen a nemzetközi kereskedelmi választott bíráskodásra vonatkozó, 1961-ben Genfben elfogadott egyezmény, amelyet a következő országok ratifikáltak: Ausztria, Bulgária, Belorusszia, Csehszlovákia, Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Magyarország, Olaszország, Lengyelország, Románia, Ukrajna, Szovjetunió és Jugoszlávia. A helyzet tehát az, hogy a legtöbb európai szocialista ország mellett mindössze négy tőkésország ratifikálta az egyezményt. További öt tőkésország – Belgium, Dánia, Finnország, Spanyolország, Törökország – az egyezményt aláírta, de még nem ratifikálta. A felsorolás tehát szemléltetően mutatja, hogy a szocialista országok készek a nemzetközi jog szerepét erősíteni a kereskedelmi kapcsolatokban, olyan nagy kereskedő nemzetek viszont, mint például Anglia, Hollandia, még az aláírók között sem szerepelnek.

Még szélesebb körben kerülhet alkalmazásra a külföldi választott bírósági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló, 1958-ban New Yorkban létrehozott egyezmény. Ehhez is csatlakozott az európai szocialista országok közül a Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország és Magyarország, de csak kilenc európai tőkésország, viszont hiányzik a csatlakozók közül például Anglia, Svédország, Dánia, Belgium. Magyarország mindkét említett egyezményt ratifikálta. Ez azt jelenti, hogy magyar részről joghatályosnak ismerik el külföldi választott bíróság szerződésben történt kikötését, és ennek alapján a magyar fórumok kötelesek elutasítani minden olyan igényt, hogy az ügy előttük kerüljön elbírálásra.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy e területen is inkább az európai tőkésországok részéről van szükség további lépésekre. Ezek a lépések kétségtelenül fokoznák a jogbiztonságot a kelet–nyugati kapcsolatok terén is. A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődését intézményes jogi problémák nem gátolják. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a gazdasági kapcsolatok fejlődésével nem kellene együtt járnia a jogrendszer fejlődésének is. A gazdasági kapcsolatok fejlődésén ebben a vonatkozásban nem annyira a kapcsolatok volumenének, például a kereskedelmi forgalom nagyságának a növekedését értem, hanem inkább a gazdasági kapcsolatok diverzifikálódását, például kooperációs megállapodások kötését, a bérmunka-konstrukciókat, a közös vállalkozásokat stb. A gazdasági kapcsolatok bővülése egyébként már eddig is mindkét fél részére szélesítette e kapcsolatok formáinak tárházát és ezzel az alkalmazható jogintézményeket is. Elég csak arra utalni, hogy az európai szocialista országok gyakorlatában viszonylag új jelenség a közös érdekeltség alapján, esetleg közös tőkével létrehozott vállalkozás, a tőkésországokéban pedig a hosszú lejáratú megállapodások rendszere. Mindez természetesen nem változtat azokon a különbségeken, amelyek a tőkés- és szocialista országok eltérő társadalmi-gazdasági rendjéből adódnak.

Amennyiben földrészünk országai a szélesebb körű gazdasági együttműködés útjára lépnek, előtérbe kerülhet az a kérdés, milyen módon lehet ezt jogi oldalról is alátámasztani, ami viszont részben attól függ, milyen előrehaladás érhető el magában a gazdasági együttműködésben. A KGST-országok jogrendszerüket abban az irányban kívánják fejleszteni, hogy az ne csak a KGST-országok egymás közötti gazdasági együttműködését segítse elő, hanem a világ többi részével fennálló kapcsolataik fejlődését is. Amennyiben hasonló törekvés lesz tapasztalható Nyugat-Európában, akkor

ez serkentőleg hat majd a jog fejlődésére is. A már megindult folyamatok arra vallanak, hogy mindenképpen számolni kell fokozott jogegységesítési törekvésekkel a jog mindazon vonatkozásaiban, amelyek valamilyen módon összefüggenek a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal.

XI. EGYÉB TERÜLETEK

IPARJOGVÉDELEM

A nemzetközi együttműködés az iparjogvédelem és különösen a szabadalmak védelme terén nem elhanyagolható a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődése szempontjából. A nemzeti szabályozás különbözősége megnehezíti a találmányok és szabadalmak forgalmát, a szabályozás egységesítése elősegítheti azt.

Az ipari tulajdon oltalmára létesült Párizsi Uniós Egyezmény (1883) és a védjegyek nemzetközi lajstromozására létesült Madridi Megállapodás (1891) volt az iparjogvédelem területén kibontakozó nemzetközi együttműködés első és több mint fél évszázadon át egyedüli jelentős állomása. A hatvanas évek elején az integrációs törekvések az iparjogvédelem terén is éreztették hatásukat.

A legjelentősebb világméretű együttműködés az iparjogvédelem és a nemzeti szabályozások közelítése terén napjainkban a Szellemi Tulajdon Világszervezetéhez (World Intellectual Property Organization – WIPO) tartozó uniókban valósul meg. A regionális együttműködés e téren csak Nyugat-Európában és a KGST-országok között haladt előre, ezen kívül csak periférikus együttműködéssel találkozunk.

A nyugat-európai iparjogvédelmi együttműködés az EGK kezdeményezése alapján bontakozott ki, minthogy a tőkés gazdasági integráció szükségessé tette a szerződő államok szabadalmi jogszabályainak nemzetközi szintű rendezését. 1960-ban jelent meg az első tervezet, majd 1973 szeptemberében Münchenben aláírták a nyugat-európai együttműködés gerincét alkotó eljárási szerződést. A két elég bonyolult szabadalmi egyezmény mintájára két védjegyegyezmény előkészítése folyik.

Az első egyezménynek, amely a nyugat-európai tőkésországokra és Jugoszláviára terjed ki, a célja a szabadalomengedélyezési eljárás egységesítése. Lényege az, hogy azt a találmányt, amelyre több nyugat-európai országban kívánnak védelmet, nem kell külön-külön mindegyik érintett országban, hanem elegendő az egyezmény által létrehozandó szabadalmi hivatalban bejelenteni. Ez a bejelentés azokban a szerződő államokban, amelyekben a bejelentés hatályát érvényesíteni akarják, ugyanolyan joghatállyal bír, mint a hazai szabadalmi bejelentés.

A második egyezmény csak az EGK-országokban lesz érvényes, és a „közösségi szabadalomra" vonatkozik (a továbbiakban közösségi egyezmény). Ennek alapján a szabályozás ott kezdődik, ahol az előzőekben említett eljárási egyezmény alapján befejeződik, azaz a szabadalom engedélyezésénél. Az engedélyezett szabadalom ugyanis a közös piaci államok tekintetében eleve egységes közösségi szabadalomnak minősül, és a szabadalom védettsége automatikusan életbe lép az EGK minden országában, attól függetlenül, hogy azt a találmány bejelentője kéri-e vagy sem. (A második meg-

állapodás keretébe tartozó közösségi szabadalom létrejöttét, fennállását, hatályát a közösségi egyezmény szabályozza, az első, az eljárási egyezmény alapján engedélyezett szabadalom hatálya tekintetében viszont továbbra is minden ország saját jogszabályai az irányadók.)

A két egyezmény egymással szorosan összefügg, és az érdekelt országok azokat egyidőben kívánják életbe léptetni. Az összefüggés tehát abban a vonatkozásban áll fenn, hogy ha egy az EGK-hoz tartozó ország vállalata vagy állampolgára az első eljárási egyezmény alapján kér szabadalmi védettséget néhány európai országra és ezek között van olyan ország is, amely az EGK-hoz tartozik, akkor ez a második egyezmény értelmében automatikusan egységes védettséget biztosít az EGK valamenynyi tagállamában.

Az első egyezmény célja, hogy a különböző nemzeti eljárások helyébe egységes eljárást vezessen be a részt vevő államokban. Ennek következményeképpen csökkenthető a kettős vagy többszörös vizsgálat. A közösségi egyezmény célja, hogy a szabadalmi jogot is bevonja az EGK jogrendszerébe, és erről az oldalról is alátámassza az integráció folyamatát. Hasonló elvi alapokon két, egymással ugyancsak összefüggő egyezmény előkészítése van folyamatban a védjegyek oltalmára.

A két egyezmény igen jelentős lépés a szabadalmak terén való együttműködésben. A közösségi egyezmény ezen a téren is alá kívánja húzni, hogy az EGK országait egy gazdasági közösségnek tekintik. Az eljárási egyezmény is jelentős hozzájárulás a nyugat-európai országok szorosabb egymás közötti együttműködéséhez. Az egyezmények előreláthatóan 1975 elején lépnek életbe.

E két alapvető egyezmény mellett az egyéb regionális együttműködési törekvések elhanyagolhatók.

A KGST-országok között is folyik együttműködés az iparjogvédelem területén. Esetükben a helyzet bonyolult, mert a találmányok védelme tekintetében a nemzeti rendszerek közötti eltérés sokkal nagyobb, mint a nyugat-európai országok között. Egyes országokban csak szabadalmi rendszer van (Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország), másokban emellett szerzői tanúsítványrendszer is érvényben van (Bulgária, Csehszlovákia és a Szovjetunió), amely többnyire az illető országokon belül egyeduralkodó. Vannak végül olyan országok is, ahol a két rendszer bizonyos kombinációja érvényesül (Német Demokratikus Köztársaság, Románia). A szerzői tanúsítvány és a szabadalom közötti fő különbség abban áll, hogy az adott állam iparjogvédelmi hatósága által engedélyezett szabadalom alapján a szabadalom jogosultjának kizárólagos joga van arra, hogy a találmányt hasznosítsa, illetve a találmány hasznosítására másnak engedélyt (licencia) adjon. A helyzetképhez tartozik az is, hogy ma már azokban a szocialista országokban is, ahol az egyetlen vagy leglényegesebb oltalmi forma a szabadalom, a magánszabadalmakkal szemben mind nagyobb jelentősége van a szolgálati szabadalmaknak, ezekben a rendelkezési jog az adott vállalatot, kutatóintézetet stb. illeti. A szocialista szervezetek (vállalatok, intézetek stb.) szabadalmait más szocialista szervezetek is csak licencszerződés alapján, díj ellenében használhatják. A szerzői tanúsítvány kiadásával a találmány gazdasági felhasználásának kizárólagos joga az államot illeti, amely belátása szerint gondoskodik a találmány hasznosításáról, a feltalálót pedig a hasznosítás fejében díjazás illeti meg. A szerzői tanúsítványrendszerben licencszerződés és díjfizetés szocialista szervezetek

között nem jöhet létre, a találmányhoz fűződő rendelkezési jog a vállalatot nem illeti meg, csupán a gazdaságirányító szerveket.

A nemzeti iparjogvédelmi szabályok különbségeire való tekintettel a szocialista országok iparjogvédelmi együttműködésének a célja kettős:

– az iparjogvédelmi rendszer közelítése és továbbfejlesztése oly módon, hogy az hozzájáruljon a KGST-országok műszaki fejlesztéséhez;

– a fenti célok megvalósításának összehangolása a nemzetközi uniós tagságból adódó kötelezettségekkel.

A szocialista országok együttműködése felöleli nemcsak a találmányok, hanem a védjegyek és ipari minták védelmét is.

A közösen kidolgozott javaslatokat az országok figyelembe veszik hazai iparjogvédelmi szabályaik továbbfejlesztése során, s ily módon az elmúlt években máris jelentős lépések történtek a nemzeti szabályozások közelítésére.

Az iparjogvédelem szabályozásában jelentős szerepük van a világszervezeteknek. Ezek közül a legfontosabb a kormányközi szervként működő Szellemi Tulajdon Világszervezete, amely csúcsszervként fogja át a szellemi tulajdon egész területét és kiterjed az iparjogvédelem minden jogintézményére is. Feladata a szellemi tulajdon védelmének az elősegítése az egész világon. Jelenleg kilenc nemzetközi unió központi szerve, és hatásköre a jövőben előreláthatóan bővül. Tevékenységében az a törekvés érvényesül, hogy elősegítse a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok együttműködését is. Ennek egyik jele az, hogy a Párizsi Uniós Egyezmény szövegének 1967. évi stockholmi revíziója a néhány szocialista országban alkalmazott szerzői tanúsítványt egyenértékűnek tekinti a szabadalmakkal.

A világszervezet és az általa igazgatott uniók egyetemes jellegüknél fogva alkalmasak arra, hogy hatékonyan elősegítsék a nemzetközi kereskedelmet és munkamegosztást. Ennek fényében is vizsgálni kell azt a kérdést, nem tekinthetők-e a regionális iparjogvédelmi egyezmények diszkriminatív jellegűnek a kívülálló országokkal szemben. Érthető, hogy az integrációs szervezetek foglalkoznak az iparjogvédelem kérdéseivel, és elsősorban az integrálódó országcsoportok körén belül bontják le a találmányok nemzetközi forgalmát fékező akadályokat. Minthogy a Közös Piac által létrehozott Európai Regionális Egyezmény nevével ellentétben valójában nem összeurópai jellegű, hanem csak az európai országok egy részét öleli fel, erősen kérdéses, hogy nem jelent-e létrehozása diszkriminatív magatartást Európa szocialista részével szemben, új akadályt a kelet–nyugati kereskedelemben, az összeurópai együttműködésben. Ha abból indulunk ki, hogy a kereskedelem fejlődésében, a tudományos-műszaki együttműködésben, a szellemi termékek forgalmában is keresni kell az összeurópai együttműködés szélesítésének a lehetőségeit, akkor az összeurópai rendezést vagy legalábbis egy összeurópai együttműködés lehetőségeinek a megvizsgálását az egyes régiókon belüli együttműködés elé kellene helyezni. Ez nem az integrációs csoportosulásokon belüli erőfeszítések megszüntetését jelentené, hanem olyan módon történő kombinálásukat a kérdés összeurópai megközelítésével, amelynek alapján a regionális együttműködés szabályozása csökkentené e téren is Európa tőkés és szocialista részének az izolációját.

A gazdasági együttműködés és a külkereskedelem növekedése ráirányította a figyelmet olyan műszaki természetű problémákra, amelyek megoldása nagymértékben elősegíti, megoldatlansága viszont erősen fékezheti az együttműködés fejlődését.

Különösen a következő problémák állnak előtérben:

– egyes fontos áruk műszaki jellemzői tekintetében országonként eltérő szabályozás érvényesül;

– az egyes országokban alkalmazott szabványok eltérőek;

– különböznek az áruk vizsgálatára és ellenőrzésére szolgáló módszerek;

– különbségek mutatkoznak a szabványok és más szabályozó jellegű előírások kötelező alkalmazása tekintetében.

Az említett eltérések nem képesek ugyan megakadályozni a kereskedelem fejlődését, mégis kézenfekvő, hogy a nemzetközi kereskedelmi forgalom bővülésével erős törekvések mutatkoznak az említett szabályozások összehangolására, egységesítésére. A nemzetközi szabványok jelentőségét és a kérdés munkaigényességét jellemzi, hogy becslések szerint a nemzetközi kereskedelem zavartalan viteléhez napjainkban legalább 20 000–30 000 nemzetközi szabványra lenne szükség, amelyek kidolgozása mintegy tíz-tizenöt évet igényel. Az említett problémák általában nem vagy csak igen korlátozott mértékben oldhatók meg kétoldalú megegyezésekkel, s emiatt a szabályozás sokoldalú egyeztetése került előtérbe. A gazdasági kapcsolatok fejlődése szempontjából különösen a szabványosítás terén való nemzetközi együttműködésnek van kiemelkedő jelentősége, ezért a továbbiakban elsősorban ennek néhány vonatkozását érintem.

A szabványosítás fejlődése az általános műszaki fejlődés egyik fontos tényezője, s a szabványok nemzetközi összehangolása nem elhanyagolható szerepet játszik a nemzetközi kereskedelemben. A szabványosítás, illetve a szabványok nemzetközi egyeztetésében való előrehaladás és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulása kölcsönösen összefügg egymással.

Egyrészt a nemzetközi kereskedelem bővülése nagymértékben befolyásolja a szabványosítás előrehaladását és sok tekintetben azt is, hogy a termelés milyen műszaki paraméterek és szabványok figyelembevételével fejlődik. A szabványok alkalmazásában ugyanis szerepet játszik az, hogy egy ország külkereskedelme milyen viszonylatokra orientált, valamint hogy milyen termékek vesznek részt a nemzetközi áruforgalomban. A külkereskedelem közvetítésével jelentkező nemzetközi igények jelentős hatást gyakorolnak a szabványosítás folyamatára. Vannak továbbá a nemzetközi gazdasági együttműködésnek olyan nagy jelentőségű területei, amelyek megkövetelik a szabványok egységesítését. Az európai villamosenergia-rendszerek egyesítése például nem képzelhető el az ezzel összefüggő szabványok egységesítése nélkül. Hasonlóképpen vetődik fel a kérdés a környezetvédelemben, ahol elsőrendű szerepet játszik az, hogy egységes mérési módszereket és szabványokat alkalmazzanak a levegő, illetve a vizek tisztaságát illetően.

Másrészt a szabványok nemzetközi egységesítése pozitívan hat vissza a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülésére, különösen ha a nemzetközileg összehangolt szabványok alkalmazásra is kerülnek. A dolog lényege itt az, hogy a szabványok nemzetközi egységesítését alapvetően nem a nemzetközi szabványok valamiféle kötelezővé

tétele oldhatja meg, hanem a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokból adódó szükségszerűség. Példaként említhető erre egyes gazdaságilag fejlett országoknak az a gyakorlata, hogy meghatározzák az úgynevezett tiszta termékek fogalmát és a megengedhető szennyezettség értékeit, s ha az áru e kritériumoknak nem tesz eleget, vagy be sem engedik, vagy árengedményt követelnek.

A nemzetközi szabványosítási szervezetekben folyó munka nem biztosítja automatikusan a szabványok kötelező jellegű alkalmazását. Ez utóbbi egyik előfeltétele az, hogy azoknak a szabványoknak az alkalmazását, amelyeket általában nem kormányszintű szervezetekben dolgoznak ki, az érintett kormányok saját országukban elrendeljék. Ezért külön figyelmet érdemel az, milyen mértékben tudják biztosítani a megfelelő szervezetek a szabványügyi megállapodások érvényesítését.

A szabványosítással foglalkozó nemzetközi szervezetek egyre szélesebben hoznak a nemzetközi szabványok érvényesítésére vonatkozó ajánlásokat. A szabványosítási szervek ma már a legtöbb európai országban a kormányok irányítása alatt állnak. Ez lehetővé teszi a szabványok kötelező érvényesítését olyankor, amikor ezt biztonsági, egészségvédelmi vagy környezetvédelmi szempontból célszerű előírni. Ezen túlmenően is hasznos azonban a szabványügyi intézmények kapcsolatainak az elmélyítése avégett, hogy a kormányok szabályozó tevékenységében fokozatosan érvényesülhessenek a nemzetközileg összehangolt szabványok.

A szabványok nemzetközi összehangolása nagy múltra tekint vissza, különösen a szabványosítással foglalkozó nemzetközi szervezetekben. E téren több világszervezet működik, elsősorban a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (International Organization for Standardization – ISO), a Nemzetközi Elektrotechnikai Bizottság (International Electrotechnical Comission – IEC), a Hivatalos Mérésügyi Szervezet (International Organization of Legal Metrology) stb. Bár e szervezetek viszonylag hosszabb ideje működnek, tevékenységük aktivizálódása lényegében csak a hatvanas években kezdődött meg. Erre jellemző, hogy a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet az ötvenes években mintegy 100 nemzetközi szabványt, a következő évtizedben viszont már több mint 2500-at adott ki, s ez utóbbiaknak is több mint a fele az utolsó négy évben keletkezett. 1973 közepén kidolgozás alatt állt további 2000 szabványtervezet.

Amint arról már szó volt, a világméretű szabványosítás előrehaladásának igen nagy problémája a nemzetközi szabványok kidolgozása mellett alkalmazásuk. Bár a Nemzetközi Szabványügyi Szervezetnek 1973. január 1-én 72 ország volt a tagja, a szabványok alkalmazásának mértéke meglehetősen alacsony. Utoljára 1967-ben készült felmérés az ISO-szabványoknak nemzeti szabványokban való alkalmazásáról. A felmérés 49 országra terjedt ki, és 555 nemzetközi szabvány alkalmazását vizsgálták. Az alkalmazás mértéke mindössze 23,6% volt, azaz egy-egy ISO-szabványt átlagosan mindössze 12 ország vett figyelembe nemzeti szabványai kidolgozásánál. A szervezet célja, hogy a szabványok alkalmazásának a mértékét legalább 40%-ra sikerüljön emelni.* A kifejezetten szabványügyi nemzetközi szerveken kívül a szabványok egységesítésével más nemzetközi szakmai szervezetek is foglalkoznak, például az ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Szervezete az Egészségügyi Világszervezettel együtt (Codex Alimentarius), a Vasutak Nemzetközi Uniója, az Egyetemes Posta Egyesület stb. keretein belül. A vasúti szállításban megvalósult szabványügyi

* Lásd BIKI, 1973. okt. 27.

együttműködés, a rádióadók frekvenciasávjainak az elosztása, a távbeszélő-rendszerek összekapcsolása mind példák arra, hogy a szabványosítás a nemzetközi gazdasági együttműködés nélkülözhetetlen előfeltétele.

Ugyancsak említésre méltó az a szabványosítási tevékenység, amely az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretein belül folyik. Ennek főbb területei: a közúti közlekedésben részt vevő járművekre vonatkozó előírások és a közúti közlekedésben Európa-szerte alkalmazott jelzésrendszer egységesítése, a vasúti szállítás biztonságának a fokozása, a gördülőállomány szabványosítása, a romlandó élelmiszerekkel kapcsolatos előírások kidolgozása stb. A szervezet arra is törekszik, hogy elősegítse az európai országok közötti kereskedelemben mutatkozó műszaki akadályok elhárítását. Kellő figyelmet fordít annak megállapítására, hogy a nemzetközi szabványosítás mely területein a legfontosabb és a legsürgősebb az előrehaladás. Csak példaképpen álljon itt néhány a kiemelt területek közül: olaj- és gázvezetékek; lég- és vízszennyeződést mérő berendezések; konténerek és rakodólapok; élelmiszer-adalékanyagok és élelmiszer-ellenőrzési szabályzatok; épületelemek; építészeti berendezések; gépkocsik és alkatrészeik; traktorok és mezőgazdasági gépek; atomerőművek biztonsági követelményei; kereskedelmi ügyletekkel kapcsolatos mérőműszerek és készülékek; elektronikus alkatrészek; külkereskedelmi okmányok szabványosítása; számítógépeknél felhasznált adatrendszerek egységesítése.

Az említett területek jelentős része annyira fontos, hogy a nemzetközi szabványok kidolgozásán túl szükségessé válhat azok kötelező alkalmazásának a kormányok részéről történő elrendelése is. Ebből a szempontból ki kell emelni azt a körülményt, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága az európai országok kormányainak szervezete, az itt kidolgozott szabványok tehát közvetlenül a kormányok részére képeznek ajánlást, s ezért kötelező alkalmazásuk inkább biztosított.

Igen nehéz az előrehaladás a nemzetközileg kidolgozott műszaki előírások bevezetésében. Különösen két tényező teszi bonyolulttá a helyzetet. Az egyik az, hogy igen nagyok az országok közötti eltérések a mértékegységek, mértékrendszerek, a technológiai berendezések, dokumentációs rendszerek, biztonsági előírások stb. tekintetében részben az eltérő hagyományok, részben az országok különböző fejlettségi foka és egyéb adottságaik miatt. (Példa az eltérésekre az, hogy egyes országokban még nem a méterrendszert alkalmazzák, hogy igen különbözőek az országok élelmezésügyi és egészségügyi előírásai stb.) A másik tényező a gazdasági integráció fejlődésével függ össze. A szocialista országok integrációjának keretében csakúgy, mint a nyugat-európai országokéban, előrehaladt a szabványügyi együttműködés is. Ennek intézményrendszere is kialakult, ez a KGST-ben a Szabványügyi Állandó Bizottság, Nyugat-Európában az Európai Gazdasági Közösség és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás közös szabványosító szerve, a CEN (Comité Européen de Normalisation) és több más kapcsolódó intézmény. Hozzá kell tenni, hogy az integrációval összefüggő, a szabványok egységesítésére irányuló folyamat itt sem csak a kifejezetten szabványügyi kérdések megoldására alakult szerveken belül, hanem igen sok más szakmai vonalon is folyik, például a KGST számos állandó bizottságában.

Mindezen okok miatt hosszú, előreláthatólag több évtizedes folyamat vezethet csak el egy nemzetközileg egységes mérési és szabványrendszer kialakításához. Addig is huzamos időn át egymás mellett fognak létezni eltérő mérési és szabványrendszerek. Az ebből adódó problémák erősebbek azon országok esetében – ilyen Magyarország

is –, amelyek jelentős gazdasági kapcsolatokat tartanak fenn mind a szocialista, mind a tőkésországokkal. Ezeknek az országoknak a termelői kénytelenek figyelembe venni partnereik gyakran egymástól eltérő előírásait, és rendkívüli óvatosságot kell tanúsítaniuk olyan nemzetközi szabványok kötelező átvétele során, amelyeket nem egyformán alkalmaznak a partner országokban. Emiatt egyrészt ezekben az országokban hosszabb ideig párhuzamosan léteznek különböző előírásrendszerek, másrészt a felmerülő problémák következtében ezen országok különösen érdekeltek a szabványok széles körű nemzetközi összehangolásának a meggyorsításában.

Az integrációs csoportosulások szabványügyi tevékenységét megítélve is felmerül *a kívülálló országok* helyzetének a kérdése. Amennyiben bármelyik integráció szabványosítási tevékenységét a kívülállókra való tekintet nélkül végzi, ezzel is elősegítheti az izolációt Európán belül, ami végső soron fékezi a szabványok szélesebb körű nemzetközi egységesítését s ennek révén az összeurópai gazdasági együttműködést. Amennyiben azonban az integráció keretén belül folyó szabványosítási munka nem kerül ellentétbe a hasonló jellegű európai vagy világméretekben folyó törekvésekkel, ebben az esetben a regionális megállapodások hézagpótló és előkészítő jellegűek, s a szűkebb körben meginduló egyeztetés gyorsíthatja a szélesebb körben folyó nemzetközi munkát. Az összhangot a nemzeti, valamint a regionális és általánosan érvényesülő nemzetközi szabványosítási tevékenység között mindenekelőtt a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet keretében, tehát világméretekben kell megteremteni. Több jel mutatja azt, hogy erre kedvező lehetőségek állnak fenn. Ilyen például az angolszász országok elhatározása, hogy áttérnek a méterrendszerre. A KGST-országok egy részében bizonyos ágazatokban vannak olyan szabványok, amelyek nem felelnek meg a Nyugat-Európában alkalmazottaknak. A KGST keretében azonban törekvés van arra, hogy a szabványosítási tevékenységet összhangba hozzák az ISO és más nemzetközi szervezetek tevékenységével. A KGST-országok integrációs folyamatában e téren is érvényesül az az általános irányelv, hogy az integráció nem a világ többi részétől való elszigetelődésre, hanem ellenkezőleg, a KGST-országok egymás közötti kapcsolatainak elmélyítésével együtt a világ más országaival való kapcsolatok kiszélesítésére irányul.

A jelenlegi helyzetben két alapvető probléma vár megoldásra. Az egyik az, hogy a nemzetközi szabványosítás üteme meggyorsuljon és a nemzetközi kereskedelem bővülése erről az oldalról is megfelelő impulzust kapjon. A másik, hogy a szabványügyi együttműködés során ne az elszigetelődés, hanem a szabványok világméretű egységesítése kerüljön előtérbe, hogy ez a tendencia érvényesüljön mind a nemzeti, mind a különböző nemzetközi szervezetekben folyó szabványosítási munkálatokban.

A szabványosítás terén folyó együttműködés fejlesztésének ebbe a koncepciójába szervesen beilleszthető a szorosabb és hatékonyabb együttműködés az európai országok között a szabványosítás és a műszaki előírások egységesítése végett. A legközelebbi időszak feladatai közül különösen az alábbiak látszanak lényegesnek.

a) Nagy figyelmet kell fordítani a szabványosítási munkálatokban alkalmazandó prioritások megállapítására. Figyelembe kell venni, habár e kérdés úgyszólván minden fontosabb terméknél vagy termékcsoportnál aktuális, hogy azoknak a területeknek kell elsőbbséget kapniuk, amelyek különösen fontosak a szélesen értelmezett

európai gazdasági együttműködés szempontjából. Ezek a többi között a következők lehetnek:

- a nemzeti villamosenergia-rendszerek összekapcsolása;
- az olaj- és gázvezetékrendszerek;
- a levegő- és vízszennyeződés korlátozása;
- a közúti közlekedés biztonsága;
- az európai vízi utak felhasználása;
- a szállítás és a konténerizáció;
- az élelmiszerek egészségügyi követelményei.

b) Egészségvédelmi szempontból csakúgy, mint a kereskedelemben fennálló akadályok elhárítása végett fokozott mértékben célszerű egységesíteni a termelési és fogyasztási cikkekkel szemben támasztott biztonsági és egészségvédelmi követelményeket.

c) Célszerű lépéseket tenni európai méretekben egységes minőség-ellenőrzési rendszer kiépítésére annak érdekében, hogy az egyik országban elvégzett minőség-ellenőrző vizsgálat eredményeit a többi európai országban elfogadják. E rendszer kiépítése jelentősen elősegítené a kereskedelem fejlesztését.

d) Ha az európai országok kormányai elvileg megegyezésre jutnak az európai szabványügyi együttműködés meggyorsítását illetően, akkor többféle szervezeti lehetőség is kínálkozik ennek megvalósítására. Az európai országok mindinkább felismerik, hogy szükség van egy olyan intézményre, amelynek keretében összehangolhatják szabványosítási politikájukat és megegyezhetnek az egész kontinensen alkalmazható elvekben. A szervezeti megoldások részben attól is függhetnek, milyen intézmények jönnek létre az európai biztonsági és együttműködési értekezlet határozatai nyomán. Megfelelő szerepet lehet juttatni a szabványosítási folyamatban az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága meglevő vagy újonnan létrehozandó szerveinek. Emellett továbbra is fontos feladatokat kaphatnak a különböző szakmai nem kormányközi szervezetek azzal, hogy szabványosítási tevékenységüket folyamatosan kormányközi megállapodásokkal vagy kormányközi szervezetekben hozott határozatokkal célszerű megerősíteni.

INFORMATIKA

Az információk mennyiségének hallatlan méretű növekedése, az információáramlás meggyorsulása és az információs rendszerek kiépülése viszonylag új társadalmi jelenség. Az informatika az emberi társadalom felhalmozott és állandóan keletkező, írásos formában megjelenő ismeretanyaga meghatározott rendszer és módszer szerint történő gyűjtését, feldolgozását, publikálását és továbbítását jelenti. Az informatika gyors fejlődése szorosan összefonódott a tudományos-technikai forradalommal, annak egyrészt következménye, másrészt feltétele és részese. Már régen elmúlt az az idő, amikor a szakemberek egyedül át tudták tekinteni a tudomány és technika egyes területeinek az eredményeit folyóiratok olvasása vagy személyes kapcsolatok fenntartása révén. A kutatók munkaidejük mind nagyobb részét kénytelenek alkotó munka helyett a szükséges publikációk keresésére fordítani. Nemcsak a tudományos információk száma okoz problémát, hanem az információk minősége, hozzáférhetősége, aktualitása, megbízhatósága is. Ma a világon hozzávetőleg 30 000 tudományos

és műszaki témájú időszaki folyóirat jelenik meg, és az ezekben publikált cikkek száma meghaladja a 4 milliót. Ha ehhez hozzá számítjuk az évente megjelenő közel 80 000 új tudományos és műszaki kérdésekkel foglalkozó könyvet, valamint a műszaki-tudományos vívmányokról szóló nem publikált anyagok tömegét, akkor legalábbis benyomást kaphatunk arról, milyen méretű információs tevékenység bontakozott ki az utóbbi évtizedek során. Az információáramlás ilyen mértékű növekedését kiváltó igények nemcsak egyszerűen azzal jellemezhetők, hogy nagyok és egyre növekvőek. Az igények abban az értelemben is fokozódnak, hogy a műszaki-tudományos információk sokoldalúak legyenek, megfelelően tekintsék át az egyes problémák sokirányú összefüggéseit, operatívak, vagyis a gyakorlatban felhasználhatók legyenek, és olyan módon kerüljenek feldolgozásra, hogy ne tegyék szükségessé további információk beszerzését, gyorsak legyenek, hogy lépést tudjanak tartani a tudományos és technikai fejlődéssel.

Az informatika fejlődésének egyik fő vonása az intenzív nemzetközi együttműködés. Ez mindenekelőtt a termelőerők gyors ütemű fejlődésével és a termelés internacionalizálódásával függ össze, de néhány további körülmény is szerepet játszik benne.

Rendkívüli mértékben elősegítette az információáramlás nemzetközi méretekben történő megnövekedését és felgyorsulását a hírközlés technikai fejlődése. Ennek segítségével hosszabb terjedelmű közlések is gyorsan továbbíthatók, ésszerűen tárolhatók és csoportosíthatók. Már ma is sok információs központ működik korszerű elektronikus számítógépeket felhasználó automatizált információ-visszakeresési rendszerekkel, információhordozóként mágneses szalagokkal. E központok nemzetközi együttműködése csak abban az esetben lehetséges, ha megállapodnak számos, az információk rögzítését, feldolgozását, továbbítását érintő műszaki kérdés egységesítésében.

Az a körülmény, hogy a termelés technikai fejlődése nagymértékben függ a tudományos kutatás előrehaladásától, világossá teszi azt is, hogy a kutatásban és a termelés fejlesztésében elért pozíciók összefüggnek az információs rendszerrel is. A közös piaci országok miniszteri értekezleteinek megállapítása szerint a nyugat-európai tőkésországok elmaradása az Egyesült Államoktól a technikai fejlődésben nem utolsó sorban rosszabb információs rendszerük következménye, ebből is ered a nyugat-európai országokban a sok felesleges és párhuzamos kutatás, valamint a technikai fejlődés vívmányainak későn történő észlelése és felhasználása. Ez a felismerés egyébként az EGK országait arra késztette, hogy integrációjuk fontos területévé tegyék együttműködésüket az informatika terén.

Ha az információrendszer jó működése és fejlődése a gazdasági fejlődésnek is fontos előfeltétele, akkor a kisebb országok különösen érdekeltek a nemzetközi információs rendszer fejlődésében. A kis országok túlnyomó része – és ez érvényes Magyarországra is – arra törekszik, hogy gazdasága fejlesztésében és a tudományos kutatásban is nagyfokú szelektivitást valósítson meg, erőit elsősorban azokra a területekre összpontosítsa, amelyeken természeti, gazdasági, szellemi adottságai különösen kedvezőek. Nyilvánvaló azonban, hogy ezeken a területeken is életbevágóan fontos számukra a lépéstartás a világon végbemenő haladással, valamint a tájékozódás. Azokon a területeken pedig, amelyek nem állnak fejlesztési elképzeléseik vagy terveik középpontjában, eleve más országok tapasztalataira támaszkodnak, és ezért is igen nagy mérték-

ben érdekeltek abban, hogy szervezetten, gyorsan kapják meg és használhassák fel a világban végbemenő tudományos és technikai fejlődés eredményeit.

A kisebb országoknak, mint például Magyarországnak, a nemzetközi együttműködés terén is nagy érdeke megfelelő szelektivitás biztosítása. Az anyagi eszközök sem állnak rendelkezésre minden információ beszerzésére, még kevésbé feldolgozására és tárolására, de nincs is szükség a világon megjelenő minden információ megszerzésére. Ezért az országok nagyobb részében a nemzetközi informatikai együttműködés vezérlő elve kettős. Egyrészt erős szelektivitás érvényesítése az országok gazdasági fejlődése szempontjából legfontosabb területek irányában, másrészt – ha nem is teljes mértékű – általános áttekintés biztosítása a számukra elsődlegesnek nem mondható területeken.

Külön problémát jelent a nemzetközi információáramlásba való bekapcsolódás azon országok számára – Magyarország is közéjük tartozik –, amelynek nyelve nem világnyelv. Emiatt még nagyobbak a követelmények a külföldi információk gyors feldolgozásával, célratörő és hozzáértő ismertetésével szemben. Ugyanakkor még hangsúlyozottabb a gyorsaság és szelektivitás követelménye, ha biztosítani akarjuk, hogy hazai eredményeink a nemzetközi információáramlásba történő bekapcsolódásuk érdekében világnyelveken álljanak rendelkezésre.

Az információáramlásban bekövetkezett minőségi változás – ezt gyakran információrobbanásnak is nevezik – sok országban arra vezetett, hogy az elszigetelt és általában szakmai szinten mozgó információk alapján (folyóiratok, dokumentációs központok, szakmai egyesületek tájékoztatói stb.) országos méretű információs rendszert építsenek ki. Ennek célja az, hogy egységesebb rendszerbe terelje az információáramlást, elősegítve ezzel az információk sokoldalúbb és gyorsabb felhasználhatóságát. Az országos méretekben megszervezett információs központok és információs rendszerek között viszont különösen az utóbbi évtizedekben szélesedő, fokozatosan sokoldalúvá váló nemzetközi együttműködés alakult ki. Úgyszólván mindazokon a területeken, amelyeken előtérbe került a sokoldalú gazdasági együttműködés, ezzel együtt megvalósul az együttműködés az informatika terén is.

Az EGK keretében – az EGK Bizottságához kapcsolódóan – két információs részleg működik. Az egyik az egyetemeken folyó tudományos kutatómunka áttekintésével foglalkozik, elsősorban jogi, közgazdasági és szociológiai területeken. A másik az európai műszaki kutatóintézetekben és a műszaki egyetemek tanszékein folyó kutatásokról ad rendszerezett információt.

A nyugat-európai országok együttműködése az információ terén mindenekelőtt az OECD keretében valósul meg. Bizonyos értelemben az OECD egész tevékenysége összefügg az információs rendszer fejlesztésével, mert a különböző tanulmányok, elemzések célja nagymértékben az OECD-tagországokban rendelkezésre álló információk összegyűjtése és rendszerezése. Emellett azonban az OECD keretében külön egység foglalkozik az egyes országokban működő információszervezés tanulmányozásával és következtetések levonásával abból a célból, hogy koordinálja a tájékoztatási tevékenység területén kínálkozó nemzetközi együttműködési lehetőségeket és fokozza a kompatibilitást az egyes országokban és a különböző területeken állandóan fejlődő információs rendszerek között.

Az utóbbi években a KGST-országok gazdasági és tudományos együttműködésében is növekvő szerepet kapott az informatikai együttműködés. A KGST megalakulása óta rendkívül fontos szerepet töltött be az egyes ágazatok tapasztalatainak a ki-

cserélésében. Ez a KGST-országok együttműködésének olyan alapvető vonása, amely negyedszázadon keresztül a tagországok fejlődésének igen fontos tényezőjévé, sokszor nélkülözhetetlen támasztékává és közös kincsévé vált. A KGST különböző ágazati bizottságai ma is szervezik saját területükön a tudományos és gazdasági fejlődés terén elért eredményekről való rendszeres tájékoztatást. Ezen túlmenően a KGST Műszaki és Tudományos Kutatásokat Koordináló Állandó Bizottsága már 1962 óta lépéseket tett az informatikai együttműködés fejlesztésére. Létrehozta a többi között a nem könyvtári információcserét, közös munkamódszereket dolgozott ki, előmozdította a gépesítés ügyét, a szakemberek tapasztalatcseréjét, különféle kiadványokat jelentetett meg.

Jelentős további lépést ebben a vonatkozásban a szocialista gazdasági integráció Komplex Programja tartalmaz. Ez lényegében a KGST-országok integrált tudományos és műszaki információs rendszerének a létrehozását határozta el. Ez a rendszer: „A nemzeti rendszerek kooperációjára, az ágazatok és speciális információfajták szerinti nemzetközi tájékoztatási alrendszerek létrehozására, valamint a KGST-tagállamok által létrehozott Nemzetközi Tudományos és Műszaki Tájékoztatási Központ tevékenységére épül. A nemzetközi tudományos-műszaki tájékoztatási rendszert 1972–1975 között szakaszosan hozzák létre."*

Az említett rendszer célja a KGST-országok információs szükségleteinek magasabb színvonalon történő kielégítése, valamint a nemzeti tudományos és műszaki információs rendszerek közelítése. E célok megvalósítása végett az alábbi feladatokat tűzték ki:

– a világban meglevő dokumentumokhoz és adatokhoz való operatívabb és teljesebb hozzáférhetőség biztosítása;

– a nemzeti tudományos-műszaki információs rendszerek közötti kölcsönös információcsere fokozása és egyszerűsítése;

– egyeztetett tematika szerint az információk beszerzésére és feldolgozására fordított kiadások csökkentése, a meglevő és a létrejövő nemzeti és nemzetközi rendszerek és szolgálatok eredményeinek ésszerű felhasználása;

– az információs tevékenység hatékonyságának fokozása és ennek érdekében munkamegosztás létrehozása a saját nemzeti tudományos irodalom és egyéb nyilvános információs források feldolgozásában;

– az együttműködés elmélyítése az információs tevékenység fejlesztésére irányuló tudományos kutatásban;

– együttműködés az információval foglalkozó szakemberek képzésében és továbbképzésében;

– széles körű tapasztalatcsere az információs rendszer létrehozásában és működtetésében.

A KGST-országok információs rendszere arra irányul, hogy biztosítsa a kompatibilitást az egyes országokban kialakult információs rendszerek között, illetve ezek, valamint a szélesebb körű nemzetközi tudományos és műszaki információs rendszerek között. A rendszer kiépítését elsősorban az említett Nemzetközi Tudományos és Műszaki Tájékoztatási Központ segíti elő. Tevékenységét az jellemzi hogy:

* A KGST-tagállamok gazdasági integrációjának komplex programja. Kossuth Könyvkiadó 1971. 37–38. old.

– azzal összefüggő ajánlásokat dolgoz ki, milyen módszerekkel és technikai eszközökkel járulhatnak hozzá a tagországok a nemzetközi információs rendszer fejlesztéséhez;

– egyes fontos népgazdasági kérdésekben információt nyújt a tagországok számára;

– kutató tevékenységet folytat a műszaki-tudományos információk elmélete és gyakorlata terén;

– nemzetközi síkon is elősegíti a műszaki-tudományos információs tevékenységet végző dolgozók képzését és szakmai továbbképzését.

A KGST keretében folyó integrációs tevékenységnek tehát szerves része a kölcsönös tájékoztatás fejlesztése.

Az utóbbi évek lépései is elősegítik az információs rendszerek nemzetközi integrálódásának a folyamatát.

Úgyszólván lehetetlen pontosan megállapítani, hány nemzetközi szervezet, társaság, intézmény foglalkozik a világon információgyűjtéssel és -feldolgozással. Hozzávetőleges becslések szerint számuk mintegy két és félezerre tehető. Egy részük az információszolgáltatás módszertani kérdéseivel foglalkozó szakembereket tömöríti*, más részük egy-egy tudományos és szakmai terület információs tevékenységét koordinálja. Emellett egy sor nemzetközi szervezet mintegy „mellékesen" olyan hatalmas méretű tájékoztató tevékenységet folytat, amely önmagában is a világ gazdasági és technikai fejlődésére vonatkozó egyedülálló értékű információs rendszert alkot. Ilyenek mindenekelőtt az ENSZ és szakosított, illetve regionális szervezetei, valamint egy sor más nemzetközi intézmény. A világszerte folyó, rendkívül sokrétű és szerteágazó információs tevékenységet nemzetközi szinten az ENSZ szakosított szervezete, az UNESCO fogja át. A hatvanas évek közepén az UNESCO keretében indult el az a kezdeményezés, amelynek célja az egész világra kiterjedő tudományos információs rendszer kidolgozása és életre hívása. Az 1971-ben 85 állam és 39 nemzetközi szervezet képviselőinek részvételével megtartott konferencia vetette meg lényegében a UNISIST-nek, a világméretű tudományos-műszaki és információs rendszernek az alapjait (United Nations Information System, Scientific and Technical). A UNISIST a már létező, illetve a jövőben felállítandó nemzeti, regionális, valamint más nemzetközi tudományos és műszaki információs szervek és rendszerek önkéntes kooperációján alapul. Nem teljesen új információs rendszert kíván a maiak helyett felépíteni, hanem arra irányul, hogy harmonizálja a meglevőket és biztosítsa az eddiginél összehangoltabb továbbfejlesztésüket. A UNISIST a tudományok egészére kiterjed, kiépítése során azonban olyan sorrendiséget alkalmaz, amelynek értelmében az elsőbbség az alap- és műszaki tudományoké, a humán tudományokra pedig a későbbiekben kerül sor.

A UNISIST-rendszer céljai a következők:

– az információk továbbítása és kicserélése terén jelentkező világtendenciák erősí-

* Néhány jelentősebb szervezet: Nemzetközi Dokumentációs Szövetség (FID – Fédération Internationale de la Documentation); Nemzetközi Reprográfiai Tanács (ICR – International Council for Repreography); Nemzetközi Levéltári Tanács (ICA – International Council on Archives); Nemzetközi Információfeldolgozási Szövetség (IFIP – International Federation for Information Processing); Könyvtárosi Egyesületek Nemzetközi Szövetsége (IFLA – International Federation of Library Association); Tudományos Szövetségek Nemzetközi Tanácsa, Referáló Testület (ISCU–Ab – International Council of Scientific Unions – Abstracting Board).

tése, az országok tevékenységének összehangolása, ennek eredményeképpen együttműködés és megállapodások létrehozása a kormányok, a nemzetközi szervezetek és a működő információs intézmények között;

– segítse elő a tudósok és műszaki szakemberek számára, hogy könnyebben hozzáférhessenek a publikált információkhoz;

– segítse a fejlődő országokat abban, hogy könnyebben kielégíthessék tudományos és technikai információs szükségleteiket;

– segítse elő az információs hálózat rugalmas nemzetközi rendszerének a kialakítását.

Viszonylag részletesebben kidolgozták azokat a kérdéseket, amelyek ez utóbbi cél elérésére vezetnek. Ennek értelmében a UNISIST célja:

– javítani az információs központok kapcsolatait, a többi között a bibliográfia rendszerének egységesítése, a tudományos folyóiratok világméretű regisztrálása, az információ tárgyának egységes meghatározása, a folyóiratok profiljának a tisztázása, a párhuzamosság csökkentése révén;

– növelni az információcsere láncolatában az egyes intézmények tevékenységének a hatékonyságát;

– elősegíteni a szakemberképzést;

– előmozdítani a tudományos információrendszerek fejlesztésének összehangolt politikáját és a nemzetközi információs hálózat fejlesztését;

– elősegíteni a tudományos tájékoztatás számára szükséges infrastruktúra kialakítását (könyvtárhálózat, információfeldolgozási módszerek, információtovábbítás technikájának a fejlesztése stb.).

Anélkül, hogy a rendszer részletes ismertetésébe bocsátkoznék, nyilvánvaló, hogy a UNISIST létrehozására irányuló széles körű egyetértés önmagában is garancia arra, hogy ez a rendszer elindul a fejlődés útján, és – magától értetődően hosszabb átmeneti időszak után – elvezet a nemzetközi informatikai együttműködés továbbfejlődéséhez.

Felmerülhet az a kérdés, nincs-e felesleges párhuzamosság vagy éppen ellentét a regionális integrációk keretében kibontakozó információs együttműködés és a világrendszerben való részvétel között. A válasz erre csak az lehet, hogy az ilyen ellentét nem szükségszerű. A végső, egyértelmű válasz azonban attól függ, figyelembe veszi-e a világméretű informatikai együttműködés kibontakozása és a regionális rendszerek fejlődése azt a követelményt, hogy az összehangolást és a kompatibilitást a különböző rendszerek között növekvő mértékben biztosítani kell. Erre a kilátások biztatóak. A UNISIST kiépítésére irányuló tevékenység nem korlátozza a regionális és egyéb keretekben kiépülő nemzetközi tudományos-műszaki információs rendszerek tevékenységét. A KGST-országok információs rendszerének alapvető okmányai ugyancsak hangsúlyozzák: a rendszernek oly módon kell kiépülnie, hogy összefüggést biztosítson a világ információs hálózatával. Ha a nyugat-európai és más integrációk információs rendszere is ebből az elvből indul ki, akkor megvan a biztosíték arra, hogy perspektívában a különböző – nemzeti vagy regionális – keretekben fejlődő információs rendszerek nem az elszigetelődés irányában fejlődnek, hanem a kiépülő világrendszer keretében elősegítik a különböző régiók közötti információáramlást is. A regionális együttműködés ugyanakkor saját tapasztalataival segíti a világméretű együttműködés kialakítását.

Az összeurópai együttműködéssel kapcsolatban felvetődik az a kérdés is, hogyan támaszthatja alá az információs rendszerek fejlődése az európai országok szorosabb gazdasági együttműködését, és szükség van-e, pontosabban milyen mértékben van szükség külön európai együttműködésre az információs rendszer fejlesztése érdekében. Általánosságban megállapítható, hogy mindaz a fejlődés, amely az információs rendszereknek és azok nemzetközi kapcsolódásainak a kiépítésében mutatkozik, eleve elősegítheti az összeurópai együttműködést is. A növekvő méretű nemzetközi információáramlásban részük van Európa szocialista és tőkésországainak egyaránt. Minthogy azonban a tudományos és technikai fejlődés a világméretű integrálódás felé tart, nem látszik célszerűnek, hogy európai méretekben külön információs rendszer alakuljon ki, vagy hogy az informatika terén külön európai alapon is kiépüljön nemzetközi együttműködés. Ez az álláspont nem változtat azon, hogy az összeurópai gazdasági együttműködés egyik előfeltétele a megfelelő információáramlás fejlesztése az európai országok között is. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága tevékenységében eddig is az egyik legértékesebb vonás volt a földrészünket érintő gazdasági információk gyűjtése, rendszerezése, elemzése és az információkból adódó összefüggések feltárása. E tevékenységnek az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának egész tevékenységével, az összeurópai gazdasági együttműködés rendszerének a kibontakozásával együtt tovább kell fejlődnie.

Az informatikai együttműködés alapvető céljait az európai országok között tehát az alábbiakban lehet összefoglalni.

a) Az európai országok vegyenek részt aktívan az UNESCO keretében szervezett világméretű együttműködésben, a UNISIST létrehozásában.

b) A gazdasági integrációk információs rendszerük fejlesztésekor messzemenően vegyék figyelembe azt, hogyan segítheti ez a legjobban elő a világ többi részével – különösen a „másik Európával" – való együttműködés fejlesztését is.

c) Mindazokban a kérdésekben, amelyek prioritást kapnak az összeurópai együttműködésben, biztosítsák a zavartalan információáramlást, a szükséges információk cseréjének az elősegítését akár az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának, akár más intézményeknek a közvetítésével.

A fentieken túlmenően célszerű megvizsgálni egy olyan európai könyvkiadó létrehozásának a lehetőségét, amely azokat az alapvető tankönyveket és kézikönyveket adná ki, amelyek ismerete és felhasználása Európa minden országában ajánlható volna. Egy ilyen könyvkiadó tevékenysége sokban elősegítené azt, hogy Európa népeinek közös kincsévé váljanak az egyes országokban felhalmozott ismeretek.

A műszaki-tudományos ismeretek áramlását elősegíthetné a szélesebb körű cikkcsere a vezető szakmai újságok és folyóiratok között, valamint olyan viták rendezése a sajtóban vagy akár a rádió, televízió bevonásával, amelyek során napirendre kerülnének az európai országokat kölcsönösen érdeklő műszaki, tudományos és gazdasági problémák.

IDEGENFORGALOM

A gazdasági és társadalmi kapcsolatokat vizsgálva nem lehet figyelmen kívül hagyni az idegenforgalom alakulását. Jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy az elmúlt két évtizedben tömegjelenséggé vált. 1972-ben több mint 180 millió ember vett részt

a nemzetközi turizmusban. Emberek milliói keresik fel más országok városait, nevezetességeit és természeti szépségeit üdülés, pihenés, ismeretszerzés céljából vagy éppen a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok növelése végett. Gazdasági jelentősége mellett nem elhanyagolható politikai szerepe sem. Lehetőséget nyújt más országok népeinek, szokásainak, társadalmi és gazdasági életének a megismerésére, s ezáltal hozzájárul a népek közötti barátság és a kölcsönös megértés elmélyítéséhez.

Állandóan nő a turizmus gazdasági hatása. Gyors ütemű fejlődése következtében az anyagi eszközök egyre nagyobb tömegét köti le, és tömegszerűvé válása folytán a fogyasztás szerkezetét is jelentősen befolyásolja mind a belső, mind a nemzetközi idegenforgalom vonatkozásában. A gazdasági és társadalmi fejlődés megteremti a turizmus széles körű kibontakozásának a feltételeit: az életszínvonal emelkedését, a több szabad időt, a fejlettebb közlekedést, de egyúttal létrejönnek a turizmust szükségessé is tevő tényezők: az urbanizáció, a vágyódás a természetes környezet után. A városi embernek fizikai és szellemi egyensúlya fenntartásához egyre inkább aktív pihenésre, kikapcsolódásra van szüksége, és ennek egyik fő formája a turizmus.

Az idegenforgalom fejlődését elsősorban az életszínvonal alakulása, a szabad idő és ezen belül a szabadságidő emelkedése, a közlekedési eszközök és utak fejlődése, továbbá a népszaporulat határozza meg. Ezeken kívül természetesen egyéb tényezők is hatnak az idegenforgalom alakulására, közöttük különösen az éghajlati viszonyok, a szokások, a különböző vidékek és országok egymás közötti kapcsolatainak az alakulása stb.

Az idegenforgalom alakulása szoros összefüggésben van a lakosság életszínvonalával. A Hivatalos Idegenforgalmi Szervezetek Nemzetközi Szövetsége (UIOOT – Union Internationale des Organismes Officiels de Tourisme) felmérése szerint a reáljövedelem 1%-os növekedése világátlagban 1,4–1,8%-kal növeli az idegenforgalmi kiadásokat. A turizmust tehát azok közé a „fogyasztási cikkek" közé sorolhatjuk, amelyekkel szemben rohamosan nőnek az igények. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy egy országban a lakosság idegenforgalma akkor kezd szélesebb körben kibontakozni, amikor az egy főre eső nemzeti jövedelem eléri a 400–500 dolláros szintet. Amikor ez a szint 900–1000 dollárra emelkedik, az idegenforgalom intenzitása meggyorsul. 1500–2000 dolláros fejlettségi szintnél, illetve efölött azonban a fejlődés üteme már újra lassúbbodik, mivel ekkorra már az idegenforgalom szempontjából számításba jövő lakosság túlnyomó része bekapcsolódott a turizmusba, és telítődési folyamat következik be. A közepesen fejlett országokban az egy lakosra jutó idegenforgalmi kiadások évente mintegy 10–13 dollár körül mozognak, és a fogyasztási alap 2–3%-át teszik ki. Az európai fejlett tőkésországokban, például Ausztriában, Hollandiában, a Német Szövetségi Köztársaságban, Angliában, Franciaországban az egy lakosra eső turisztikai kiadások 50–70 dollár között alakulnak, és a fogyasztási alap 5–7%-át is elérik.

Az életszínvonal emelkedésével fennálló alapvető összefüggés mellett egy sor más tényező is befolyásolja a nemzetközi turizmus bővülését, intenzitását és irányát. Ezek között jelentősek az éghajlati viszonyok, az országok természeti szépsége, az idegenforgalom infrastruktúrájának a kiépítettsége, az árakban mutatkozó különbségek, a devizaszabályozás rendszere és a határok átlépésével kapcsolatos adminisztratív intézkedések (vám, vízum stb.).

Az UIOOT adatai szerint 1971-ben a világ összes turistáinak a száma hozzávetőleg

600–700 millió fő között volt. Ennek 3/4-e a belföldi turizmusban vett részt, 1/4-e a nemzetközi idegenforgalomban. A külföldre utazó turisták száma azonban rendkívül gyors ütemben nőtt. A fejlődést részben a határt átlépő turisták számával lehet mérni (bár ez annyiban torzít, hogy egy-egy személy többször is átlépi a határt, illetve egy-egy turista gyakran több országot is meglátogat), részben az idegenforgalmi bevételekkel. A gyors fejlődés ütemét mutatja, hogy 1950-ben 25 millió külföldi turista érkezését rögzítették és 2 milliárd dollár bevételt, 1960-ban 70 millió főt és 7 milliárd dollár bevételt, 1971-ben pedig már 180 millió főt és 20 milliárd dollár bevételt. Ezek az adatok nem tartalmazzák a hét végi kiránduló forgalmat, amely szintén százmilliós nagyságrendű, és döntő részben a szomszédos országok között bonyolódik le (Ausztriában például évente 40–45 millió fő, Jugoszláviában 17–20 millió fő).

Az idegenforgalom jellemző vonása, hogy a turisták túlnyomó része a gazdaságilag fejlett országokból utazik, és ugyancsak gazdaságilag fejlett országokat látogat meg. A turisták 75%-a európai országokba érkezik, 10–15%-a Észak-Amerikába megy, s csak a többi oszlik meg a világ más részei között. Európa részaránya az idegenforgalmi bevételek tekintetében az előbbi értéknél valamivel kisebb, mintegy 60%. Ennek magyarázata az, hogy a tartózkodási idő alacsonyabb, és nagyobb arányú az olcsóbb szálláshelyek aránya. Megjegyzendő, hogy a nemzetközi idegenforgalmi bevételek nem tartalmazzák a közlekedési költségeket, amelyek pedig az összes idegenforgalmi bevételnek kb. 15–20%-át teszik ki.

Európában az utóbbi évtizedben a nemzetközi idegenforgalom gyorsabban fejlődött, mint az országokon belüli turizmus. A világ idegenforgalmi bevételei 1950–1970 között átlagosan évi 9–10%-kal növekedtek, vagyis gyorsabb ütemben, mint a világexport. A nemzetközi turizmusból adódó bevételek, illetve az ebből adódó láthatatlan export aránya a világexportban növekvő tendenciát mutat, az 1950. évi 3–4%-ról 1970-re 6,1%-ra nőtt. A turizmus 1950–1960 között valamivel gyorsabb ütemben fejlődött, mint a hatvanas években. Turistaérkezésekben számítva a növekedés évi 11, illetve 9,1%-os, az idegenforgalom bevételében pedig évi átlagban 12, illetve 9,2%-os. Az európai idegenforgalom néhány jellemző vonása a következő.

Európa országai között *rendkívül intenzív a nemzetközi* idegenforgalom. Az idegenforgalom általános törvényszerűségének megfelelően a kisebb országokból a lakosság nagyobb hányada utazik külföldre, mint a nagyobb területű országok esetében, és Európában a kisebb országok száma nagy. A belföldi turizmus aránya például az Egyesült Államokban 90–92%, de még Franciaországban is 80%, Belgiumban és Svájcban viszont csak 50–60%.

Az európai idegenforgalom túlnyomó része *Nyugat-Európán belül* zajlik. Jugoszláviát statisztikai okokból a nyugat-európai országokhoz számítva, a nemzetközi turizmus 85%-a esik a nyugat-európai országokra és 15%-a az európai szocialista országokra.

Az európai *szocialista* országok idegenforgalmában *a fejlődés lassúbb*, bár az utóbbi években rendkívül gyors ütemű. A KGST-országok között 1964-ben megkötött idegenforgalmi egyezmények a vízumok eltörléséről és egyéb utazást könnyítő intézkedésekről nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ugrásszerűen megnőtt a turistaforgalom az európai KGST-országok között. Egyik évről a másikra 2,9-szeresére nőtt a Lengyelországba, 2,5-szeresére a Csehszlovákiába, 2,2-szeresére a Magyar-

országra és kétszeresére a Bulgáriába beutazó turisták száma. Jelentősen emelkedett a Német Demokratikus Köztársaság és Lengyelország közötti turistaforgalom az útlevélkényszer eltörléséről kötött megállapodás hatására. Az európai KGST-országok nemzetközi idegenforgalmának a 70%-a szocialista országok között bonyolódik le.

A kelet–nyugati kapcsolatok alakulását Európában a turizmus szempontjából az jellemzi, hogy *az európai KGST-országokból viszonylag több turista látogat Nyugat-Európába, mint fordítva.* Az európai szocialista országokból külföldre utazó turisták 20%-a keresi fel a nyugat-európai országokat, az ezekből az országokból kiutazóknak viszont csak 8–10%-a látogatja meg a KGST-országokat. Ez annak ellenére van így, hogy a KGST-országok többsége a beutazást kevésbé korlátozza, illetve egyszerűbb beutazási feltételeket biztosít a turistáknak (például több országban a határokon is rövid úton adnak ki vízumot), mint a nyugat-európai államok a szocialista országok turistáinak.

Az abszolút számok alapján a helyzet fordított. Az európai szocialista országokból 1970-ben 2,5 millió turista látogatott Nyugat-Európába, ugyanakkor a nyugat-európai országokból 6–7 millió turista látogatott el ezekbe az országokba.

Az idegenforgalom rádiusza egyre szélesedik, és az idegenforgalom tömegméretű áramlatába, az e téren kibontakozó versenybe *egyre újabb idegenforgalmi piacok*, fogadó területek kapcsolódnak be. Európa nemzetközi idegenforgalmát elsősorban észak–déli áramlás jellemzi. A fő turistafogadó országok (Olaszország, Spanyolország, Jugoszlávia, Franciaország) a mediterrán égövben helyezkednek el, és a legnagyobb passzív idegenforgalmi egyenleggel rendelkező országok, ahonnan tehát a legtöbb turista megy külföldre, elsősorban az északi országok, a Német Szövetségi Köztársaság és Anglia. Az utóbbi időben azonban erősödött a nyugatról keletre irányuló turistaforgalom is. Ez részben összefügg a nyugat-európai országok lakossága részéről növekvő érdeklődéssel a kelet-európai szocialista országok iránt, másrészt új üdülőterületek létrehozásával, például Jugoszláviában, Bulgáriában és Romániában. Ezzel egyidejűleg nőtt a keletről nyugatra irányuló turizmus is, ami elsősorban a szocialista országokban bekövetkezett életszínvonal-emelkedéssel és a nemzetközi feszültség enyhülésével függ össze.

A nemzetközi turizmus szempontjából földrajzi helyzetük, klímájuk, nagyságuk és különböző egyéb tényezők következtében az egyes országok helyzete rendkívül eltérő. Az alábbiakban ezért kiragadott példaként csak Magyarország vonatkozásában mutatom be az utóbbi évek fejlődésének néhány jellemvonását. Ez jelez bizonyos általános tendenciákat is, de ebből még nem lehet arra következtetni, hogy a fejlődés üteme és iránya teljesen azonos a különböző európai vagy akár csak a különböző európai szocialista országokban. Habár hazánk rendelkezik bizonyos előnyökkel más országokhoz képest (például a Balaton Európa legnagyobb melegvízű tava), idegenforgalmi szempontból nem tartozik a kiemelkedő helyet elfoglaló országok közé, és természeti adottságai következtében távlatilag sem veheti fel a versenyt a nemzetközi turizmus szempontjából élen járó országokkal. Ennek ellenére hazánk nemzetközi idegenforgalma a hatvanas évek elejétől gyors ütemben fejlődött. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy az európai szocialista országok nagy része kölcsönösen eltörölte a vízumkötelezettséget, és a tőkésországok vonatkozásában is a beutazást jelentősen könnyítő intézkedéseket hoztak (a vízumok gyorsabb kiadása, a vízumok kiadása a

határokon stb.). Ezeken túlmenően azonban a magyarországi idegenforgalom növekedésében is része van a nemzetközi turizmus gyors növekedése világméretű tendenciájának. Így Magyarországra 1973-ban több mint 7 millió külföldi érkezett, ebből csaknem 4 millió turista volt. Ugyanebben az évben Magyarországról több mint 2 millió fő, azaz a 15 évesnél idősebb népesség majdnem 25%-a utazott külföldre.

Az idegenforgalom rohamos növekedése megállíthatatlan folyamat. Zavartalanságának biztosítása, ésszerű irányokba történő terelése, több viszonylatban a forgalom növekedése nemcsak az idegenforgalommal hivatásszerűen foglalkozó szervek problémája, hanem mindinkább a kormányok gondja is, arra való tekintettel, hogy az idegenforgalom óriási igényeket támaszt a legkülönbözőbb vonatkozásokban, mindenekelőtt az infrastruktúra fejlesztésével kapcsolatban (közutak, szállodák, üdülőövezetek stb.). Számítani lehet arra, hogy az európai országok közötti feszültség további csökkenésével, az európai biztonsági rendszer körvonalainak a kialakulásával, a gazdasági kapcsolatok fejlődésével együtt tovább fog növekedni az idegenforgalom is Európa két része között.

Az idegenforgalom fejlődése rendkívül sok tényező függvénye. Az együttműködés e téren is igen nagy számú különböző problémát vet fel. Különös gondot kell ezért fordítani arra is, hogy a felmerülő problémák milyen sorrendben oldhatók meg. Célszerű előtérbe állítani azokat, amelyeknél a leggyorsabban lehet eredményt elérni. Később, részben a politikai viszonyok alakulásától függően, részben a növekvő idegenforgalom tapasztalatai alapján, a távolabbinak látszó kérdések is megoldhatók.

A megoldandó kérdések szabályozására is többféle lehetőség kínálkozik. A legegyszerűbb, de egyúttal legkevésbé átfogó mód az, ha minden ország külön-külön szabályozza a megoldásra váró kérdéseket, a szabályozást nemzetközi konzultációk útján bizonyos mértékig összehangolva.

A problémák átfogóbb rendezését szolgálhatják a sokoldalú egyezmények, amelyek akár egész Európára vonatkozóan, akár pedig csak az adott kérdésben érdekelt európai országok között szabályozzák az idegenforgalom elősegítésére hivatott intézkedéseket. A továbbiakban azokat a problémákat körvonalazom, amelyek megoldására a következő évek során törekedni lehet.

a) Az utazási formalitások egységesítése: A megnövekedett turistaforgalom következtében sok határállomáson napról napra fokozódik a torlódás. Ez különösen a legforgalmasabb határátkelőhelyeken érezhető, valamint a repülőtereken, ahol az óriási repülőgépek forgalomba állítása révén egyszerre több száz utas érkezik egy-egy géppel. A formalitások egyszerűsítésének és gyorsításának elsőrendű előfeltétele egységesítésük:

– felmerülhet az útlevelek formájának az egységesítése. Már önmagában ez is egyszerűbbé tenné a határszolgálatban dolgozók számára az útlevelek ellenőrzését. Emellett ez az előfeltétele az útlevélvizsgálat egy későbbi szakaszban történő gépesítésének is;

– csökkentheti a határátkelőhelyeken mutatkozó torlódást a vámeljárás egységesítése is. Ez nem teszi szükségessé az egyes országok konkrét vámtarifáinak az egységesítését. A lényeg az, hogy a turista előre ismerje a vámeljárás rendszerét, ez pedig csak akkor érhető el, ha a vámeljárás az európai országokban egyforma;

– a pénzbeváltást gyorsítaná a már néhány ország által bevezetett európai utazási

csekk általános alkalmazása; e csekket a turisták saját országaikban szerezhetnék be és bárhol felhasználhatnák fizetési eszközként.

b) Az ifjúsági turizmus: Az ifjúság természetes érdeklődése, kalandvágya következtében és annak eredményeképpen, hogy a turizmus többé nem a gazdagok kiváltsága, ma az ifjúság világszerte a legintenzívebben utazó korosztály. Figyelembe kell azonban venni az ifjúsági turizmus specifikus vonásait. A fiatalok anyagilag szerényebb lehetőséggel rendelkeznek, s emiatt elsősorban olcsóbb közlekedési eszközöket, egyszerűbb szálláshelyeket, ugyanakkor gazdagabb programokat, sokrétű társaságot, ismeretszerzési lehetőségeket keresnek. Az ebből adódó problémát még fokozza az, hogy a tanuló ifjúság főként csak az iskolai szünidőkben, tehát az idegenforgalmi főszezonban utazhat, amikor kedvezmények nyújtása gazdasági szempontból okoz nehézségeket. Az ifjúság speciális problémái tehát mindenképpen indokolják az európai országok összehangolt vagy közös cselekvését az ifjúsági turizmus fejlesztése érdekében:

– a kívánt célok elérésének egyik eszköze nemzetközi ifjúsági táborok létrehozása valamennyi európai országban, ahol a fiatal turisták igényeiknek megfelelő olcsó szálláshoz és programhoz juthatnak hozzá. Néhány európai szocialista és tőkésország tapasztalatai egyaránt igazolják e módszerek eredményességét;

– a könnyebb és olcsóbb közlekedést elősegítheti egységes ifjúsági utazási igazolványok bevezetése. Ezek a közlekedésben nyújtható kedvezményeken kívül lehetővé tehetnék a nemzetközi ifjúsági táborok igénybevételét és egyéb olyan kedvezmények nyújtását (például múzeumok, kultúresemények látogatásánál stb.), amelyek megkönnyítik azt, hogy a fiatalok megismerkedjenek más országok nevezetességeivel;

– az idegenforgalmi propagandában is célszerű volna külön figyelembe venni az ifjúság specifikus igényeit a kínálkozó programok és nyújtott kedvezmények jobb megismertetése érdekében.

c) Az idegenforgalmi szolgáltatások egységesítése: Nagymértékben elősegítené az idegenforgalom fejlődését a szolgáltatások egységesítése, ez is az európai országok összefogását igényli. Az idegenforgalom egyik sajátossága, hogy a turista olyasmit vásárol, amit előre nem vagy csak felületesen ismer, és amit nem tud kicserélni. A szolgáltatások egységesítésével a fő cél az, hogy bizonyos szolgáltatások egységes megjelölése azonos tartalmat és színvonalat jelentsen:

– a szállodai árak Európában az elmúlt évek során közelebb kerültek egymáshoz, és ezért ebben a vonatkozásban már lehet bizonyos egységességről beszélni. Abból a meghatározásból azonban, hogy „első osztályú szálloda", alapjában csak arra lehet következtetni, hogy a szoba ára valószínűleg 15–20 dollár körül mozog, s nem derül ki, hogy a szálloda a város szívében vagy valamelyik csendes övezetében fekszik-e, van-e uszodája vagy nyújt-e más sportolási lehetőséget, talál-e a vendég televíziót a szobájában, milyen mértékben beszéli a személyzet a világnyelveket stb.;

– hasonló problémák merülnek fel az étkezéssel kapcsolatban. A kevésbé jártas turista nem tudja, hogy a teljes ellátás napi hányszori étkezést ölel fel, az ital benne foglaltatik-e az árban, hogy a kiszolgálásért külön kell-e fizetni stb.

Az egységes szállodai osztályozás megteremtésére voltak már kísérletek. Az UIOOT évek óta szorgalmazza egy nemzetközi szállodai osztálybesorolási rendszer elfogadását. Ezt a tervet egy sor idegenforgalmi szervezet támogatja, de egyelőre még nem fogadták el a szállodák szövetségei.

Az elmúlt évek vitái tükrében az UIOOT 1971. évi közgyűlésén olyan megállapodás született, hogy a továbbiakban a megoldás lehetőségeit elsősorban regionális szinten keresik. Ez a regionális megközelítés mindenekelőtt Európában volna időszerű, mivel az idegenforgalomban a legnagyobb tradícióknak és egyben a világturizmus legnagyobb részének színhelye is Európa. Megjegyzendő, hogy az UIOOT által javasolt szállodai osztálybesorolási normákat egyes európai országok már alkalmazzák.

A szolgáltatások egységesítése a szállodai osztályozáson túlmenően különösen a következő területeken lenne még célszerű:

– étkezés – elsősorban a szolgáltatások mennyiségét illetően, de minőség szerinti kategorizálással is kombinálva;

– bizonyos közlekedéssel összefüggő illetékek és bérleti díjak egységesítése (a repülőtéri illetékek egységes beépítése a repülőjegyek árába, az autókölcsönzés feltételeinek az egységesítése, a repülőterek közötti, illetve a repülőterek és a városközpont közötti szállítási díjak egységesítése stb.);

– egyes speciális idegenforgalmi szolgáltatások fogalmának és tartalmának az egységesítése (például városnézéssel, idegenvezetői tevékenységgel összefüggő szolgáltatások).

d) Balesetbiztosítás és egészségügyi ellátás: Európa nagyobb részén rendezetlen probléma a turistákat ért balesetek miatt, illetve az egyéb okból sürgőssé váló (például orvosi beavatkozás során felmerülő) költségek fedezése. A külföldi turistának ilyen esetekben általában meg kell fizetnie az elsősegélynyújtás, illetve a kórházi kezelés összes költségét. Mivel ezek a költségek igen magasak lehetnek, anyagilag is nehéz helyzetbe hozhatják a beteg vagy balesetet szenvedett turistát. A társadalombiztosítás az ország határain túl általában nem érvényes. Ebből a szempontból nagy előrelépést jelentett az a tény, hogy a szocialista országok egymás között egészségügyi egyezményeket kötöttek, amelyek baleset vagy sürgős orvosi beavatkozás esetén kölcsönösen előírják az állampolgárok ingyenes egészségügyi ellátását. A szocialista és az európai tőkésországok között nincsenek ilyen egyezmények. Egyes nyugat-európai országok között azonban érvényben vannak olyan megállapodások, amelyek, esetenként eltérő feltételek mellett, kedvezményeket biztosítanak balesetek vagy más okból szükségessé váló egészségügyi ellátás esetén.

A kérdés egységes rendezése óriási jelentőségű lenne, célszerű volna ezért ezt az európai országok sokoldalú megállapodásával szabályozni. Egy ilyen megállapodás előírhatná a külföldi turisták kölcsönösen ingyenes elsősegélyben részesítését és egészségügyi ellátását mindaddig, amíg az illető hazautazásra alkalmas állapotba nem kerül (tehát utókezelésre, szanatóriumi pihenésre nem terjedne ki). A megállapodás rendezhetné az államok közötti utólagos elszámolás elveit és rendszerét. Elképzelhető a probléma olyan megoldása is, hogy a külföldi turisták az egyes országokban érvényes társadalombiztosítási kedvezményeket vehetnek igénybe, és a különbözetet a társadalombiztosítási intézmények számolnák el egymás között.

Külön rendezést igényel a járványok fellépése esetén felmerülő anyagi problémák rendezése. A járványokkal kapcsolatban az ENSZ Egészségügyi Világszervezete (World Health Organization – WHO) a hírszolgálatot már megszervezte. Nemzetközi rendezésre vár azonban az, hogy a járványok miatt lezárt területeken a külföldi turisták teljes ellátását a fogadó ország biztosítsa-e.

e) Az autóklubok szorosabb együttműködése: Az autós turizmus Európában máris rendkívül nagy és egyre növekvő súlyt képvisel. Európában az autón utazó turisták aránya meghaladja az összes turisták felét, és több viszonylatban ennél jóval magasabb. 1971-ben például Csehszlovákiába a turisták 55, Magyarországra 68, Olaszországba 75, Hollandiába 89, Ausztriába 87, Jugoszláviába 94%-a autón érkezett. Az autós turizmus kiszolgálására már egyre nagyobb súlyt fektetnek minden országban. Ezt jelzi az úthálózat fejlődése, az utak menti motelek és éttermek számának a növekedése, a campingtáborok kifejlődése. A balesetekből adódó károk anyagi fedezetét ugyancsak megoldják a nemzetközi biztosítási megállapodások.

Nem egyöntetűen rendezett azonban a közvetlen segélynyújtás az autós turisták részére baleset vagy a jármű meghibásodása esetén. Az autóklubok általában biztosítják az említett szolgáltatásokat, de csak tagjaik és azon külföldi autóklubtagok részére, akik hitellevéllel rendelkeznek. A hitellevél hatálya rendszerint kiterjed a sérült gépkocsi hazaszállításával, az utasok kórházi kezelésével, jogi képviseletével és más közlekedési eszközzel való hazaszállításával kapcsolatos kiadásokra az előre meghatározott kereteken belül. Egyes országokban az országúti segélyszolgálat díjtalan igénybevételének a lehetőségeit is egyre inkább a hitellevél felmutatásához kötik.

Az autóklubok egymás között külön e célra szóló egyezmények kötésével igyekeznek biztosítani, hogy tagjaik a külföldi utazások esetében felsorolt szolgáltatásokat igénybe vehessék, de ezeket az egyezményeket még nem minden ország között kötötték, meg és feltételeik is különbözőek. Célszerű volna ezért az autóklubok együttműködését kiszélesíteni és egész Európára vonatkozóan egységesíteni a szolgáltatásokat, hogy a turisták előre tudják, miben számíthatnak az autóklubok segítségére. Ha ez az egységesítés megvalósul, akkor felmerülhet egy multilaterális hitellevél alkalmazására irányuló egyezmény megkötésének a lehetősége is. E hitellevél egyformán érvényes volna az összes európai országban.

Mivel országonként igen eltérő az autóklubok szervezete és jellege (egyesek magánklubok, mások állami támogatással működő intézmények, ráadásul nem mindegyik foglalkozik segélynyújtással), elképzelhető, hogy az említett feladatok megoldását az államok vállalják magukra, esetleg nem saját intézményeik útján, hanem olyan intézmények megbízásával, amelyek e feladatoknak eleget tehetnek. Erről is az összes európai országnak közösen kellene megállapodnia.

f) Az idegenforgalmi propaganda fejlesztése: A turizmus fejlődésének, más országok jobb megismerésének fontos előfeltétele az idegenforgalmi propaganda fejlesztése és e téren a nemzetközi együttműködés szélesítése. Figyelembe kell venni, hogy a propaganda fejlettsége országonként rendkívül különböző már csak amiatt is, hogy az idegenforgalomban kialakult tradíciók is különbözőek. Nem elhanyagolhatók a nyelvi problémák sem, a többi között abban a vonatkozásban, hogy a világnyelvek mellett több gondot kellene fordítani a kisebb országok nyelvén megjelenő propagandaanyagok előállítására és terjesztésére.

A propaganda terén való együttműködés feladata lehetne azoknak a szabályozásoknak a népszerűsítése, amelyek egységesítésére megfelelő együttműködés esetén sor kerülne (például szállodai kategóriák, egészségügyi szabályok stb.). A szélesebb körű nemzetközi együttműködést az európai országok között az is indokolja, hogy a más kontinensekről Európába érkező turisták általában több országot is meglátogat-

nak, körutazást tesznek. Célszerű ezért körükben több országot felölelő régiókat is propagálni. Erre már példát nyújtottak az alpesi és a Duna-menti országok. Az utóbbiak például 1971-ben adták ki a közös kiadványt, amelyben a nyolc Duna-menti ország társadalmi rendszerétől függetlenül együttesen szerepel. Hasonlóképpen elképzelhető a földközi-tengeri vagy a balkáni országok együttes fellépése is. Az ilyen, Európa egyes régióira vonatkozó közös propaganda egyébként ma már az egész világnak szól, mivel az Egyesült Államokból érkező turisták mellett egyre több japán, ausztrál, dél-amerikai és más turista keresi fel földrészünket. A közös propaganda feltételezi a közös terjesztést és azt, hogy a tengerentúli információs irodákban közösen vagy kölcsönösen terjesszék a közös kiadványokat és szervezzék meg az információszolgáltatást a többi érintett országra vonatkozóan is.

***

Ha az idegenforgalom nem sorolható is a gazdasági kapcsolatok legfontosabb ágazatai közé, szerepe aligha becsülhető túl az emberek közötti kapcsolatokban. A külföldön tett látogatások felmérhetetlen jelentőségűek egymás országainak, viszonyainak a jobb megértése szempontjából, és nem kis mértékben hozzájárulhatnak Európa népeinek a közeledéséhez.

STATISZTIKA

Az európai országok gazdasági együttműködésében talán nem elsőrendű tényező az együttműködés a statisztika terén, jelentősége mégsem lebecsülhető. A szorosabb statisztikai együttműködés rendkívül fontos szerepet játszhat a gazdasági folyamatok reális megítélésében és ezért a gazdasági együttműködés lehetőségeinek a feltárásában is.

Az európai országok statisztikusainak együttműködése nem újkeletű, hiszen ma már az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében több évtizedes tradíciói vannak. Nem kis erőfeszítések történtek annak elősegítésére, hogy reálisan összehasonlíthatóvá váljanak az európai országokban lezajló gazdasági és társadalmi folyamatok. Ennek ellenére a statisztika terén kínálkozó együttműködési lehetőségek még igen nagyok.

E téren a legfontosabb feladat: további erőfeszítések kifejtése annak érdekében, hogy az Európában lezajló gazdasági folyamatok összehasonlíthatókká váljanak. Ez mindenekelőtt a külkereskedelemre vonatkozik, de érvényes a gazdasági élet többi területére is. Az egyik probléma abból adódik, hogy külkereskedelmi forgalmukat a nyugat-európai országok a SITC nómenklatúra alapján, míg az európai szocialista országok saját nemzeti nómenklatúrájuk, illetve a KGST-nómenklatúra alapján rendszerezik. Az összehasonlítás egyik feltétele megfelelő átszámítási kulcsok kidolgozása és alkalmazása, valamint a legfontosabb folyamatok számbavétele mindkét rendszer alapján. Hosszabb távlatban azonban felmerülhet az a gondolat is, hogy megszűnjék a külkereskedelmi statisztikában ez a kettősség, és közös alapra helyezzék a két országcsoport külkereskedelmi statisztikáját.

Igen hasznosnak bizonyultak azok az eddigi munkálatok, amelyek két-két ország gazdasági életének az összehasonlítására irányultak. Ezek a monográfiaszerű tanul-

mányok – elkészítésük sokszor egész éveket vett igénybe – rendkívül érdekes összefüggéseket tártak fel a gazdasági színvonalban, a termelésben és a gazdasági élet struktúrájában fennálló különbségekre és a szociális viszonyokra vonatkozóan egyaránt. Ilyen összehasonlítások készültek a többi között a fogyasztásra vonatkozóan Lengyelország és Ausztria, az ipari termelés vonatkozásában Csehszlovákia és Franciaország, Magyarország és Ausztria között, valamint a fogyasztói árszínvonallal kapcsolatban Lengyelország és Franciaország között.

E tanulmányok különösen hasznosnak bizonyultak a kevésbé fejlett országok számára, mert világosan feltárták az elmaradás különböző területeit és főleg mértékét. Ezek az összehasonlítások azonban csak kezdeti munkálatoknak tekinthetők; a távolabbi perspektíva az, hogy ugyanilyen összehasonlítások készüljenek az *összes* európai ország között. Ez részben azt követelné meg, hogy minden európai ország minden más európai országgal elvégezzen egy bizonyos összehasonlítást, továbbá, hogy ez ne csak bilaterális, hanem multilaterális jellegű is legyen, levonva az ebből adódó következtetéseket. Az ily módon megindult kétoldalú összehasonlítások meggyorsítása és abba az irányba terelése, hogy előbb-utóbb sokoldalú összehasonlításra is alapul szolgáljanak, a statisztikai együttműködés egyik fő céljává válhatna.

Egy ilyen megközelítéssel szemben azt az ellenvetést lehet tenni, hogy mindez igen nagy munkát igényel, de ennek közvetlen haszna nem érvényesül a gyakorlati együttműködésben. Ez az érvelés azonban legfeljebb csak rövid távon állja meg a helyét. Hosszabb távra szóló európai együttműködés keretében a gazdaságpolitika összehangolásának alapvető feltétele a mainál jóval nagyobb tisztánlátás az országok közötti erőviszonyokat, színvonalbeli különbségeket illetően, azzal kapcsolatban, milyen különbségek állnak fenn az országok gazdasági adottságai, termelési és termelékenységi színvonala, a fogyasztás szerkezete, a lakosság és az egész gazdaság ellátottsági színvonala tekintetében.

A tisztánlátás ezekben a kérdésekben előfeltétele annak, hogy reális kép bontakozzék ki arról, mennyiben vannak az egyes országoknak kedvező vagy kevésbé kedvező adottságai a termelés különböző területein, és mely vonatkozásokban kell számítani a fogyasztási struktúra változására. (A fogyasztás szerkezete természetesen nemcsak az általános gazdasági fejlettség színvonalával függ össze, hanem a társadalmi és gazdasági rendszerrel is, ezért minden *mechanikus* összehasonlítás az egyes európai tőkés- és szocialista országok között félrevezető is lehet.) A statisztikai összehasonlítás alapvető fontosságú lehet annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az európai országok gazdasága hol és milyen mértékben egészítheti ki egymást. A probléma ilyen megközelítése tehát elsőrendű fontosságúvá teszi a statisztikai együttműködés kibővítését a hosszú távú gazdasági együttműködés szempontjából is. Az összehasonlíthatóság növelése terén különösen a következő területek fontosak:

– megállapodás egységes ágazati osztályozásban;

– egységes általános termékcsoportosítás (nómenklatúra) létrehozása;

– megfelelő híd megalkotása a nyugat-európai és a KGST-országokban alkalmazott külkereskedelmi nómenklatúra között;

– híd a szocialista országok főbb népgazdasági mérlegmutatói (nemzeti jövedelem, fogyasztás, felhalmozás stb.) és a tőkésországokban alkalmazott megfelelő mutatórendszer között;

– egységes jövedelemstatisztikai rendszerben való megállapodás.

Azokon a területeken, ahol a statisztikai rendszer eltérései különböző tradíciókkal, nem koncepcionális okokkal magyarázhatók, bátran kitűzhető végső célként a statisztikai rendszerek, csoportosítások, fogalmi meghatározások egységesítése.

Bonyolultabb a helyzet azon kérdéseknél, ahol a különbségek a közgazdasági fogalmak marxista és polgári értelmezése közötti eltérő elméleti felfogásból adódnak. Ez különösen a nemzeti jövedelemmel összefüggésben merül fel. Itt a termelés körének értelmezése, vagyis a szolgáltatások összes fajtájának a figyelembevétele, továbbá ezzel összefüggésben a jövedelmek keletkezésének a megítélésében levő eltérő elvi felfogás nehezíti a gyakorlati számítások eredményeinek az összehasonlítását. Mivel a gazdasági fejlettség színvonalát jellemző szintetikus mutatókról van szó, e problémák jelentősége nem lebecsülhető. Ilyen természetű kérdésekben egyik részről sem volna reális célkitűzés a másik fél felfogásának a megváltoztatására törekedni. E tekintetben a fő feladat a megfelelő átszámítási módszerek, hidak kialakítása a kétféleképpen végzett számítások összehasonlíthatóságának a biztosítására.

A gazdasági színvonaltól vagy a közgazdasági elméletben képviselt felfogástól függetlenül is minden ország érdeke a nagyobb tisztánlátás. Ez gazdasági szempontból nem jelent veszélyt egyik ország számára sem, és nem igényel elvi, ideológiai engedményeket.

A fentiekből adódik, melyek lehetnek a statisztika terén való további együttműködés súlypontjai:

– a hosszú távra szóló módszertani munka továbbfejlesztése annak érdekében, hogy elősegítse a statisztikai adatrendszer egységesítését vagy legalábbis összehasonlítását;

– az összehasonlító elemzések körének a kiszélesítése, mindenekelőtt az együttműködés szempontjából fontos területeken;

– megfontolható olyan kiadványok megjelentetése, amelyek nagyobb publicitást, könnyebb hozzáférhetőséget biztosítanak az európai országok statisztikai együttműködése során elért eredményeknek;

– a fenti célok megvalósítását hasznosan szolgálná az átfogó európai együttműködés a statisztikai feldolgozást elősegítő technikai bázisok jobb kihasználása érdekében. A modern számítástechnikában rejlő tartalékok ésszerű kihasználása óriási lökést adhat az európai országok statisztikai együttműködésének.

NEGYEDIK RÉSZ

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS MECHANIZMUSA ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE

Az európai gazdasági együttműködés fejlesztésére irányuló célok meghatározása után fokozott jelentőséget kap az együttműködés mechanizmusa és intézményrendszere. A kitűzött célok megvalósítása sok tekintetben azon múlik, hogy kialakul-e az együttműködés olyan mechanizmusa, rendelkezésre áll-e olyan intézményrendszer, amelynek keretében e célok elérhetők. Igaz ugyan, hogy az európai együttműködés átfogó rendszere még nem alakult ki, mégis egy sor olyan probléma érlelődik vagy érett már meg, amelyek megoldása az eddiginél nagyobb követelményeket támaszt az együttműködés rendszerével szemben. Ha e téren nem érhető el összehangolt irányelveken nyugvó előrehaladás, számolni kell azzal, hogy ez fékezőleg hathat az egész együttműködés fejlődésére.

A mechanizmussal és intézményrendszerrel szemben támasztandó követelmény nemcsak az, hogy ne fékezze a kitűzött célok megvalósítását, hanem az is, hogy aktív szerepet játsszon az együttműködés fejlesztésében. Megfelelő előrelátással kiépített mechanizmus és intézményrendszer nem kis ösztönzést jelenthet az együttműködés lehetőségeinek a feltárására, megvalósításuk előkészítésére. Sokan ugyan félnek új intézmények létrehozásától arra hivatkozva, hogy azok hajlamosak önálló életet kezdeni és elszakadni azoktól a kiinduló céloktól, amelyek elérésére létrehozták őket. Mások hajlamosak arra, hogy lebecsüljék a mechanizmus és az intézmények jelentőségét, mintha azok problémái maguktól is megoldódnának, ha megvan az együttműködés fejlesztésére irányuló politikai akarat és fennállnak a kölcsönös gazdasági érdekek. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy számos politikailag és gazdaságilag érlelődő vagy megérett lehetőség hosszú éveken át azért maradt kihasználatlanul, mert nem alakultak ki az együttműködés megfelelő csatornái, rendszerei és intézményei. Ugyanakkor sok gyakorlati politikus és elméleti közgazdász hajlamos az együttműködés rendszere és intézményei fontosságának a túlbecsülésére, gyakran túlzott jelentőséget tulajdonít nekik, és mindenekelőtt a szervezeti kérdések megoldásában látja az együttműködés fejlesztésének az útját.

Azokban az időszakokban azonban, amikor a politikai elhatározások megértek az együttműködés fejlesztésére, és a gazdasági érdekek is ebben az irányban hatnak, az együttműködés tényleges fejlődését valóban nagymértékben befolyásolja az, mennyire fejlett az együttműködés eszköz- és intézményrendszere, mennyire alkalmas arra, hogy keretében kibontakozhassanak a fennálló, de egyelőre nem realizált gazdasági érdekek.

A világgazdaság elmúlt negyedszázadbeli fejlődésének fontos és az európai együttműködés jövője szempontjából megszívlelendő tapasztalata az, hogy a nemzetközi együttműködés mechanizmusának és intézményrendszerének a fejlődése nagymérték-

ben elmarad a gazdasági élet tényleges szükségleteitől. Ez a körülmény jelentősen hátráltatta a gazdasági együttműködés fejlődését, különösen a különböző társadalmi rendszerhez tartozó vagy különböző fejlettségi színvonalon álló országok között. Elég csak visszaemlékezni a következőkre:

– a Német Demokratikus Köztársasággal szemben alkalmazott diszkrimináció hosszú időn át fékezte a nemzetközi gazdasági együttműködést, néhány vonatkozásban megbénította az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága munkáját, minthogy a Német Demokratikus Köztársaság Európa szívében fekvő, iparilag rendkívül fejlett ország, és abszurddá vált az a helyzet, hogy nem vehetett részt e szervezet tevékenységében;

– a tőkés monetáris rendszer válsága világosan mutatja, hogy a Bretton Woodsban kialakult monetáris rendszer elavult, hogy a Nemzetközi Valuta Alap távolról sem alkalmas világméretekben, a világ összes országának érdekeit figyelembe véve megoldani a monetáris problémákat, ami nagymértékben késlelteti e téren a kibontakozást;

– egy sor világszervezet nem találta meg egyelőre annak formáját és módszereit, hogyan foglalkozzék behatóan az európai együttműködés kérdéseivel. Ezért e kérdések háttérbe szorultak azon a címen, hogy amúgy is feldolgozásra kerülnek a világszervezetek keretében, ott viszont egyéb problémák miatt nem fordíthattak rájuk megfelelő figyelmet;

– az ENSZ rendszeréhez tartozó kormányközi és egyéb jelentős nemzetközi szervezetek tapasztalata is azt mutatja, hogy az erőviszonyokban bekövetkező változások nagy késéssel érvényesülnek e szervezetek tevékenységében. A késedelem aránylag kisebb a szervezetek tevékenysége prioritásának a megállapításában, nagyobb a szervezetek vezető testületeinek összetételét illetően, és a legnagyobb a nemzetközi apparátusok összetétele terén;

– az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága, elsősorban az európai tőkésországok ellenállása miatt, fennállásának első két évtizedében nem foglalkozott a legdinamikusabban fejlődő feldolgozó ipar terén való együttműködés kérdéseivel, és tevékenységének az arányaiban ma sem tükröződik a különböző ágazatok tényleges gazdasági jelentősége;

– a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődése igen sok területen vetette fel közös vállalkozások létrehozásának a szükségességét. Ezek hol lazább, hol szorosabb gazdasági kapcsolatokat igényelnének a bennük részt vevő országok vagy azok vállalatai között. Nem alakultak azonban még ki azok a módszerek és intézmények, amelyek e közös vállalkozások, közösen folytatandó gazdasági tevékenységek kereteit alkothatnák, elsősorban azért, mert különböző társadalmi és gazdasági rendszerű országok vállalatainak az együttműködéséről van szó;

– az intézményrendszer fejlesztésében mutatkozó késést mi sem példázza jobban, mint az, hogy ez a késés az egyes integrációs csoportosulásokon belül is jelentkezik. Az EGK-ban is, a KGST-ben is felmerült annak szükségessége, hogy bizonyos feladatok megoldására különböző országok vállalatai egyesítsék erőiket. Az EGK keretén belül azonban mindmáig nem alakult ki az „európai vállalat" létrehozásának a módja, s a KGST-n belül sem bontakozott ki világosan, hogy melyek a közös vállalatok vagy vállalkozások létrehozásának a legcélszerűbb formái és intézményei.

A példák hosszú sorával lehetne bizonyítani, hogy az együttműködés mechanizmu-

sának és intézményrendszerének a fejlődése alapjában rendkívül nagy késést mutat a ténylegesen kibontakozó gazdasági együttműködés lehetőségeivel szemben.

Habár az intézményrendszer késése általánosan jellemző, ez alól vannak rendkívül fontos kivételek. Ezek annál is inkább figyelemre méltók, mert világosan mutatják, hogy vannak olyan időszakok és helyzetek, amelyekben az együttműködés rendszerének a megtervezése, intézményeinek a létrehozása messze megelőzheti az együttműködés tényleges fejlődését, és magában is döntő szerepet játszhat az együttműködési folyamat meggyorsításában:

– a második világháború után Bretton Woodsban elhatározott nemzetközi monetáris és kereskedelmi rendszer kialakítása, az ezt elősegítő intézmények létrehozása a háborút követő időszakban nagy szerepet játszott a tőkésországok gazdasági fejlődése és együttműködése szempontjából;

– a KGST létrehozása 1949-ben ugyancsak történelmi szerepet játszott az európai szocialista országok gazdasági fejlődésében, a szocialista világrendszer megerősödésében;

– az 1957-ben aláírt Római Szerződés és az EGK ennek alapján kiépült intézményrendszere is kulcsfontosságú volt a legerősebb nyugat-európai országok együttműködése szempontjából.

Mindez arra vall, hogy olyan esetekben, olyan időszakokban, amikor történelmileg megérik annak a szükségessége, hogy az országok bizonyos csoportjai egymással a korábbinál szorosabb együttműködésre lépjenek, döntő jelentőségűvé válik az együttműködés elveinek a kikristályosítása, eszköz- és intézményrendszerének a megteremtése.

Az összeurópai gazdasági együttműködést ma ebből a szempontból az jellemzi, hogy az együttműködés elősegítésére irányuló politikai akarat minimuma megvan, az együttműködés hívei és ellenfelei között folyó küzdelemben az együttműködés hívei várhatóan teret nyernek, a gazdasági kapcsolatok kiszélesítésére irányuló politikai szándék egyre határozottabbá válik. Ugyancsak megvan a gazdasági együttműködéshez fűződő érdekek minimális szintje. A kölcsönös gazdasági érdekeltség egyre fokozódik a szocialista országok dinamikus fejlődése, a tőkés világgazdaságban mutatkozó egyenlőtlen fejlődés, az élesedő világméretű verseny következtében. Az összeurópai gazdasági együttműködés mechanizmusa és intézményrendszere azonban távolról sincs összhangban azzal a fejlődéssel, amely az utóbbi években az európai gazdaságban és az együttműködésre irányuló politikai akaratban, valamint a gazdasági érdekeltség vonatkozásában végbement. Az együttműködés mechanizmusának és intézményrendszerének a mai állapota inkább fékezi, mint elősegíti ezt az együttműködést.

Ha elfogadjuk kiindulópontul azt, hogy az európai országok gazdasági együttműködésében új szakasz következik, hogy nem túl távoli idő múlva napirendre kerülhet az európai együttműködés új, átfogó rendszerének a kialakítása, akkor célszerű megvizsgálni, milyen szempontokat kell követni az együttműködés mechanizmusának és intézményrendszerének a továbbfejlesztésében. Természetesen nem arról van szó, hogy az eddigi fejlődéstől teljesen elszakadva az együttműködés vadonatúj mechanizmusát vagy intézményrendszerét kell kiépíteni, hiszen az eddigi fejlődés során kialakultak már értékes tapasztalatok és fontos intézmények. Ugyanakkor számolni kell olyan illuzórikus nézetekkel is, amelyek az elmúlt időszak nagy horderejű változásait

figyelmen kívül hagyva egyszerűen be kívánják illeszteni a szocialista országok közreműködését vagy megnövekedett szerepét a nyugati tőkés körök által vezetett intézményekbe. A kérdés mindenképpen új, friss szemmel történő megközelítést igényel.

I. AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ÉS TŐKÉSORSZÁGOK EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK MECHANIZMUSA

A kelet–nyugati gazdasági együttműködés mechanizmusát ma mindenekelőtt a külkereskedelemben érvényesülő hagyományos módszerek alkalmazása jellemzi. Az utóbbi években ez új elemekkel is kiegészült, minthogy nagyobb szerepet kaptak a gazdasági együttműködésnek a hagyományos külkereskedelmen túlmenő konstrukciói, például az ipari kooperáció, a tudományos-műszaki együttműködés. Az együttműködés mechanizmusa ezekhez az új elemekhez spontán módon igazodott, és sok új módszert is napvilágra hozott. Ezek azonban nem hosszabb távra egyeztetett stratégia alapján fejlődtek, mint ahogy a gazdasági együttműködést sem ez jellemezte. Ha azonban az összeurópai gazdasági együttműködés az európai kormányok tudatos politikájává válna, akkor ez hosszabb távra alkalmas módszereket is igényel.

Az európai szocialista és tőkésországok gazdasági együttműködése igen sok csatornán keresztül valósul meg. Ezért e helyütt csak azokat az általános irányelveket lehet áttekinteni, amelyek az együttműködés mechanizmusának fejlesztése során követhetők. Az európai együttműködés átfogó rendszerének a kialakítása stratégiai jellegű, hosszú időre szóló elhatározás, és ezért az együttműködés módozatait érintő szempontok is hosszabb távra szólnak.

Ha abból indulunk ki, hogy az európai országok egyértelműen elhatározzák: hosszú távon is gazdasági kapcsolataik bővítésére törekednek, akkor egyre szélesebben kell az együttműködés olyan módszereit alkalmazni, amelyekben több a tudatos elem és kisebb a rövid távú piaci impulzusok szerepe. A stratégiai követelményeket meghatározva nem egyszerűen a piaci helyzet pillanatnyi alakulásából kell kiindulni, hanem abból, hogyan ítélhetők meg hosszabb távra a gazdasági fejlődés és együttműködés lehetőségei. Ezzel függ össze az is, hogy az együttműködés lehetőségeinek a feltárásakor nem elsősorban a már kialakult termelőapparátus, a meglevő kapacitások jobb kihasználására, hanem a létrehozandó új kapacitások összehangolt fejlesztésére kell törekedni, az együttműködés lehetőségeit elsősorban a jövő gazdasági fejlesztésével összefüggésben keresve.

Különösen nagy, mondhatni katalizátor szerepet kaphat a gazdasági fejlődésre vonatkozó prognózisok készítésében való együttműködés. Lehet, hogy ez először nem lesz több, mint szélesebb körű véleménycsere a gazdasági fejlődés várható tendenciáiról, de egy magasabb fokon átalakulhat szorosabb együttműködéssé a közös prognózisok készítése terén. Megjegyzendő, hogy a közös munka a prognosztizálás terén a KGST-országok együttműködésének is egyik legfontosabb vonása, amelynek megvalósításában a KGST-országok a szocialista gazdasági integráció Komplex Programjának elfogadása során egyeztek meg.

Az együttműködés hosszú távú jellegéből adódik, hogy növekednie kell a hosszú lejáratú megállapodások szerepének, elsősorban két-, de egyes esetekben sokoldalú

alapon is. A konkrét megállapodások mellett növekvő szerepet kaphat az a tevékenység, amelynek célja nem konkrét megállapodások kötése, hanem konzultációk folytatása bizonyos közös érdekű kérdésekről. Ezek a két- vagy sokoldalú konzultációk vonatkozhatnak egyes területeken az országok által követett fejlesztési politika ismertetésére, valamint a fejlesztési együttműködés lehetőségeinek a megvitatására. Az ilyen természetű konzultációk akkor is rendkívül hasznosak lehetnek, ha nem vezetnek konkrét megállapodásokra, hanem csak azt teszik lehetővé, hogy a kormányok jobban figyelembe vegyék más európai országok gazdaságpolitikáját. Nem kis előrehaladást jelentene, ha ezek a konzultációk nem esetiek, hanem rendszeresek volnának, és ily módon mind több területen az együttműködés tartós vonásává válnának.

Az együttműködés mechanizmusának a fejlesztésével összefüggésben le kell vonni a megfelelő következtetéseket abból, hogy a gazdasági kapcsolatok jellege változóban van, egyre komplexebbé válik. Az ismeretlen vevő számára termelt áruk piaci cseréjén nyugvó hagyományos külkereskedelmen túlmenően bővülnek a termelési kapcsolatok, sőt egyre szélesebb körben valósulnak meg olyan együttműködési formák, amelyek átfogják a kutatás, a fejlesztés, a termelés és a külkereskedelem teljes ciklusát. A komplexitás tendenciája megnyilvánul abban is, hogy az együttműködés sok esetben nemcsak egyes vállalatok között valósul meg, hanem egész ágazatokat fog át.

Ez utóbbi esetben azonban olyan mechanizmus kialakítására van szükség, amely rendszerében is megfelel e követelményeknek.

A fenti szempontokból és az elmúlt évek során szerzett tapasztalatokból adódik néhány következtetés a kapcsolatok szintjére vonatkozóan.

A kapcsolatok fejlesztésére egyaránt szükség van a kormányok, az üzleti élet különböző szervezetei (gazdasági és műszaki érdekképviseletek stb.) szintjén és a vállalatok között. Világjelenség, hogy az államok szerepe a gazdasági élet irányításában nő. A kapcsolatok konkrét rendszerében azonban számolni kell a tőkés- és a szocialista országok társadalmi és gazdasági rendszerének adottságaival, és ezekből kiindulva kell meghatározni, milyen szerepük lehet az államoknak a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében. A kormányok szerepe mindenekelőtt a következő vonatkozásokban fokozódik:

– jelentős lépéseket tehetnek a kereskedelem és a gazdasági kapcsolatok zavartalan fejlesztése előtt álló, ágazatonként és időszakonként különböző akadályok elhárítására;

– hatékony intézkedéseket hozhatnak az együttműködés kereteinek meghatározására és bővítésére. Ilyen keretek például azok a tudományos-műszaki egyezmények, amelyek hiányában a különböző nemzeti intézmények között nehezen alakulnak ki a közvetlen kapcsolatok;

– a fenti közvetett szerep mellett – ahol tehát az államok csak az együttműködés szabályait és kereteit rendezik – a kormányok közvetlen lépéseket is tehetnek az együttműködés fejlesztésére. Ez különösen a külkereskedelemben időszerű, ahol a tőkésországok gyakorlatában is egyre szélesebb körűek azok az állami intézkedések, amelyek a gazdasági kapcsolatok fejlesztését hivatottak elősegíteni (például kiállítások rendezése, kereskedelmi kirendeltségek létesítése stb.);

– némely kivételes esetekben az államok közvetlen felelősséget is vállalhatnak az együttműködés szervezéséért és irányításáért. Ez különösen ott időszerű, ahol a kérdés hordereje ezt szükségessé teszi (például az atomenergia békés felhasználása, nemzetközi gázvezetékek létesítése).

Nagy jelentősége van a gazdasági kapcsolatokat elősegítő és támogató üzleti és társadalmi szervezetek közötti kontaktusoknak. A gazdasági kapcsolatok túlnyomó része mégis a vállalatok és más gazdálkodó egységek között jön létre, többnyire akkor is, ha egyébként az állam és más szervezetek közvetlenül is szerepet vállalnak az együttműködés létrehozásában vagy szervezésében. Az állami és vállalati szinten párhuzamosan fejlődő kapcsolatok rendszerével összefüggésben számolni kell azzal is, hogy különösen a bonyolultabb, több szervezet tevékenységének összehangolását igénylő együttműködés esetében az együttműködés szintje országonként is más-más lehet. A szocialista és tőkésországok eddigi kapcsolatai azt mutatják, hogy nem akadályozza az együttműködést, ha egyes konstrukciókban más jellegű intézmény viseli a felelősséget.

Számolni kell azzal, hogy párhuzamosan fejlődnek a bilaterális és a multilaterális kapcsolatok. Államközi szinten nagymértékben nő a sokoldalú együttműködés szerepe; ez kevésbé áll a gazdálkodó egységek együttműködésére. A KGST-országok tapasztalata azt mutatja, hogy az együttműködés kereteit megszabó államközi megállapodások gyakran sokoldalú alapon jönnek létre, de azokat tartalommal a kétoldalúan kötött vállalati megállapodások töltik ki. A sokoldalú tárgyalások és megállapodások térhódítása nem csökkenti a bilaterális kapcsolatok jelentőségét, hanem általában további lehetőséget kínálnak a bilaterálisan feltárt lehetőségekhez képest. A sokoldalú tárgyalások és megállapodások rendszerének a fejlesztése során következetesen figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy ilyen esetekben sem érdekelt minden összeurópai alapon tárgyalt kérdésben Európa valamennyi országa. Ezért a multilaterális tárgyalásokon és az ilyen megállapodásokban részt vevő államok köre feltehetően esetről esetre változik.

Mindemellett a gazdasági kapcsolatok rendszere az összes európai országot felölelő multilaterális és a két-két országra vonatkozó bilaterális kapcsolatok mellett más összetételben is fejlődhet (eltekintve most a regionális integrációktól). Itt különösen a határmenti országok közötti együttműködés fejlődésével, illetve olyan földrajzi körzetekben folyó regionális együttműködéssel kell számolni, amelyeket közös problémák kötnek össze.

A kapcsolatok rendszerével összefüggésben nemcsak az a probléma merül fel, hogy azok milyen intézmények között alakulnak ki, hanem az is, mennyire felel meg a kölcsönös gazdasági érdekeknek a fennálló kapcsolatok intenzitása. A gazdasági együttműködés adott színvonala az abban érintett személyek és szervezetek kapcsolatának bizonyos sűrűségét, intenzitását tételezi fel.

A probléma lényege, hogy az együttműködés bővüléséhez a kapcsolatok intenzitásában nagymértékű előretartásra van szükség. A kelet–nyugati gazdasági együttműködés eddigi tapasztalatai meggyőzően bizonyítják, hogy szükségszerűen sokszor évek telnek el addig, amíg a kapcsolatok kiépítéséből, intenzitásuk fokozásából konkrét együttműködés lesz. Egymás rendszerének és gazdasági adottságainak a kölcsönös megismerése, a lehetőségek feltárása még azonos társadalmi-gazdasági rendszerű országok vállalatai között, de tegyük hozzá: még egy adott országon belül működő vállalatok között is rengeteg kontaktust, konzultációt, széles körű információáramlást igényel, és ezeknek csak kis része eredményez végül is közvetlen gazdasági megállapodást. Még inkább érvényes ez a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok vonatkozásában.

Annak ellenére, hogy az európai szocialista és tőkésországok között e tekintetben az utóbbi évek során jelentős fejlődés mutatkozott, ideértve a személyes kontaktusok fejlődését, a tájékozódó jellegű utazásokat, a konferenciákat, az ismertető anyagokat is, az állapítható meg, hogy a kontaktusok intenzitása nem kellő mértékben előzi meg a gazdasági kapcsolatok elért színvonalát, nem biztosítja azt az előretartást, amely a gazdasági együttműködés jelentős bővülésének előfutáraként volna tekinthető. A gazdasági kapcsolatok számottevő fokozása tehát nélkülözhetetlenné teszi a kontaktusok intenzitásának jelentős fokozását. A kontaktusok szélesítése talán az a legfontosabb befektetés, amelyet a kapcsolatok későbbi bővülése érdekében már a legközelebbi jövőben meg kell valósítani.

Ha ezt az európai országok általánosan elismerik, akkor további lépésekre van szükség az e téren fennálló akadályok lebontása végett. Igen fontos a kérdések reális megközelítése. Azok ugyanis, akik például a vízumkényszer azonnali általános megszüntetését javasolják, nemcsak azt hagyják figyelmen kívül, hogy ez a közeljövőben nem reális cél, hanem azt is, hogy ezt megelőzően is vannak az idegenforgalom megkönnyítésében kiaknázatlan lehetőségek és tennivalók. Így például időszerű volna, ha a vízumok elbírálása és kiadása során a nyugat-európai országok ugyanolyan gyorsan és rugalmasan járnának el, mint az európai szocialista országok többsége.

A kapcsolatok intenzitásának a fokozásához, az együttműködés lehetőségeinek a feltárásához a kölcsönös tájékoztatás lényeges javítására is szükség van. Ebben a vonatkozásban rendkívül nagy az egyenlőtlenség. Nem állítható, hogy a szocialista országok illetékes gazdasági körei, különösen a külkereskedelmi kapcsolatokban kevésbé érintett szakemberei megfelelően ismerik a legfontosabb tőkésországok gazdaságát és az ott elért eredményeket. Hozzá kell tenni: ennek egyik oka az, hogy a konkurrenciától való félelem miatt a tőkésországok vállalatainak a magatartása igen különböző, számos vállalat rendkívül tartózkodó a kapcsolatok szélesítését illetően. Az egyenlőtlenség azonban mindenekelőtt abban áll, hogy a tőkésországok vállalkozóinak nagy része alig ismeri a szocialista országok tényleges viszonyait, az érvényes jogrendszert, a gazdasági élet mechanizmusát és a szocialista országok konkrét gazdasági lehetőségeit. Éppen a tájékozatlanság ad gyakran táptalajt a téves vagy tendenciózus nézetek terjedésének.

Az egyenlőtlenség lényege tehát abban áll, hogy minden hiányosság ellenére a szocialista országok szakemberei lényegesen jobban ismerik a tőkés gazdálkodás rendszerét, mint a tőkésországok szakemberei a szocialista gazdasági rendszert.

A kapcsolatok szélesítése, intenzitásuk fokozása azonban nemcsak mennyiségi kérdés, nemcsak a külkereskedelemmel közvetlenül foglalkozókat érinti; a közvetlen kontaktusok egyre szélesednek a termelők és a fogyasztók, a szállítók és a felhasználók között. Ez egyetlen országban sem valósul meg abszolút értelemben, mert ennek lehetőségei sokban függnek az egyes országok belső szabályozásától és kereskedelmi rendszerétől. Így például egyes szocialista országokban a külföldi partnerekkel közvetlenül főleg a külkereskedelmi vállalatok tárgyalnak, és viszonylag szűk körben vonják be a termelési szféra képviselőit. Egyes tőkésországokban viszont azért nehéz a közvetlen fogyasztók megközelítése, mert olyan erős, monopolizált kereskedelmi rendszer működik, amelynek megkerülésével gyakorlatilag lehetetlen vagy legalábbis teljesen gazdaságtalan a fogyasztókkal való közvetlen kapcsolat kiépítése. Mégis

megállapítható, hogy a kapcsolatok bővülése napról napra szélesebb kontaktusok kiépítését eredményezi a termelők és felhasználók között.

A kapcsolatok intenzitásának a kérdése tehát nem korlátozható a külkereskedelemben közvetlenül résztvevőkre, hanem érinti mindazokat, akik e tevékenységhez közvetve kapcsolódnak vagy valamilyen formában érintettek a gazdasági együttműködésben. Ezért annak figyelemmel kísérése, hogy kielégítő-e az együttműködésben érintett személyek és szervezetek kapcsolatának az intenzitása, és hogy időben megfelelően megelőzik-e a szélesebb körű kontaktusok a tervbe vett gazdasági együttműködést, nem lebecsülendő feladat az együttműködés mechanizmusának fejlesztésében.

A gazdasági együttműködést elősegítő kontaktusok rendszerében a kormányok és a vállalatok kapcsolatain túlmenően a korábbinál nagyobb szerepet kaphatnak olyan intézmények, illetve olyan jellegű kapcsolatok, amelyek az együttműködés problémáit más oldalról, közvetetten közelítik meg.

Igaz, hogy aránylag széles körben létesültek kapcsolatok az európai országok tudományos életének a képviselői között, mégis nagyon sok a kihasználatlan lehetőség e téren. Elsősorban azoknak a tudományágaknak lehet jelentősebb szerepük, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az együttműködéssel is összefüggő gazdasági tevékenységhez. Ilyenek például a műszaki és az azokkal összefüggő természettudományi ágak. Fellendülőben van az együttműködés a közgazdaságtudomány terén, de nagy lehetőséget rejt magában az együttműködés a társadalomtudományok sok más ágában is, például a szociológia és az ökológia vonatkozásában. A tudományos együttműködés, a különböző konferenciák és a tudósok szűkebb vagy tágabb körű összejövetelei önmagukban is elősegíthetik a gazdasági együttműködés fejlődését. Emellett abban az ütemben, ahogyan a tudomány minden európai országban közvetlen termelőerővé válik és a tudósok egyre szervezettebben kapcsolódnak be a gazdasági élet fejlesztésébe, a gazdasági folyamatok irányításába, a gazda sági együttműködés szélesedő kontaktusrendszere maga után vonja a tudományos kapcsolatok szélesedését.

A tudományos együttműködésben a személyes kontaktusoknak különös jelentőségük van. A tudomány és a technika viharos ütemű fejlődése mellett a tudomány képviselői egyre kevésbé építhetnek arra, hogy a más országokban elért tudományos eredményeket csak publikációk útján ismerjék meg.

Az európai országok gazdasági együttműködésében szerepet kaphatnak különféle társadalmi és politikai szervezetek is. A parlamenti delegációk cseréje, különböző társadalmi intézmények együttműködése ugyancsak hathatós segítséget nyújthat a kedvező atmoszféra megteremtéséhez, a bizalmatlanság csökkentéséhez, az ismeretek szélesítéséhez és objektívebbé válásához, az emberi kapcsolatok elmélyüléséhez. Érthető ezért, hogy a földrészünkön tartott politikai és társadalmi jellegű nemzetközi konferenciákon egyre nagyobb súllyal szerepelnek az európai együttműködés, közöttük a gazdasági kapcsolatok kérdései.

II. AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE

Az intézményrendszer problémáinak a megítélése során alapvető követelmény az lehet, hogy az intézményrendszer az együttműködés távlataiból kiindulva kellő időben fejlődjön olyan színvonalra, amelyen hatékonyan elősegítheti a gazdasági kap-

csolatok további bővülését. Ezért az európai gazdasági együttműködés intézményrendszerét mindenekelőtt abból a szempontból kell behatóan vizsgálni, hogy képes-e hatékony segítséget nyújtani az együttműködés fejlődéséhez.

Ezen az általános és elsőrendű szemponton túlmenően az intézményrendszer kiépítésénél figyelembe kell venni még néhány további szempontot.

a) Az európai gazdasági együttműködés intézményeinek elengedhetetlen követelménye az univerzalitás. Ez a gyakorlatban két dolgot is jelent. Az egyik, hogy azokban az összes európai ország megkülönböztetés nélkül részt vehessen. Bármelyik ország távoltartása nem egyszerűen a szóban forgó intézmény szépséghibája, hanem megbéníthatja az intézmény tevékenységét (lásd a Német Demokratikus Köztársasággal kapcsolatban az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának az esetét egészen 1972-ig).

Az európai intézmények egyetemességének emellett olyan értelmezésére is súlyt kell helyezni, hogy azok kellően figyelembe vegyék az Európában jelen levő két társadalmi-gazdasági rendszer létét. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert sok olyan intézmény működik, amely magát európainak nevezi, de vagy csak a nyugat-európai országokat öleli fel, vagy ha azokban részt vesznek is egyes szocialista országok, működésükben a fenti szempontok nem érvényesülnek megfelelően.

b) Az európai országok széles körű gazdasági együttműködésének az alátámasztása, az összeurópai együttműködés átfogó rendszerének a kiépítése előbb-utóbb autonóm európai intézményeket igényel. Az autonómia mindenekelőtt úgy értendő, hogy az európai országok együttműködésének fejlődése és az azt alátámasztó intézmények ne függjenek más intézményektől, a világ más részein felmerülő problémák ne akadályozzák az európai országok együttműködésének a fejlődését. Egyes esetekben az autonómiát nem kell végletesen értelmezni. A probléma azonban igen jellemzően merül fel az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának az esetében, amely ma az európai országok gazdasági együttműködésének egyetlen átfogó kormányközi szerve. Az EGB ugyanis az ENSZ regionális intézménye, és működésének alapvető feltételei tekintetében – ideértve például költségvetését, apparátusának a méretezését, a személyi kérdések eldöntését – teljes mértékben az ENSZ központjától függ; beszámolóit nem is közvetlenül terjeszti az ENSZ közgyűlése elé, hanem az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsán keresztül, amelynek rendkívül sokrétű tevékenységében az Európai Gazdasági Bizottság csak aránylag kis helyet foglal el. Mindebből nem feltétlenül az következik, hogy az Európai Gazdasági Bizottság váljon ki az ENSZ intézményrendszeréből, vagy mellette egy önálló, csak az európai országoknak felelős szervezet jöjjön létre. Itt most nem célom javaslatot tenni a kérdés konkrét megoldására, de azt a követelményt ebben az összefüggésben is hangsúlyozni kell, hogy az európai országok gazdasági együttműködésének szervezetei, ideértve a legfőbb kormányközi szervezeteket is, autonóm, csak az európai országok kormányainak felelős intézmények legyenek.

Az európai intézmények autonómiájának a hangsúlyozását téves volna úgy értelmezni, hogy az európai országok együttműködése bármilyen vonatkozásban más országok ellen irányul. Az elmúlt egy-két év tapasztalatai, az Egyesült Államokban mutatkozó növekvő érdeklődés a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok iránt, valamint ennek kapcsán az Egyesült Államok korábbi politikájának az átértékelése arra mutat, hogy a szocialista országok és az Egyesült Államok gazdasági

kapcsolatai a jövőben nem elhanyagolható helyet fognak kapni a kelet–nyugati kapcsolatok rendszerében. Az európai együttműködés autonómiája úgy sem értelmezhető, hogy az a fejlődő országok érdekeinek mellőzésével vagy elhanyagolásával jár. Ezeknek az államoknak a gazdasági fejlődése a világ legfontosabb gazdasági problémái közé tartozik, és ezzel szemben nem maradhat közömbös a világ egyetlen állama vagy régiója sem. Az európai országok gazdasági együttműködésében ezért kiemelkedő szerepet kell kapnia azon kérdés vizsgálatának, hogyan járulhatna hozzá az együttműködés az eddiginél hatékonyabban a fejlődő országokkal való együttműködés bővítéséhez. Ez a többi között az intézmények kapcsolatainak a bővítését is igényli, mindenekelőtt a valóban összeurópai intézmények kapcsolatát a fejlődő országok különböző régióinak az intézményeivel.

c) Az európai együttműködés intézményrendszerének a kiépítésekor tekintettel kell lenni a gazdasági együttműködéssel foglalkozó nyugat- és kelet-európai intézményekre, és az új helyzetben célszerű a mainál világosabban meghatározni ezek egymáshoz való viszonyát. Mindenekelőtt figyelembe kell venni az integrációs csoportosulásokat. Az összeurópai együttműködéssel foglalkozó intézmények nem alternatívát jelentenek az integrációs intézményekkel szemben, de nőhet szerepük az integrációs folyamat előrehaladása mellett is. Ezenkívül az összeurópai együttműködés kifejlesztendő rendszerének a szempontjait figyelembe kell venni az egyes integrációk intézményrendszerének a fejlesztése során is, amennyiben a szóban forgó európai országok valóban hatékony erőfeszítéseket akarnak tenni az integráció fejlesztése mellett az összeurópai együttműködés bővítésére is.

Az együttműködés fejlesztéséhez szükséges intézményrendszert kialakítva figyelembe kell venni az elmúlt évtizedek fejlődését és mindenekelőtt a meglevő intézményekben felhalmozott tapasztalatokat, amelyek jelentőségét ma aligha lehet túlértékelni. Mindez nem jelenti azt, hogy nem válhat egyes esetekben szükségessé új intézmények létrehozása is. Ezt azonban esetenként lehet csak megítélni abból kiindulva, hogyan lehet összeegyeztetni a meglevő tapasztalatok megőrzését és jövőbeli felhasználását azzal a követelménnyel, hogy az intézményrendszer megfelelően alkalmazkodjék az új helyzethez, az új igényekhez.

Mint minden intézményrendszer esetében, az európai intézmények esetében is különös figyelmet kell fordítani arra, hogy amennyire lehet, sikerüljön elkerülni az öncélú, bürokratikus szervezetek létrehozását. Ennek veszélye minden intézményrendszernél fennáll, és különösen megnőtt az elmúlt két évtizedben a multilaterális szervezetek vonalán. Ezért már eleve célul kell kitűzni az összes érintett intézmény működésének az állandó ellenőrzését ebből a szempontból, különösen gondot fordítva arra, hogy az intézmények önmozgása ne válhasson el az együttműködés alapvető céljaitól.

A gazdasági kapcsolatok alapja a jövőben is az országok, illetve vállalatok között fennálló kétoldalú kapcsolatok rendszere marad. A multilaterális együttműködés szerepének a fokozódása semmiképpen sem pótolhatja a kétoldalú együttműködést. Ezért kellő figyelmet kell szentelni annak a kérdésnek, mennyiben felel meg a kétoldalú együttműködés intézményrendszere a bővülő kapcsolatok által támasztott követelményeknek.

Ez a kérdés mindenekelőtt az államközi kapcsolatokat érinti, mert a vállalatok közötti kétoldalú kapcsolatok nem vetnek fel különös problémákat az intézmény-

rendszer vonatkozásában. Az államközi kapcsolatokban eddig szerzett tapasztalatok leginkább azt igazolják, hogy az egymással szorosabban együttműködni kívánó országok között célszerű megfelelő szintű kétoldalú kormányközi bizottságokat létrehozni. Ezt egyrészt az indokolja, hogy a gazdasági együttműködés egyre komplexebbé válik, a gazdasági élet mind több területét öleli fel, másrészt hogy a nyugat-európai országokban is nő az államok felelőssége a gazdasági együttműködés fejlesztéséért. Azokban a viszonylatokban, ahol ilyen bizottságok létrejöttek az európai szocialista és tőkésországok között, máris igazolódott e módszer célszerűsége. Ugyanezt bizonyítják közvetve a KGST-országok egymás között szerzett tapasztalatai is, ahol magas szintű kétoldalú együttműködési bizottságok hangolják össze és irányítják átfogóan a szocialista országok együttműködését.

A kétoldalú kormányközi bizottságok előnyei közé tartozik, hogy tovább növelik az államok felelősségét az együttműködésben, elősegítik a különböző belső intézmények közötti koordinációt, szervezettebbé és rendszeresebbé teszik az együttműködési tevékenységet, és közvetlenebb kapcsolatot biztosítanak a politikai és gazdasági vezetés között. Mindez nem azt jelenti, hogy a kétoldalú bizottságok döntik el az együttműködés konkrét ügyeit a vállalatok helyett, de áttekintik az együttműködés alakulását, ellenőrzik fejlődését, és azokon a területeken, ahol ez állami eszközökkel megtehető, hatékonyan segíthetik azt. Ez a segítség különösen szükséges a kereskedelmen túlmenő területeken, például az ipari kooperáció vonatkozásában, a tudományos–műszaki együttműködésben és bizonyos eleve állami szintű gazdaságpolitikai konzultációk folytatásában. A bizottságok hatékony segítséget tudnak nyújtani azokban az esetekben is, ahol az országok eltérő belső gazdasági rendszere következtében nem egyértelmű, hogy egy adott területen való együttműködésben kik lehetnek a legalkalmasabb partnerek. Mindennek következtében a bizottságok távolról sem csak a külkereskedelem kérdéseivel foglalkoznak, hanem ennél sokkal átfogóbban közelítik meg az együttműködés kérdéseit. Joggal nevezik ezért őket a legtöbb esetben „gazdasági és tudományos–műszaki együttműködési bizottságoknak".

Ilyen bizottságok egyelőre nem minden szocialista és tőkésország között alakultak, és rendkívül különböző vezetésük szintje is. Azon országok között, amelyek különös súlyt helyeznek az egymás közötti együttműködés fejlesztésére, mindinkább célszerűnek látszik ilyen bizottságok létrehozása és ezek viszonylag magas állami szintű vezetése. Ez utóbbi jelentősége egyrészt abban áll, hogy a gazdaságpolitika konzultálása valóban érdemi lehet, másrészt a bizottságok az országok belső gazdasági adminisztrációjában is megfelelő tekintéllyel rendelkezhetnek, s így hatékony segítséget nyújthatnak az együttműködés fejlesztéséhez.

Az utóbbi évtizedek jellemző vonása, hogy a kétoldalú együttműködés mellett egyre nagyobb teret nyer a gazdasági életben a sokoldalú együttműködés. Az ezzel foglalkozó nemzetközi szervezetek száma rendkívül megnőtt, ezért célszerű mindenekelőtt nagy vonalakban áttekinteni a nemzetközi szervezetek fejlődését. A nemzetközi szervezeteket hagyományosan két fő csoportra szokás felosztani: kormányközi és nem kormányközi szervezetekre. Korábban egyszerűnek látszott a kormányközi szervezetek körének a meghatározása, mert kiindulópontul az szolgált, hogy azokban közvetlenül a kormányok képviselői vesznek részt. Az utóbbi időben egyrészt annak következtében, hogy a tőkésországokban megnőtt az állam szerepe, másrészt az integrációs tendenciák kifejlődése folytán az elhatárolás nehezebbé vált, például olyan intézmé-

nyek esetében, mint az Európai Szén- és Acélközösség, az EURATOM, a KGST-országok vaskohászati együttműködését szervező INTERMETALL vagy a néhány szocialista országokban a mezőgazdaság gépesítését szolgáló AGROMAS stb.

Nem könnyű meghatározni a nem kormányközi nemzetközi szervezetek körét sem. Ennek kritériumai a többi között az alábbiak:

– a szervezet célja valóban nemzetközi legyen, tevékenysége legalább három országra terjedjen ki;

– az alapszabályban meghatározott körben a tagság nyílt legyen, és olyan irányítási, szervezési rendszerrel rendelkezzék, amely megakadályozza, hogy az irányításban egy nemzeti csoport dominálhon (ezért nem számítják a nemzetközi szervezetek közé azokat a nemzeti intézményeket, amelyek sorába külföldi tagokat is felvesznek);

– a tagok jogosultak legyenek a szervezet vezetőségének a megválasztására;

– a szervezet rendelkezzék olyan állandó intézménnyel, amely lehetővé teszi folyamatos működését;

– a tisztségviselők ne egyetlen ország állampolgárai közül kerüljenek ki;

– a pénzügyi alapok legalább három országból származzanak;

– e szervezetek célja nem nyereség elérése vagy elosztása (de működése sok esetben hozzájárulhat ahhoz, hogy a tagok közösen szerzett tapasztalatok alapján nagyobb nyereséget érjenek el).

Egyes könyvek * újabban a nemzetközi szervezetek harmadik kategóriájának tekintik az úgynevezett „nemzetközi üzleti szervezetek"-et. Ezen tulajdonképpen a multinacionális vállalatokat értik. Nem nemzetközi szervezetek ezek azonban még akkor sem, ha nevük mellé odakerül az „üzleti" jelző. Ez a meghatározás ugyanis elködösíti a dolog lényegét, azt, hogy alapjában a tőkekoncentráció folyamatának nemzetközi méretekben történő megvalósításáról, a monopoltőke egyik megjelenési formájáról van szó. Az a törekvés, hogy a multinacionális vállalatokat nemzetközi szervezeteknek nevezzék, részben azt szolgálja, hogy eltakarják alapvető jellemvonásaikat, másrészt azzal a törekvéssel függ össze, hogy a nemzetközi monopóliumok érdekeiket biztosítsák a nemzetközi szervezetek szférájában is.

Az elmúlt időszakban a nemzetközi gazdasági szervezetek száma gyors ütemben nőtt. Ennek oka a többi között a gazdasági élet internacionalizálódása, a technikai haladás által megkívánt koncentráció az erők és ismeretek terén, valamint az államok irányító szerepének a növekedése.

Megmutatkozik a szervezetek szaporodásának folyamatában az a törekvés is, hogy korlátozzák egyes szférákban a vezető imperialista hatalmak korábbi egyoldalú, diktatórikus szerepét. Más vonatkozásban viszont éppen ezek a hatalmak kezdeményezték olyan nemzetközi szervezetek létrehozását, amelyek lehetővé tették befolyásuk növelését e szervezetek csatornáin keresztül. A szervezetek számának a növekedésében szerepet játszott a gyarmati rendszer felbomlása és az új független államok létrejötte is. Mindemellett azonban a meglevő és különösen a nem kormányközi szervezetek túlnyomó része ma is a fejlett tőkésországokban működik, és tevékenységük zöme az ott felmerülő problémákra terjed ki.

A nemzetközi szervezetek számáról tanúskodnak az 1. táblázat adatai.

* Lásd Yearbook of International Organizations. 13. kiadás. Union of International Associations, Brüsszel 1972.

1. táblázat

A nemzetközi szervezetek számának az alakulása

Megnevezés	1956	1970
Kormányközi szervezetek összesen	132	242
ENSZ-szervezetek	17	28
Más nemzetközi szervezetek	115	214
Nem kormányközi szervezetek	985	2296
Együtt	1117	2538

Forrás: Yearbook of International Organizations. 13. kiadás. Union of International Associations, Brusszel 1972. 879. old.

A nem kormányközi szervezetek közül különösen a gazdasági és műszaki–tudományos szervezetek száma nőtt, az említett másfél évtizedben 310-ről 736-ra. Ehhez figyelembe kell venni még azt is, hogy a fent kimutatott szervezetek közül a politikai szervezetek 26%-a, a gazdasági és műszaki szervezetek közül viszont 63% folytatott aktív tevékenységet.

A nemzetközi szervezetek számának a növekedése és szerepük fokozódása részben azzal magyarázható, hogy a nemzetközi gazdasági együttműködésben folyamatosan nő a sokoldalú együttműködés jelentősége. A sokoldalú együttműködés egy része felváltja a bilaterális együttműködést (például a közlekedés bizonyos vonatkozásaiban – egységes útjelzések bevezetése stb.). Más területeken egymás mellett folyik a két- és sokoldalú együttműködés, de itt is az a jellemző, hogy a sokoldalú együttműködés hatósugara messzebb terjed, előkészíti az együttműködés körvonalait, ily módon sok tekintetben determinálja a bilaterális rendezés kereteit. Ez a tendencia jellemzi az együttműködést a kereskedelemben, a közlekedésben, az információrendszer fejlődésében stb. Léteznek olyan területek, ahol a kétoldalú együttműködés dominál, bár gazdaságilag megérett a szélesebb körű, sokoldalú együttműködés szükségessége is, de politikai okokból vagy a megfelelő intézmények hiánya következtében ez utóbbi nem fejlődött ki megfelelően. Ez a helyzet például a tudományos–műszaki együttműködés területén, vagy a Duna-menti országok sokoldalú együttműködése a Dunával összefüggő kérdések átfogó, közös rendezésére.

Az európai gazdasági együttműködési intézmények közül különös figyelmet igényel *az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága.* Ez az egyetlen európai intézmény, amelyben kormányszinten széles körű és állandó jellegű együttműködés folyik a földrész országai között. Célszerű ezért röviden áttekinteni fejlődésének főbb vonásait, tevékenységének jelenlegi állapotát, valamint azt, hogy továbbfejleszthető-e olyan intézménnyé, amely megfelelően képes betölteni az európai országok gazdasági együttműködésének legfőbb sokoldalú intézményére váró szerepet.

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága 1947-ben alakult. Kezdeti célja az volt, hogy elősegítse a második világháborút követő időben az európai országok előtt álló súlyos gazdasági problémák leküzdését, különösen az élelmiszerek, fűtőanyagok, nyersanyagok és közlekedési eszközök hiányát. Alapító okmánya értelmében az EGB feladatául a többi között a következőket tették: „Kezdeményeznie kell és részt kell vennie azokban az intézkedésekben, amelyek elősegítik az európai újjáépítésre vonat-

kozó összehangolt cselekményeket, emelik az európai gazdasági tevékenység színvonalát, fenntartják és erősítik az európai országok egymás közötti és a világ más országaihoz fűződő gazdasági kapcsolatait." *

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága olyan időben alakult meg, amikor Európa minden országa erősen érdekelt volt a háború okozta károk helyreállításában, az újjáépítés megszervezésében, az Európában rendelkezésre álló nyersanyagok és anyagi eszközök optimális felhasználásában. Életében azonban természetesen tükröződtek mindazok a problémák, amelyek később a nemzetközi feszültség éleződésére, a hidegháborúra vezettek, ezért tevékenységének kibővítésére csak akkor került sor, amikor megindult a politikai feszültség csökkenése az európai országok között. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága viszonylag széleskörűen foglalkozott az európai gazdasági együttműködés kérdéseivel, de tevékenysége mindmáig elmarad attól, hogy a szervezet valóban az európai gazdasági élet egészét átfogó szervezetnek legyen tekinthető.

Az EGB-nek megalakulása idején 18 alapító tagja volt, tekintettel arra, hogy tagjai az ENSZ európai tagállamai és az Egyesült Államok lehettek. Az alapító tagok a következők voltak: Anglia, Belgium, Belorusszia, Csehszlovákia, Dánia, Egyesült Államok, Franciaország, Görögország, Hollandia, Izland, Jugoszlávia, Lengyelország, Luxemburg, Norvégia, Svédország, Törökország, Szovjetunió, Ukrajna. Az ENSZ főtitkára azonban a bizottságba más európai országokat is meghívhatott, amelyek tehát akkor még nem voltak az ENSZ tagjai, de amelyek együttműködését hasznosnak tekintették. Ilyen alapon vett részt az EGB tevékenységében lényegében kezdettől Albánia, Ausztria, Finnország, Magyarország, Írország, Olaszország, Portugália, Románia és Svájc is.

Az EGB tagjainak száma később annak megfelelően bővült, ahogyan a különböző európai országok beléptek az ENSZ-be. Az említett országok mellett Ciprus 1960-ban, Málta 1964-ben lett az EGB tagja, 1972 óta Svájc, 1973 óta pedig Kanada is teljes jogú tagja a szervezetnek.

Az EGB tevékenységét az elmúlt időszakban rendkívüli módon hátráltatta az, hogy 1972 végéig nem univerzális szervezetként működött. Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsában 1955. december 15-én hozott határozat értelmében, amelyet az akkor erőteljesen működő amerikai szavazógépezet hajszolt keresztül, a Német Szövetségi Köztársaság, az ENSZ-tagságának hiánya ellenére is, rendes tagja lett az Európai Gazdasági Bizottságnak. Ez a tagság 1956. február 21-én lépett hatályba. A Német Demokratikus Köztársaság viszont csak 1972 végén lett az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának a tagja. Ez a körülmény nem a Német Demokratikus Köztársaság gazdasági fejlődését hátráltatta, hanem az EGB tekintélyének csorbítására vezetett, és egy sor fontos együttműködési lehetőség elmulasztását vagy lefékezését okozta, amelyek kiaknázhatók lettek volna, ha az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága valóban egyetemes, Európa minden országát felölelő szervezetként működött volna. Mindenesetre ebből a szempontból is új lehetőség nyílt 1973-tól kezdve arra, hogy az EGB jobban betöltse az európai gazdasági együttműködésben reá háruló szerepet.

Az imperialista körök által a szocialista országok ellen indított hidegháború idő-

* *Hárs Ernő:* Az Európai Gazdasági Bizottság húsz éve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968. 14–15. old.

szakában az EGB tevékenysége is nagymértékben megbénult. Ebben az időszakban az EGB különböző szakbizottságaiban lényegében megszűnt a rendszeres együttműködés Európa szocialista és tőkésországai között. Az együttműködés gyakorlatilag a szocialista, illetve a tőkésországok külön szervezeteiben fejlődött. Az EGB azonban még ebben az időszakban is bizonyos értelemben hidat jelentett Európa keleti és nyugati része között, mert az egyetlen olyan kormányközi szervezet volt, amelyben az európai kormányok képviselői évente egyszer, az EGB közgyűlésén találkoztak, és közösen megtárgyalták az európai együttműködés néhány, általuk fontosnak tartott kérdését.

Több évi stagnálás után, az ötvenes évek közepén indult meg újra az EGB fejlődése a már korábban létrehozott bizottságok működésének megélénkülésével és néhány újabb területnek az együttműködésbe való bevonásával. Ebben az időpontban tulajdonképpen az EGB bizottságai jelentették a legfontosabb találkozási pontot az európai országok gazdasági szakértői között. Ez hozzájárult a kontaktusok bővítésén keresztül a reálisabb információk szerzéséhez, egymás problémáinak a jobb megismeréséhez. Az EGB szerepe ebben az időszakban abban is állt, hogy lehetővé tette kontaktusok létesítését, kereskedelmi, sőt diplomáciai kapcsolatok előkészítését olyan országok között, amelyek képviselőinek elsősorban az EGB tárgyalótermeiben volt alkalmuk rendszeresen és hivatalosan találkozni. Ebben az időszakban tehát az EGB nem elhanyagolható szerepet játszott az európai országok közötti kontaktusok kiépítésében. Az ötvenes évek végétől kezdve tevékenysége fokozatosan, bár lassan bővült. A helyzetet több mint egy évtizeden át az jellemezte, és bizonyos mértékig az jellemzi még ma is, hogy a szocialista országok évről évre egész sor kezdeményezést tettek az EGB tevékenységének bővítésére. Hosszú időn át azonban az Egyesül Államok kormánya az EGB tevékenységének a szűkítésére törekedett, és részben ennek hatására a nyugat-európai kormányok sem támogatták a szocialista országok javaslatainak a többségét. A tárgyalások során létrehozott kompromisszumok igen gyakran a status quo fenntartását eredményezték. Megjegyzendő, hogy a nyugat-európai országok között nem volt teljes egység az EGB tevékenységének a megítélését illetően. A semleges és a kis országok, valamint egyes esetekben más nyugati országok is támogatták az EGB tevékenységének a kiszélesítésére és hatékonyságának a fokozására irányuló, a szocialista országoktól származó kezdeményezéseket.

A szocialista országok állandó kezdeményezése és a nyugat-európai országok növekvő érdekeltsége a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztésében azt eredményezte, hogy az EGB tevékenysége az utóbbi évtized során fejlődésnek indult, bár még ma sem képes teljes mértékben kielégíteni a mai európai gazdasági együttműködés által vele szemben támasztott és a jövőben tovább növekvő igényeket.

Működése ma viszonylag széles körű, de egyenlőtlen. Ezt elsősorban a szakbizottságok működési területéből ítélhetjük meg. Az első, 1947–1948-ban létrejött bizottságok a következők voltak: villamosenergia-, szén-, acél-, mezőgazdasági, kereskedelmi, belső szállítási és lakásügyi bizottság. Később a bizottságok sora kiegészült az európai statisztikusok bizottsági jelleggel működő konferenciájával, a faipari bizottsággal, a gáz-, a vízügyi, 1970 óta pedig a vegyipari bizottsággal. Ezenkívül négy területen jött létre úgynevezett kormánytanácsadó testület, ezek a szabványosítással, a tudományos-műszaki együttműködéssel, a környezetvédelemmel és a távlati gazdasági tervezés problémáival foglalkoznak.

E felsorolásból látható, hogy az infrastruktúra kérdéseivel foglalkozó bizottságok mellett az EGB elsősorban az alapanyag-termelést és a bizonyos közgazdasági kérdésekben való együttműködést öleli fel. Tevékenységének legfőbb hiányossága az, hogy a tőkésországok álláspontja következtében nem tudott eredményes együttműködést kialakítani a feldolgozó ipar különböző ágazataiban. Az EGB megalakulása idején létrejött ipari és alapanyag-bizottság 1950-ben megszűnt. A dinamikusan fejlődő legfontosabb feldolgozóipari ágazatok nem kaptak megfelelő helyet tevékenységében. A vegyipari bizottság is a szocialista országok többszöri sürgetésére jött létre, de például az EGB-ben mindmáig nem folyik számottevő gépipari együttműködés. Bizonyos tevékenység tehát kialakult az alapanyag-termelő ágazatokban, az együttműködés azonban messze elmaradt az élet követelményeitől a feldolgozóipari ágakban, ezért az EGB jelenlegi profilja kevéssé tükrözi azt, milyen jelentős súlyt képviselnek ezek az ágazatok az európai országok gazdaságában, külkereskedelmében, a kelet–nyugati kapcsolatokban egyaránt.

A különböző nyugati országok, ezen belül is elsősorban a nagytőkés monopóliumok befolyása akadályozta meg néhány alapvető gazdasági probléma komplex feldolgozását. Így például többszöri kezdeményezés ellenére az EGB nem foglalkozik *átfogóan* az európai energiahelyzet problémáival, holott néhány energiaforrás vonatkozásában (szén, gáz, villamos energia) az EGB-ben állandó tevékenység folyik. Az európai energiahelyzet komplex és rendszeres feldolgozását azonban a nagy nyugati olajmonopóliumok mindeddig megakadályozták, nehogy az olajjal összefüggő problémák is terítékre kerüljenek az EGB tárgyalóasztalánál.

Az EGB-ben folyó együttműködés alapvető problémái közé tartozik az is, hogy sok területen ez az együttműködés nem megy túl a gazdasági fejlődésre vonatkozó adatok gyűjtésén, esetenként értékeléssel egybekötött elemző feldolgozásán. Ez a tevékenység is rendkívül hasznos, mert egyedülálló lehetőséget nyújt a sokoldalú tapasztalatcserére és az egyes ágazatok fejlődési tendenciáinak az áttekintésére. A megjelentetett tanulmányok és ezen túlmenően a szakértők rendszeres személyes kontaktusa olyan értékek, amelyek az EGB javára írhatók, és amelyek közvetve szerepet játszhatnak a gazdasági együttműködés fejlődésében. Közvetlenül azonban az EGB bizottságainak a tevékenysége csak nagyon kis részben irányul a gazdasági cselekvés összehangolására. Ez elsősorban a közlekedéssel és az áruszállítások egyes problémáival összefüggő technikai kérdésekben sikerült (közlekedési jelzések egységesítése, veszélyes áruk és gyorsan romló élelmiszerek szállításának a problémái stb.). Az összehangolt akciók hiánya különösen érződik a nemzetközi kereskedelemben.

Az EGB működésének rendezetlen kérdése az is, hogy nem eléggé tisztázott a szerepe azokon a területeken, amelyeken a nemzetközi együttműködés a világszervezetek, többnyire az ENSZ szakosított intézményei keretében bonyolódik. A párhuzamosságnak és a felesleges átfedéseknek az elkerülése leginkább a mezőgazdaság terén oldódott meg, ahol az ENSZ szakosított intézménye, a FAO az Európai Gazdasági Bizottsággal közösen szervezte meg az európai mezőgazdaságra vonatkozó tevékenységét is, összhangba hozva ezzel a világszervezet és az európai szervezet munkáját.

Végül teljesen rendezetlen az EGB tevékenysége az Európában működő regionális gazdasági csoportosulások vonatkozásában. Hosszú időn át – például abban az időben, amikor az EGB első főtitkára, Gunnar Myrdal vezette az EGB apparátusát – az a regionális integrációkkal szemben negatív álláspontot foglalt el, mert úgy vélte, hogy

ezek léte hozzájárult Európa kettéosztottságához. Később azonban egyre inkább felismerték az EGB köreiben is, hogy ezek a csoportosulások az élet realitásai, és velük megfelelő viszonyt célszerű kialakítani egy jobb európai együttműködés érdekében.*

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága tevékenységének negyedszázados tapasztalata, jelenlegi helyzetének a felmérése és összevetése az európai gazdasági együttműködés új perspektívájából adódó feladatokkal néhány olyan fontos következtetésre ad alapot, amelyekre célszerű az EGB jövőjének meghatározásakor számolni, minthogy az EGB mindmáig az egyetlen olyan európai szervezet, amelyben az európai szocialista és tőkésországok kormányainak a képviselői konkrétan tárgyalnak összeurópai problémákról.

a) Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának – amint arra már utaltam – nagyobb autonómiára van szüksége, ha valóban az európai gazdasági együttműködés legfontosabb kormányközi szerve akar lenni. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az EGB az ENSZ mai rendszerében tevékenységének tartalmát illetően nagymértékben az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsától, illetve végső soron az ENSZ közgyűlésétől függ. Ezek az intézmények az európai országok problémái mellett igen sok más megoldandó feladattal foglalkoznak, emiatt nem minden esetben biztosítható azon célok érvényesítése, amelyeket az európai országok saját együttműködésük fejlesztéséhez szükségesnek tartanak. Ez a függőség érvényesül az EGB apparátusában is, minthogy a költségvetési keretek biztosítása, a személyi kérdések megoldása az ENSZ-titkárság hatáskörébe tartozik, ahol ma még ugyancsak nem biztosítottak mindazok az anyagi eszközök és személyi feltételek, amelyek nélkülözhetetlenek egy kibővülő gazdasági együttműködés szervezete és apparátusa számára.

b) El kell érni, hogy az EGB tevékenysége megfelelően tükrözze az egyes ágazatok vonatkozásában az európai országok gazdasági életében és egymás közötti kapcsolataiban érvényesülő arányokat. Különösen fontos, hogy megfelelő helyet kapjanak a gazdasági élet és a gazdasági kapcsolatok fejlődése szempontjából legdinamikusabb ágazatok, például a gépipar, az elektronika, a vegyipar. Enélkül az EGB éppen a gazdasági élet legfontosabb ágaiban nem válhat az együttműködés szervezőjévé és koordinálójává.

c) Az EGB tevékenységében központi helyet kell kapnia a kelet–nyugati kereskedelem problémáinak. E téren hosszú idő óta egy helyben topogás tapasztalható, s nincs előrehaladás a kelet–nyugati kereskedelem alapvető elvi és gyakorlati problémáinak a megoldásában. Az EGB e téren akkor tölthet be hasznos szerepet, ha az összes európai kormány kész nyíltan és átfogóan, az EGB keretében megtárgyalni a kelet–nyugati kereskedelem ismert problémáit és erőfeszítéseket tenni azok közös megoldására.

d) Ugyancsak kiemelten kell kezelni az EGB tevékenységében azokat a témákat, amelyekben az együttműködés eredményesen csak komplex módon valósítható meg. Ilyenek például az energiagazdálkodás a maga egészében, a környezetvédelem problémái, a vízgazdálkodás komplex kérdései, a tudományos-műszaki együttműködés, valamint az együttműködés a gazdasági fejlődés prognosztizálásában.

e) Az EGB tevékenységét egyes területeken tovább kell fejleszteni oly módon, hogy a gazdasági élet jelenségeinek az elemzésén, az együttmüködés figyelésén túl alkalmas

* Lásd *Jean Siotis:* ECE in the Emerging European System. New York 1967.

legyen az együttműködés konkrét problémáinak a megoldására vagy legalábbis azok megoldásának az előkészítésére. Az, hogy az ilyen típusú feladatok melyik területen milyen mértékben kerülhetnek előtérbe, részben az adott területek jellegétől függ. Az ipar különböző területein, mindenekelőtt a feldolgozó iparban, valamint a külkereskedelemben olyan tevékenység kifejlesztésére kell a súlyt helyezni, amely nemcsak a fennálló tendenciák bemutatását célozza, hanem a konkrét együttműködés kibontakozását is elősegíti.

f) Célszerű kialakítani az európai együttműködés intézményrendszerét mindazokon a területeken, amelyeken ugyan már világszervezetek működnek, de az európai együttműködés kérdéseivel kívánatos behatóbban foglalkozni. Ilyenek például a hírközlés, a légi forgalom, a környezetvédelem és nem utolsó sorban a nemzetközi kereskedelem. Az európai keretekben folyó tevékenység kiszélesítése természetesen nem állhat ellentétben a világméretű együttműködés, a világszervezetek céljaival, hanem csak az európai országok együttműködésének *még intenzívebbé tétele* a célja.

g) Az európai együttműködés rendszerének a kialakításával kapcsolatban tisztázni kell az európai gazdasági integrációk szerepét, egymás közötti viszonyát és azt, milyen szerepet tölthetnek be az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága tevékenységében. Ez a szerep egyetlen vonatkozásban sem helyettesítheti az országok közvetlen részvételét az EGB munkájában, de ugyanakkor e szervezetek mellőzése az EGB tevékenységében a realitásoktól való elszakadást jelentené.

Megjegyzendő, hogy a szóban forgó szervezetek és az EGB között különböző szintű és intenzitású kapcsolatok évek óta kialakultak, fejlődőben vannak, és máris hozzájárultak a kölcsönös tájékoztatás bővüléséhez.

h) Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának negyedszázados története folyamán kialakult egy bizonyos egyensúlyi helyzet, amely nagyon is jól szimbolizálta a kelet–nyugati együttműködésre irányuló törekvést. Ez megnyilvánul abban, hogy testületi szervei határozataikat általában nem szavazattöbbség, hanem megegyezés alapján hozzák. Azokat a kérdéseket, amelyekben nem sikerült megegyezésre jutni, leveszik a napirendről, illetve további vizsgálat tárgyává teszik. Ugyancsak az európai szocialista és tőkésországok kölcsönös megbecsülése nyilvánult meg abban, hogy a különböző bizottságok tisztségviselői egyformán oszlanak meg a két országcsoport között, és rendszeres rotáció révén biztosítják azt, hogy a tisztségviselők egyforma arányban kerüljenek ki a különböző társadalmi rendszerű országok képviselői közül. Az EGB titkárságában – csakúgy, mint az ENSZ központi apparátusában – a fejlődés ebben a vonatkozásban lényegesen elmarad az erőviszonyok tényleges változása mögött. Ezért ahhoz, hogy az egyetemesség elve megfelelően érvényesüljön, az is szükséges, hogy igazi nemzetközi szellemű apparátus álljon az EGB rendelkezésére, hogy az a lehető legszélesebben ölelje fel a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok szakértőinek a tudását.

i) Az EGB további fejlődése szempontjából nem mellékes kérdés az, milyen szinten képviseltetik magukat a kormányok a testületekben folyó tanácskozásokon. A helyzetet jelenleg az jellemzi, hogy az EGB közgyűlésén a kormányok képviselői vesznek részt, az egyes szakbizottságokba viszont az országok általában szakértőket delegálnak. Kétségkívül célszerű, hogy a szakkérdéseket elsősorban az országok vezető szakértői vitassák meg, és hiba volna szerepüket háttérbe szorítani. Ugyanakkor azonban hasznos lenne, ha időről időre – részben a kérdések jelentőségétől függően – az ország-

gok az EGB szakbizottságaiban is ennél magasabb, lényegében kormányszintű képviselettel vennének részt. Ez amellett, hogy további pozitív hatást gyakorolhat a személyes kontaktusok fejlesztésére, magasabb, részben politikai síkon is lehetőséget nyújt olyan kérdések megtárgyalására, amelyekről köztudott, hogy jelentőségük messze túlmegy a kérdéssel közvetlenül foglalkozó szakemberek hatáskörén, és amelyek az országokon belül is a kormányok közvetlen érdeklődésének a középpontjában állanak.

Ma még nehéz megítélni azt, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága milyen szerepet tölt be a jövőben. Ez az európai biztonsági és együttműködési értekezlet függvénye, különösen akkor, ha a konferencia jelentős elhatározásokra jut a gazdasági együttműködés vonatkozásában. Függ továbbá attól, hogy maga a konferencia milyen jellegű intézményeket hoz létre saját határozatai végrehajtásának a biztosítására. Szerepe azonban nem utolsósorban attól is függhet, mennyire lehetséges az EGB-n belül azoknak a reformoknak a végrehajtása, amelyeket az új helyzet, a szélesebb körű európai együttműködés kialakítása megkövetel, és amelyekre vonatkozóan a fentiek néhány elgondolást tartalmaznak.

Az *ENSZ*, továbbá az ENSZ-hez tartozó néhány szakosított intézmény és több más, ugyancsak kormányszinten működő világszervezet intenzíven foglalkozik a gazdasági együttműködés olyan kérdéseivel, amelyek az európai országok együttműködését is érintik. Az ENSZ megalakulása idején, a háborút közvetlenül követő időszakban túlnyomórészt politikai kérdéseket vitatott meg, gazdasági kérdésekkel csak jelentéktelen mértékben foglalkozott. Az ötvenes évektől kezdve azonban anélkül, hogy a politikai kérdések háttérbe szorultak volna, erőteljes ütemben bővült tevékenysége gazdasági téren. Ez megfigyelhető volt az ENSZ saját szerveinek tevékenységében, így különösen az ENSZ közgyűléseken, valamint a Gazdasági és Szociális Tanács munkájában, emellett erre vall a gazdasági kérdésekkel foglalkozó ENSZ-intézmények számának a növekedése is. Ezt a folyamatot részben az idézte elő, hogy a második világháborút követő, viszonylag békés időszakban a gazdasági kérdések jelentősége érthetően növekedett, és a termelőerők növekedése, internacionalizálódása következtében a gazdasági élet egyre több területén váltak az országok érdekeltté abban, hogy multilaterális alapon is fejlesszék együttműködésüket. Különösen erős lökést adott ennek a gyarmati rendszer szétesése. A gyarmati sorból felszabadult, politikailag önállóvá vált országok rendkívül érdekeltek voltak gazdasági fejlődésük megalapozásában és abban, hogy ehhez maximális mértékben kapjanak nemzetközi segítséget. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy míg korábban az ENSZ rendszerében nem voltak olyan szervezetek, amelyek akár az ipar, akár a kereskedelem kérdéseivel foglalkoztak volna, ebben az időszakban jöttek létre a szocialista országok kezdeményezésére és a fejlődő országok aktív támogatásával a világkereskedelemmel (UNCTAD) és az iparosítással (UNIDO) foglalkozó nemzetközi intézmények. Ezek azonban, minthogy az „ENSZ-család" legfiatalabb tagjai, és a vezető tőkésországok megalakulásuk óta fékezték fejlődésüket, mindmáig nem tudták azt a helyet elfoglalni a nemzetközi szervezetek rendszerében, amelyet a már régebben megalakult intézmények élveznek. A nemzetközi szervezetek világának mégis új vonása az, hogy a világkereskedelem és az ipari fejlődés kérdései helyet kaptak a multilaterális intézmények arénájában. Ugyancsak az ötvenes évek óta fejlődik erősebben az ENSZ technikai segélyprogramja, amely részben saját eszközeivel, részben a többi nemzetközi szervezet közvetítésével hivatott a fejlődő országoknak technikai segélyt nyújtani.

A gyarmati rendszer szétesése, nagyszámú fejlődő ország létrejötte az ENSZ és a vele kapcsolatban álló intézmények gazdasági tevékenységében jelentős változásokra vezetett, minthogy figyelmüket egyre nagyobb mértékben a fejlődő országok problémáira kellett összpontosítaniuk. Ez teljesen érthető, ha tekintetbe vesszük azokat a súlyos problémákat, amelyekkel a fejlődő országok politikai függetlenségük elnyerése után szemben találták magukat, és amelyek nyilvánvalóan megoldhatatlanok nemzetközi együttműködés nélkül. Ez önmagában véve tehát a nemzetközi szervezetek fejlődésének természetes és egészséges vonása. E fejlődésnek azonban van néhány olyan vonása is, amely már kevésbé megnyugtató az ENSZ-szervezetekben folyó nemzetközi együttműködés szempontjából. Ezekben a szervezetekben ugyanis olyan gyakorlat került előtérbe, amely a fejlődő országok gazdasági problémáit úgyszólván kizárólag a nekik esetenként nyújtott segélyekkel, szakértők küldésével, tanácsadással, ösztöndíjak nyújtásával kívánja megoldani. Ezek ugyan mind szükségesek a fejlődő országok számára, de a segélyezési tevékenység annyira előtérbe került, hogy háttérbe szorított más olyan alapvető problémákat, amelyek pedig döntőek a fejlődő országok gazdasági felemelkedése szempontjából.

Ilyen probléma a nemzetközi munkamegosztás gyökeres megváltoztatásának a szükségessége. Érthető, hogy a fejlett tőkésországok ezt a feladatot nem sorolják a legfontosabbak közé, emellett a fejlődő országok nagy része maga is mindenekelőtt olyan intézményeknek tekinti a nemzetközi szerveket, amelyektől a bilaterálisan kapott segélyek mellett további segélyek szerezhetők multilaterális csatornákon keresztül. Ez a deformálódás azonban kettős veszélyt rejt magában.

Veszélyes a fejlődő országok szempontjából, mert a nemzetközi szervezetekben a figyelem nem gazdasági felemelkedésük alapvető problémáira összpontosul, vagyis arra, hogyan szilárdítható meg politikai függetlenségük elnyerése után gazdasági önállóságuk, milyen változásokat követelne gazdasági fejlődésük biztosítása az imperializmus rendszerében korábban kialakult nemzetközi munkamegosztásban. Ha a nemzetközi szervezetek a fejlődő országok problémáit túlnyomórészt a segélyezés oldaláról közelítik meg, az a pillanatnyi gondokat enyhítheti, taktikai jellegű segítséget nyújthat, de kevésbé vagy egyáltalán nem járul hozzá alapvető, stratégiai jelentőségű feladatok megoldásához, inkább elodázza azokat.

Az említett tendenciában rejlő másik veszély a fejlettebb országokat és magukat a nemzetközi szervezeteket is fenyegeti. A gazdasági kérdésekkel foglalkozó világszervezetek tevékenységében jelentkező deformálódás ugyanis arra vezet, hogy a fejlődő országok problémái mellett háttérbe szorulnak azok, amelyek más országcsoportok, így a többi között a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok vonatkozásában merülnek fel. Ha az említett tendencia nem változik meg, akkor e világszervezetek kevéssé nyújtanak fórumot a szocialista és tőkésországok között folyó együttműködés problémáinak a megvitatására és – még szélesebben értelmezve a kérdést – azoknak a világproblémáknak a megoldására, amelyek ugyan a fejlődő országok szempontjából sem közömbösek, de amelyek nem az ő gazdasági fejlődésük problémái köré összpontosulnak. Ez a jelenség megmutatkozik például az ENSZ Világkereskedelmi Konferenciája (UNCTAD) tevékenységében, ahol a fejlődő országokkal folyó kereskedelem problémái mögött háttérbe szorultak a szocialista és fejlett tőkésországok közötti kereskedelem kérdései. Hasonló egyoldalúság fenyegeti az ENSZ iparfejlesztési szervezetét, a UNIDO-t.

Felmerül a kérdés, hasznos szerepet játszhatnak-e a gazdasági kérdésekkel foglalkozó világszervezetek és mindenekelőtt az ENSZ szakosított intézményeként működő kormányközi nemzetközi szervezetek az európai országok gazdasági együttműködésének az elősegítésében. A válasz részben azon múlik, hogy az említett világszervezetek tevékenysége tud-e valóban az egyetemesség irányában fejlődni nemcsak a szervezetek tagságát illetően, hanem abban a vonatkozásban is, hogy széleskörűen érvényesülhessen bennük a világ összes régiójának az érdekei, a világ minden országcsoportja között folyó együttműködés kibontakoztatásának a szempontjai. Ezzel kapcsolatban egyes világszervezetekben pozitív tapasztalatok is megfigyelhetők. Például az ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Szervezete keretében rendszeressé vált az európai országok regionális konferenciája, amelyen általában a mezőgazdasági miniszterek vesznek részt, és amely behatóan foglalkozik az európai mezőgazdaságban mutatkozó tendenciák felmérésével, valamint az európai országok közötti együttműködés lehetőségeinek a feltárásával. A FAO esete azért is figyelemreméltó példa, mert – amint erről már szó esett – az európai kérdésekkel foglalkozó apparátusa azonos az EGB mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozó apparátusával, és ezért minden párhuzamosság nélkül, a lehető legegyszerűbb módon harmonizálódik egymással a világméretű és az összeurópai együttműködés. A legésszerűbb megoldásnak ezért az látszik, ha az összes érintett területen (nemzetközi kereskedelem, ipar, posta és távközlés, légügy, környezetvédelem stb.) az európai országok közötti együttműködés intézményrendszere a világszervezetek tevékenységével teljes összhangban bővül ki, lényegében azok regionális egységeként. Az, hogy ez igényli-e külön szervezet létrehozását, vagy milyen más intézményes formában valósulhat meg, területenként külön ítélhető meg. Egyes esetekben elképzelhető, hogy időről időre a világszervezeten belül az európai országok külön konferenciákat tartanak, más esetekben létrehozhatnak például az EGB keretében európai bizottságot oly módon, hogy annak tevékenysége összhangban legyen a világszervezet tevékenységével. Ami a nemzetközi apparátusokat illeti, az látszik legcélszerűbbnek, ha ugyanaz az apparátus látja el az EGB szakmai és egyúttal a nemzetközi intézmény európai kérdésekkel foglalkozó regionális részlegének a teendőit. Ezzel a megoldással lehet a leginkább biztosítani intézményesen az összhangot az európai és a világméretű együttműködés között, lehetővé téve ugyanakkor az európai országok földrajzi helyzetükből és egyéb érdekeikből adódó szorosabb együttműködését is. Egyes területeken, például a nemzetközi kereskedelemben ez egyszerűen oldható meg, minthogy az EGB keretében működő kereskedelemfejlesztési bizottság sokban hasonló kérdésekkel foglalkozik, mint a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok közötti kereskedelem problémáit illetően az ENSZ Világkereskedelmi Konferenciája. Más esetekben, például a távközlés terén esetleg szükségessé válik az EGB keretében új testület létrehozása.

Az európai országok gazdasági együttműködésének az intézményrendszerében nem hagyhatók figyelmen kívül *a gazdasági integrációk* és azok szervezetei, valamint egy sor más olyan intézmény, amelynek tagsága nem pontosan fedi az integrációban részt vevő országok körét.

Ami az alapvető integrációs szervezetek közötti kapcsolatokat illeti, nehéz pontosan és részleteiben felmérni, milyen kapcsolatok kiépítése és milyen ütemben válhat időszerűvé. Kétségtelen azonban, hogy ahogyan az integrációs folyamat előrehalad Európa nyugati és keleti részében és általánossá válik a törekvés a kelet–nyugati kapcsola-

tok kiszélesítésére, számolni kell a kapcsolatok létrejöttével az integrációk intézményei között is. Ez létrejöhet a KGST és az EGK politikai vezető szervei között, de emellett az intézmények titkársága vagy apparátusa között is. Az utóbbiak nem felelősek politikai vagy gazdaságpolitikai horderejű döntésekért, de technikai síkon biztosíthatják a szélesebb körű és pontosabb információt, esetleg feltárhatják azokat a területeket, ahol az együttműködés lehetségessé válik.

Az integrációs csoportosulások alapvető intézményei közötti kapcsolatok egyrészt közvetlenek lehetnek, másrészt megvalósulhatnak és részben már meg is valósulnak az egyetemes szervek keretében, ideértve a világszervezeteket és az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságát is. Ezekben a szervezetekben ugyanis az egyes országok mellett részt vesznek különböző nemzetközi szervezetek és intézmények képviselői is, és közöttük mind aktívabb tevékenységet fejtenek ki a két nagy európai integráció apparátusának a képviselői.

Az integráció fejlődése Európa mindkét részében számos olyan intézményt hozott létre, amelyek többnyire egy-egy ágazaton belül tevékenykednek, és jellemvonásuk, hogy nem gazdaságpolitikai, hanem gyakorlati síkon közelítik meg az együttműködés kérdéseit. Ilyenek például a KGST-ben a vaskohászati együttműködés egyes kérdéseivel foglalkozó INTERMETALL, a golyóscsapágyipari együttműködést koordináló szervezet, a hajóbérlést koordináló iroda, a kis mennyiségben szükséges vegyszerek szakosításával foglalkozó INTERCHIM és még sok más hasonló intézmény. Az EGK keretében is jelentős számban működnek olyan szakmai közösségek, amelyek a tőkés rendszer viszonyai között törekszenek a bennük részt vevő vállalatok tevékenységének bizonyos összehangolására, azok érdekeinek az egyeztetésére.

A szóban forgó intézmények jellege rendkívül eltérő nemcsak attól függően, hogy a tőkésországok vállalatai vagy szocialista országok intézményei hozták-e létre, hanem a különböző ágazatokban felmerülő problémák sokrétűsége következtében is. Az európai szocialista és tőkésországokban egyaránt megfigyelhető tendencia azonban, hogy az ilyen típusú szervezetek száma nő, és szerepük is fokozódik a vállalatok egy-egy csoportja vagy egy-egy ágazat intézményei közötti együttműködésben. Kézenfekvő ezért, hogy az összeurópai együttműködés kibontakozása folyamán létesülhetnek és szélesedhetnek a kapcsolatok az említett intézmények között is. Ez annál is inkább várható, mert nem gazdaságpolitikai, hanem műszaki-gazdasági kérdésekkel foglalkozó intézmények lévén, kapcsolatuk kiépítése kevésbé terhes politikai problémákkal, mint a kormányok által létrehozott integrációs szervezeteké.

Megjegyzendő, hogy néhány olyan, főleg tudományos intézmény vonatkozásában, amelyet az európai szocialista, illetve tőkésországok hoztak létre, kibontakozott már olyan együttműködés is, amelynek révén lehetővé vált Európa egyik részéből jövő szakemberek részvétele a kontinens másik részén működő intézmény munkájában. Ennek jellemző példája az, hogy a szocialista országok dubnai egyesített atomkutató intézetével együttműködnek francia és NSZK-beli intézmények, és részt vesznek a Dubnában folytatott kísérletekben más nyugati szakemberek is. Ugyancsak gyakran vesznek részt a nyugati országok közös atomkutató intézetének a munkájában a szocialista országok szakemberei is. A tudományos együttműködés bővülése révén egyre szélesebbek lehetnek az ilyen jellegű kölcsönös kapcsolatok.

Nem lebecsülhető az európai országok kapcsolataiban és a kelet–nyugati kapcsolatok bővítésében azoknak a *nem kormányközi,* műszaki vagy gazdasági jellegű szerve-

zeteknek a szerepe, amelyek a gazdasági élet különféle területein működnek, és amelyek száma és taglétszáma egyre fokozódik. E szervezeteknek jelentős szerepük van a tudományos gondolkodás határainak a kiterjesztésében. A különböző szakmai intézmények közötti kapcsolatok elősegítik nemcsak az új tudományos kutatási eredmények gyorsabb megismerését, hanem a gazdasági fejlődés várható tendenciáinak a felmérését és a tudományos eredmények gyorsabb gyakorlati hasznosítását is.

A kelet–nyugati viszonylatok fejlesztésében a jelenleginél jóval nagyobb szerepet kaphatnak a különböző *gazdasági kamarák*. A párizsi székhellyel működő Nemzetközi Kereskedelmi Kamarában jelenleg csak a nyugat–európai országok kamarái vesznek részt. Az utóbbi évtizedben azonban a kereskedelmi kamarák tevékenysége az európai szocialista országokban is jelentős fejlődésen ment keresztül. E kamarák zöme külkereskedelmi kamara, de tevékenységi területük nem teljesen azonos az egyes szocialista országokban. A Magyarországon működő Kereskedelmi Kamara tagjai nemcsak a magyar külkereskedelmi vállalatok, hanem ma már többségében iparvállalatok, mindenekelőtt azok, amelyek jelentősebben érdekeltek a nemzetközi kereskedelemben. Az európai országok gazdasági kamaráinak a szorosabb együttműködése kétségtelenül hathatós segítséget nyújthat a gazdasági információk továbbításában, a lehetséges partnerek felkutatásában, kapcsolatok teremtésében, attól függetlenül, hogy kizárólag kereskedelmi, illetve iparvállalatok vagy ipar- és kereskedelmi vállalatok egyaránt tagjai e kamaráknak.

Az európai gazdasági együttműködés közgazdasági kérdéseinek a feldolgozása ma még a kezdeténél tart. Leginkább a kelet–nyugati *kereskedelem* irodalma fejlődött ki. Sokkal kevésbé bontakozott ki azonban a közgazdasági irodalomban az európai gazdasági együttműködés lehetőségeinek a szélesebb körű, átfogó feltárása. Az e kérdésekkel foglalkozó közgazdászok száma sem nagy, és kapcsolataik is esetlegesek, nem különösen intenzívek. Joggal felvetődik az a kérdés, nem volna-e előbb-utóbb időszerű egy olyan közgazdasági társaság megalapítása, amelyben részt vehetnének az európai gazdasági kérdések iránt különösen érdeklődő kutatók, közgazdászok és gyakorlati gazdaságpolitikusok vagy üzletemberek.

Nem volt célom arra vonatkozó javaslatok kidolgozása, hogy az európai biztonsági és együttműködési értekezlet a gazdasági együttműködés elősegítését milyen intézményrendszerrel támaszthatná a legcélszerűbben alá. E tekintetben természetesen sok változat lehetséges, és a konferenciával összefüggő tárgyalások feladata, hogy elősegítse az erre vonatkozó nézetek összehangolását. Ehelyütt csak néhány olyan szempont rögzíthető, amelyet kétségtelenül célszerű figyelembe venni az európai biztonsággal összefüggő gazdasági együttműködés intézményrendszerének a kialakítása során.

A legfontosabb követelmény kétségtelenül az, hogy az intézményrendszer hatékonyan segítse elő azoknak az elgondolásoknak a realizálását, amelyekben az európai országok kormányai egyetértenek, sőt a továbbiakban ösztönözze az együttműködést előmozdító javaslatok kidolgozását.

A létrehozandó intézményrendszerben biztosítani kell a gazdasági és politikai kérdések kölcsönös összefüggését. Az európai gazdasági együttműködés átfogó rendszerének legfontosabb új vonása az lehet, hogy szervesen és elválaszthatatlanul összekapcsolja az európai országoknak az együttműködés fejlesztésére irányuló politikai törekvéseit a gazdasági kapcsolatok bővítésére irányuló konkrét intézkedésekkel.

Ezért minden olyan kapcsolódás hasznosnak tekinthető, amely a gazdasági együttműködés intézményeit összefüggésbe hozza az európai biztonság megszilárdításával foglalkozó politikai intézményekkel.

A fentiekből az a következtetés vonható le, hogy az összeurópai együttműködés itt körvonalazott új rendszere nem követel valami teljesen új mechanizmust és intézményrendszert.

Szükség van azonban tudatos és összehangolt továbbfejlesztésükre a jelzett irányokban. Az összeurópai gazdasági együttműködés célkitűzéseinek a felvázolásával együtt és azzal párhuzamosan megfelelő figyelmet kell fordítani e kérdésekre is. E téren legalább annyira szükséges az európai kormányok álláspontjának összehangolása, mint az együttműködés tartalmi kérdéseiben. A két folyamat összhangja biztosíthatja leginkább azt, hogy ha az együttműködés bővítésének politikai előfeltételei létrejönnek, megfelelően tisztázódik a gazdasági érdekek egybeesésének mértéke, akkor az európai országok rendelkezésére álljanak azok a módozatok és intézmények, amelyek a leghatékonyabban szolgálhatják a kitűzött célok elérését.

FÜGGELÉK

FELHASZNÁLT FONTOSABB IRODALOM

KÖNYVEK

ÁDÁM GYÖRGY: Amerika Európában. Vállalatbirodalmak a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.

ADLER–KARLSSON, G.: Western Economic Warfare 1947–1967. Stockholm 1968.

ALTING von GEUSAU, F.: Beyond the European Community. Leyden 1969.

BELJAJEV, J. N.: Szocialisztyicseszkaja intyegracija i mirovoje hozjajsztvo. IMC. Moszkva 1972.

BOGNÁR JÓZSEF: A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szerepe az európai együttműködés előmozdításában. Világgazdasági Tudományos Tanács 1973.

BOGNÁR JÓZSEF: Nemzetközi politika, európai biztonság és gazdasági együttműködés. Világgazdasági Tudományos Tanács 1972.

BOGOMOLOV, O. T., SMELJOV, N. P.: Obscsejevropejszkoje ekonomicseszkoje szotrudnyicsesztvo. Moszkva 1973.

East–West Trade and the Technological Gap. Praeger, New York 1970.

Economic Integration in Europe. Weidenfeld–Nicholson, London 1969. (*Szerk.:* G. R. Denton).

ERDŐS TIBOR: Gazdasági növekedés a fejlett tőkésországokban. Kossuth Könyvkiadó 1972.

European Integration. Harmondsworth 1972.

GALBRAITH, J. K.: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.

GERHARD, M.: The European Community in Perspective. D. C. Heath and Lexington (Mass.) 1973.

HÁY LÁSZLÓ: A megváltozott világgazdaság. Kossuth Könyvkiadó 1970.

HÁRS ERNŐ: Az Európai Gazdasági Bizottság húsz éve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.

KÁLLAI PÁL: Nemzetközi ipari kooperáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.

KOHLMEY, G.: Aussenwirtschaft und Wachstum. Theoretische Probleme der ökonomischen Wachstum im Socialismus und Kapitalismus. Akademie Verlag, Berlin 1968.

KOZMA FERENC: A „két Európa" gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.

MÁRTON JÁNOS: Az élelmiszer-gazdaság új szerkezete. Kossuth Könyvkiadó 1970.

MEADOWS. D. H. és szerzőtársai: The Limits to Growth. Universe Books, New York 1972.

The Multinational Corporation in the World Economy. Praeger, New York 1970.

MYRDAL, G.: An International Economy. Problems and Prospects. Harper and Row, New York 1956.

The Political Element in the Development of Economic Theory. Routledge and Kegan, London 1965.

NYERGES JÁNOS: Vámpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973.

PERROUX, F.: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972.

PISAR, S.: Coexistence and Commerce. Guidelines for Transactions between East and West. McGraw – Hill, New York 1970.

PISAR, S.: Transactions entre l'Est et l'Ouest. Dunod, Párizs 1972.

SIMAI MIHÁLY: A harmadik évezred felé. Kossuth Könyvkiadó 1971.

SIOTIS, J.: ECE in the Emerging European System. New York 1967.

TINBERGEN, J.: Shaping the World Economy. The Twentieth Century Fund, New York 1962.

TINBERGEN, J.: Lessons from the Past. Amszterdam 1963.

WILCZYNSKI, J.: The Economics and Politics of East–West Trade. Macmillan, London 1969.

FOLYÓIRATCIKKEK ÉS TANULMÁNYOK

ALDEA, V.: Les accords de coopération et la politique commerciale commune de la Communauté Européenne à l'égard des pays de l'Est. Revue des Sciences Economiques, 1973. 3. sz.

BECKERMAN, W.: Environmental Policy: The Contribution of Economics. OECD Observer, 1972. 10. sz.

BIKOV, A.: Perszpektyivi naucsno-tyehnyicseszkovo szotrudnyicsesztva v Jevrope. Vnyesnyaja Torgovlja, 1972. 10. sz.

BURINSZKIJ, M.: EEK i problemi obscsejevropejszkovo ekonomicseszkovo szotrudnyicsesztva Vnyesnyaja Torgovlja, 1972. 4. sz.

BUTOV, A. F.: A Kelet és Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének jogi és intézményes formái. Gazdaság, 1973. 1. sz.

BUTOV, A.–SMELJOV, N.: Nyekotorije voproszi gyelovovo szotrudnyicsesztva v Jevrope. Mezsdunarodnaja Zsizny, 1974. 1. sz.

DUGYINSZKIJ, I.: Szocialisztyicseszkaja intyegracija i obscsejevropejszkoje szotrudnyicsesztvo. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1973. 9. sz.

GVISIANI, D. M.: Naucsno-tyehnyicseszkoje szotrudnyicsesztvo v Jevrope: problemi i perszpektyivi. Trudi Mezsdunarodnovo szimpoziuma sztran-cslenov SZEV i SZFR. Moszkva 1968.

GVISIANI, D. M.: Tudományos-műszaki haladás a Szovjetunióban és a Szovjetunió tudományos-műszaki kapcsolatai és együttműködése a külországokkal. OMKDK, Budapest 1973.

KASER, M.: The EEC and Eastern Europe: Prospects for Trade and Finance. International Affairs, 1973. 3. sz.

KATUSEV, K.: Mirovaja szisztyema szocializma: glavnije tyengyencii razvityija. Kommunyiszt, 1972 5. sz.

KIRSCHEN, E. S.: Reflections on Economic Integration in Western and Eastern Europe. Annales Public and Co-operative. Economy, 1972. január–március.

KNIRSCH, P.: Möglichkeiten zur Förderung der Ost-West Kooperation. Neue Zürcher Zeitung, 1972 nov. 10.

KORMOV, J.: Problemi obscsejevropejszkovo hozjajsztvennovo szotrudnyicsesztva. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1972. 5. sz.

MANSHOLT, S. L.: Für eine neue Ausrichtung der gemeinsamen Agrarpolitik. Bulletin der Europäischen Gemeinschaften, 1971. 3. sz.

MYRDAL, D.: Political Factors Affecting East-West Trade in Europe. London, Pergamon Press 1968.

NAGY ANDRÁS: A nemzetközi kereskedelem strukturális elemzésének és előrejelzésének módszere. Külgazdaság, 1973. 2. sz.

NAGY ANDRÁS: A nemzetközi kereskedelem strukturális változásai. Külgazdaság, 1974. 6. sz.

PERCZINSKI, M.: Az ipari kooperáció szerepe a kelet–nyugati kereskedelem fejlődésében. Közgazdasági Szemle, 1972. 9. sz.

PÓCS ERVIN–RÁBA ANDRÁS: A nemzetközi kereskedelem irányzatainak előrejelzése. Gazdaság, 1973. 1–2. sz.

RAY, G. F.: Energiaforrások és kereslet a XX. században. Gazdaság, 1974. 1. sz.

SCHMITT, M.: Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen EWG und RGW. Wirtschaftsdienst, 1972. 12. sz.

SMELJOV, N. P.: Novije gorizonti ekonomicseszkih szvjazej. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1973. 1. sz.

SMELJOV, N. P.: A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok hosszú távú koncepciója kidolgozásának néhány módszertani kérdése. Gazdaság, 1973. 4. sz.

STOJIC–IMANOVIC, E.: New Elements in the Conceptions of Socialist Countries of Eastern Europe on East–West Economic Relations. Medunarodni Problemi, 1971. 2. sz.

SZKRBJABIN, G. K.; Vzaimopomoscs v nauke. Novoje Vremja, 1974. 13. sz.

SZŐCS MIKLÓS; Az energiaigények kielégítésének lehetőségeiről. Gazdaság, 1974. 1. sz.

UJHELYI TAMÁS: Az élelmiszer-gazdasági külkereskedelem a magyar népgazdaságban és a világpiacon. Acta Oeconomica, 1974.

UTKIN, A I.: Atlantyizm protyiv jevropeizme: borba koncepcij. SZSA, 1974. 4 sz.

VERMANT, J.: Données et perspectives politiques. Politique Etrengère, 1972. 4. sz.

VOINOV. A.: Ekonomicseszkije otnosenyija szocialisztyicseszkih sztran sz razvitimi kapitalisztyicseszkimi goszudarsztvami. Planovoje Hozjajsztvo, 1973. 3 sz.

DOKUMENTUMOK

A KGST-tagállamok gazdasági integrációjának komplex programja. Kossuth Könyvkiadó 1971.

Analytical Report on the State of Intra-European Trade. United Nations, New York 1970.

Analytical Report on Industrial Co-operation among ECE Countries. Economic Comission for Europe, Twenty-eighth Session, Genf 1973. E/ECE/844.

Cultural co-operation in Europe. Situation and Prospects. UNESCO, Párizs 1973.

Development of the Common Transport Policy. Brüsszel 1971.

Inflation and the International Monetary System. The Per Jacobsson Foundation, Bázel 1973.

International Organizations in Europe and the Changing European System. Genf 1971.

Organization of Security and Co-operation in Europe. Universitetsforlaget, Oslo 1972. Bulletin of Peace Proposals, 3. köt. 1972.

Policy Perspectives for International Trade and Economic Relations. OECD, Párizs 1972.

The Changing Structure of Europe. Economic, Social and Political Trends. University of Minnesota Press 1971.

The Economic Study of the Rhine-Main-Danube Connexion. ECE, Inland Transport Committee. W/Trans/WP34/62., 1969. aug. 4.

The European Economy from the 1950's to the 1970's. New York 1972.

Yearbook of International Organizations. Union of International Associations, Brüsszel 1972.

STATISZTIKAI ADATGYŰJTEMÉNYEK

Statistical Yearbook 1964–1972. és korábbi évek. United Nations, New York 1965–1973.

Yearbook of National Accounts Statistics 1964–1970. és korábbi évek. United Nations, New York 1965–1972.

Handbook of International Trade and Development Statistics. United Nations, New York 1972.

World Energy Supplies 1968–1971. United Nations, New York 1973.

Production Yearbook 1972. FAO, Róma 1973.

Trade Yearbook 1972. FAO, Róma 1973.

Annual Bulletin of Transport Statistics for Europe. 1971–1972. 23–24. köt. United Nations, New York 1972–1973.

Monthly Bulletin of Statistics. United Nations, New York, 1974. június és korábbi számok.

Statistics on Research and Experimental Development Activities 1967. UNESCO, Párizs 1970.

Agricultural Trade in Europe. ECE, Genf és New York 1966–1973 évfolyam.

Commodity Review and Outlook 1971–1973. FAO, Róma 1973.

International Agricultural Adjustment. FAO, Róma 1973.

International Economic Indicators. Stanford Research Institute, Menlo Park 1972.

World Energy. Stanford Research Institute, Menlo Park 1972.

Agricultural Adjustment in Developed Countries. FAO, Róma 1972.

Overall Trade by Countries. OECD Statistics of Foreign Trade, Series A. 1973. számai.

KGST Statisztikai Évkönyv 1972. Moszkva 1972.

Agrarstatistik. Statistisches Amt der Europäischen Gemeinschaften. Luxemburg 1972. és korábbi évfolyamok.

Statisztikai Évkönyv 1972. KSH 1973.

Közlekedési és Hírközlési Évkönyv 1971. KSH 1972.

Nemzetközi adatok az élelmiszer-gazdaságról. KSH 1973.

FONTOSABB PUBLIKÁCIÓK

A szocialista árpolitika alapelvei. Szikra 1952.

Magyarország gazdasági kapcsolatai a fejlődő országokkal. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Gazdasági fejlődésünk és a KGST. Kossuth Könyvkiadó 1968.

25 Jahre Zusammenarbeit mit den sozialistischen Ländern. Corvina 1972.

A szocialista országok gazdasági együttműködése a KGST keretében. Tankönyvkiadó 1972.

Ipari termelésünk alakulása. Társadalmi Szemle, 1946. 11. sz.

Miért magasak az árak? Társadalmi Szemle, 1946. 12. sz.

A takarékosságról. Gazdaság, 1947. 21. sz.

A gazdasági helyzet. Társadalmi Szemle, 1947. 2. sz.

A gazdasági helyzet. Társadalmi Szemle, 1947. 5. sz.

A gazdasági helyzet, Társadalmi Szemle, 1974. 12. sz.

A nagyüzemek államosításának mérlege. Társadalmi Szemle, 1948. 6. sz.

Új feladatok a termelés vezetésében. Társadalmi Szemle, 1950. 3–4 .sz.

Harc a szocialista munkaverseny eredményeinek megszilárdításáért és továbbfejlesztéséért. Pártmunkás, 1950. 2. sz.

Külkereskedelmünk helyzete és feladatai. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle, 1951. 1. sz.

A szakképzett munkaerő kérdése szocialista építésünkben. Társadalmi Szemle, 1951. 5. sz.

Az állami statisztikáról szóló törvényjavaslat 1952. december 20-i országgyűlési tárgyalása. Statisztikai Szemle, 1952. 12. sz.

A gazdaságilag elmaradott országok fejlesztésének problémái. Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz.

Some Aspects of East-West Economic Relations. Co-Existence 1968.

A nemzetközi együttműködés hatékonysága és a hosszú távú importpolitika. Társadalmi Szemle, 1970. 2. sz.

A szocialista gazdasági integráció közgazdaságtudományi kérdéseihez. Társadalmi Szemle, 1971. 11. sz.

A KGST-országok gazdasági színvonalának kiegyenlítődése. Gazdaság, 1971. 4. sz.

Az európai politikai enyhülés hatása a földrész gazdasági kapcsolataira. Külgazdaság, 1973. 7. sz.

A nemzeti szuverenitás és az integráció egyes kérdései. Gazdaság, 1973. 4. sz.

A kelet–nyugati kapcsolatok és az integrációs folyamatok gazdasági és politikai összefüggései Európában. Külpolitika, 1974. 1. sz.

TARTALOM

CONTENTS

TABLE DES MATIÈRES

INHALT

СОДЕРЖАНИЕ

BEVEZETŐ 5

ELSŐ RÉSZ. VILÁGGAZDASÁGI ÉS VILÁGPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK – AZ EURÓPAI ORSZÁGOK GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK ÚJ SZAKASZA 11

I. Az európai országok együttműködését befolyásoló legfontosabb világgazdasági változások 13

A termelőerők fejlődése és a gazdasági élet internacionálódásának fokozódása 13
Az erőviszonyok változása 19
A világméretű nemzetközi munkamegosztás alapvonásai 23
A világgazdaság regionalizálódása 26
A világgazdaság mechanizmusa és intézményrendszere 31

II. Változások a nemzetközi politikában – az összeurópai gazdasági együttműködés 34

A politikai tényezők szerepe a gazdasági kapcsolatokban 34
A kölcsönös gazdasági függés és a politikai biztonság 38
A gazdasági együttműködésre befolyást gyakorló politikai erők küzdelme 40

III. Az európai szocialista és tőkésországok gazdasági kapcsolatainak fejlődése 43

A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok alakulása és jelenlegi helyzete 43
Az európai szocialista és tőkésországok érdekeltsége a gazdasági együttműködés fejlesztésében 59

MÁSODIK RÉSZ. AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSE 67

I. Az összeurópai gazdasági együttműködés átfogó stratégiája 69

II. Az összeurópai gazdasági együttműködés kialakításának politikai előfeltételei 74

III. Összeurópai együttműködés gazdaságpolitikai kérdésekben 80

IV. A gazdasági színvonalak különbségeinek fokozatos kiegyenlítődése 84

V. Az együttműködés sokoldalú megközelítésének problémái. Az európai gazdasági integrációk szerepe 94

VI. Az európai gazdasági együttműködés akcióprogramja 113

HARMADIK RÉSZ. AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS FŐ TERÜLETEI 117

I. A külkereskedelem 119
Különböző felfogások a kelet–nyugati kereskedelemről 120
A nemzetközi kereskedelem általános elvei és érvényesülésük a kelet–nyugati kereskedelemben 128
A kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésének gyakorlati problémái 141
A kelet–nyugati kereskedelem fejlesztésének eszköz- és intézményrendszere 144
Egyezmény az európai országok közötti kereskedelem fejlesztésére 149

II. A kelet–nyugati ipari kooperáció 151
Fogalma és főbb típusai 151
Kölcsönös érdekeltség a kooperációban 157
Az ipari kooperáció bővülésének feltételei 161
Makroökonómiai együttműködés az iparban 166

III. Energiagazdálkodás 171

IV. A mezőgazdaság és élelmiszeripar 185
Az európai élelmiszer-gazdaság néhány jellegzetessége 185
A nyugat-európai élelmiszer-gazdaság problémái 189
Az európai szocialista országok mezőgazdaságának problémái 194
A kelet–nyugati kapcsolatok alakulása a mezőgazdaságban 197
Az összeurópai együttműködés távlatai a mezőgazdaságban 199

V. Közlekedés 209
Vasúti forgalom 213
Közúti forgalom 218
Vízi utak 223
Légi forgalom 229
Csővezetékes szállítás 230
Az összeurópai együttműködés lehetséges irányai a közlekedésben 232

VI. Hírközlés 234
A postai forgalom 235
Távbeszélés 237
Távíró- és telexforgalom 238
Rádiózás 238
Műholdak 239
Nemzetközi szervezetek 241

VII. Tudományos-műszaki együttműködés 242
A bővülő nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés 242
Az európai szocialista országok tudományos-műszaki együttműködése 246
Az európai tőkésországok tudományos-műszaki együttműködése 248
Az európai szocialista és tőkésországok kétoldalú tudományos-műszaki együttműködése 250
A sokoldalú tudományos-műszaki együttműködés fórumai 253
Az összeurópai tudományos-műszaki együttműködés lehetséges irányelvei 255

VIII. Valutáris és pénzügyi problémák 259

IX. Környezetvédelem 264

A környezetvédelem problémáinak jelentkezése és új megközelítése 264
Nemzetközi együttműködés a környezet védelmében 270
Az együttműködés időszerű problémái Európában 278

X. A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok néhány jogi problémája 282

A külgazdasági szerződéskötések gyakorlata 283
A választott bíráskodás problémái 286

XI. Egyéb területek 289

Iparjogvédelem 289
Szabványosítás 292
Informatika 296
Idegenforgalom 302
Statisztika 310

NEGYEDIK RÉSZ. AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS MECHANIZMUSA ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE 313

I. Az európai szocialista és tőkésországok együttműködésének mechanizmusa 318

II. Az együttműködés intézményrendszere 322

FÜGGELÉK 339

Felhasznált fontosabb irodalom 341
Fontosabb publikációk 345

PREFACE 5

PART ONE. CHANGES IN WORLD ECONOMY AND POLITICS – A NEW PHASE IN THE ECONOMIC COOPERATION OF THE EUROPEAN COUNTRIES 11

I. Some Fundamental Changes in World Economy Affecting the Cooperation of the European Countries 13

Developing Forces of Production and the Increasing Internationalization of the Economic Life 13
A Shift in the Balance of Forces 19
Characteristic Features of the World-Wide International Division of Labour 23
Regionalization of World Economy 26
The Mechanism and Institutional System of World Economy 31

II. Changes in International Politics – the All-European Economic Cooperation 34

The Role of Political Factors in Economic Relations 34
Economic Interdependence and Political Security 38
The Struggle of Political Forces Exerting Influence on Economic Cooperation 40

III. The Development of Economic Relations between Socialist and Capitalist Countries in Europe 43

The Evolution and Present State of East-West Economic Relations 43
The Interests of the European Socialist and Capitalist Countries in Developing Economic Cooperation 59

PART TWO. A NEW APPROACH TO THE ALL-EUROPEAN ECONOMIC COOPERATION 67

I. A Comprehensive Strategy of the All-European Economic Cooperation 69

II. Political Preconditions of Framing an All-European Economic Cooperation 74

III. All-European Cooperation in Matters of Economic Policy 80

IV. Gradual Elimination of Differences in Levels of Economic Development 84

V. Problems of a Comprehensive Approach to Cooperation. The Role of the European Economic Integrations 94

VI. A Programme of Action for the European Economic Cooperation 113

PART THREE. MAIN FIELDS OF THE ALL-EUROPEAN ECONOMIC COOPERATION 117

I. Foreign Trade 119
Different Views on East-West Trade 120
General Principles on International Trade and their Realization in East-West Trade 128
Practical Problems of Developing East-West Trade 141
The System of Means and Institutions for Developing East-West Trade 144
An Agreement for Developing Trade between European Countries 149

II. East-West Cooperation in Industry 151
East-West Cooperation in Industry and Its Main Forms 151
Mutual Interest in Cooperation 157
The Conditions of Widening Industrial Cooperation 161
Macro-Economical Cooperation in Industry 166

III. Energy Economy 171

IV. Agriculture and Food Industry 185
Some Characteristic Features of the European Food Economy 185
Problems of the West-European Food Economy 189
Problems of Agriculture in the European Socialist Countries 194
The Development of East-West Relations in Agriculture 197
Prospects of the All-European Cooperation in Agriculture 199

V. Traffic 209
Railway Traffic 213
Public Traffic 218
Water-Ways 223
Air Traffic 229
Pipe-Line Transport 230
Possible Trends of the All-European Cooperation in Traffic 232

VI. Communication 234
Postal Communication 235
Telephone Communication 237
Telegraph and Telex Communication 238
Radio Communication 238
Satellites 239
International Organizations 241

VII. Cooperation in Science and Technology 242
Widening International Cooperation in Science and Technology 242
The Cooperation of the European Socialist Countries in Science and Technology 246
The Cooperation of the European Capitalist Countries in Science and Technology 248
Bilateral Cooperation of the European Socialist and Capitalist Countries in Science and Technology 250
Forums of Multilateral Cooperation in Science and Technology 253
Possible Cuiding Principles of the All-European Cooperation in Science and Technology 255

VIII. Monetary and Financial Problems 259

IX. Environmental Protection 264
The Manifestation of Problems of Environmental Protection and a New Approach to It 264
International Cooperation in the Protection of Environment 270
Timely Problems of Cooperation in Europe 278

X. Some Legal Problems of East-West Economical Cooperation 282
Conclusion of Foreign Trade Agreements 283
Problems of Arbitration 286

XI. Other Fields 289
Legal Remedy in Industry 289
Standardization 292
System of Information 296
Tourism 302
Statistics 310

PART FOUR. THE MECHANISM AND INSTITUTIONAL SYSTEM OF COOPERATION 313

I. The Mechanism of Cooperation between the European Socialist and Capitalist Countries 318

II. The Institutional System of Cooperation 322
APPENDIX 339
Index of Authors Quoted 341
Select Bibliography 345

INTRODUCTION 5

PREMIÈRE PARTIE. CHANGEMENTS DANS L'ÉCONOMIE ET DANS LA POLITIQUE MONDIALES – LA NOUVELLE PHASE DE LA COOPÉRATION ÉCONOMIQUE DES PAYS EUROPÉENS 11

I. Les changements les plus importants de l'économie mondiale qui influencent la coopération des pays européens 13

L'évolution des forces productives et l'intensification de l'internationalisation de la vie économique 13
Le changement des rapports de forces 19
Les caractéristiques de la division de travail internationale à l'échelle mondiale 23
La régionalisation de l'économie mondiale 26
Le mécanisme et le système d'institutions de l'économie mondiale 31

II. Changements dans la politique internationale – coopération économique de l'Europe entière 34

Le rôle des facteurs politiques dans les rapports économiques 34
Interdépendance économique et sécurité politique 38
La lutte des forces politiques qui influencent la coopération économique 40

III. L'évolution des rapports économiques entre les pays socialistes et capitalistes d'Europe 43

Le développement et la situation actuelle des rapports économiques est-ouest 43
La participation et l'intérêt des pays socialistes et capitalistes d'Europe dans le développement de la coopération économique 59

DEUXIÈME PARTIE. UN NOUVEL APPROCHE DE LA COOPÉRATION ÉCONOMIQUE EUROPÉENNE 67

I. La coopération économique de l'Europe entière – une stratégie d'ensemble 69

II. Les conditions politiques du développement de la coopération économique européenne 74

III. Coopération de l'Europe entière dans les questions de la politique économique 80

IV. L'établissement progressif de l'équilibre dans les niveaux économiques différents 84

V. Les problèmes de l'approche multilatéral de la coopération Le rôle des intégrations économiques européennes 94

VI. Programme d'action de la coopération économique européenne 113

TROISIÈME PARTIE. LES DOMAINES PRINCIPAUX DE LA COOPÉRATION ÉCONOMIQUE EUROPÉENNE 117

I. Le commerce extérieur 119

Différentes conceptions sur le commerce extérieur 120
Les principes généraux du commerce international et leur manière de s'imposer dans le commerce est-ouest 128
Problèmes pratiques du développement du commerce est-ouest 141
Les moyens et le système d'institutions du développement du commerce est-ouest 144
Accord sur le développement du commerce entre les pays européens 149

II. La coopération industrielle est-ouest 151

Notion et formes dominantes 151
L'intérêt mutuel dans la coopération 157
Les conditions de l'élargissement de la coopération industrielle 161
Coopération macroéconomique dans l'industrie 166

III. L'énergétique 171

IV. L'agriculture et l'industrie alimentaire 185

Quelques caractéristiques de l'économie alimentaire européenne 185
Problèmes de l'économie alimentaire en Europe occidentale 189
Problèmes de l'agriculture des pays socialistes européens 194
La situation des rapports est-ouest dans l'agriculture 197
Les perspectives de la coopération européenne dans l'agriculture 199

V. Transports 209

Trafic ferroviaire 213
Transport routier 218
Transports par eau 223
Transports aériens 229
Transports par pipe-lines 230
Voies possibles de la coopération européenne dans les domaine du transports 232

VI. Télécommunication 234

Postes 235
Téléphones 237
Communications télégraphiques et télex 238
Radiodiffusion 238
Satellites 239
Organisations internationales 241

VII. Coopération scientifique et technique 242

La coopération scientifique et technique croissante 242
La coopération scientifique et technique des pays socialistes européens 246
La coopération scientifique et technique des pays capitalistes européens 248
La coopération scientifique et technique bilatérale des pays capitalistes et socialistes européens 250
Les forums de la coopération multilatérale dans la science et la technique 253
Les principes possibles de la coopération scientifique et technique européenne 255

VIII. Problèmes financiers et monétaires 259

IX. Protection de l'environnement 264

L'apparition et le nouvel approche des problèmes de la protection de l'environnement 264
Coopération internationale pour la protection de l'environnement 270
Les problèmes actuels de la coopération en Europe 278

X. Quelques problèmes juridiques des rapports économiques est-ouest 282

La pratique des contrats de commerce extérieur 283
Les problèmes de l'arbitrage 286
XI. Autres domaines 289
Droit industriel 289
La standardisation 292
L'informatique 296
Le tourisme international 302
La statistique 310

QUATRIÈME PARTIE. LE MÉCANISME ET LE SYSTÈME D'INSTITUTIONS DE LA COOPÉRATION 313

I. Le mécanisme de la coopération des pays socialistes et capitalistes d'Europe 318

II. Le système d'institutions de la coopération 322

APPENDICE 339

Bibliographie 341
Quelques publications de l'auteur 345

VORWORT 5

ERSTER TEIL. WELTWIRTSCHAFTLICHE UND WELTPOLITISCHE VERÄNDERUNGEN – DIE NEUE PHASE DER WIRTSCHAFTLICHEN ZUSAMMENARBEIT DER EUROPÄISCHEN LÄNDER 11

I. Die wichtigsten weltwirtschaftlichen Veränderungen, die die Zusammenarbeit der europäischen Länder beeinflussen 13

Die Entwicklung der Produktivkräfte und die Verstärkung der Internationalisierung der Wirtschaft 13
Die Veränderung der Kraftverhältnisse 19
Die Grundzüge der weltmässige Arbeitsteilung 23
Die Regionalisierung der Weltwirtschaft 26
Der Mechanismus und das Institutionssystem der Weltwirtschaft 31

II. Veränderungen in der internationalen Politik – die gesamteuropäische wirtschaftliche Zusammenarbeit 34

Die Rolle der politischen Faktoren in den wirtschaftlichen Beziehungen 34
Die gegenseitige wirtschaftliche Abhängigkeit und die politische Sicherheit 38
Kampf der die wirtschaftliche Zusammenarbeit beeinflussenden politischen Kräfte 40

III. Entwicklung der wirtschaftlichen Beziehungen zwischen den europäischen sozialistischen und kapitalistischen Ländern 43

Die Gestaltung und die gegenwärtige Lage der wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Ost und West 43
Die Beteiligung der sozialistischen und kapitalistischen Länder an der Entwicklung der wirtschaftlichen Zusammanarbeit 59

ZWEITER TEIL. EINE NEUE ANNÄHERUNG AN DIE GESAMT-EUROPÄISCHE WIRTSCHAFTLICHE ZUSAMMENARBEIT 67

I. Umfassende Strategie der gesamteuropäischen wirtschaftlichen Zusammenarbeit 69

II. Die politischen Voraussetzungen zur Ausgestaltung der gesamteuropäischen wirtschaftlichen Zusammenarbeit 74

III. Gesamteuropäische Zusammenarbeit in wirtschaftspolitischen Fragen 80

IV. Der stufenweise Ausgleich der Unterschiede im wirtschaftlichen Niveau 84

V. Die Probleme der vielseitigen Annäherung an die Zusammenarbeit. Die Rolle der europäischen Integrationen 94

VI. Das Aktionsprogramm der europäischen wirtschaftlichen Zusammenarbeit 113

DRITTER TEIL. DIE HAUPTGEBIETE DER GESAMT-EUROPÄISCHEN WIRTSCHAFTLICHEN ZUSAMMENARBEIT 117

I. Der Aussenhandel 119

Verschiedene Auffassungen über den Ost-Westhandel 120
Allgemeine Prinzipien des internationalen Handels und ihre Durchsetzung im Ost-Westhandel 128
Praktische Probleme der Entwicklung des Ost-Westhandels 141
Das Institutionssystem und die Mittel der Entwicklung des Ost-Westhandels 144
Abkommen über die Entwicklung des Handels zwischen den europäischen Ländern 149

II. Die Industriekooperation zwischen Ost und West 151

Die Industriekooperation zwischen Ost und West und ihre Haupttypen 151
Gegenseitige Beteiligung an der Kooperation 157
Voraussetzungen der Ausbreitung der Industriekooperation 161
Makroökonomische Zusammenarbeit in der Industrie 166

III. Energiewirtschaft 171

IV. Landwirtschaft und Lebensmittelindustrie 185

Einige Charakterzüge der europäischen Lebensmittelwirtschaft 185
Probleme der westeuropäischen Lebensmittelwirtschaft 189
Probleme der Landwirtschaft der europäischen sozialistischen Länder 194
Die Gestaltung der Ost–West Beziehungen in der Landwirtschaft 197
Perspektive der gesamteuropäischen Zusammenarbeit in der Landwirtschaft 199

V. Verkehrswesen 209

Bahnverkehr 213
Strassenverkehr 218
Wasserstrassen 223
Luftverkehr 229
Transport mit Rohrleitung 230
Die möglichen Richtungen der gesamteuropäischen Zusammenarbeit im Verkehrswesen 232

VI. Nachrichtenwesen 234

Postverkehr 235
Fernsprechen 237
Telegraphen- und Telexverkehr 238
Radio 238
Künstliche Satellite 239
Internationale Organisationen 241

VII. Wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit 242

Die zunehmende internationale wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit 242
Die wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit der sozialistischen Länder in Europa 246

Die wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit der kapitalistischen Länder in Europa 248
Die zweiseitige wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit der sozialistischen und kapitalistischen Länder in Europa 250
Die Foren für die vielseitige wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit 253
Die möglichen Grundprinzipien der gesamteuropäischen wissenschaftlich-technischen Zusammenarbeit 255

VIII. Probleme des Finanzwesens und der Währungspolitik 259

IX. Umweltschutz 264

Erscheinung und neue Annäherung der Probleme des Umweltschutzes 264
Internationale Zusammenarbeit im Umweltschutz 270
Die aktuellen Probleme der Zusammenarbeit in Europa 278

X. Einige Rechtsfragen in den Wirtschaftsbeziehungen zwischen Ost und West 282

Praxis der aussenwirtschaftlichen Vertragsabschlüsse 283
Probleme der Arbitrage 286
XI. Andere Gebiete 289
Gewerblicher Rechtschutz 289
Standardisierung 292
Informatik 296
Fremdenverkehr 302
Statistik 310

VIERTER TEIL. DER MECHANISMUS UND DAS INSTITUTIONSSYSTEM DER ZUSAMMENARBEIT 313

I. Der Mechanismus der Zusammenarbeit der europäischen sozialistischen und kapitalistischen Länder 318

II. Das Institutionssystem der Zusammenarbeit 322

ANHANG 339

Bibliographie 341
Einige Publikationen des Autors 345

ВВЕДЕНИЕ 5

ПЕРВАЯ ЧАСТЬ. ИЗМЕНЕНИЯ В ОБЛАСТИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И ПОЛИТИКИ — НОВЫЙ ЭТАП ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАН 11

I. Значительнейшие изменения мировой экономики, влияющие на сотрудничество европейских стран 13

Развитие производительных сил и усиление интернационализации экономической жизни 13
Изменения отношения сил 19
Основные черты международного разделения труда в мировых масштабах 23
Регионализация мировой экономики 26
Механизм и институционная система мировой экономики 21

II. Изменения в области международной политики — общеевропейское экономическое сотрудничество 34

Роль политических факторов в экономических отношениях 34
Экономическая взаимозависимость и политическая безопасность 38
Борьба политических сил, влияющих на экономическое сотрудничество 40

III. Развитие экономических отношений между европейскими социалистическими и капиталистическими странами 43

Формирование и настоящее положение экономических связей между востоком и западом 43
Заинтересованность европейских социалистических и капиталистических стран в развитии экономического сотрудничества 59

ВТОРАЯ ЧАСТЬ. НОВЫЙ ПОДХОД К ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОМУ ЭКОНОМИЧЕСКОМУ СОТРУДНИЧЕСТВУ 67

I. Всеохватывающая стратегия общеевропейского экономического сотрудничества 69

II. Политические предпосылки сформирования общеевропейского экономического сотрудничества 74

III. Общеевропейское сотрудничество в области вопросов экономической политики 80

IV. Постепенное выравнивание уровней экономического развития 84

V. Проблемы всестороннего подхода к сотрудничеству. Роль европейских экономических интеграций 94

VI. Программа действий европейского экономического сотрудничества 113

ТРЕТЬЯ ЧАСТЬ. ОСНОВНЫЕ ОБЛАСТИ ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА 117

I. Внешняя торговля 119

Разные взгляды на торговлю между востоком и западом 120
Общие принципы международной торговли и их действенность в торговле между востоком и западом 128
Практические проблемы развития торговли между востоком и западом 141
Средства и институционная система развития торговли между западом и востоком 144
Соглашение о развитии торговли между европейскими странами 149

II. Кооперация между востоком и западом в области промышленности 151

Понятие и основные типы 151
Взаимная заинтересованность в кооперации 157
Условия расширения кооперации в области промышлениости 161
Макроэкономическое сотрудничество в области промышленности 166

III. Энергохозяйство 171

IV. Сельское хозяйство и пищевая промышленность 185

Несколько характерных черт европейского пищевого хозяйства 185
Проблемы западно-европейского пищевого хозяйства 189
Сельскохозяйственные проблемы европейских социалистических стран 194
Формирование связей в области сельского хозяйства между востоком и западом 197
Перспективы общеевропейского сотрудничества в области сельского хозяйства 199

V. Транспорт 209

Железнодорожное сообщение 213
Автодорожный транспорт 218
Водные пути 223
Воздушный транспорт 229
Трубопроводный транспорт 230
Возможные направления общеевропейского сотрудничества в области транспорта 232

VI. Связь 234

Почтовый оборот 235
Телефон 237
Телеграф и телетайп 238
Радиовещание 238

Искусственные спутники 239
Международные организации 241

VII. Научно-техническое сотрудничество 242

Развивающееся международное научно-техническое сотрудничество 242
Научно-техническое сотрудничество европейских социалистических стран 246
Научно-техническое сотрудничество европейских капиталистических стран 248
Двухстороннее научно-техническое сотрудничество европейских социалистических и капиталистических стран 250
Форумы многостороннего научно-технического сотрудничества 253
Возможные принципы общеевропейского научно-технического сотрудничества 255

VIII. Валютные и финансовые проблемы 259

IX. Охрана окружающей среды 264

Возникновение проблем в области охраны окружающей среды и новый подход к ним 264
Международное сотрудничество во имя охраны окружающей среды 270
Актуальные проблемы сотрудничества в Европе 278

X. Несколько юридических проблем в области экономических связей между востоком и западом 282

Практика заключения внешнеэкономических договоров 283
Проблемы арбитража 286

XI. Прочие области 289

Охрана промышленного права 289
Стандартизация 292
Информационная деятельность 296
Международный туризм 302
Статистика 310

ЧЕТВЕРТАЯ ЧАСТЬ. МЕХАНИЗМ И ИНСТИТУЦИОННАЯ СИСТЕМА СОТРУДНИЧЕСТВА 313

I. Механизм сотрудничества европейских социалистических и капиталистических стран 318

II. Институционная система сотрудничества 322

ПРИЛОЖЕНИЕ 339

ЛИТЕРАТУРА 341

ПУБЛИКАЦИИ 345

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette: Böröczfy Ferenc
A borító és a kötésterv Kolosváry Bálint munkája
Műszaki vezető Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő Gyenes L. György
A szedést 1974. X. 16-án kezdték meg
Megjelent 1975. IV. 30-án 4500 példányban
Terjedelme: 31,8 (A/5) ív
741495/1 Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató